

Mieczysław Haftka, Sławomir Wadył

WĘGRY

ZESPÓŁ OSADNICZY NA POGRANICZU POMORSKO-PRUSKIM W XI–XII w.

Muzeum Zamkowe w Malborku

Mieczysław Haftka, Sławomir Wadył

WĘGRY

ZESPÓŁ OSADNICZY NA POGRANICZU POMORSKO-PRUSKIM W XI–XII w.

Muzeum Zamkowe w Malborku

MALBORK 2015

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

**NARODOWY INSTYTUT
DZIEDZICTWA**
NATIONAL HERITAGE BOARD OF POLAND

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Wydawca

*Muzeum Zamkowe w Malborku
ul. Starościńska 1, 82-200 Malbork
sekretariat@zamek.malbork.pl
www.zamek.malbork.pl*

Recenzent

prof. dr hab. Wojciech Chudziak

Tłumaczenie

Archeo-Logos: J. Dżdża, G. Żabiński

Korekta

Ewelina Drozd

Opracowanie graficzne, skład i redakcja techniczna

Paweł Kucypera

Projekt okładki

Sławomir Wadył

Druk i oprawa

Legra Sp z o.o., ul. Albatrosów 10c, 30-716 Kraków

Copyright © Autorzy i Muzeum Zamkowe w Malborku
Malbork 2015

ISBN 978-83-60518-78-6

Na okładce

Panorama grodziska z podgrodzem – widok od strony południowo-wschodniej. Fot. M. Bogacki

SPIS TREŚCI

PRZEDMOWA / 9

WPROWADZENIE / 11

1. Zarys dziejów badań archeologicznych zespołu osadniczego / 12
2. Układ i założenia merytoryczne pracy / 17
3. Charakterystyka i krytyka źródeł / 18

ROZDZIAŁ I. REZULTATY BADAŃ I STRATYGRAFIA KULTUROWA / 21

ROZDZIAŁ II. PRZYRODNICZE I KULTUROWE UWARUNKOWANIA LOKALIZACJI ZESPOŁU OSADNICZEGO / 51

ROZDZIAŁ III. STRUKTURA I ORGANIZACJA PRZESTRZENNA / 61

1. Zagospodarowanie przestrzenne (próba rekonstrukcji topografii) / 62
 - 1.1. Gród / 62
 - 1.2. Podgrodzie / 63
 - 1.3. Osady otwarte / 64
2. Naturalne warunki obronne kompleksu osadniczego / 65
3. Umocnienia obronne / 66
 - 3.1. Umocnienia grodu / 67
 - 3.2. Umocnienia podgrodzia / 70
4. Zabudowa i zagospodarowanie grodu / 72
5. Osadnictwo na podgrodziu / 75
6. Trakty komunikacyjne i bramy wjazdowe / 77
7. Problem przystani / 78
8. Problem (braku) cmentarzyska / 79

**ROZDZIAŁ IV. ŻYCIE CODZIENNE MIESZKAŃCÓW ZESPOŁU OSADNICZEGO W ŚWIE-
TLE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH / 81**

1. Ceramika / 82
 - 1.1. Założenia metodyczne analizy / 82
 - 1.2. Podstawa źródłowa. Charakterystyka źródeł i kontekst osadniczy / 88
 - 1.3. Technologia i technika produkcji naczyń / 93
 - 1.4. Morfologia naczyń / 100
 - 1.5. Ornamentyka / 116
 - 1.6. Związki chronologiczno-przestrzenne ceramiki / 123

- 2. Charakterystyka gospodarcza oraz poziom życia codziennego. Grupy funkcjonalne A–E / **130**
- 2.1. Wyposażenie gospodarstw domowych (grupa funkcjonalna A) / **132**
- 2.2. Przedmioty związane z wytwórczością i zajęciami niewytwórczymi (grupa funkcjonalna B) / **139**
- 2.3. Narzędzia wielofunkcyjne (grupa funkcjonalna C) / **147**
- 2.4. Przedmioty związane ze zdobywaniem pożywienia, rolnictwem, hodowlą i rybołówstwem (grupa funkcjonalna D) / **151**
- 2.5. Wyposażenie osobiste (grupa funkcjonalna E) / **153**
- 2.6. Zabawki (grupa funkcjonalna F) / **163**

ROZDZIAŁ V. CHRONOLOGIA FUNKCJONOWANIA ZESPOŁU OSADNICZEGO / 165

- 1. Datowanie grodu / **166**
- 1.1. Faza przedgrodowa. Przesłanki datowania / **166**
- 1.2. Faza grodowa. Podstawy datowania / **167**
- 1.2.1. Ceramika / **167**
- 1.2.2. Pozaceramiczne wyznaczniki chronologii / **168**
- 1.2.3. Wyniki datowania bezwzględnego / **170**
- 1.3. Faza postgrodowa. Przesłanki wyróżnienia / **173**
- 2. Datowanie podgrodzia / **173**
- 3. Podsumowanie / **174**

ROZDZIAŁ VI. WCZESNOŚREDNIOWIECZNY ZESPÓŁ OSADNICZY W WĘGRACH I JEGO ROLA W KONTEKŚCIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ POGRANICZA POMORSKO-PRUSKIEGO / 175

- 1. Kontekst kulturowy i polityczny powstania i funkcjonowania zespołu osadniczego / **176**
- 1.1. Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa na Żuławach Wiślanych i Pojezierzu Iławskim. Problem kształtowania się struktur osadniczych oraz przynależność etnokulturowa / **176**
- 1.2. Początki państwowej organizacji na Pomorzu Wschodnim i ich następstwa na wschodnim brzegu dolnej Wisły / **178**
- 1.3. Powstanie, rozwój i upadek grodu w Węgrach / **180**
- 2. Funkcja zespołu osadniczego w Węgrach i jego rola w kontekście funkcjonowania pomorskiego osadnictwa na obszarze prawobrzeżnego dorzecza dolnej Wisły / **181**
- 2.1. Funkcja zespołu osadniczego / **181**
- 2.2. Związki kulturowe i kontakty handlowe / **183**
- 2.3. Rola i znaczenie Nogatu dla rozwoju zespołu osadniczego w Węgrach / **184**

ZAKOŃCZENIE / 187

BIBLIOGRAFIA / 191

WĘGRY. THE SETTLEMENT COMPLEX IN THE POMERANIAN-PRUSSIAN BORDERLAND IN THE 11TH–12TH C. / 205

TABLICE / 211

Daniel Makowiecki

FAUNA Wczesnośredniowieczna i jej znaczenie u ludności zespołu osadniczego w Węgrach / 235

Katarzyna Pińska

Rośliny w gospodarce mieszkańców zespołu osadniczego w Węgrach / 257

PRZEDMOWA

Niniejsza monografia jest podsumowaniem wyników i niejako zamknięciem dotychczasowego etapu badań i studiów nad wczesnośredniowiecznym kompleksem osadniczym w Węgrach w gminie Sztum. Rezultaty przeprowadzonych badań wskazują, że w okresie od lat 60.–70. XI w. do drugiej połowy XII w. był on głównym ośrodkiem kulturowym usytuowanym na wschód od Nogatu związanym kulturowo z Pomorzem. Niewątpliwie pełnił funkcje administracyjne, militarne i gospodarcze. Był także miejscem, gdzie trudniono się rzemiosłem oraz wymianą handlową.

Na przełomie lat 80. i 90. XX w. po okresie blisko 30 lat badań zespołu osadniczego zarówno systematyczne prace wykopaliskowe, jak i studia gabinetowe zostały wstrzymane. Mimo niezwykle interesujących wyników badań wykopaliskowych, a także szeroko zakrojonych i ocenianych bardzo pozytywnie, zrealizowanych głównie w latach 70. XX w. analiz specjalistycznych, środowisko naukowe dysponowało jedynie szczątkowymi informacjami na temat tego kompleksu osadniczego. Brak opracowania i publikacji wyników badań doskwierał tym bardziej, że już krótkie wzmianki i publikacje o charakterze sprawozdawczym wskazywały, że we wczesnym średniowieczu był to niewątpliwie najważniejszy ośrodek kulturowy usytuowany na pograniczu Pojezierza Iławskiego i Żuław Wiślanych (zob. Wiącek 1966; 1968; 1969; Wiącek, Haftka 1968; 1969; Haftka 1977; 1987a, s. 37–39).

Stan naszej wiedzy i refleksji nie uległby zmianie gdyby nie podjęty i zrealizowany w Muzeum Zamkowym w Malborku projekt: *Opracowanie i publikacja wyników interdyscyplinarnych badań archeologicznych zespołu*

osadniczego z XI–XII w. w Węgrach, dofinansowany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu *Dziedzictwo kulturowe, priorytet Ochrona zabytków archeologicznych*. Głównym założeniem projektu było kompleksowe opracowanie wyników dotychczasowych badań. W tym celu zebrano zespół naukowców, który pod kierunkiem autora tych słów realizował szereg zadań badawczych, których wyniki umożliwiły podjęcie szerokiego spectrum zagadnień i pozwoliły na rozpoznanie najistotniejszych aspektów funkcjonowania tego zespołu osadniczego. Plonem tych studiów jest oddawana do rąk Czytelników praca.

Smutnym dniem dla osób związanych z realizacją projektu był 1 października 2014 r., kiedy to odszedł jeden z autorów monografii – Mieczysław Haftka. Grodzisko w Węgrach było jednym z najważniejszych stanowisk badanych przez M. Haftkę, w związku z powyższym z ogromnym zapałem i radością zaangażował się w realizację wspomnianego projektu. Kariera zawodowa M. Haftki związana była przede wszystkim z Muzeum Zamkowym w Malborku, w którym początkowo pracował na stanowisku asystenta muzealnego do spraw archeologii i numizmatyki, zaś w latach 1987–2002 pełnił funkcję Wicedyrektora ds. Naukowo-Konserwatorskich. Niewątpliwie był niezwykle zasłużonym badaczem dziejów Pomorza Wschodniego, autorem przeszło 100 prac naukowych i popularnonaukowych. Jego zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół problematyki wczesnośredniowiecznego osadnictwa na dolnym Powiślu i Wysoczyźnie Elbląskiej, architektury państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, dziejów Pomorza i ogólnie kultury średniowiecznej. Sporo uwagi poświęcał również

popularyzacji nauki. Poza działalnością naukową Pan Mieczysław zasłużył się jako autor i kurator licznych wystaw muzealnych dotyczących przede wszystkim przeszłości Pomorza, organizowanych zarówno w Polsce, jak i za granicą. Za działalność na tym polu został odznaczony odznaką „Zasłużony Działacz Kultury”, złotą odznaką „Za opiekę nad zabytkami” (1983 r.), a także cywilnymi wyróżnieniami państwowymi: Złotym Krzyżem Zasługi (1989 r.) oraz Brązowym Krzyżem Zasługi (1985 r.).

Powstanie niniejszej monografii nie byłoby możliwe bez zaangażowania wielu osób. Szczególne uznanie należy się autorom i uczestnikom dwunastu sezonów badań wykopaliskowych, przede wszystkim Barbarze Wiącek i M. Haftce, którzy wyznaczyli główne kierunki i nadawali ton badaniom. Liczba osób, które uczestniczyły w pracach terenowych zarówno w charakterze archeologów, dokumentalistów, jak i eksploratorów jest bardzo długa. *Chapeau bas* każdej z nich. Wielkie zasługi miały osoby, których zaangażowanie w analizy i badania o różnym charakterze zwłaszcza w latach 70. i 80. XX w. uczyniło badania kompleksu osadniczego w Węgrach prawdziwie multidyscyplinarnymi i poniekąd nowatorskimi, jak na tamte czasy. Wyrazy wdzięczności należą się Jerzemu Filukowi, Melanii Klichowskiej, Krzysztofowi Petelskiemu, Jerzemu Piaskowskiemu, Marianowi Sobocińskiemu, Aleksandrze Waluszewskiej-Bubień, Joannie Zachowicz. Większość z tych osób nie doczekała niestety finału tych prac.

Szczególne podziękowania kieruję pod adresem uczestników projektu: Mirona Bogackiego, Eweliny Drozd, Ewy Fudzińskiej, Piotra Fudzińskiego, Tomasza Goslara, Piotra Kittla, Pawła Kucyperey, Daniela Makowieckiego, Wiesława Małkowskiego, Lecha Okońskiego, Katarzyny Pińskiej, Małgorzaty Spizewskiej, Joanny

Szmit, Tomasza Ważnego, Doroty Żak-Boryszko. Jestem wdzięczny dyrekcji i pracownikom Muzeum Zamkowego w Malborku, którzy byli niezwykle pomocni i życzliwi w trakcie realizacji projektu, zwłaszcza Mariuszowi Mierwińskiemu, Januszowi Hochleitnerowi, Beacie Stawarskiej, Zbyszkowi Sawickiemu, Waldemarowi Jaszczyńskiemu, Mirosławowi Jonakowskiemu, Monice Zawrot-Dondzie oraz Jolancie Ratusznej.

Na różnych etapach prac dużego wsparcia i pomocy udzieliły mi następujące osoby: Beata Ceynowa, Wiesław Długokęcki, Simon Franklin, Alexei Gippius, Teresa Haftka, Andrzej Janowski, Arkadiusz Koperkiewicz, Bogdan Kościński, Wojciech Kunicki, Ewa Lisowska, Zbigniew Misiuk, Henryk Paner, Piotr Pranke, Aleksandra Rafflewska, Paweł Szczepanik, Marcin Szmit, Bogusława Tomczyk i Ewa Trawicka.

Wyrazy ogromnej wdzięczności kieruję pod adresem recenzenta pracy Wojciecha Chudziaka. Dzięki cennym uwagom recenzenckim udało się uniknąć wielu błędów.

Oddawana do rąk Czytelników praca jest kompletnym, multidyscyplinarnym ujęciem monograficznym wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego, stanowiąc instruktywny przykład połączenia klasycznych opracowań źródeł archeologicznych, specjalistycznych studiów oraz prospekcji nieinwazyjnej. Nawarstwienia tak zwanej Dębiej Góry w dalszym ciągu skrywają swoje tajemnice. Wiele problemów nie zostało rozstrzygniętych ostatecznie a stawiane hipotezy badawcze w dalszym ciągu są tylko hipotezami. W związku z powyższym nie pozostaje mi nic innego jak stwierdzenie, że nie jest to ostatnia praca na ten temat.

Sławomir Wadył

WPROWADZENIE

Początki zainteresowań przeszłością obszaru leżącego na pograniczu Pojezierza Iławskiego i Żuław Wiślanych sięgają odległych czasów. W okolicy wyniesienia, na którym usytuowany jest zespół grodowy w Węgrach w XIX w. dokonano szeregu znalezisk z neolitu, wczesnej epoki żelaza oraz wczesnego średniowiecza¹. Jednym z bardziej spektakularnych było odkrycie około roku 1870 w niewielkiej odległości na północny wschód od grodziska na terenie „wielkiego osiedla przedhistorycznego” w Gościszewie XI-wiecznego skarbu zawierającego monety i ozdoby² (Kiersnowska, Kiersnowski 1959, s. 48, nr 49; Łęga 1930, s. 588; Lissauer 1887, s. 188; tam dalsza literatura). Niektórzy badacze niemieccy sądzili, że grodzisko w Węgrach jest reliktem grodu Zantyr (Schmit 1909; Cammann 1939; 1969). Pisał o nim również ks. Władysław Łęga – „Grodz. wyż. ow., bez pogłębienia, na wyżynie nadnogackiej. Zapewne pełnośredniowieczne” (1930, s. 555). Nie ulega wątpliwości, że wzmianka dotyczyła stanowiska będącego przedmiotem niniejszych studiów bowiem W. Łęga opierał się na informacjach z niemieckiej mapy topograficznej (*Messtischblätter*

¹ Odkryto m.in. zestaw neolitycznych narzędzi krzemennych, a także liczne groby skrzynkowe z wczesnej epoki żelaza. Materiały znajdowały się w Muzeum Prowincjonalnym w Królewcu (*Das Provinzial-Museum der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft in Königsberg*; Lissauer 1887, s. 36, 82; Marshall 1882). W niewielkiej odległości od grodziska odkryto cmentarzysko w Gościszewie. Prawdopodobnie podczas interwencyjnych badań ratowniczych ze zniszczonych grobów pozyskano żelazne gwoździe, okucie proweniencji skandynawskiej oraz urnę (Łęga 1930, s. 615).

² Dokładne okoliczności i miejsce znalezienia nie są jednak znane. W jego skład miały wchodzić monety arabskie oraz niemieckie. Ich liczba i precyzyjna chronologia nie są znane. Rozpoznano jedynie dwa denary niemieckie wybite w Kolonii i Metz. Być może, jak sugerował W. Łęga z omawianego skarbu pochodzą dwa srebrne pierścionki (1930, s. 588). Brak jednak przesłanek pozwalających na rozwikłanie tego problemu.

vom Königreich Preussen, 1:25000, arkusz 710 (*Wernersdorf*) z 1904 r., na której bezpośrednio na południe od „Parowu Węgry” znajduje się oznaczenie *Schloss-B.* (Góra Zamkowa).

1. Zarys dziejów badań archeologicznych zespołu osadniczego

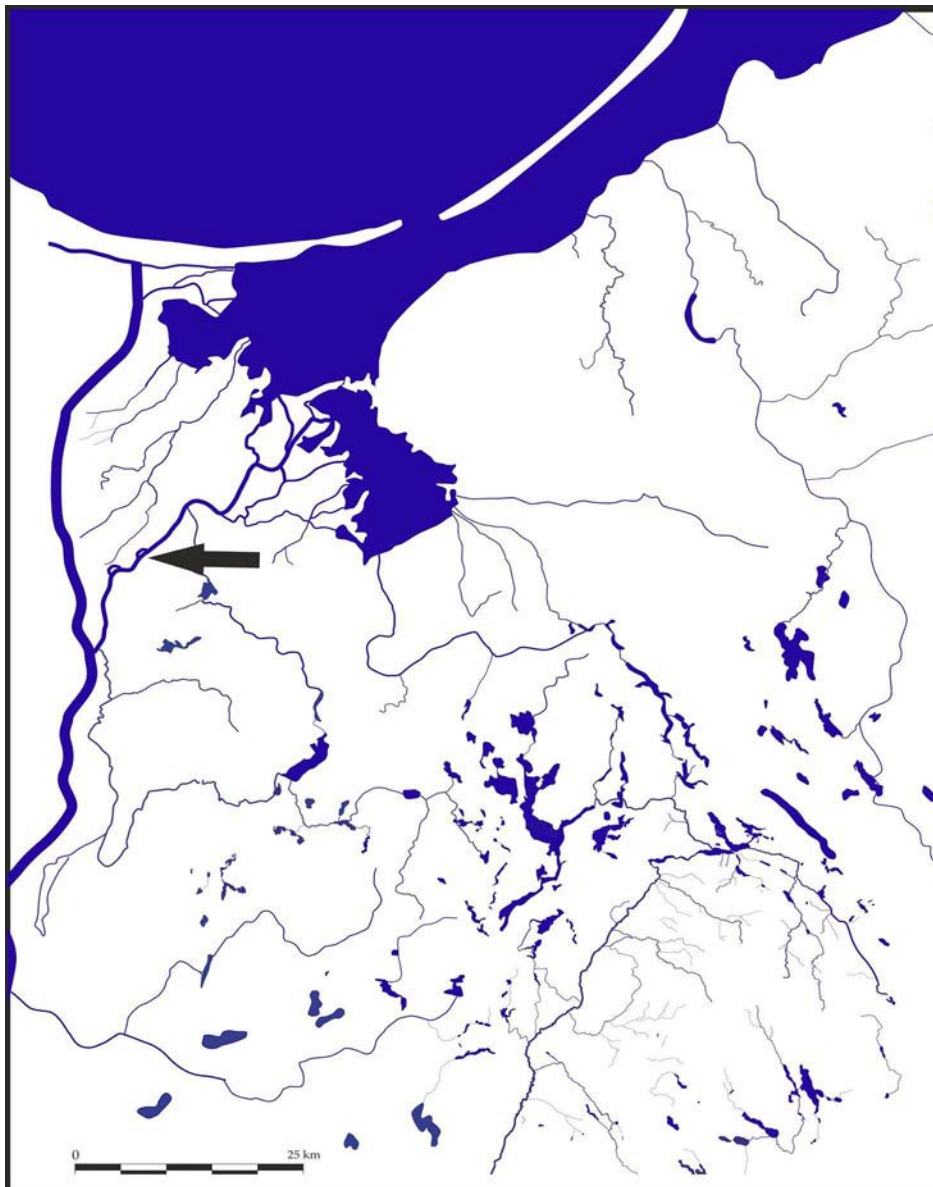
Badania wykopaliskowe w obrębie tzw. Dębiej Góry, znajdującej się nad krawędzią Nogatu w odległości 7 km na południowy zachód od Malborka (**Ryc. 1**), zainicjowano w 1962 r. w ramach współpracy Muzeum Archeologicznego w Gdańsku³ i Muzeum Zamkowego w Malborku⁴. Archeolodzy pod kierownictwem Janusza Orłowskiego pojawili się na stanowisku 6 sierpnia. W skład ekipy badawczej wchodził Alfons Klejna w roli fotografa ekspedycji oraz B. Wiącek, która w kolejnych latach objęła stanowisko kierownika ekspedycji. W pierwszym roku badań w strefie tzw. podgrodzia górnego (wówczas traktowanego jako osada), założono trzy wykopy sondażowe (**Ryc. 2**; Wiącek 1962).

W roku 1963, w okresie od 20 września do 1 października, kontynuowano prace rozpoczęte w 1962 r. Dokończono badania działki A w obrębie wykopu 3, którego eksplorację rozpoczęto w pierwszym sezonie badań. Wytyczono również i częściowo wyeksplorowano wykop 4 (Wiącek 1963), który jak się okazało na skutek wyników uzyskanych w kolejnych sezonach, usytuowany był w obrębie południowej części grodziska (**Ryc. 2**).

W kolejnym sezonie badania prowadziła pracownicy MAG: B. Wiącek i Mirosław Pietrzak. W pracach wzięli również A. Klejna jako fotograf, a także Alicja Brandowska w charakterze rysownika. Prace trwały od 9 czerwca z wielkimi przerwami do 3 sierpnia i były prowadzone na zlecenie MZM. W trakcie badań wykonano pierwsze pomiary stanowiska i wy-

³ Dalej cyt. MAG.

⁴ Dalej cyt. MZM.

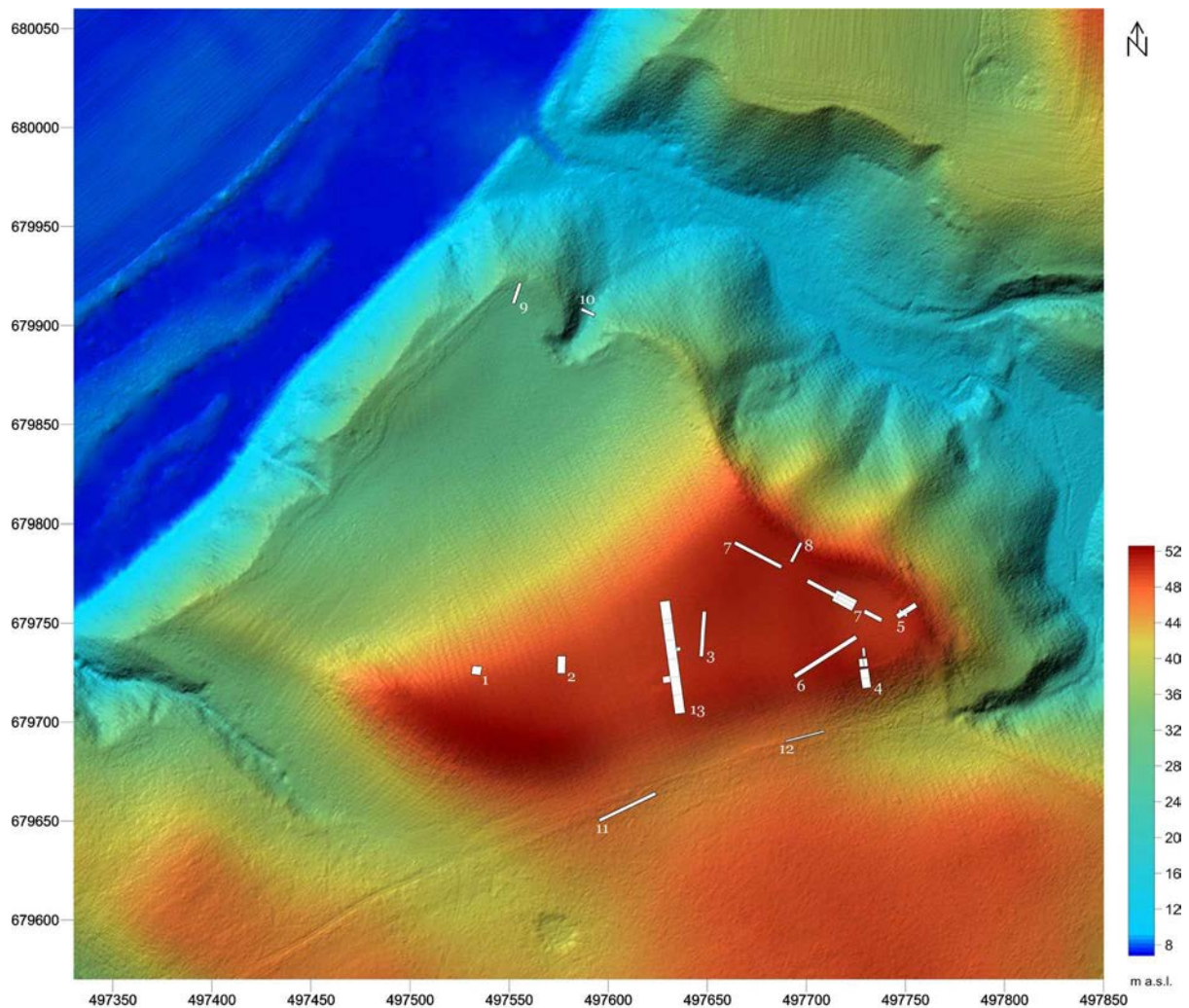
Ryc. 1. Położenie zespołu osadniczego w Węgrach. Rys. S. Wadył, rekonstrukcja sieci hydrograficznej wg Bertrama (1907)

Fig. 1. Location of the settlement complex in Węgrach. Drawing S. Wadył, reconstruction of the hydrographic network after Bertram (1907)

tyczono kolejne działki wykopu 4 (dotychczasowy wykop 4 został przemianowany na działkę B; Ryc. 2; Wiącek 1964). Początkowo stanowisko było traktowane jako osada o charakterze otwartym. Przełomowy okazał się rok 1964, kiedy odkryto drewniane konstrukcje zinterpretowane w następnym sezonie jako relikty konstrukcji wału.

W 1965 r. do ekspedycji dołączył M. Haftka z ramienia MZM. Od tego czasu razem

z B. Wiącek nadawał ton dalszym pracom wykopaliskowym w obrębie kompleksu osadniczego w Węgrach. W pracach uczestniczyli ponadto A. Klejna oraz Stanisław Bylina w charakterze rysownika. Badania prowadzono w okresie od 8 lipca do 26 sierpnia 1965 r. Dołączono eksplorację wykopu 4, a także założono wykopy oznaczone numerami 5 i 6 (Ryc. 2). Wszystkie wykopy usytuowane były w obrębie grodziska. Rezultaty tych badań okazały się

Ryc. 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Lokalizacja wykopów badawczych na tle Numerycznego Modelu Terenu. Oprac. W. Małkowski, S. Wadył

Fig. 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Location of trenches against the background of the Numerical Terrain Model. By W. Małkowski, S. Wadył

przełomowe w kontekście ustalenia charakteru założenia wczesnośredniowiecznego. Odsłonięcie reliktyw wału pozwoliło ostatecznie uznać, że nawarstwienia odkryte we wschodniej części wyniesienia zwanego Dębą Górą skrywają relikty grodu o metryce wczesnośredniowiecznej⁵ (Wiącek 1965).

⁵ W większości wykopów badawczych natrafiono również na pozostałości osadnictwa pradziejowego, przeważnie niszczonego przez założenie wczesnośredniowieczne. Wyniesienie, na którym w XI w. lokowano gród, w przeszłości było zasiedlone kilkakrotnie. Najstarszy horyzont przypadł na neolit i epokę brązu. We wczesnej

W latach 1966–1968 badania były kontynuowane przez B. Wiącek i M. Haftkę. Prace koncentrowały się na wykopie 7, usytuowanym w zachodniej partii grodziska i rozciągającym się między majdanem a stokiem wyniesienia

epoce żelaza rozwijało się tam intensywne osadnictwo. Ostatni horyzont wyznaczają pozostałości osadnictwa z okresu wpływów rzymskich (Fudziński 2014).

Przez długi czas sądzono, że licznie odkrywane na stanowisku materiały wczesnożelazne reprezentują okres wpływów rzymskich, co znalazło odzwierciedlenie w serii opublikowanych artykułów sprawozdawczych (Wiącek 1966; 1968; 1969).

(Ryc. 2). Był to najrozleglejszy wykop podzielony na 7 działek. Relatywnie duży obszar zajmowany przez wykop 7 umożliwił rozpoznanie nawarstwień wału oddzielającego gród od podgrodzia, a także zabudowy strefy przywałowej wewnątrz założenia.

W 1968 r. zakończył się najbardziej intensywny i najszerzej zakrojony etap prac badawczych zespołu osadniczego w Węgrach. W kontekście wyników pierwszego etapu badań, podczas którego odsłonięto niezwykle bogate pozostałości wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego, zadziwiający może się zdawać fakt, że w okresie przed rozpoczęciem tych prac w miejscu tym nie znaleziono żadnych materiałów o metryce wczesnośredniowiecznej.

Po zakończeniu pierwszego etapu badań, pod koniec lat 60. XX w. i w następnej dekadzie realizowano szereg badań i analiz specjalistycznych. Opracowane zostały szczątki zwierząt: ssaków (Sobociński 1971; 1978), ptaków (Waluszewska-Bubień 1976) oraz ryb (Filkuk 1972). Analizom podano makroszczątki roślin – spalone zboża, rośliny uprawne i chwasty (Klichowska 1969a; 1969b). Wykonano również analizy dendrologiczne węgli drzewnych pozyskanych w trakcie badań (Klichowska 1969c). Wybrane przedmioty żelazne zostały uwzględnione w analizach metaloznawczych wyrobów z pogranicza pomorsko-pruskiego autorstwa Jerzego Piaskowskiego (1979).

W 1980 r. wykonano przekroje geologiczne grodziska, stoku opadającego w kierunku starorzecza, a także południowego krańca wzgórza. Ostatni z przekrojów ujawnił, że wał otaczający całe wzgórze od południa, traktowany dotychczas jako forma naturalna, jest nasypem antropogenicznym (Petelski 1980).

W latach 80. XX w. przeprowadzono badania powierzchniowe w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski⁶, wznowiono badania wykopaliskowe w Węgrach, jak również

kontynuowano realizację interdyscyplinarnych badań specjalistycznych, przede wszystkim pod kątem rekonstrukcji środowiska przyrodniczego. Omawiany etap badań realizowany był przez zespół pod kierunkiem M. Haftki z ramienia MAG. W dokumentacji i pierwszych publikacjach grodzisko zostało zainwentaryzowane jako stanowisko 1, zaś osada, położona bezpośrednio na południe od grodziska jako stanowisko 2. W trakcie badań powierzchniowych AZP prowadzonych przez M. Haftkę w 1982 r. zachowano dotychczasową numerację dodając kolejne punkty: wał obronny – stanowisko nr 3 i ślad osadnictwa – stanowisko nr 4. W ramach arkusza 19–47 otrzymały numery od 65 do 68.

W 1983 r. na zlecenie MAG, z niewielkiego oczka polodowcowego znajdującego się po wschodniej stronie „Parowu Węgry” w odległości około 600 m od grodziska, pobrano profil palinologiczny. Wyniki analizy palinologicznej profilu osadów dennych okazały się niezwykle wartościowe w studiach nad zmianami krajobrazu przyrodniczego okolicy zespołu osadniczego (Zachowicz 1984).

Prace wykopaliskowe wznowiono w 1984 r. Były prowadzone przez M. Haftkę przy współpracy B. Wiącek. Przeprowadzono wówczas szczegółową penetrację w obrębie zespołu grodowego i w jego okolicy. Badaniami powierzchniowymi objęto dużą przestrzeń pól uprawnych położonych na Żuławach pomiędzy starym a nowym korytem Nogatu, a także teren kilkudziesięciu hektarów w obrębie „Parowu Węgry”. Wykonano również plan warstwicowy, szereg odwiertów w obrębie wzgórza, a także wytyczono niewielki wykop sondażowy w odległości 70 m na zachód od wykopu 5, na wschodniej krawędzi Dębiej Góry (Ryc. 2). Dopiero po wykonaniu przekrojów geologicznych, po tym etapie badań wysunięto hipotezę, iż całe wyniesienie stanowiło zwarty, silnie ufortyfikowany zespół osadniczy.

W kolejnym roku badania kontynuowano. Prace skoncentrowane były na rozpoznaniu

⁶ Dalej cyt. AZP.

zasięgu strefy zwartego osadnictwa w obrębie podgrodzia, konstrukcji wałów obronnych podgrodzia, zlokalizowaniu domniemanej przystani nad Nogatem, a także dróg dojazdowych. Całe wzgórze objęto szeroko zakrojonymi badaniami geomorfologicznymi, w trakcie których wykonano 230 odwiertów, pozwalających na rozpoznanie nawarstwień w obrębie całego zespołu. Wytyczono i wyeksplorowano trzy wykopy badawcze oznaczone numerami 8–10. Rozszerzono wykop sondażowy założony w 1984 r. na wschodniej krawędzi Dębiej Góry nadając mu numer 8. Wykop 9 usytuowano w dolnej partii podgrodzia na krawędzi wyniesienia w pobliżu wąwozu wykorzystywanego prawdopodobnie jako droga wjazdowa. Kolejny wykop (nr 10) wytyczono na terenie rezerwatu „Parów Węgry” na domniemanej drodze dojazdowej do dolnego podgrodzia (**Ryc. 2**).

Po roku przerwy, w 1987 r. wznowiono badania. Prace prowadzono w obrębie obniżenia znajdującego się bezpośrednio na południowy zachód od zewnętrznego wału otaczającego podgrodzie. Celem badań było rozpoznanie tej strefy. Wytyczono dwa wykopy sondażowe. Wykop 11 usytuowano u podnóża Dębiej Góry, na stoku opadającym w kierunku południowym, w obrębie tzw. II garbu (**Ryc. 2**). Wykop 12 wytyczono na południowo-wschodnim stoku wzgórza na tzw. garbie I (**Ryc. 2**). Dodatkowo kilkoma ciągami sondowań geologicznych rozpoznano charakter nawarstwień w całej tej strefie. W ostatnich dwóch sezonach prac badawczych (1988 i 1990 r.) wytyczono i wyeksplorowano wykop 13, usytuowany prostopadle do przebiegu wału w obrębie górnego podgrodzia (**Ryc. 2**). Uzyskane wyniki umożliwiły rozpoznanie charakteru nawarstwień i rodzaju zabudowy.

Na tym etapie badania zespołu osadniczego w Węgrach zakończono. Mimo tego, że autor badań miał świadomość, jak wiele problemów nie zostało jeszcze rozwiązanych (Haftka 1985, s. 128), a pewne interpretacje muszą zostać po-

zostawione w sferze hipotez badawczych prace zarówno o charakterze wykopaliskowym, jak i gabinetowym zostały wstrzymane.

Prace badawcze prowadzone w obrębie grodziska, podgrodzia i w okolicy z przerwami trwały blisko 30 lat. Archeolodzy spędzili na tym stanowisku łącznie 12 sezonów wykopaliskowych, próbując poznać dzieje zasiedlenia tego miejsca. Stanowisko należy uznać za wielokulturowy kompleks osadniczy, na którym najmocniej zaznacza się faza związana z wczesnym średniowieczem. Trzynastoma wyeksplorowanymi wykopami objęto powierzchnię zaledwie 884,2 m², z czego 322,7 m² w obrębie grodziska, 525,5 m² na podgrodziu, 29 m² na zewnętrznym południowym stoku oraz 7 m² w parowie. Szacowana wielkość zespołu grodowego wynosiła 525 arów, z czego 37 arów zajmował gród, zaś pozostały obszar 488 arów to podgrodzie. Liczby te wskazują jak niewielki odsetek powierzchni został przebadany wykopaliskowo.

W związku z uzyskaniem dofinansowania z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu *Dziedzictwo kulturowe w MZM* podjęto realizację projektu: *Opracowanie i publikacja wyników interdyscyplinarnych badań archeologicznych zespołu osadniczego z XI-XII w. w Węgrach*. Głównym jego celem było kompleksowe opracowanie, publikacja i popularyzacja wyników dotychczasowych badań. Możliwe stało się także wykonanie szeregu badań uzupełniających i weryfikacyjnych. Uporządkowano i zdigitalizowano dokumentację rysunkową z badań (Ewelina Drozd), uzupełniono plan warstwiczny stanowiska (Jolanna Szmit), wykonano dokumentację fotograficzną i fotogrametryczną zespołu osadniczego (Miron Bogacki). Szczególnie istotne okazały się uzupełniające analizy geomorfologiczne (Kittel 2014), a także badania geofizyczne, którymi objęto 1,85 ha obszaru zespołu grodowego (Małkowski 2015). Należy odnotować wartościowe analizy uzupełniająco-weryfikacyjne szczątków

zwierzęcych i roślinnych (Makowiecki i Pińska na końcu niniejszej pracy). Wykonano również specjalistyczne analizy materiałowe przedmiotów metalowych (Kucypera 2014a; 2014b). Dla ustaleń w zakresie chronologii funkcjonowania zespołu osadniczego szczególnie pomocne okazały się rezultaty analiz radiowęglowych (Goslar 2014).

Wyniki tych badań i analiz miały nieoceniony wpływ na powstanie niniejszej monografii w tym kształcie.

2. Układ i założenia merytoryczne pracy

Prezentowana praca składa się z wprowadzenia i sześciu rozdziałów zawierających zarówno elementy analizy źródłowej, jak i partie dotyczące analizy kulturowej uwzględniającej różnorodne aspekty funkcjonowania zespołu osadniczego w Węgrach.

Pierwszy rozdział poświęcono przedstawieniu wyników badań wykopaliskowych i stratygrafii kulturowej zespołu osadniczego.

W rozdziale II omówiono przyrodnicze i kulturowe uwarunkowania lokalizacji zespołu osadniczego. Podjęcie tego zagadnienia uznaliśmy za niezwykle istotne z dwóch powodów. Po pierwsze, pozwoliło na poznanie relacji zachodzących w przeszłości między społecznością zamieszkującą ten teren a środowiskiem rozumianym jako całokształt elementów otoczenia wpływających na rozwój ekumeny. Te elementy to powierzchniowa budowa geologiczna, topografia terenu, pokrywa glebowa, warunki hydrograficzne i klimat. Po drugie, umożliwiło to rozpoznanie potencjału ekonomicznego badanego zespołu osadniczego, a także rekonstrukcję jego wpływu na środowisko naturalne⁷.

⁷ Znaczna część zaprezentowanych w rozdziale II rozważań została już opublikowana (por. Haftka 1991), niemniej jednak ze względu na szczególnie istotne znaczenie tych zagadnień w kontekście całej pracy uznaliśmy, że powtórzenie tych dociekań jest w pełni uzasadnione.

Rozdział III poświęcono zagadnieniom związanym z organizacją przestrzenną i zagospodarowaniem zespołu osadniczego. Kompleks tworzył rozległy, dwuczłonowy zespół grodowy wraz z grupą osad o charakterze otwartym. Sporo miejsca zajęła próba rekonstrukcji topografii. Uwzględniono tutaj szczególnie istotny aspekt wykorzystania naturalnych warunków obronnych przez budowniczych tego ośrodka. Za najistotniejsze zagadnienia uznano: umocnienia obronne grodu i podgrodzia, zagospodarowanie wnętrza grodu i podgrodzia, trakty komunikacyjne oraz bramy wjazdowe, lokalizacja przystani, a także problem braku nekropoli współczesnej zespołowi osadniczemu. Zagadnienia te zostały omówione w poszczególnych podrozdziałach.

Szczególnie ważną częścią pracy są analizy materialnych pozostałości działań i obecności dawnych mieszkańców zespołu osadniczego w Węgrach w postaci ruchomych zabytków archeologicznych. Zadanie to zrealizowano w ramach rozdziału IV. Nawarstwienia kulturowe grodu i podgrodzia ujawniły bogatą kolekcję wyrobów związanych z różnymi aspektami funkcjonowania wczesnośredniowiecznej społeczności. Zaprezentowano wyniki analizy źródłowej i przedstawiono możliwości interpretacyjne, jakie z niej wynikają. W pierwszym podrozdziale uwagę poświęcono szczególnej, najbardziej masowej kategorii źródeł, jaką jest ceramika w postaci mniej lub bardziej fragmentarycznie zachowanych naczyń glinianych. W drugim podrozdziale poprzez analizę tzw. zabytków wydzielonych podjęto problem charakterystyki gospodarczej oraz poziomu życia codziennego badanej wspólnoty.

Kluczowym problemem w kontekście każdego z studiów osadniczych jest chronologizacja badanych zjawisk. I tak w kolejnym rozdziale (V) podjęto zagadnienie chronologii funkcjonowania kompleksu osadniczego w Węgrach. Wyniki uzyskane w trakcie realizacji projektu wymusiły przewartościowanie proponowanego

w dotychczasowych publikacjach datowania kompleksu. Drobiazgową analizę stratygrafii, jak również wyniki analiz materiałów źródłowych skłaniają do wyróżnienia trzech faz zasiedlenia grodu: pierwszej przedgrodowej, głównej fazy – grodowej – związanej z funkcjonowaniem rozległego zespołu osadniczego, a także enigmatycznej, słabo rozpoznanej fazy postgrodowej.

W ostatniej, finalnej części (rozdział VI) skoncentrowano się na analizie kulturowej zespołu osadniczego. Podjęto w nim próbę określenia funkcji badanego zespołu oraz jego roli w kontekście kształtowania się pogranicza pomorsko-pruskiego we wczesnym średniowieczu.

Dodatkowo na końcu pracy zamieszczono rozdział autorstwa Daniela Makowieckiego dotyczący wczesnośredniowiecznej fauny i jej znaczenia dla rozwoju zespołu osadniczego, a także rozdział pióra Katarzyny Pińskiej na temat roślin w gospodarce mieszkańców kompleksu.

3. Charakterystyka i krytyka źródeł

Monografia zespołu osadniczego w Węgrach opiera się na analizie źródeł archeologicznych i dokumentacji z badań. W pracy wykorzystano wszystkie dostępne kategorie źródeł nieruchomych: archeologiczne, archeobotaniczne i archeozoologiczne. Bogaty zasób dokumentacji z badań obejmuje zarówno dokumentację opisową (dzienniki badań, sprawozdania), inwentarze połowe zabytków oraz niezwykle bogatą dokumentację rysunkową i fotograficzną.

Kompleks osadniczy w Węgrach składał się z dwuczłonowego zespołu grodowego w postaci grodu wraz z podgrodzem, a także punktów osadniczych interpretowanych jako osady otwarte, pola uprawne i pastwiska (szerzej rozdz. III.1; zob. **Ryc. 38**). Badania wykopaliskowe prowadzono jednak jedynie w obrębie grodziska, podgrodzia oraz w bezpośrednim ich sąsiedztwie. Łącznie przebadano powierzchnię 884,2 m² (322,7 m² w obrębie grodziska, 525,5 m² na podgrodziu, 29 m² na zewnętrznym połu-

dnowym stoku oraz 7 m² w parowie). Pozostałe elementy przestrzeni osadniczej zostały rozpoznane tylko w wyniku badań powierzchniowych, a ich zasięg oszacowano głównie w oparciu o rozrzut materiałów zabytkowych na powierzchni.

Największym rozmachem charakteryzowały się wykopaliska prowadzone w latach 1962–1968 w obrębie grodziska i górnej partii podgrodzia. Rezultaty tych prac są okazały się kluczowe dla rozpoznania stratygrafii i chronologii stanowiska. Zadokumentowane w trakcie badań relacje stratygraficzne wskazywały na silny stopień zniszczenia stanowiska, zwłaszcza wałów grodziska i podgrodzia, które zostały silnie zniwelowane głównie wskutek upraw rolniczych. Destrukcję nawarstwień kulturowych potwierdza również fakt, że poza pierwotnym kontekstem kulturowym, w stropowych nawarstwieńach stanowiska znajdowano liczne zabytki zarówno wczesnośredniowieczne, jak i pradziejowe. W związku z powyższym sama forma obiektu jest obecnie słabo czytelna. Mniejszym rozmachem i skalą charakteryzowały się prace prowadzone w latach 1984–1990, kiedy to główny nacisk położono na rozpoznanie geomorfologii otoczenia grodziska i badania powierzchniowe w obrębie zespołu osadniczego. Badania o charakterze wykopaliskowym prowadzono na znacznie mniejszą skalę.

Materiały z badań w Węgrach są przechowywane w MZM. Długi czas, jaki upłynął od dnia zakończenia wykopalisk w wielu przypadkach wpłynął niekorzystnie na stan zachowania zbioru materiałów zabytkowych, jak i dokumentacji. Szczęśliwie, w większości przypadków powstałe problemy udało się pomyślnie rozwiązać. O ile materiały zabytkowe w całości przechowywane były w muzeum malborskim, to dokumentacja rozproszona była między MZM, MAG a zbiorami prywatnymi M. Haftki. Dzięki pomocy pracowników tych placówek oraz rodziny M. Haftki dokumentacja została skompletowana i scalona. Znacznym problemem był

brak konserwacji części przedmiotów metalowych, w związku z czym w skutek procesów korozyjnych część z nich nie dotrwała do czasów współczesnych. Warto odnotować, że materiały z wykopalisk prowadzonych w latach 80. XX w. nie zostały zinwentaryzowane i skatalogowane. Za pozytyw uznać należy jednak dobry sposób opisów metrykalnych, w związku z czym

w większości przypadków nie było większych trudności z powiązaniem materiałów z danymi jednostkami stratygraficznymi.

Pomimo tych problemów i zaniedbań wolno stwierdzić, że materiały źródłowe wraz z dokumentacją zachowały dużą wartość naukową, co pozwoliło na zakończenie sukcesem niniejszego przedsięwzięcia.

ROZDZIAŁ I.

REZULTATY BADAŃ I STRATYGRAFIA KULTUROWA

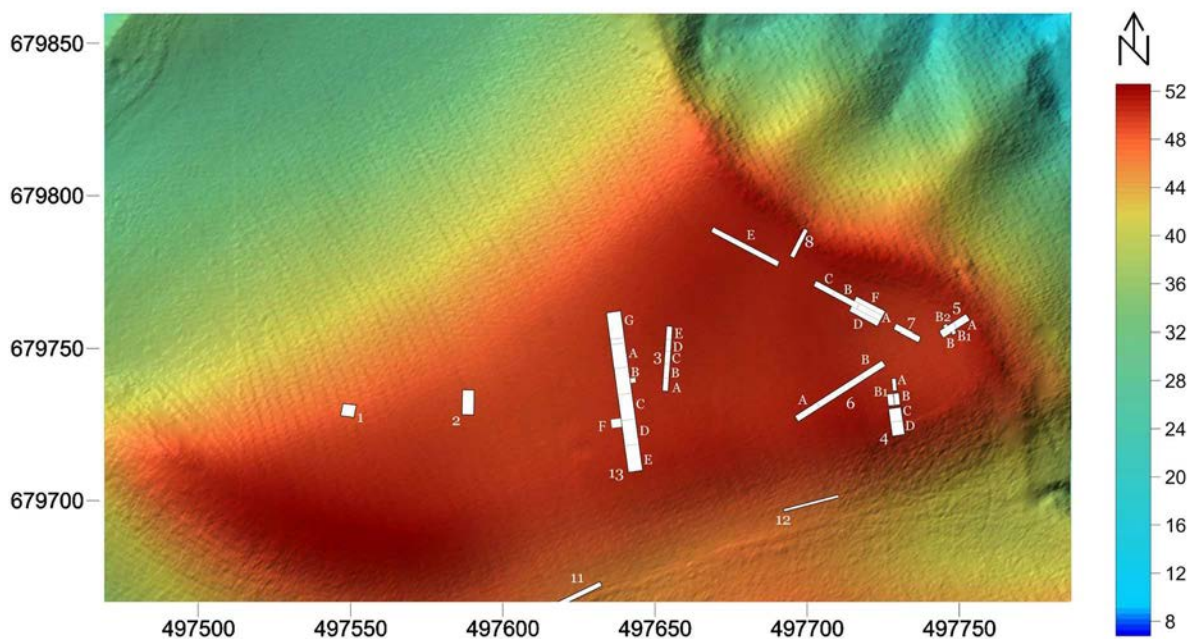
Wiele informacji dotyczących charakteru, lokalizacji i rozmiarów wykopów badawczych przedstawiono we wprowadzeniu. Przybliżono również niektóre cele badawcze, a także ogólne wyniki tych działań. W związku z faktem, że niniejsza monografia opiera się w głównej mierze na analizie źródeł ruchomych i reliktyw zabudowy, konieczne jest szczegółowe przedstawienie wyników badań wykopaliskowych z uwzględnieniem zarejestrowanej stratygrafii wertykalnej i horyzontalnej. Uzyskany w ten sposób kontekst pozwoli na podjęcie szeregu zagadnień poruszanych na kartach niniejszej pracy. Mowa przede wszystkim o topografii zespołu osadniczego, umocnieniach obronnych grodu i podgrodzia, zabudowie i zagospodarowaniu wnętrza grodu, a także ustaleniach odnoszących się do chronologii funkcjonowania kompleksu.

Wykop 1

Wykop 1 wytyczono w obrębie podgrodzia górnego w odległości 25 m na północny wschód od krawędzi wzgórza (Ryc. 2, 3). Wykop został wytyczony na linii NW–SE. Jego wymiary wynosiły 5x5 m. W trakcie eksploracji zarejestrowano okrągłą jamę o średnicy 1,65 m. Na podstawie charakterystycznej ceramiki jej chronologię określono na wczesną epokę żelaza. Nie odnotowano śladów warstwy kulturowej – bezpośrednio poniżej warstwy ornej zalegał gliniasty cielec.

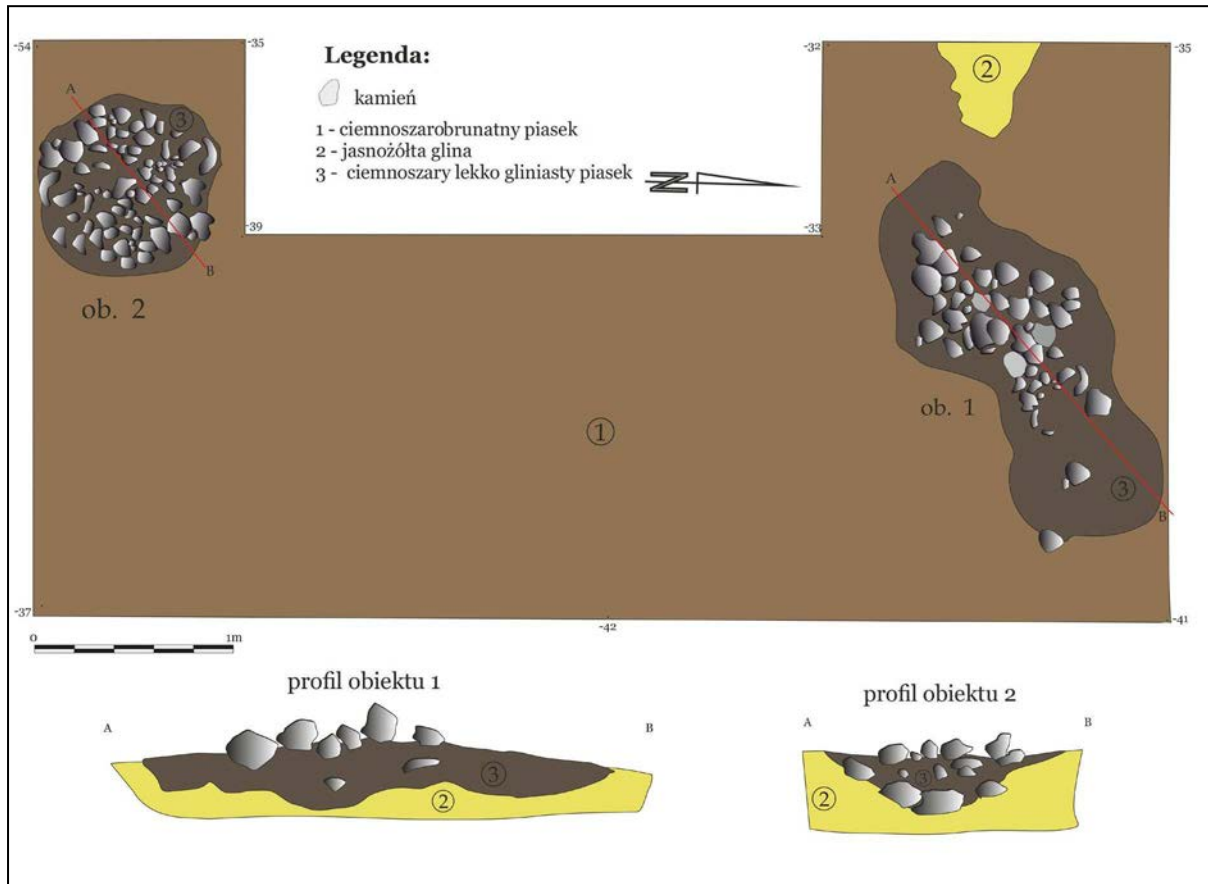
Wykop 2

Wykop 2 również został założony w strefie określanej podgrodzem górnym, na dość stromym stoku, w odległości około 45 m na północ od południowej krawędzi wyniesienia, prostopadle do jej przebiegu, na linii NE–SW (Ryc. 2).

Ryc. 3. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Lokalizacja wykopów badawczych usytuowanych w obrębie grodziska i tzw. podgrodzia górnego na tle Numerycznego Modelu Terenu. Oprac. W. Małkowski, S. Wadył

Fig. 3. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Location of trial trenches situated within the stronghold and the so-called upper suburbium against the background of the Numerical Terrain Model. By W. Małkowski, S. Wadył

Ryc. 4. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 3, działka E. Rzut poziomy i profile odkrytych palenisk. Oprac. E. Drozd

Fig. 4. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 3, Plot E. Ground plan and profiles of uncovered hearths. By E. Drozd

Wykop miał wymiary 5x10 m. Nie zarejestrowano warstwy kulturowej, jak również żadnych obiektów.

Wykop 3

Wykop sondażowy oznaczony numerem 3 wytyczony został w nieckowatym zagłębieniu, w odległości 60 m na wschód do wału grodziska i 45 m na północ od południowej krawędzi wzgórza (Ryc. 2). Wykop zorientowany w kierunku NE-SW miał wymiary 2x25 m i został podzielony na pięć działek o wymiarach 2x5 m oznaczonych literami A-E (Ryc. 3). Eksploracją objęto działki A, C i E. Na działce A zarejestrowano nawarstwienia kulturowe sięgające

0,85–0,9 m. Zadokumentowano zarówno warstwę wczesnożelazną, jak i wczesnośredniowieczną. W warstwie oznaczonej numerem IV odsłonięto dwie jamy osadnicze o owalnych zarysach. W ich kontekście znaleziono materiały charakterystyczne dla wczesnej epoki żelaza. Na działce C zadokumentowano sekwencję nawarstwień o miąższości 0,7–0,8 m. Warstwa wczesnośredniowieczna zachowała się szczątkowo. Poniżej zalegała warstwa wczesnożelazna. O silnej degradacji nawarstwień kulturowych świadczy duża ilość przemieszanych materiałów pozyskana z warstwy ornej. Przy zachodniej ścianie działki zadokumentowano palenisko o owalnym kształcie o wymiarach około 0,5x0,65 m. Na podstawie pozyskanych mate-

riałów chronologię obiektu określono na wczesną epokę żelaza. W obrębie działki E odsłonięto nawarstwienia o miąższości 0,65–0,7 m. Poniżej humusu zadokumentowano warstwę zawierającą materiały zarówno z wczesnej epoki żelaza, jak i wczesnego średniowiecza. Zlokalizowano w niej dwa paleniska wczesnośredniowieczne (**Ryc. 4**). Pierwsze z nich znajdowało się w północnej części wykopu i miało wydłużony, nieregularny kształt o wymiarach 2,1x1,1 m. W zachodniej części obiektu zadokumentowano skupisko kości zwierzęcych. Drugie palenisko znajdowało się w południowej części działki przy zachodnim profilu. Kamienie tworzyły owalny kształt o wymiarach 0,75x0,8 m.

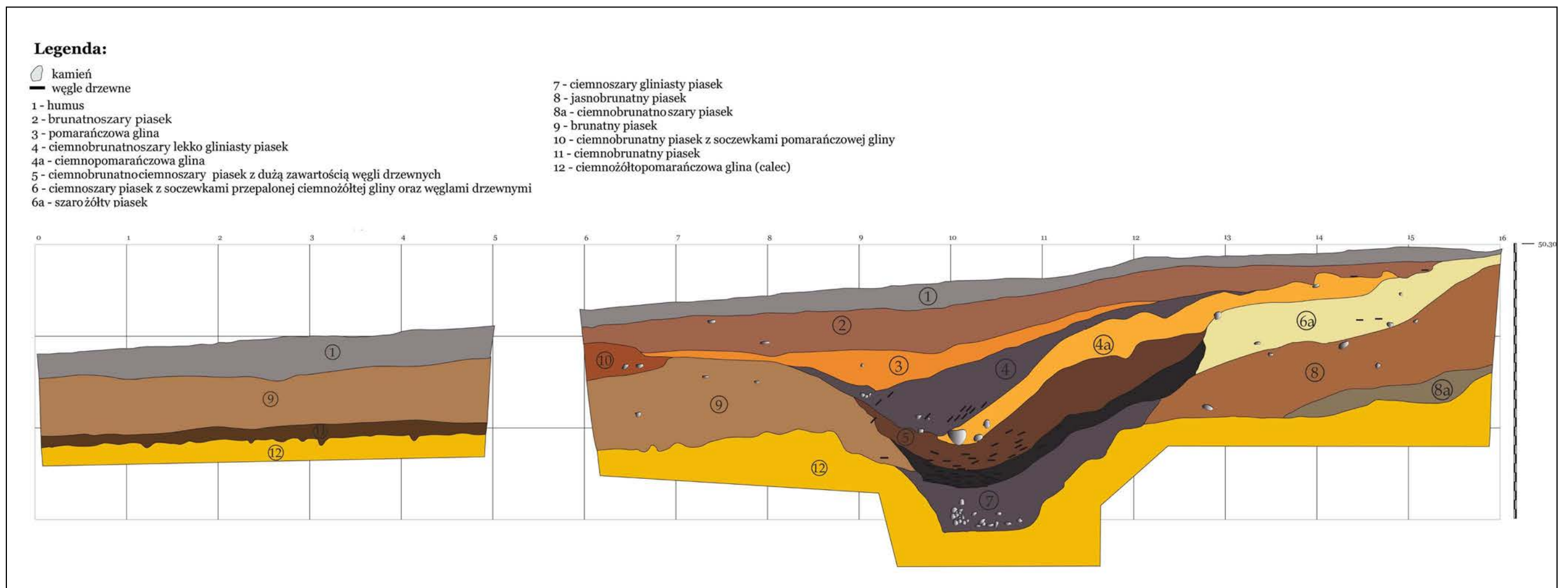
Wykop 4

W 1963 r. wykop oznaczony numerem 4 został wytyczony jako sondaż o wymiarach 2x4 m. W kolejnym sezonie badawczym został nazwany działką B wykopu 4. Założono ponadto kolejne działki oznaczone literami A, C i D. Wykop był zorientowany na osi N–S i usytuowany w południowej części grodziska prostopadle do przebiegu wału. Poszczególne działki numerowano poczynając od północy (**Ryc. 3**). Miały one następujące wymiary: A – 3x5 m, B–B1 – 4x4 m, C – 5x5 m, D – 5x5 m.

Działka A, usytuowana na południowym skraju majdanu, ujawniła nawarstwienia kulturowe o miąższości od 0,95 m w części północnej do 1,1 m w części południowej (**Ryc. 5**). Intensywna wczesnośredniowieczna warstwa kulturowa, zalegała na zniszczonej, zachowanej szczątkowo warstwie z wczesnej epoki żelaza. O silnym zniszczeniu pozostałości starszego osadnictwa świadczy bardzo duża ilość ceramiki charakterystycznej dla wczesnej epoki żelaza w warstwie wczesnośredniowiecznej, co odnotowano również w innych wykopach. W południowej części wykopu, tuż przy profilu, na głębokości 0,7 m zaobserwowano obiekt stworzony przez pokład przepalanej pomarańczowej gli-

ny o owalnym kształcie. W glinie występowały liczne bryłki polepy, zaś na zewnątrz fragmenty spalonego drewna. Poniżej warstwy gliny, w spągowej części obiektu występowała silnie przepalona czarna ziemia zawierająca liczne kamienie i węgle drzewne. Zarejestrowany obiekt to prawdopodobnie destrukcja pieca. Wskazuje na to charakter wypełniska, a przede wszystkim przepalona glina z polepą przypominająca zniszczoną ścianę czy kopułę pieca, a także duża ilość węgla drzewnych i kamieni. Obiekt miał niewielkie wymiary – jego średnica w rzucie wynosiła około 1 m.

Działki B–B1 i C tworzyły jeden wykop usytuowany na wale i wewnętrznym stoku wału. Zadokumentowano układ nawarstwień o miąższości od 1,5 m przy krawędzi północnej działki B–B1 i w południowej części działki C do 3–3,2 m na granicy działek B1 i C, gdzie odsłonięto wyraźne zagłębienie z konstrukcją tworzoną przez kilka warstw spalonych bierwion drewnianych (**Ryc. 6**). Poniżej humusu zadokumentowano warstwę szarobrunatnego piasku o charakterze rumowiskowo-demolacyjnym (**Ryc. 5**; warstwa 2). Pod tą warstwą a nad calcem w północnej części działek B–B1 występowała warstwa kulturowa o miąższości dochodzącej do 1 m (**Ryc. 5**; warstwa 9). W warstwie zadokumentowano zarysy trzech obiektów. Dwa z nich to niewielkie paleniska w zarysie owalne o wymiarach 0,85x0,9 m. Trzeci obiekt to palenisko o wymiarach 1,75x1 m, charakteryzujące się wydłużonym owalnym kształtem w rzucie. Tworzył je układ kamieni ze skupiskiem kości zwierzęcych. Bezpośrednio przy układzie kamieni zadokumentowano smugę czarnej ziemi o miąższości 10–15 cm, zawierającą przepalone ziarna zbóż, szczątki ryb, a także liczne węgle drzewne. W południowej części działki B–B1 i w północnej części działki C zarejestrowano układ stratygraficzny sięgający 3,2 m. Największą miąższość nawarstwień odnotowano w zachodniej części działki B1. W dość regularnym zagłębieniu o wymiarach 2,4 m (N–S)

Ryc. 5. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 4, działki A-C. Profil E wykopu. Oprac. E. Drozd

Fig. 5. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 4, Plot A-C. Section E of the trench. By E. Drozd

na 3,5 m (W-E) odsłonięto destrukcję konstrukcji drewnianych (**Ryc. 6, 7**). O istotnej roli tych reliktyw świadczyć może fakt, że zalegające na powierzchni około 4–5 m² elementy konstrukcji tworzyły układ pięciu warstw. Najniższa warstwa drewna zalegała bezpośrednio na calcu. Autorzy badań odnotowali, że spalone elementy drewniane nosiły ślady obróbki (Wiącek 1966, s. 290), co świadczyłoby, że są to elementy konstrukcyjne. Prawdopodobnie omawiany układ jest reliktem wieży mieszkalno-obronnej. W centralnej części zadokumentowano niewielkie zagłębienie o niemal pionowo opadających na głębokość 0,7 m ściankach północnej i południowej (**Ryc. 5**). Opisywane zagłębienie mogło pełnić rolę podpiwniczenia, bądź fosy (sięga 1,5 m poniżej poziomu zalegania warstwy kulturowej). Tłumaczyłoby to nieznacznych rozmiarów nasyp wału w tym miejscu.

Powyżej opisanych reliktyw, w warstwie brunatnego piasku na 4–5 metrze od południa i 2 metrze od zachodu działki C, odkryto interesujący obiekt. Było to palenisko o kształcie wydłużonego owalu o wymiarach 1,8x1,2 m. W stropowej partii było zbudowane z dwóch skupisk kamieni tworzących rodzaj bruku tkwiącego w pomarańczowej glinie (**Ryc. 8**). Relacje stratygraficzne zachodzące pomiędzy tymi jednostkami pozwalają stwierdzić, że palenisko powstało na zgliszczach konstrukcji odkrytej na granicy działek B–B1 i C.

Na działce C w jej południowej części zarejestrowano analogiczną sytuację. Na calcu zalegały warstwy jasnobrunatnego, miejscami ciemnobrunatnego piasku, które opadały dość wyraźnie w kierunku północnym. W warstwie czytelne były ciemne smugi, przypuszczalnie pozostałość po elementach drewnianych (**Ryc. 9**). Warstwa ta miała miąższość do 1 m (**Ryc. 5**; warstwy 8, 8a).

Wykop 5

Wykop 5 został wytyczony we wschodniej części grodziska na krawędzi wzgórza. Był zorien-

towany na linii E–W i miał wymiary 2,5x10 m (**Ryc. 2, 3**). We wschodniej części znajdowała się działka A o wymiarach 2,5x5,5 m, zaś w zachodniej działka B licząca 2,5x4,5 m. W trakcie prac działkę B poszerzono o działkę B1 (1x3,2 m) od strony południowej oraz działkę B2 (1x2 m) od strony północnej.

W wykopie zadokumentowano sekwencję nawarstwień o miąższości od 1,2 m w części zachodniej (działka B) do 2,8–2,9 m w partii wschodniej (**Ryc. 10**; działka A). Warstwa współczesnego humusu zalegająca na powierzchni całego wykopu miała do 0,6 m miąższości. Na działce A bezpośrednio poniżej humusu wystąpiła opadająca w kierunku zachodnim ciemnopomarańczowa wypalona miejscami sproszkowana glina o miąższości do 20 cm. W glinie występowały pasma spalenizny z węglami drzewnymi – być może ślady po drewnianej konstrukcji wału. W spągowej części glina była wypalona słabiej i miała barwę żółtą. Prawdopodobnie warstwę należy interpretować jako płaszcz gliniany wału. Poniżej zarejestrowano warstwy ciemnobrunatnego i ciemnoszarego piasku o miąższości około 1 m (**Ryc. 10**; jednostki stratygraficzne 4 i 7). Warstwy łagodnie opadały w kierunku zachodnim. Ich lokalizacja i konfiguracja terenu wskazuje, że są to warstwy nasypowe wału. Pod nasypem, na calcu zalegała warstwa związana z wczesnożelaznym horyzontem zasiedlenia wzgórza. Wystąpiła na obszarze całego wykopu, największą miąższość – do 0,9 m osiągając we wschodniej jego partii.

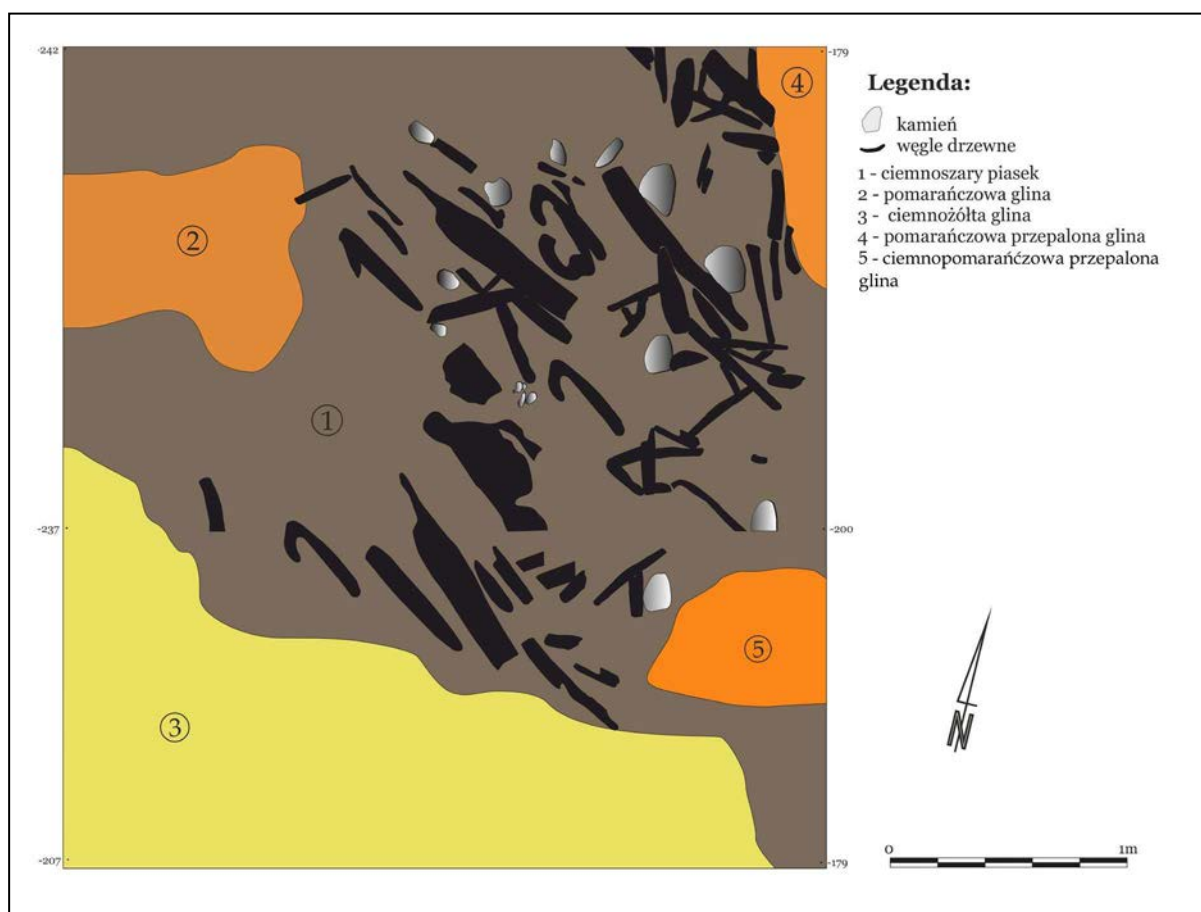
Inną sytuację stratygraficzną odnotowano na działce B. U podnóża wału, na styku działki A i B odsłonięto pozostałości pieca (**Ryc. 11**). Relikty drugiego obiektu tego typu, odsłoniętego jedynie częściowo, zarejestrowano w zachodniej części działki B – przylegał on od południa do pierwszego.

Na piec odkryty u podnóża wału natrafiono po wyeksplorowaniu humusu. W rzucie obiekt miał kształt owalny o wymiarach 2,5x1,65 m. W przekroju miał formę nieregular-

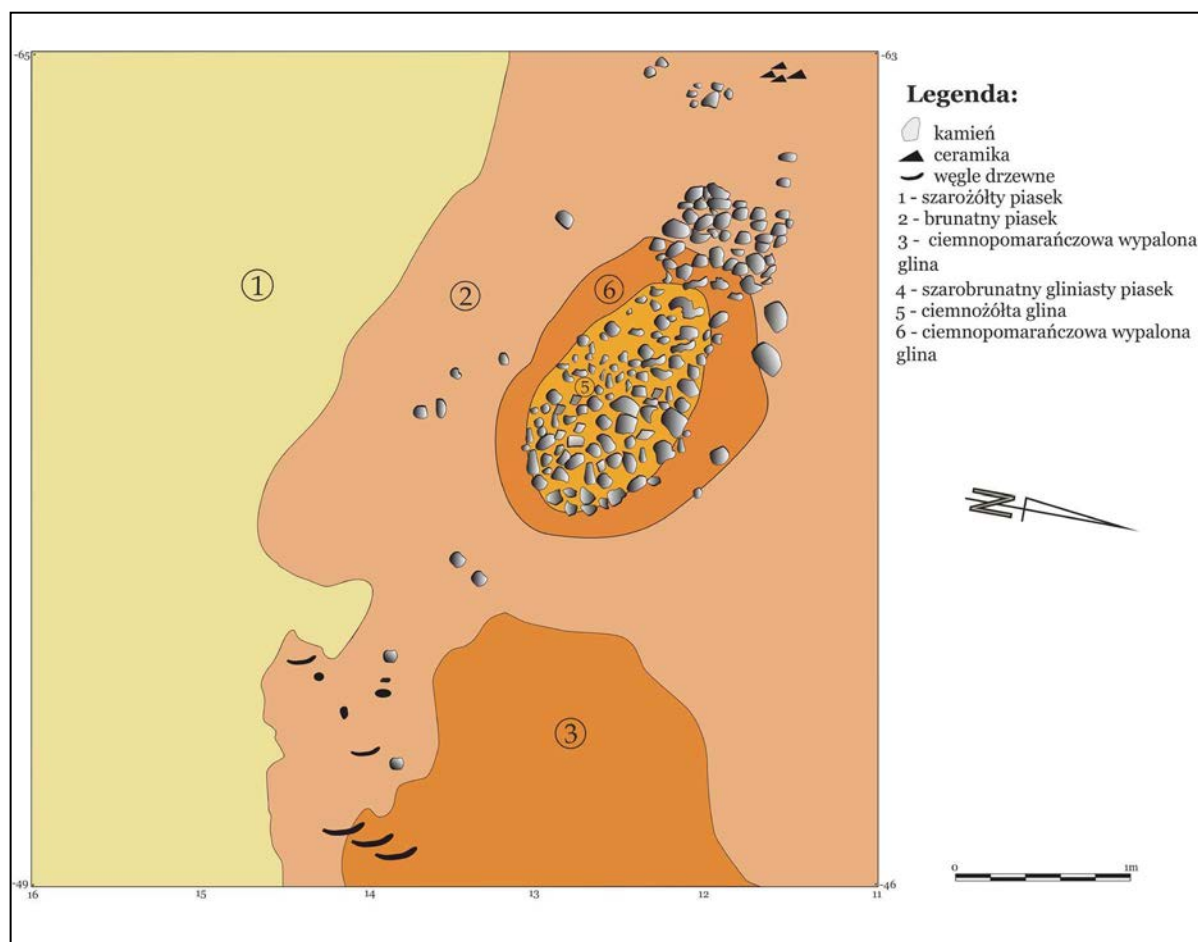
Ryc. 6. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 4, działka B. Rzut poziomy konstrukcji drewnianych odkrytych w warstwie IX. Fot. A. Klejna

Fig. 6. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 4, Plot B. Ground plan of burnt wooden structures uncovered in Layer IX. Photo A. Klejna

Ryc. 7. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 4, działka B1-C. Rzut poziomy spalonych konstrukcji drewnianych odkrytych na granicy działek B1 i C. Oprac. E. Drozd

Fig. 7. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 4, Plot B1-C. Ground plan of burnt wooden structures uncovered on the boundary of Plots B1 and C. By E. Drozd

Ryc. 8. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 4, działka C. Rzut poziomy paleniska. Oprac. E. Drozd

Fig. 8. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 4, Plot C. Ground plan of a hearth. By E. Drozd

ną zbliżoną do kształtu kopuły. W stropie obiekt tworzyła silnie przepalona glina z dużymi bryłami polepy, obwiedziona po krawędzi wieńcem z kamieni. W szaroróżowym przepalonym wypełniku obiektu występowały liczne żuźle żelazne. Wnętrze pieca otaczała silnie wypalona pomarańczowa glina zawierająca liczne bryłki polepy, najlepiej czytelna od strony wschodniej (Ryc. 11, 12). W spągowej części obiektu występowały zwęglone bierwiona drewniane.

Drugi piec został wyeksplorowany tylko częściowo. W wypełniku pieca zadokumentowano liczne bryły żuźli zalegające w wypalanej pomarańczowoceglastej glinie. Na dnie pieca także zarejestrowano warstwę spalonych bierwion drewna.

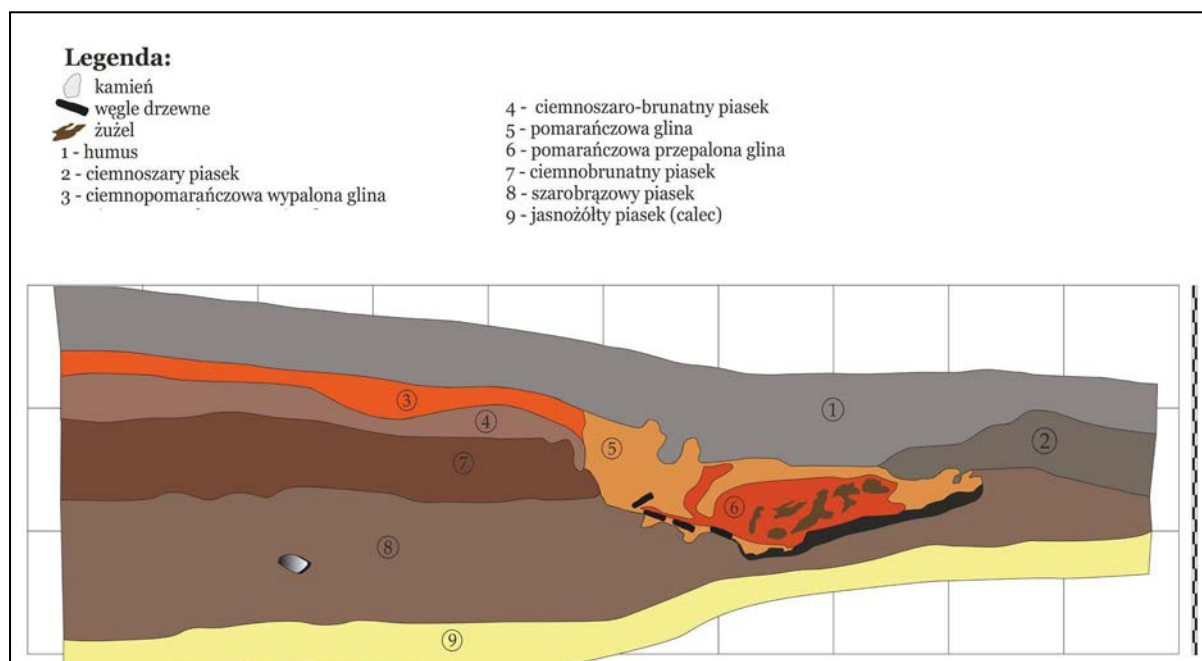
Wykop 6

Wykop 6 został założony w zachodniej partii grodziska (Ryc. 2). Początkowo wytyczono go jako wykop rozpoznawczy o wymiarach 1,5x10 m, jednak już po kilku dniach prac i odsłonięciu konstrukcji rozległego wału wykop przedłużono w kierunku zachodnim do rozmiarów 1,5x20 m. W drugim sezonie badań (1966 r.) został przedłużony w kierunku zachodnim (działka A o wymiarach 1,5x10 m) i wschodnim (działka B o wymiarach 1,5x10 m). Ogółem wykop miał wymiary 1,5x40 m i pozwolił na rozpoznanie konstrukcji potężnego wału drewniano-ziemnego, a także charakteru i rozplanowania zabudowy strefy przywałowej (Ryc. 13).

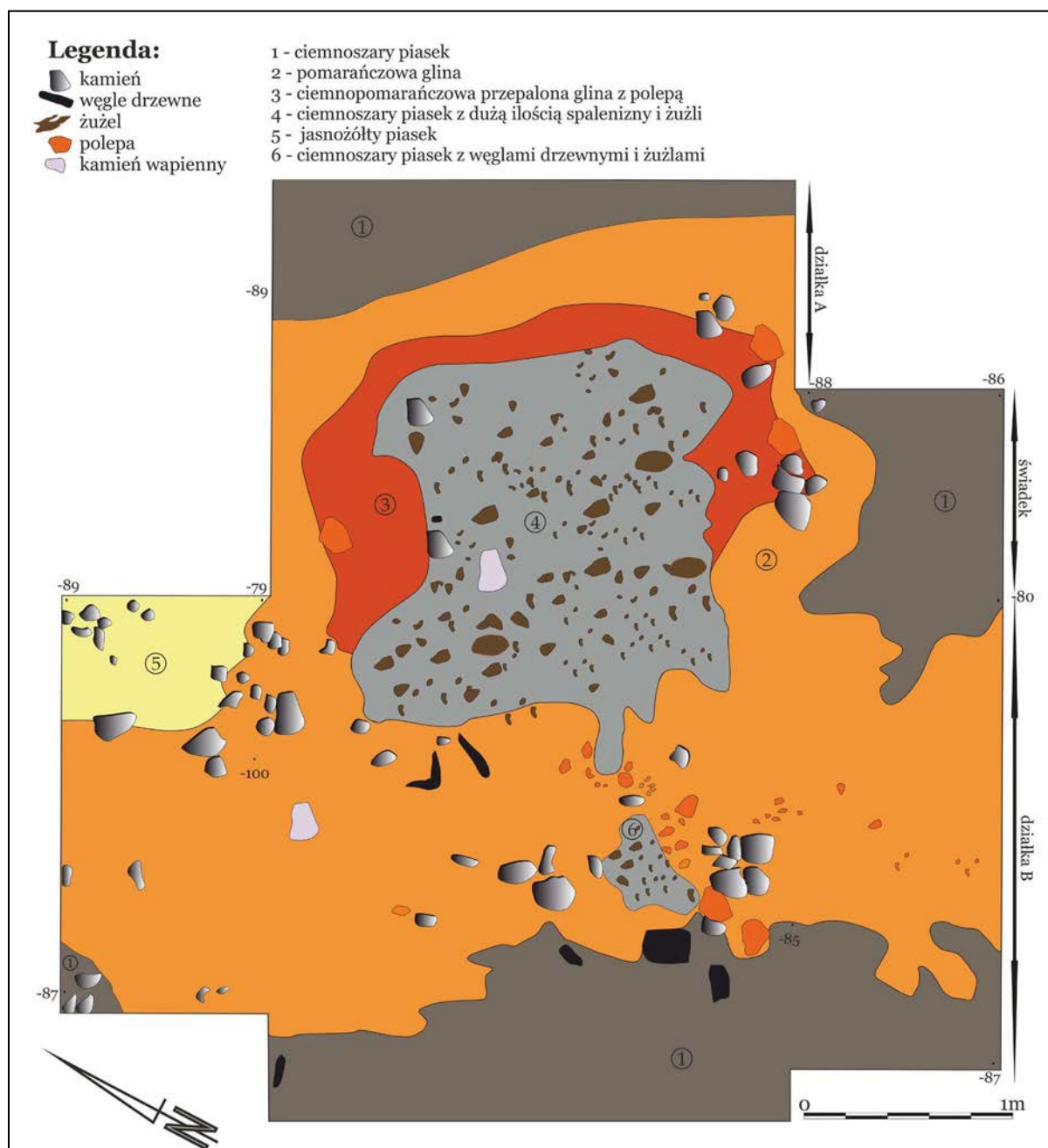
Ryc. 9. Węgry, gm. Sztum, stan 1, wykop 4, działka C. Profil W wykopu. Fot. A. Klejna

Fig. 9. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 4, Plot C. Section W of the trench. Photo A. Klejna

Ryc. 10. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 5. Profil S wykopu. Oprac. E. Drozd

Fig. 10. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 5. Section S of the trench. By E. Drozd

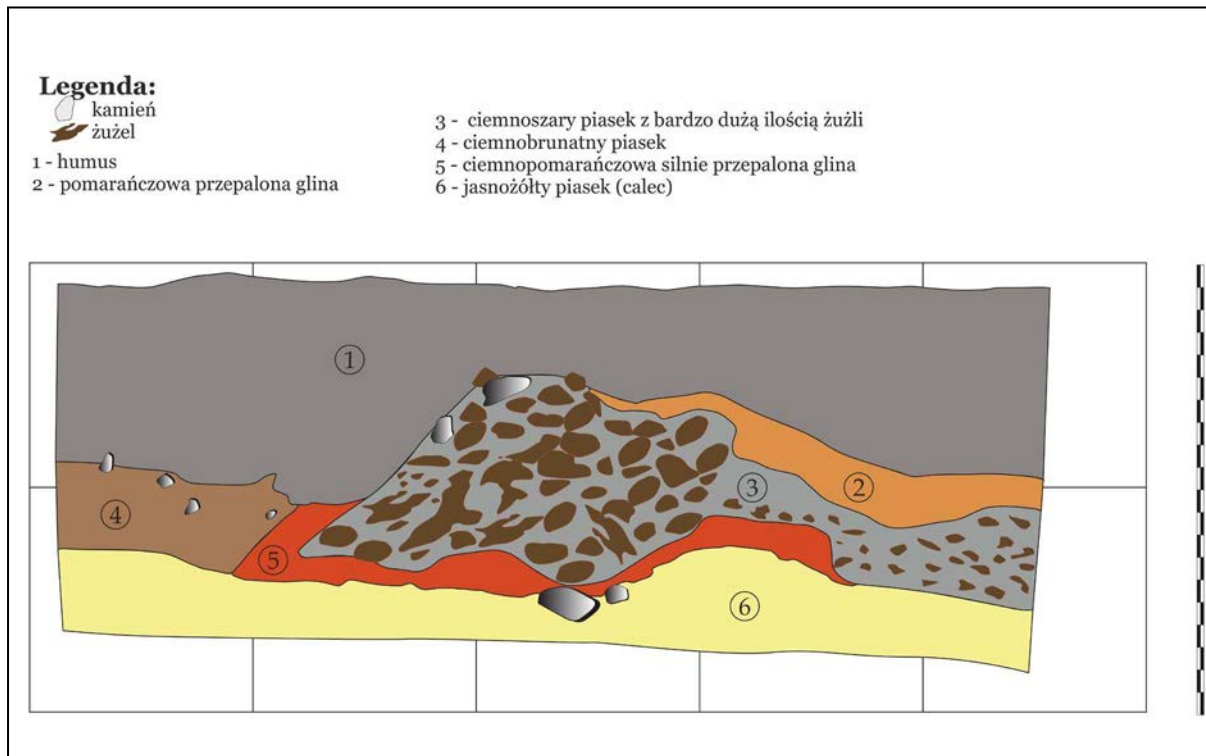

Ryc. 11. Węgry, gm. Sztum, stan 1, wykop 5. Rzut poziomy spągu drugiego poziomu eksploracji pieca. Oprac. E. Drozd

Fig. 11. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 5. Ground plan of the bottom of the second level of exploration of a furnace. By E. Drozd

Wykop 6 był swoistym przekopem przez wał w zachodniej części grodziska (Ryc. 14, 18). W zachodniej partii pierwotnego wykopu 6 (2,5x10 m) pod humusem już na głębokości 0,25 m zaczęto rejestrować relikty wału obronnego w postaci jasnopomarańczowej, przepalanej gliny i fragmentów zwęglonych konstruk-

cji drewnianych (Ryc. 15). Przy południowym profilu zaobserwowano płat intensywnej spalenizny. W szczytowej partii wału wystąpiły zwęglone konstrukcje przebiegające lekko skośnie względem wykopu, na osi NE-SW. Między bierwionami występowała przepalona czarna ziemia przemieszana z polepą. Dokonane od-

Ryc. 12. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 5, działka B. Profil pieca. Oprac. E. Drozd

Fig. 12. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 5, Plot B. Profile of a furnace. By E. Drozd

krycia były powodem przedłużenia wykopu do rozmiarów 2,5x20 m. Na zewnętrznym stoku wału od 5 do 10 m zarejestrowano nawarstwienia rumowiskowe, powstałe wskutek osunięcia się górnej części wału (Ryc. 13; warstwy 4, 5, 5a). Na wewnętrznym stoku odsłonięto analogiczne nawarstwienia (Ryc. 13; warstwy 8, 9). Relikty zniszczonego przez ogień wału zalegały w wykopie 6 na odcinku od 6,5 m (zewnętrzny skłon wału) do 9 m (wewnętrzny skłon wału). Już poniżej humusu zadokumentowano spalone elementy konstrukcji przekładkowej umocnienia, które zalegały w warstwie przepalanej gliny o zróżnicowanej (od blado-żółtej do pomarańczowej) kolorystyce na odcinku od 4,7 m (zewnętrzny skłon wału) od 7,5 m (wewnętrzny skłon). Na niższych poziomach przekładka zalegała w ciemnoszarej, przepalanej ziemi. Konstrukcje układały się lekko skośnie do linii wykopu. Poszczególne poziomy przekład-

ki były przesypywane, izolowane od siebie 10–12 cm warstwą ciemnobrązowej, piaszczystej ziemi. Na wewnętrznym stoku wału na odcinku 7–7,40/6,65–6,85 m wykop przecinały zwęglone bierwiona opadające ukośnie w dół w kierunku jądra nasypu. Na przedpolu (w kierunku wschodnim) ciągu poprzecznych konstrukcji zarejestrowano jeszcze dwa wąskie zwęglone bierwiona. Wokół konstrukcji, do 8/7,5 m zalegała ciemna ziemia, w której wystąpiło kilkanaście dołków posłupowych układających się w ciągi równoległe do przebiegu wału. Miały one niewątpliwie związek z umocnieniami obronnymi. Dalej na przestrzeni 8,5–10 m zadokumentowano warstwę żółtobrunatnej gliny z licznymi kamieniami ułożonymi w kilku warstwach (Ryc. 13; warstwa 18).

Poniżej nawarstwień rumowiskowych w zachodniej części wykopu 6 (na odcinku 6–10 m) u podnóża nasypu na tle pomarańczowożół-

tej, gliniastej ziemi zarysowały się trzy obiekty o chronologii wczesnożelaznej (**Ryc. 16**) – dwie niewielkie jamy o okrągłym kształcie i średnicy około 0,65 m i dwuwarstwowe palenisko o średnicy 0,95 m otoczone zwartym wieńcem kamieni. Również we wschodniej części wykopu, pod wałem zadokumentowano pięć niewielkich jam zaliczonych do tego samego horyzontu chronologicznego.

Na działce A, będącej przedłużeniem wykopu 6 w kierunku zachodnim, zarejestrowano nawarstwienia o miąższości nieprzekraczającej 1,5 m. W odróżnieniu od wykopu 6, na omawianej działce humus zalegał na głębokości nawet do 0,65 m. Na przeważającej części tego terenu występowała tylko jedna warstwa – szarobrunatny piasek (**Ryc. 13**; warstwa 2). Na głębokości około 0,7 m w zachodniej części omawianej działki zarejestrowano palenisko zbudowane z luźno ułożonych na jasnopomarańczowej glinie kamieni.

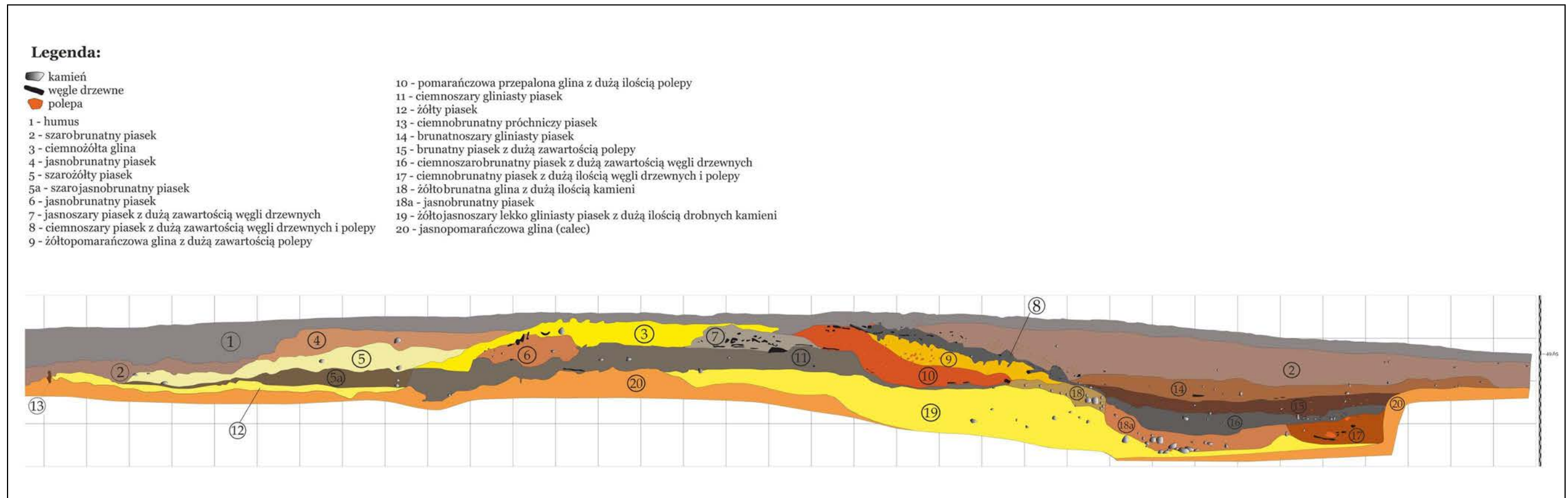
Znacznie bardziej złożoną sytuację stratygraficzną zarejestrowano na działce B (przedłużenie wykopu 6 w kierunku wschodnim). Miąższość nawarstwień kulturowych wynosiła od 0,5 m we wschodniej części wykopu (na majdanie), do 3,1 m w zachodniej partii wykopu, gdzie w zagłębieniu u podnóża wału odsłonięto relikty budynku mieszkalnego. Poniżej humusu na długości całego wykopu odsłonięto warstwę szarobrunatnego piasku o miąższości do 0,75 m. Miała ona niejednorodny charakter i w dużej mierze powstała wskutek destrukcji elementów konstrukcyjnych wału, które po spaleniu runęły na jego stoki.

Na odcinku od 3,5 do 10 m zadokumentowano czytelne zagłębienie o regularnych spadkach około 1,1 m w stosunku do poziomu calca. Było ono wynikiem pozyskiwania materiału do budowy wału. W zagłębieniu usytuowano domostwo, które tym samym było posadowione w osłonie wału. Na tym odcinku zarejestrowano sekwencję warstw akumulacyjnych związanych z budynkiem mieszkalnym (**Ryc. 13**; war-

stwy 14, 15, 16, 17, 18a). Odkryto w nich duże ilości węgla drzewnych i polepy konstrukcyjnej, będące zapewne destrukcjami konstrukcji domostwa. Długość zagłębienia wynosiła 6,2 m, wydaje się jednak, że granica obiektu mieszkalnego od strony wału znajdowała się w odległości około 0,5 m od linii gliniano-kamiennej ławy. Budynek był usytuowany wzdłuż podstawy wału krótszą szczytową ścianą. Zadokumentowana długość ściany budynku wynosiła około 5,5 m, jednak rekonstruowana pierwotna prawdopodobnie miała mniej niż 5 m. Szacunek ten wynika z faktu, że budynek był usytuowany ukośnie do przebiegu wykopu. Przy krawędzi wschodniej obiektu zadokumentowano pasmo zwęglonych elementów drewna i licznych bryłek polepy, będące prawdopodobnie śladem po spalonej konstrukcji ściany domostwa (**Ryc. 17**). Wymiary jego krótszego boku są trudne do oszacowania ze względu na niewielką szerokość wykopu. W zachodniej części zagłębienia w spągowej partii obiektu zarejestrowano kamienny bruk, który można interpretować jako relikw podłogi, bądź też jako stabilizację podłoża pod budynkiem. W kontekście budynku wystąpiły bardzo duże ilości kości zwierzęcych, makroszczątków roślin, przede wszystkim zbóż, a także ceramiki i zabytków wydzielonych.

Wykop 7

Wykop 7 wytyczono w północno-zachodniej partii grodziska na linii NW-SE. Składał się z siedmiu działek (**Ryc. 2, 3**). Wykop oznaczony numerem 7 o wymiarach 2x10 m wytyczono na majdanie grodziska. W jego linii w odległości 5 m zaczynał się wykop 7, działka A o wymiarach 2x10 m. Przedłużeniem działki A była działka B o identycznych rozmiarach. Działki A-B usytuowano na wale grodziska. Na przedłużeniu działki B wytyczono część C, której wymiary wynosiły 2x10 m. W tej samej linii z zachowaniem 15 m przerwy, już w obrębie

Ryc. 13. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Profil NW wykopu. Oprac. E. Drozd

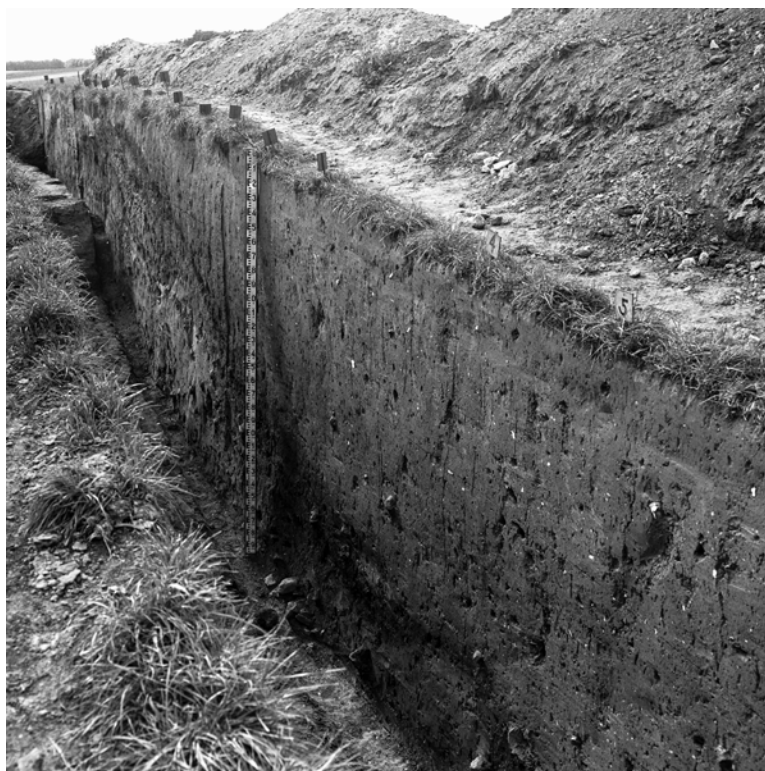
Fig. 13. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Section NW of the trench. By E. Drozd

górnego podgrodzia wytyczono działkę E o wymiarach 2x30 m. Na północny wschód od działek A–B, równoległe do ich przebiegu założono działkę F mierzącą 3x13 m. Omawiany wykop pod względem powierzchni był najrozleglej- szym z wytyczonych na grodzisku i rozciągał się między majdanem a tzw. górnym podgrodzem.

W wykopie 7 zarejestrowano dwa pale- niska: jedno wczesnośredniowieczne, drugie o metryce wczesnożelaznej (**Ryc. 20**). Ponad- to odkryto nikłą warstwę kulturową zalegają- cą głównie w zagłębieniach calca, a także dużą ilość dołków posłupowych. Dołki miały prze- ważnie około 5 cm średnicy zaś ich głębokość sięgała 20 cm. Nie tworzyły żadnego czytelne- go układu, trudno zatem o ich jednoznacz- ną interpretację. Niemniej jednak wydaje się, że część z nich jest pozostałością osadnictwa pradzie- jowego, pozostałe zaś wczesnośredniowiec- nego. Warto odnotować, że w jednym z niewiel- kich zagłębień natrafiono na wbity w calec grot strzały, w innym zaś fragment grotu włóczni.

Ciąg działek A–C usytuowano w poprzek wału grodziska, co pozwoliło na uzyskanie przekroju przez nawarstwienia konstrukcyj- ne wału (**Ryc. 23, 24**). Obejmował on odcinek od dziewiątego metra działki A (licząc od poł- dniowego wschodu) do czwartego metra działki C (jego szerokość u podstawy wynosiła 15 m). Na działce B, już pod humusem, odsłonięto po- wierzchnię zniszczonego wału grodziska. Na odcinku wewnętrznego skłonu wału (od 6 m działki A do 2 m działki B) zarejestrowano róż- nicowany układ reliktyw konstrukcji obronnej. Na odcinku od 5 do 6 m zalegała szara, lekko przepalona ziemia, na tle której widoczne były soczewki przepalanej na kolor żółty gliny z dużą ilością węgla drzewnych, zwłaszcza w okolicy 6 m (warstwę należy traktować jako rumowisko- wą). Dalej w kierunku zachodnim, miej więcej w pasie 6,70–7,10 m (przy profilu S) wystąpiły relikty zwęglonych bierwion ułożonych pierw- otnie wzdłużnie i poprzecznie. W tym pasie, od zachodu ograniczonym wąską (około 10 cm)

przestrzenią żółtej przepalanej gliny, wystąpi- ła bardzo silnie zróżnicowana kolorystycznie mozaika soczewek gliny i spalenizny. Na od- cinku pomiędzy 7–8 m, przy S profilu odsło- nięto rumowisko kamienne, będące zapewne rozwaliskiem konstrukcji wału (**Ryc. 21**). Dalej w kierunku zachodnim zalegała głównie lekko przepalona na kolor żółty i pomarańczowy gli- na, na tle której, zwłaszcza na odcinku 9,5–10 m (działka A), ponownie wystąpiły śladowo (przy profilach) relikty zwęglonych drewn, którym towarzyszyły bryły polepy silnie przepalanej na kolor intensywnie pomarańczowy. Na działce B, na przestrzeni pierwszych 4 m zalegała lek- ko przepalona, żółta glina, na tle której rysowa- ły się dwa nieregularne ślady, ciągi po spalonych konstrukcjach wzdłużnych wału. Mierzyły one około 20 cm szerokości i były przedzielone pa- smem żółtej gliny. Na 2 m, w pobliżu S profi- lu, w obrębie jednego z ciągów, zarejestrowa- no kolejny węgiel drzewny. Ślady ciągów lekko przepalanej żółtej gliny zarejestrowano także na dalszym odcinku, między 2 a 4 m. Od 4 do 9 m czyli na przestrzeni 5 m, odkryto dość zwarty układ, jak się zdaje częściowo obrobionych wzdłużnych i poprzecznych bierwion. Tworzyły one strop konstrukcji przekładkowej (**Ryc. 22**). Przeważały konstrukcje wzdłużne (około 24 elementów), zalegające nieznacznie głębiej od poprzecznych, na tle ciemnej, szaropopielatej, przepalanej ziemi z soczewkami pomarańczo- wej polepy. Na zewnętrznym stoku wału na od- cinku 0–4 m działki C odsłonięto płaszcz wału utworzony z niewypalanej gliny (**Ryc. 23**; war- stwa 6). Na jego powierzchni, a także u podnóża odnotowano zgrupowanie niedużych, łupanych kamieni tworzących zapewne wzmocnienie konstrukcji umocnienia. Między 4 i 6 m zalega- ła ciemnobrunatna gliniasta ziemia zawierająca sporą domieszkę przepalanej, pomarańczowo- brązowej gliny (**Ryc. 23**; warstwa 6). Rozrzuc- one na całym odcinku kamienie, zdają się prze- mawiać za rumowiskiem wału, które również rozsypało się w niewielkim obniżeniu „fosy”.

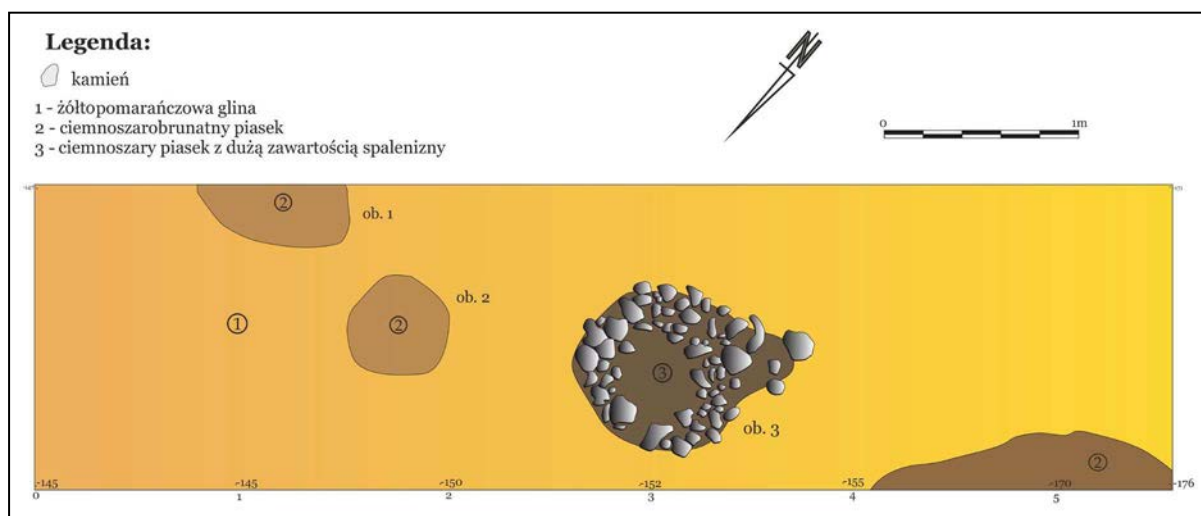
Ryc. 14. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Profil N wykopu. Fot. A. Klejna

Fig. 14. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Section N of the trench. Photo A. Klejna

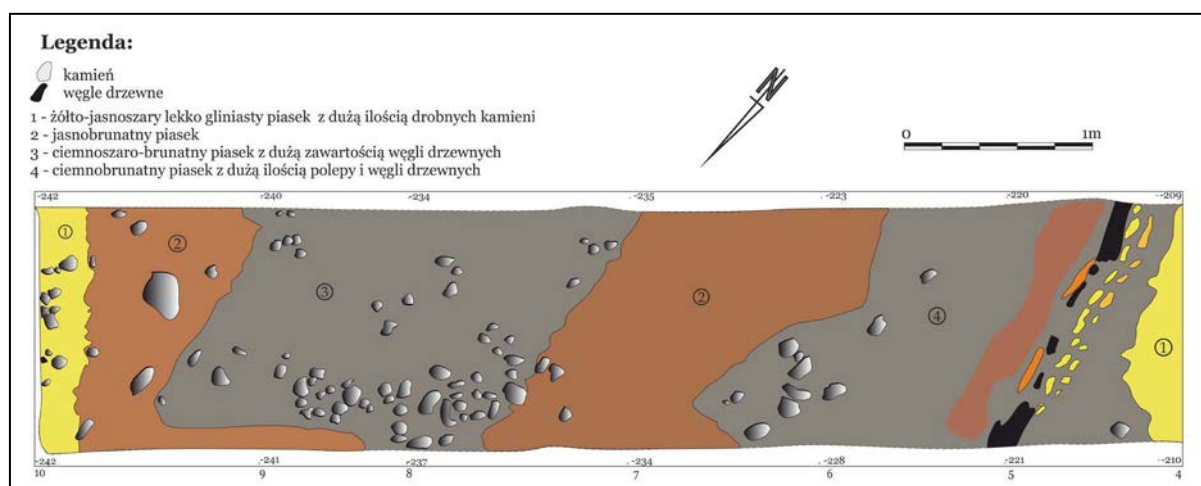
Ryc. 15. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Konstrukcja drewniana na szczycie wału. Fot. H. Raczyniewski

Fig. 15. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Wooden structure on the top of the rampart. Photo H. Raczyniewski

Ryc. 16. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Rzut poziomy jam i paleniska. Oprac. E. Drozd

Fig. 16. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Ground plan of pits and a hearth. By E. Drozd

Ryc. 17. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6, działka B. Rzut poziomy reliktyw budynku mieszkalnego. Oprac. E. Drozd

Fig. 17. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6, Plot B. Ground plan of remains of a dwelling house. By E. Drozd

W centralnej części wału zadokumentowano nawarstwienia o miąższości 1,3 m. Bezpośrednio na calcu zalegał ciemnoszarobrunatny piasek o miąższości do 45 cm (Ryc. 23; warstwa 4), stanowiący nasyp wału. W obrębie działki F, od 3 do 5 m odsłonięto wewnętrzną ławę kamienną usytuowaną równoległe do przebiegu wału u jego podnóża. Utworzona była z różnej wielkości kamieni łączonych surową gliną. Była to analogiczna konstrukcja do odkrytej w wykopie 6.

Na granicy działek B i C w paśmie ciemnoszarej ziemi, pod wałem na odcinku 9,1 (działka B) – 1 m (działka C), na glinianym podłożu wystąpiła rozległa jama (prawdopodobnie pozostałość półziemianki) pokryta luźno zalegającymi kamieniami (Ryc. 25). Między nimi odkryto kości zwierzęce i duży fragment wczesnośredniowiecznego naczynia. Od południowej strony obiektu w odległości kilku, kilkunastu centymetrów znajdował się ciąg dziewięciu dołków posłupowych. Półziemianka została odsłonięta

Ryc. 18. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Widok na wał grodziska od strony E. Fot. H. Raczyniewski

Fig. 18. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. View of the rampart of the stronghold from the E side. Photo H. Raczyniewski

Ryc. 19. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Skupisko kamieni pod budynkiem. Fot. A. Klejna

Fig. 19. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Assemblage of stones under the building. Photo A. Klejna

Ryc. 20. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7. Rzut poziomy odsłoniętych obiektów. Fot. A. Klejna

Fig. 20. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7. Ground plan of the uncovered features. Photo A. Klejna

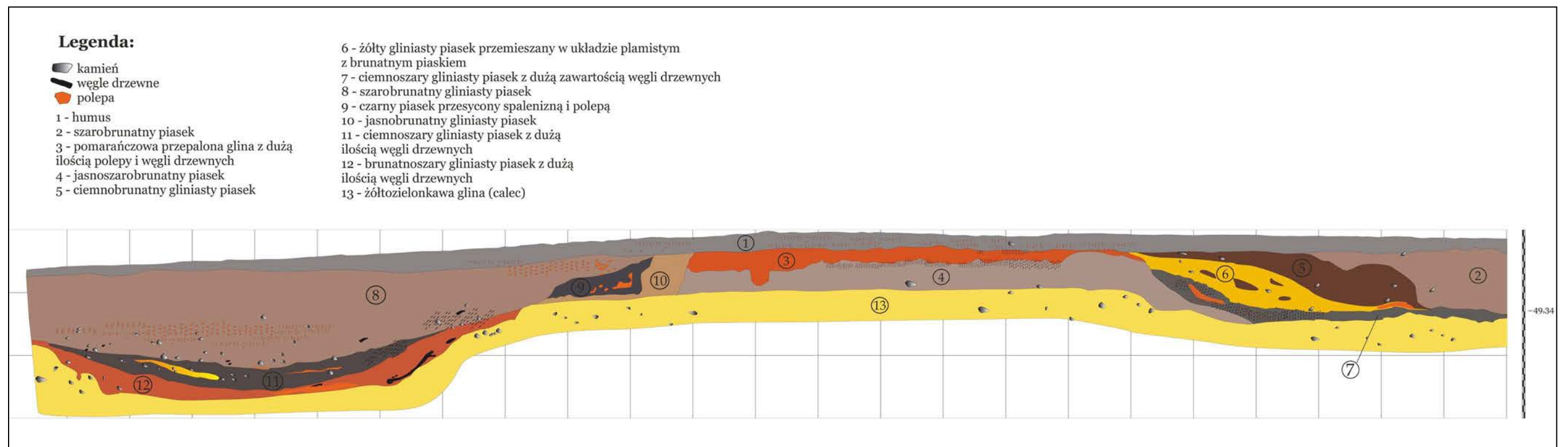
Ryc. 21. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A. Rozwalisko kamienne wału. Fot. A. Klejna

Fig. 21. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A. Stone remains of a rampart. Photo A. Klejna

Ryc. 22. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka B. Konstrukcja przekładkowa wału. Fot. A. Klejna

Fig. 22. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot B. Grid structure of the rampart. Photo A. Klejna

Ryc. 23. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A-C. Profil SW wykopu. Oprac. E. Drozd

Fig. 23. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A-C. Section SW of the trench. By. E. Drozd

fragmentarycznie, dalsza jej część znajdowała się w północno-wschodnim profilu. Obok niej zarejestrowano warstwę zawierającą dużą ilość węgla drzewnych i kamieni, które być może należy interpretować jako palenisko.

Na szczególną uwagę zasługują pozostałości zabudowy odsłonięte na wewnętrznym stoku wału, poniżej obwałowań oraz u ich podnóża (działki A, D, F i południowo-wschodnia część działki B). W omawianej części wykopu zadokumentowano nawarstwienia sięgające 2,5 m głębokości. Niemal na całej powierzchni wykopu poniżej humusu zalegała przemieszana warstwa szarobrunatnego piasku o dużej miąższości sięgającej nawet 1,4 m (**Ryc. 23**; warstwa 8), utworzona w czasach nowożytnych wskutek stopniowego wypełniania zagłębienia na wewnętrznym stoku wału. W obrębie działki D odkryto pozostałości nie odnotowanej dotychczas formy budowy wału w postaci konstrukcji skrzyniowej. Na odcinku od 7,50 do 13 m, w kierunku zachodnim, rozciągało się, na całą szerokość działki pasmo przepalanej, pomarańczowej gliny, na tle którego zarysowały się dwa regularne, zbliżone w rzucie do prostokąta obiekty o wymiarach 2x1,1/1,2 m (skrzynia 1) oraz 1,6x1,8 m (skrzynia 2; **Ryc. 26**). Wzdłuż krawędzi obiektów rysowały się ciągi spalenizny będące pozostałością zwęglonych konstrukcji. Obiekty były usytuowane równoległe do przebiegu wału. Obie skrzynie oddzielały od siebie pasma przepalanej, pomarańczowej gliny i kamienie, co można wiązać z formą izolacji. Początkowo autorzy badań sądzili, że jeszcze jeden obiekt, odkryty na odcinku od 3,6 do 5,15 m, wzdłuż profilu północno-wschodniego jest pozostałością skrzyniowej konstrukcji wału. Przede wszystkim ze względu na jego usytuowanie poza wałem, u jego podnóża, wyraźne odchylenie od przebiegu wału, a także niekiedy w przekroju kształt, obiekt ten należy interpretować jako jamę osadniczą.

Na działkach D, A i F odsłonięto pozostałości budynku o charakterze mieszkalnym.

Budynek wzniesiono w wyraźnym zagłębieniu u podnóża wału. Pomiędzy zarysem domostwa a przebiegiem wału obronnego istniała wolna przestrzeń, na której znajdowała się kamiennieo-gliniana ława. Domostwo usytuowane było na linii E-W krótszą, szczytową ścianą do wału. Do kamiennieo-glinianej ławy przylegało północno-zachodnią partią. Domostwo miało regularny, prostokątny kształt o wymiarach około 6x3,5 m. W północno-zachodnim narożniku rejestrowano warstwę czerwonej, przepalanej polepy, która zawierała znacznych rozmiarów bryły z odciskami drewnianych belek. Pomiędzy bryłami polepy występowały kamienie. Zadokumentowany układ zdaje się wskazywać na istnienie w tym miejscu paleniska. Przy północno-wschodnim narożniku zarejestrowano ślad po bardzo dużym, zaostrowym słupie. We wschodniej części domostwa zadokumentowano liczne kamienie tworzące rodzaj bruku, będące zapewne fundamentem wejścia do budynku (**Ryc. 27**).

Na działce F, bezpośrednio na północ od budynku mieszkalnego, w obrębie ciągu spaleniwny na przestrzeni dwóch metrów (odcinek 2,5–4,5 m) odkryto bardzo duże ilości spalonych zbóż i węgla drzewnych, co sugeruje, że mamy do czynienia ze zniszczoną skrzynią do magazynowania zbóż. Podobne koncentracje zwęglonych ziaren zbóż odkryto u podnóża wału w wykopach 4B1 i 6. Również wewnątrz budynku w jego północno-wschodniej części natrafiono na sporą ilość dużych węgla drzewnych, zwęglonych bierwion, ziaren zbóż i rozrzuconych kamieni sugerujących istnienie w obrębie samego domostwa pewnego rodzaju magazynu-skrzyni.

Na granicy działek A, B i D, na odcinku od 8,5 do 12 m, zarejestrowano relikty przedgrodowej fazy zasiedlenia. Poniżej nawarstwień wału odsłonięto pozostałość pieca (**Ryc. 28, 29**). Większa jego część zlokalizowana była w obrębie działki D. Jądro pieca stanowił nieregularny owal o wymiarach 1,5x1,6 m, utworzony przez

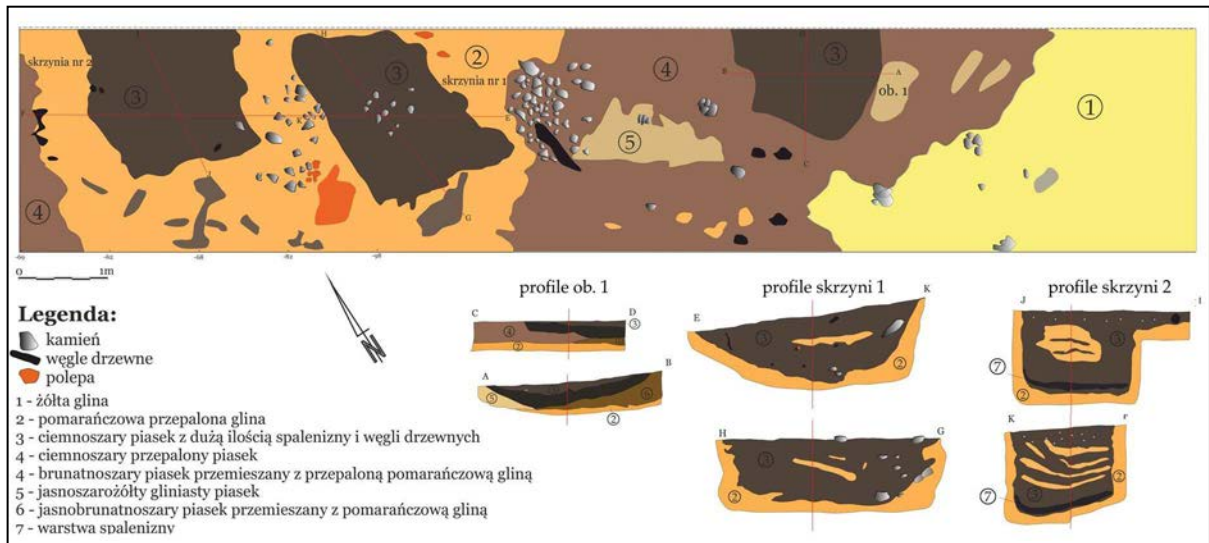
Ryc. 24. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A-C. Profil NE wykopu. Fot. A. Klejna

Fig. 24. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A-C. Section NE of the trench. Photo A. Klejna

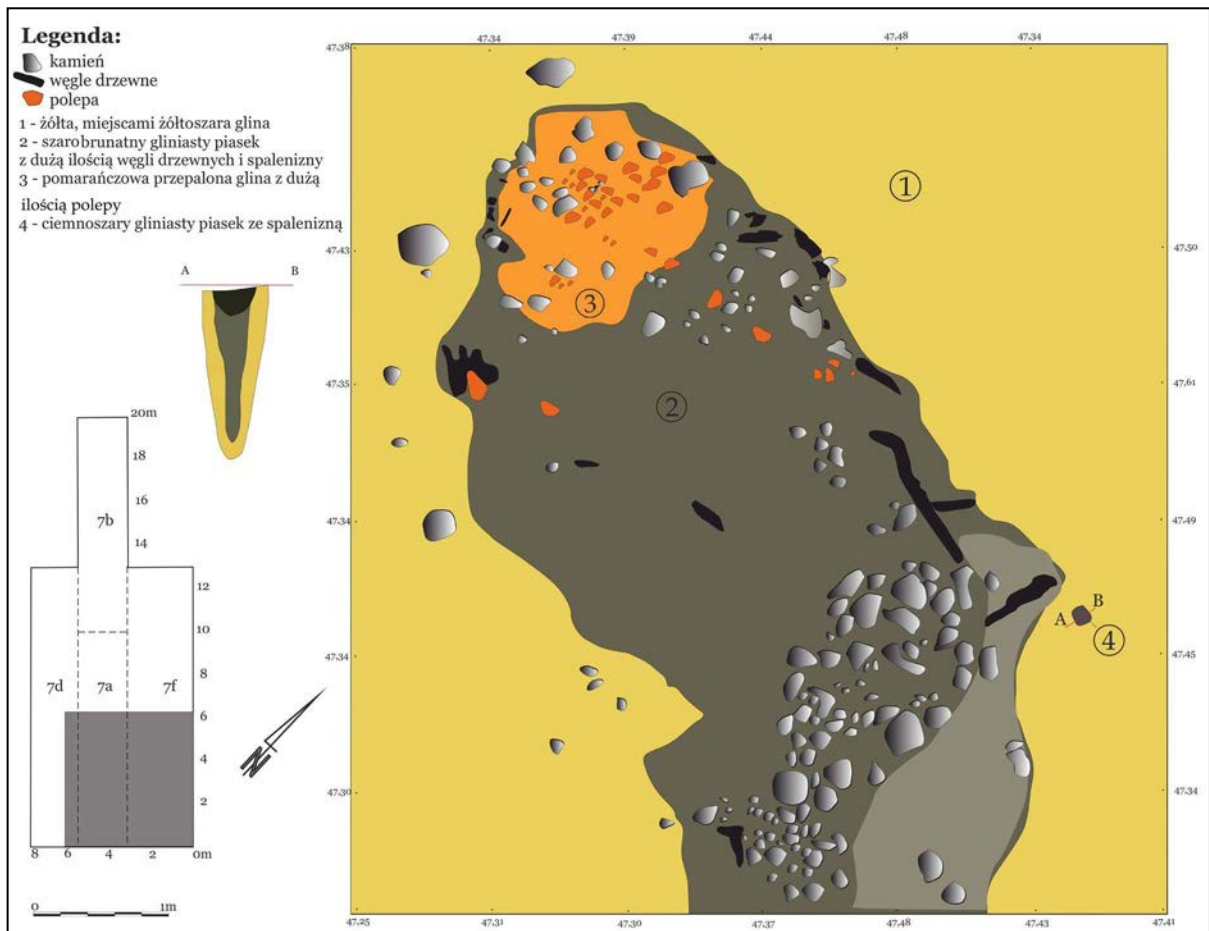
Ryc. 25. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka C. Półziemianka odsłonięta pod wałem. Fot. A. Klejna

Fig. 25. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot C. Semi-dugout uncovered under the rampart. Photo A. Klejna

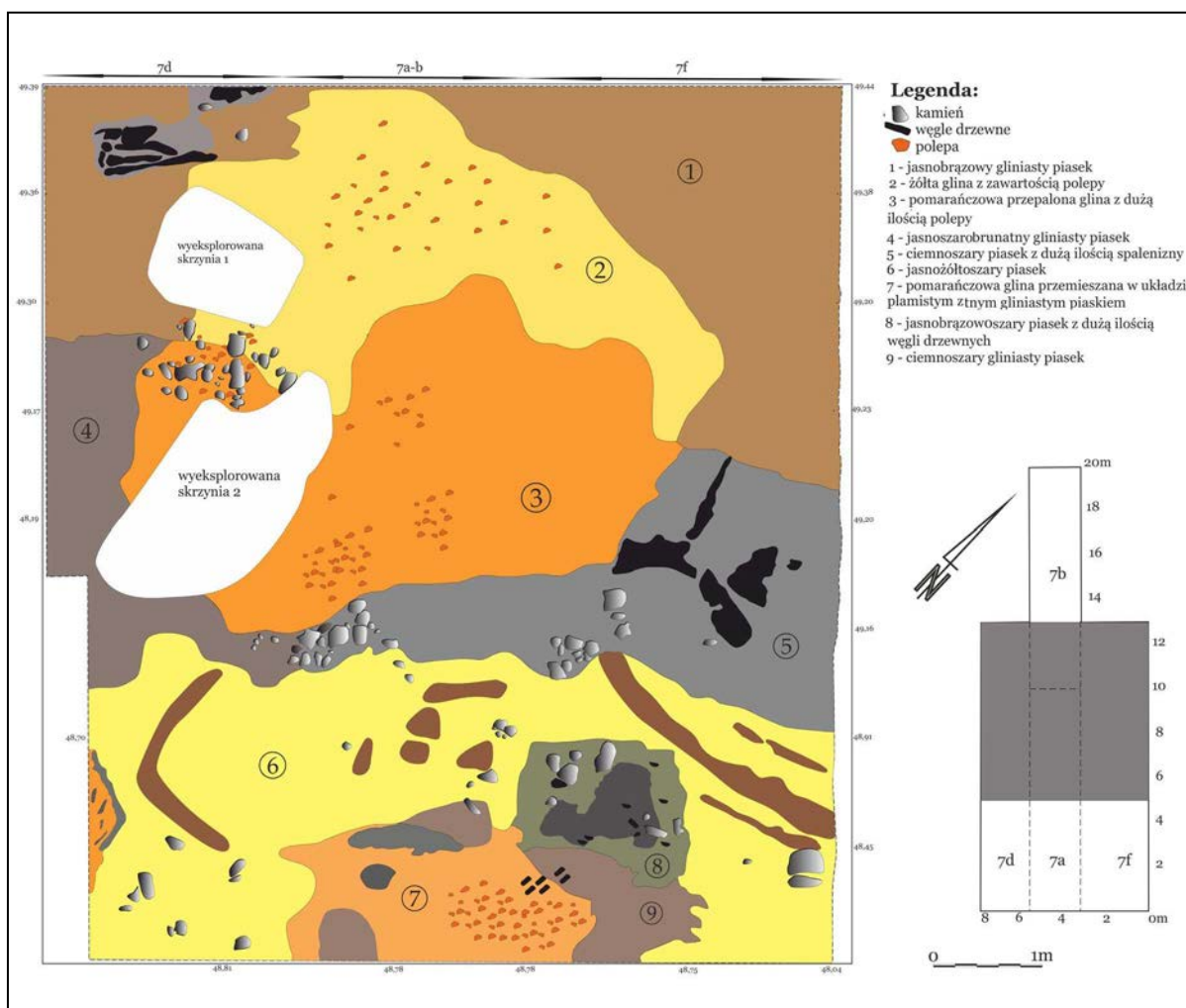
Ryc. 26. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka D. Rzut poziomy warstwy III z zarysami i profilami skrzyń. Oprac. E. Drozd

Fig. 26. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot D. Ground plan of Layer III with outlines and profiles of boxes. By E. Drozd

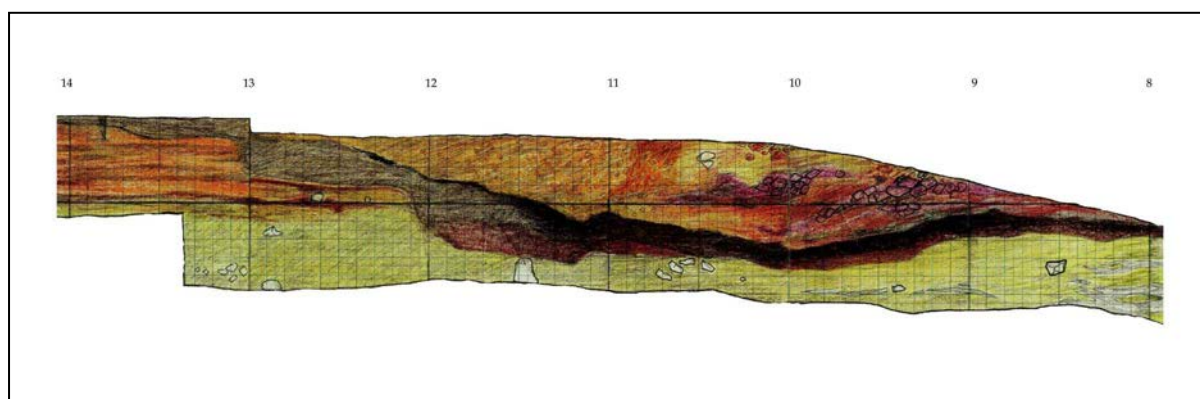
Ryc. 27. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A, D, F. Rzut poziomy budynku mieszkalnego. Oprac. E. Drozd

Fig. 27. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A, D, F. Ground plan of a dwelling house. By E. Drozd

Ryc. 28. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A, B, D, F. Rzut poziomy pieca odsłoniętego poniżej nawarstwień wału. Oprac. E. Drozd

Fig. 28 Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A, B, D, F. Ground plan of a furnace uncovered below layers of the rampart. By E. Drozd

Ryc. 29. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A, B. Profil pieca. Oprac. E. Drozd

Fig. 29. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A, B. Section of a furnace. By E. Drozd

przepalane na kolor fioletowy bryły żuźla w otulinie wypalanej na kolor pomarańczowy gliny. Dobrze zachowany płaszcz od strony wschodniej miał miąższość od 0,3 do 0,7 m. Zdecydowanie mniejszą grubość zarejestrowano od strony południowej. Natomiast od zachodu i częściowo od południa, jak już wyżej zaznaczono, obiekt otaczała duża przestrzeń żółtopomarańczowej mocno przepalanej gliny zawierającej dużą ilość pomarańczowych brył polepy i przepalonych, sproszkowanych kamieni. Ta partia obiektu zdaje się być rozsypiskiem pierwotnej obudowy pieca, która została splantowana w trakcie budowy wału obronnego. Całość obiektu – pieca, sądząc z zachowanej od strony wschodniej i częściowo południowej, posiadała solidną, drewnianą obudowę w postaci nieregularnej w rzucie skrzyni, zbudowanej z szerokich na około 10–15 cm bierwion. Pomiędzy bryłami żuźla zalegała spora ilość sproszkowanego wapna.

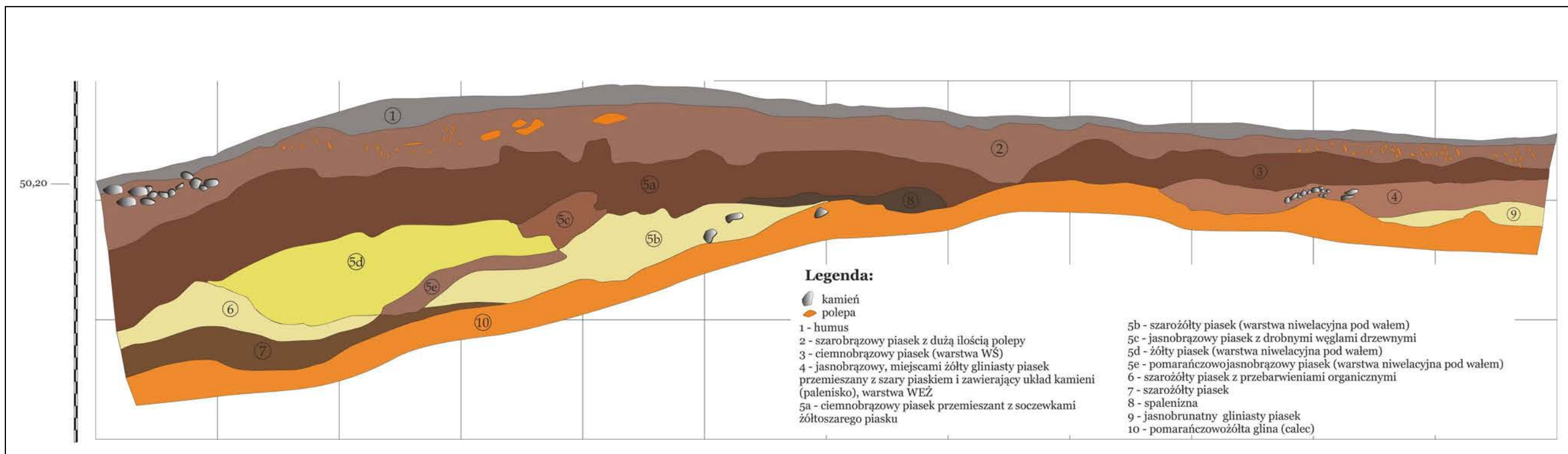
Działka E została wytyczona na terenie tzw. górnego podgrodzia na niewielkim „garbie” terenowym sugerującym istnienie drugiego wału obronnego otaczającego grodzisko. Rezultaty badań pozwoliły jednak zanegować istnienie domniemanego wału. W wykopie nie zarejestrowano także wczesnośredniowiecznej warstwy kulturowej. Odślonięto jedynie trzy obiekty o charakterze osadniczym. Jeden z obiektów to regularna jama w rzucie zbliżona do prostokąta o wymiarach 1,6x0,8 m. Mniej więcej w środkowej jego partii przy południowym profilu wykopu uchwycono zwarte paleńsko. Obiekt zinterpretowano jako pozostałość budynku mieszkalnego. Drugi obiekt to niewielka jama o średnicy około 0,8 m. Materiał zabytkowy znaleziony w wypełniskach omawianych jam wskazuje, że funkcjonowały one we wczesnej epoce żelaza. Na okres wczesnośredniowieczny datować można ostatni z odkrytych na działce E obiektów. Była to niewielka, okrągła jama o średnicy około 0,75 m. W nieckowatym wypełnisku znajdowała się duża ilość węgla drzewnych oraz spalenizny.

Wykop 8

Wykop 8 wytyczono na granicy wzgórza i stromych zboczy „Parowu Węgry” (Ryc. 2, 3). Celem badawczym było zweryfikowanie istnienia w tym miejscu (w obrębie podgrodzia) wału obronnego, na co wskazywało ukształtowanie terenu. Wytyczono wykop o wymiarach 2x12 m zorientowany na linii NE–SW i przecinający prostopadle krawędź wzgórza. Poniżej humusu współczesnego na powierzchni całego wykopu zalegał szarobrązowy piasek z dużą ilością polepy. Warstwa ta powstała w okresie nowożytnym i w dużej mierze składa się z rozwaliska wału obronnego. Na krawędzi wzgórza, na odcinku 6–12 m zarejestrowano nawarstwienia wału (Ryc. 30; zespół warstw oznaczonych numerem 5). Warto odnotować, że wału nie wzniesiono w najwyższym punkcie terenu, przypadającym na odcinek 4–5 m w wykopie, lecz tuż nad krawędzią i silnym spadkiem powierzchni w kierunku dna parowu. Nie zachowały się konstrukcje drewniane wału, w związku z czym trudno cokolwiek powiedzieć o technice jego wznoszenia. Niemniej jednak wydaje się, że podobnie jak w innych miejscach mogła to być konstrukcja przekładkowa. Zachowana wysokość nasypu wynosiła około 1,3 m, zaś jego szerokość u podstawy blisko 6 m.

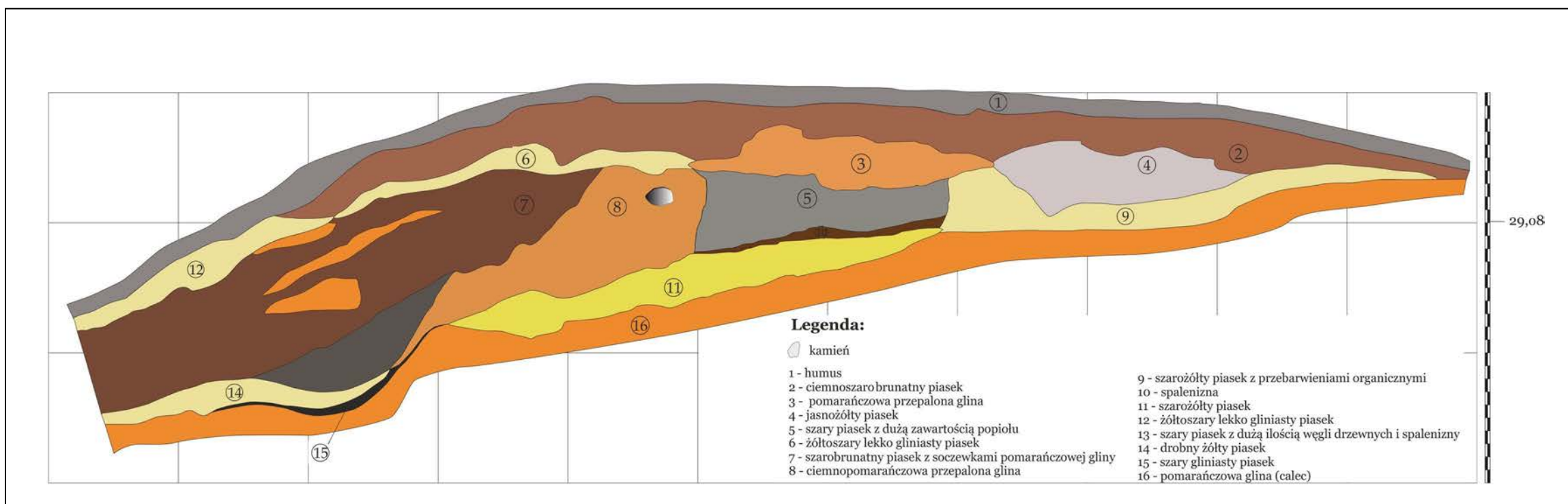
Wykop 9

Wykop o wymiarach 1,5x11 m wytyczono w dolnej części podgrodzia, w obrębie wyraźnego wyniesienia, przyczółku znajdującego się w odległości około 10 m na północny zachód od domniemanego wjazdu na teren podgrodzia. Wykop był zorientowany na linii N–S z nieznacznym odchyleniem w kierunku północno-wschodnim. Zadokumentowano nawarstwienia o miąższości 2 m (Ryc. 31). Poniżej warstwy humusu na całej płaszczyźnie wykopu zalegały przemieszane warstwy rumowiskowe wału (warstwy 2, 6, 7 i 12). Największą ich miąższość

Ryc. 30. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 8. Profil SE wykopu. Oprac. E. Drozd

Fig. 30. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 8. Section SE of the trench. By E. Drozd

Ryc. 31. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 9. Profil SE wykopu. Oprac. E. Drozd

Fig. 31. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 9. Section SE of the trench. By E. Drozd

sięgającą 1,2 m odnotowano w północnej części wykopu, tuż nad krawędzią wzgórza, gdzie dodatkowo zadokumentowano zagłębienie przypominające fosę. Na odcinku od 2 do 8 m zarejestrowano relikty wału. Na kulminacji wału odnotowano wyraźną koncentrację kamieni – prawdopodobnie rozwalisko konstrukcji znajdującej się pierwotnie na nasypie bądź płaszczu kamiennego. Poniżej, w nasypie wału, odsłonięto dwa regularne, zbliżone kształtem do prostokąta zagłębienia. W wyniku dalszej eksploracji okazało się, że były to prawdopodobnie pozostałości skrzyni. W ich wypełniskach odnotowano znaczną ilość węgla drzewnych i popiołu. Zadokumentowana długość skrzyń wskazuje, że miały po 1,75 i 1,9 m długości (**Ryc. 32**). Obie wchodziły w profile wykopu w związku z czym nie było możliwe rozpoznanie ich szerokości. Na sposób wznoszenia wału wskazuje dodatkowo odsłonięty na 6,1 m od południa i 0,5 m od wschodu ślad po spalonym słupie o średnicy 11 cm. Zachowana głębokość dołka wynosiła 27 cm.

Wykop 10

Wykop 10 został wytyczony w obrębie domniemanej drogi wjazdowej z wąwozu na podgrodzie, w obrębie „Parowu Węgry” (**Ryc. 2**). Celem badawczym była weryfikacja hipotezy zakładającej istnienie w tym miejscu traktu prowadzącego na obszar zespołu grodowego. Poniżej humusu, w centralnej części wykopu zadokumentowano układ kamieni, który prawdopodobnie należy interpretować jako rozwalisko częściowo osuniętego w kierunku dna jaru wału obronnego (**Ryc. 33**). Na calcu zalegała warstwa przesyconej organiką ziemi zawierająca nieznaczną domieszkę żółtej gliny. Na kolejnym poziomie eksploracji warstwy na tle calcowego podłoża zarysowały się ukośnie usytuowane względem wykopu cztery wyraźne ciągi o szerokości 9–18 cm. Były one wypełnione ciemną lekko gliniastą ziemią. Wydaje się, że odsło-

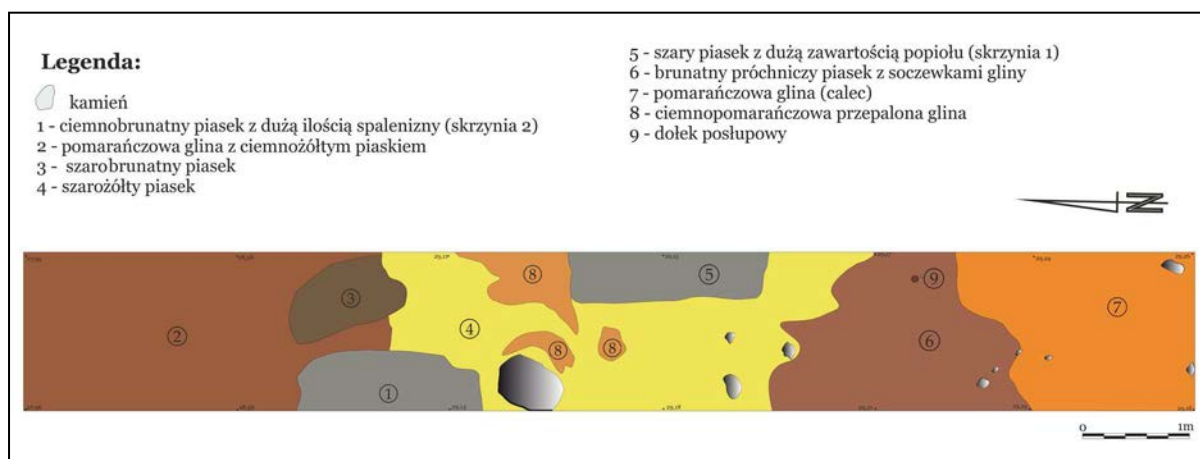
nięte ślady mogą być zagłębieniami, koleinami po kołach wozu. Miały one regularny przebieg i były usytuowane równolegle względem siebie w odległości około 1,1 m. Zostały odsłonięte nie w centralnej partii jaru lecz przy jego zachodniej krawędzi. Być może takie usytuowanie traktu wynikało z dużego zawilgocenia środkowej części wąwozu.

Wykop 11

Wykop wytyczono u podnóża wzgórza, na końcu opadającego w kierunku południowym stożku (**Ryc. 2**). Celem badawczym było rozpoznanie obszaru znajdującego się bezpośrednio na południe od Dębiej Góry, przede wszystkim pod kątem istniejących tam dodatkowych zabezpieczeń wału. Wykop był usytuowany na linii NE-SW i miał wymiary 0,5x35 m. W wyniku eksploracji okazało się, że bezpośrednio pod współczesnym humusem zalega pomarańczowy gliniasty calec. Zadokumentowano dwie niewielkie jamy o średnicach około 0,85 m. Obiekty charakteryzowały się nieckowatym profilem. W ich wypełniskach nie zaleziono żadnych materiałów zabytkowych (Haftka 1987b).

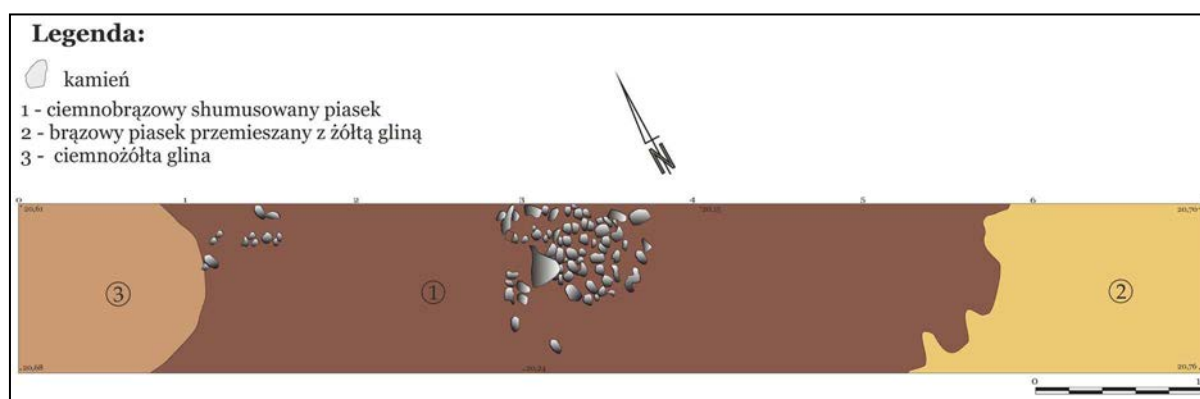
Wykop 12

Wykop 12 usytuowano u podnóża wzgórza na południe od grodziska (**Ryc. 2**). Celem badawczym było rozpoznanie obszaru znajdującego się bezpośrednio na południe od grodziska, gdzie doszukiwano się istnienia fosy i innych elementów w układzie umocnień, a także wjazdu na teren grodu od strony południowo-wschodniej. Był zorientowany na linii E-W i miał wymiary 0,5x23 m. W warstwie II zadokumentowano trzy ciągi węgla drzewnych usytuowane regularnie, równolegle względem siebie. Miały one szerokość od 10 do 25 cm i były usytuowane ukośnie względem wykopu. Pierwszy ciąg spalenizny zadokumentowano na odcinku 8–8,1 m, drugi na 10,1 m i trzeci na 12,2 m.

Ryc. 32. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 9. Rzut poziomy wykopu z zarysami skrzyń. Oprac. E. Drozd

Fig. 32. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 9. Ground plan of a trench with outlines of boxes. By E. Drozd

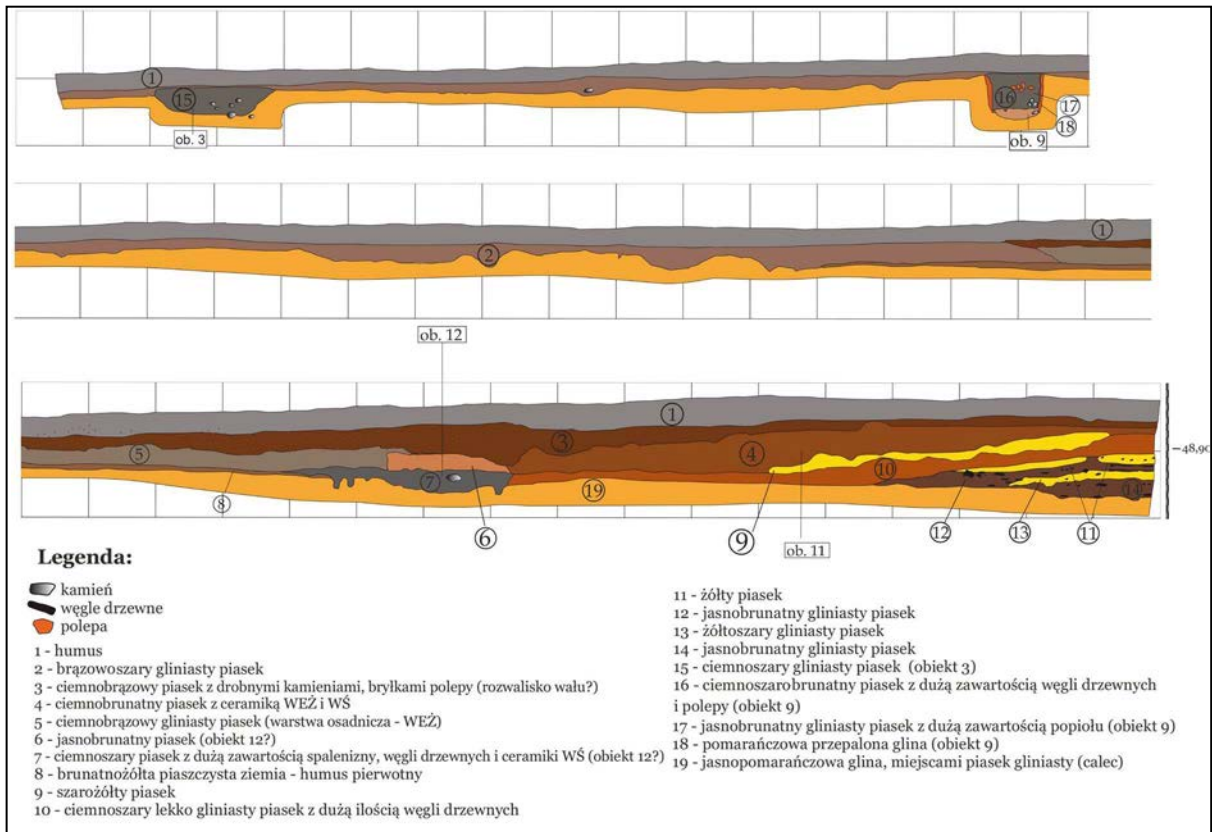
Ryc. 33. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 10. Rzut poziomy spągu II w.m. Oprac. E. Drozd

Fig. 33. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 10. Ground plan of the bottom of Arbitrary Level II. By E. Drozd

Pomiędzy wyżej wspomnianymi ciągami spalenizny wystąpiły ślady dołków posłupowych w liczbie 26. Ich średnice wynosiły 6–11 cm, zaś zachowana głębokość przeważnie wynosiła około 10 cm, sporadycznie sięgając 25 cm. Ponadto na przestrzeni dwu metrów, pomiędzy 6 i 8 m, zadokumentowano znaczne zagęszczenie spalonych bierwion, które tworzyły wzdłużne ciągi względem linii wykopu. Prac w omawianym wykopie niestety nie ukończono. Nawarstwienia nie zostały wyeksplorowane do poziomu calca (Haftka 1987b). Ze względu na jego sondażowy charakter i niedokończenie eksploracji trudno ocenić czy dołki tworzyły konkretny układ.

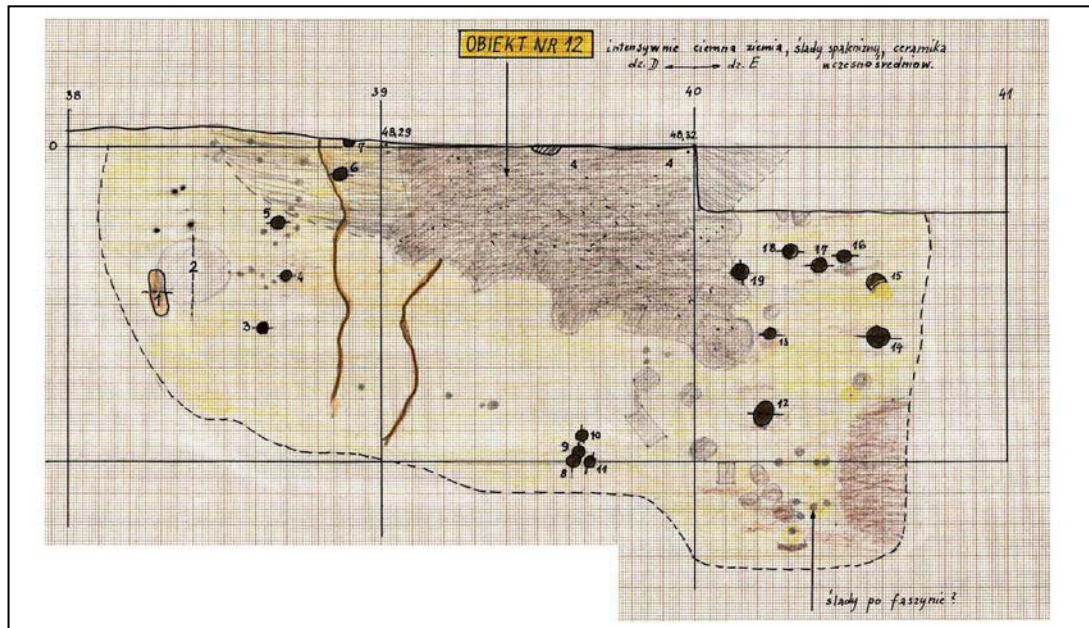
Wykop 13

Ostatni wykop, oznaczony numerem 13, usytuowany był prostopadłe do przebiegu wału w obrębie górnego podgrodzia (Ryc. 2). Stawianym celem badawczym było rozpoznanie reliktywów zasiedlenia górnego podgrodzia w centralnej jego części (Haftka 1988b, s. 3). Początkowo dzielił się na pięć działek o wymiarach 5x10 m, oznaczonych literami A–E rozpoczynając od północy (Ryc. 3). W kolejnym sezonie badawczym wytyczono dwie działki: F i G. Działka F, o wymiarach 4x5 m, usytuowana została bezpośrednio na zachód od działek C i D w miejscu ich styku. Z kolei działka G, o wymiarach 5x10 m,

Ryc. 34. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 13. Profil E wykopu. Oprac. E. Drozd

Fig. 34. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 13. Section E of the trench. By E. Drozd

Ryc. 35. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 13, działka D-E. Rzut poziomy obiektu 12. Oprac. E. Drozd

Fig. 35. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 13, Plot D-E. Ground plan of Feature 12. By E. Drozd

została wytyczona bezpośrednio na północ od działki A. W trakcie eksploracji wykopu odsłonięto głównie pozostałości osadnictwa z wczesnej epoki żelaza, w postaci 10 jam osadniczych o różnym charakterze. Zadokumentowano je na obszarze działek A–C. Wczesnośredniowieczną fazę reprezentowały cztery obiekty: palenisko (ob. 1), jama zasobowa (ob. 13), relikty wału (ob. 11), a także budynek o charakterze mieszkalnym (ob. 12). W północnej części wykopu, na działkach A i G odsłonięto palenisko o średnicy 1 m oraz niewielką jamę zasobową. Na szczególną uwagę zasługują pozostałości zabudowy mieszkalnej i relikty konstrukcji wału odsłonięte na działkach D i E. Na odcinku między 38 a 41 m odkryto pozostałości budynku prawdopodobnie o charakterze mieszkal-

nym (**Ryc. 35**). Miał wymiary około 3,5x2,2 m i był usytuowany prostopadle do przebiegu wału. Od obwałowań dzieliła go odległość 4,5–5 m. W jego kontekście zarejestrowano kilkadziesiąt różnych rozmiarów dołków posłupowych, które jak się wydaje miały związek z omawianym budynkiem, bądź też są pozostałością innego rodzaju zabudowy gospodarczej. W południowej części wykopu na odcinku 44,3–50 m, na działce E, zadokumentowano nawarstwienia związane z wałem okalającym podgrodzie (**Ryc. 34**; warstwy 9–14). Zarejestrowana szerokość wału wynosiła blisko 6 m, wydaje się jednak, że stanowiła ona nie więcej niż połowę całkowitej jego szerokości. Zachowana wysokość nasypu miała 1 m.

ROZDZIAŁ II.
PRZYRODNICZE I KULTUROWE UWARUN-
KOWANIA LOKALIZACJI ZESPOŁU
OSADNICZEGO

Badania paleośrodowiskowe są immamentnym i koniecznym elementem współczesnych studiów osadniczych. Jednym z ich głównych celów jest określenie relacji na linii człowiek-środowisko w kontekście tworzenia się, rozwoju i funkcjonowania danych skupisk osadniczych. W niniejszych rozważaniach skoncentrujemy się na przyrodniczych i kulturowych uwarunkowaniach lokalizacji zespołu osadniczego w Węgrach, ze szczególnym uwzględnieniem centralnego ogniwa tej struktury osadniczej w postaci grodu i rozległego podgrodzia. Istotnym elementem, będzie również próba rekonstrukcji potencjału ekonomicznego nadnogackiej ekumeny i jego wpływu na środowisko naturalne.

Pod względem fizycznogeograficznym zespół osadniczy w Węgrach położony jest na styku północno-zachodniej części Pojezierza Iławskiego i Żuław Wiślanych (Kondracki 1994; 2002). Zajmuje niewielki skrawek zachodniej partii Pojezierza Iławskiego oraz fragment Żuław Wiślanych i może być zamknięty w kole o promieniu 1,5 km. Jego szacowana powierzchnia wynosiła w przybliżeniu 706 ha. Wokół zespołu grodowego odnotowano dość silną koncentrację osadnictwa. Skupisko tworzy grodzisko, rozległa osada przygrodowa oraz zespół kilkunastu współczesnych im punktów osadniczych (**Ryc. 38**). Centralnym punktem zespołu był gród zajmujący najwyżej usytuowaną wschodnią część wyniesienia. Miał rozwinięty system punktów strażniczych rozlokowanych wzdłuż elementów sieci drożnej oraz przystani na Nogacie.

Zespół grodowy w Węgrach jest zlokalizowany na wyniesieniu o powierzchni około 5,25 ha osiagającym 29–52 m n.p.m (**Ryc. 36, 40**). Nachylenia powierzchni miejscami osiagają 12,5 stopnia. Od strony północno-zachodniej obszar ograniczony jest stromym zboczem pradoliny o wysokości 20 m i nachyleniach dochodzących miejscami 50 stopni i średnim nachyleniu oko-

ło 30 stopni. Równina zalewowa doliny poniżej wyniesienia osiaga wysokości 7–10 m n.p.m., a bezpośrednio pod zboczem doliny występuje częściowo zabagnione starorzecze. Od północno-wschodniej strony obszar zajmowany przez zespół grodowy ograniczał znacznych rozmiarów „Parów Węgry”, którego zbocza osiagają 38 m deniwelacji. Nachylenia zboczy parowu dochodzą do 27 stopni. Od południowego zachodu granicę tego obszaru wyznaczała dolinka denudacyjna rozcięta w dolnej partii parowem (Kittel 2014, s. 4). Gród zajmował wschodnią część wyniesienia zwanego „Dębią Górą”, uformowanego z glin zwałowych w trakcie ostatniego zlodowacenia. Pozostała część tego obszaru zajmowało podgrodzie. Na południowej i południowo-zachodniej krawędzi wyniesienia wzniesiono potężne wały zamykające dostęp na obszar grodu i podgrodzia od zachodu i południa.

Na południu zespół osadniczy graniczył z obszerną równiną sandrową pokrytą w przeszłości i współcześnie lasem (Puszcza Sztumska), na zachodzie ciągnął się pasmem wysokości wzdłuż krawędzi Nogatu, do której przylegała południowa, najwyżej wyniesiona partia Żuław (do 10 m n.p.m.). Od wschodu obszar ten zamykało pasmo wypiętrzonych do 60 m n.p.m. moren, pokrytych glinami. Obszary tych dwóch wielce różnych jednostek fizjograficznych były jednocześnie eksploatowane przez społeczność zamieszkującą omawianą ekumenę.

W obrębie badanego kompleksu rysują się dwie strefy eksploatacji: wyżynna i nizinna. Strefa wyżynna z centralnym punktem kompleksu w postaci grodu ciągnęła się pasmem wzdłuż krawędzi Nogatu. Była ona relatywnie gęsto zasiedlona i intensywnie eksploatowana gospodarczo. W związku z tym zachodziły tam silne przeobrażenia środowiska. Strefa nizinna obejmująca Żuławy Wysokie była prawie niezasiedlona. Odnotowane nikłe ślady osadnictwa, a także wiedza o wczesnośredniowiecznym

Ryc. 36. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Panoramiczne zdjęcie grodziska z podgrodziem – widok od strony SE. Fot. M. Bogacki

Fig. 36. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Panoramic photo of the stronghold and the suburbium – a view from the south-east. Photo M. Bogacki

krajobrazie tej części Żuław wskazują, że należy tam lokować rozległą paraekumenę, to jest obszar niezasiedlony, ale eksploatowany gospodarczo, przede wszystkim w zakresie łowiectwa, rybołówstwa, zbieractwa, a także pozyskiwania surowca, głównie drewna. Wyniki analiz archeobotanicznych wskazują na możliwość wykorzystywania tych obszarów jako pól uprawnych i terenów wypasowych (zob. Klichowska 1969a; 1969b). Rosnące tam zwarte lasy łęgowe i grądy były niezmiernie bogatą bazą żywnościowo-surowcową.

Ważną rolę w kontekście zagadnienia wykorzystywania przylegającej do krawędzi Nogat części Żuław odgrywał niewątpliwie Nogat, będący z jednej strony pewną barierą, z drugiej jednak ze względu na prawdopodobne funkcjonowanie w pobliżu przeprawy nie był przeszkodą dla mieszkańców omawianej ekumeny i umożliwiało relatywnie łatwe przemieszczanie się pomiędzy dwiema strefami. W badaniach przyrodniczych uwarunkowań osadnictwa często podkreśla się ciążenie wczesnośredniowiecznych siedlisk ku dolinom rzecznych. Ich bliskość zapewniała dogodny dostęp do wody. Formy dolinne były również osiami szlaków ko-

munikacyjnych (Kittel 2014, s. 8; tam obszerna literatura).

W podobny sposób były prawdopodobnie wykorzystywane obszary moreny falistej rozciągające się na wschód od Gościszewa po Jezioro Dąbrówka, które porastały lasy liściaste. W tej strefie również stwierdzono znikomą liczbę śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Kolejną paraekumeną mogła być obszerne równina sandrowa, pokryta zwartym lasem Puszczy Sztumskiej.

Największy wpływ na stratyografię i skład utworów powierzchniowych oraz ukształtowanie okolicy, w której we wczesnym średniowieczu wzniesiono zespół osadniczy miały zlodowacenia, przede wszystkim tak zwane loby: wiślany, dzierzgoński i morąski (Roszko 1955, s. 35–111). Analizowany obszar po raz ostatni został objęty zasięgiem lądolodu stadiału głównego (około 25–15 ka BP) zlodowacenia Wisły w fazie pomorskiej. Cofanie lądolodu z fazy pomorskiej rozpoczęło się około 16 tys. lat temu (Kittel 2014, s. 3; tam literatura).

Obszar wysoczyzny, od brzegu Jeziora Dąbrówka po wieś Gościszewo i na północy po przedmieścia Malborka zajmowany jest przez

morenę falistą o wysokościach względnych od 2 do 5 m i zboczach przekraczających 5 stopni nachylenia. Na północny zachód od Gościszewa znajduje się niewielka strefa zaliczana do wysoczyzny morenowej płaskiej o względnych wysokościach dochodzących do 2 m. Formą szczególną są pagórki morenowe, które były chętnie zasiedlane we wczesnym średniowieczu. Występowały wzdłuż krawędzi pradoliny od grodziska w Węgrach do Malborka-Wielbarka na północy. Pasma moren wzdłuż Nogatu jest nieznacznie bardziej wypiętrzone – ich wysokość dochodzi do 60 m n.p.m. Obszar między moreną falistą a ciągiem nadnogackich pagórków zajmuje równina sandrowa, na której wyróżnia się kilka nieznacznych wypiętrzeń terenowych.

Ta jakże zróżnicowana nadnogacka strefa była gęsto zasiedlona. Pomimo znacznego zróżnicowania geomorfologicznego można dostrzec pewną konsekwencję w lokalizacji osad, które najczęściej zajmują wyniesienia morenowe pokryte formacjami gliniasto-piaszczystymi o ekspozycji okrężnej, czy też południowej lub zachodniej. Poczynione obserwacje pozwalają sądzić, że preferowane były miejsca eksponowane i nasłonecznione. Niewątpliwie wyżej wyniesione i dobrze nasłonecznione tereny lepiej nadawały się do zakładania osiedli.

Granicę między Pojezierzem Iławskim a Żuławami wyznacza stroma krawędź zbudowana głównie z glin zwałowych, przykrytych z reguły piaskami eolicznymi. W wielu miejscach silnie podmyta i pozbawiona teras tworzy niebezpieczne urwiska. Cechą charakterystyczną całej krawędzi jest znaczna liczba różnej wielkości rozcięć erozyjnych wykształconych w postaci parowów i dolin denudacyjnych opadających ku pradolinie (Wrotek 1985; 1986). Dnem części z tych form płyną niewielkie ciekiki, okresami zaś spływa nimi woda z wyżej położonych pól. Łatwy dostęp do wody pitnej mógł być czynnikiem istotnym z punktu widzenia rozwoju zasiedlenia. We wczesnym średniowieczu

wąwozy te mogły również pełnić istotną rolę komunikacyjną jako dogodne zejścia do pradoliny.

Największym z nich jest jar o nazwie „Parów Węgry”. Wzdłuż jego wysokich, południowo-zachodnich brzegów usytuowane było centrum omawianego zespołu osadniczego. W najbliższym otoczeniu „Parowu Węgry” rzeźba terenu jest wyjątkowo bogata. Występują urozmaicone formy terenowe od dużych dolin poprzez równiny sandrowe aż po znacznie wypiętrzone pagórki morenowe. „Parów Węgry” powstał wskutek erozyjnej działalności wód niewielkiego cieku, który dokonał rozcięcia krawędzi pradoliny pomiędzy dwoma wyniesieniami morenowymi. Na obszarze o długości 1,5 km i maksymalnie około 350 m szerokości, w zależności od konfiguracji terenowej (deniwelacje dochodzą do 38 m) występują różnorodne zbiorowiska roślinne z przewagą lasu dębowo-grabowego. W północno-zachodniej partii jaru, na styku z pradoliną Wisły, rośnie las olchowy. Bogate zbiorowisko roślinne zawiera drzewostan zróżnicowany gatunkowo i wiekowo.

Dnem jaru płynie niewielki strumyk. Wnosząc z rozmiarów rozcięcia erozyjnego, w przeszłości musiał być bardziej zasobny w wodę. Jeszcze w czasach historycznych odprowadzał prawdopodobnie wodę z pobliskich stawów i bagien (obecnie jest to teren osuszony zajmowany przez łąki), znajdujących się na południe od zabudowań dworu we wsi Węgry⁸. W obrębie zboczy i dna jaru istnieje szereg form antropogenicznych – takich jak średniowieczne bądź nowożytnie groble, czy też ciągi starych dróg. Droga z Gościszewa biegła w początkowym odcinku skrajem, następnie zboczem, zaś w końcowym etapie dnem jaru aż do Nogatu, gdzie prawdopodobnie u podnóża wyniesienia znajdowała się przystań i przeprawa przez No-

⁸ W 1610 r. w Węgrach istniał staw o nazwie Bystrzec (Górniewicz 1980, s. 237), z którego wspomniany strumyk prawdopodobnie odprowadzał wodę.

gat w kierunku Gorzędzieja. Ślady sieci drożnej w rejonie omawianego zespołu osadniczego zostały odnotowane na mapach Friedricha L. von Schroettera z lat 1796–1802. Wskazują na istnienie w tym miejscu węzła drożnego i przeprawy przez Nogat. Na uwagę zasługuje jednak przebieg drogi wzdłuż krawędzi pradoliny na odcinku od jaru w Węgrach do Wielbarka. Na tej linii koncentrują się stanowiska wczesnośredniowieczne. Za tą metryką zdaje się przemawiać brak w tej strefie osad o metryce średniowiecznej oraz istnienie innego średniowiecznego szlaku drożnego prowadzącego z Kwidzyna przez Sztum, Koniecwałd, Gościszewo, Wielbark do Malborka. Istotną rolę w przeprawie przez Nogat odegrało „Uroczysko Pogorzała Wieś” będące obecnie polderem położonym między starorzeczem i obecnym korytem Nogatu. Na mapie F. Schroettera został oznaczony jako jednolita wyspa, na innych mapach z XIX w. widnieje podzielony na dwie części kolejnym starorzeczem.

Sieć hydrograficzna na obszarze wysoczyzny jest obecnie bardzo uboga. Nie ma tam żadnego większego zbiornika wodnego. Sztucznie powiększone w XIII–XIV w. Jezioro Dąbrówka jest oddzielone od analizowanego zespołu osadniczego pasmem wzgórz morenowych. W kilku ostatnich stuleciach nastąpił powolny zanik małych zbiorników wodnych, istniejących jeszcze w okresie nowożytnym (Górniewicz 1980, s. 243, 273). Wskutek odlesienia, a co za tym idzie zwiększenia intensywności parowania oraz melioracji, obniżył się poziom wód gruntowych, co powoduje zanik sieci drobnych strumyków i źródeł. Jeszcze do niedawna można było czerpać wodę z licznych źródeł wypływających ze stoków krawędzi pradoliny i ze zboczy spadających doń jarów. W kontekście użytkowania osadniczego występowanie wspomnianych wypływów źródłiskowych ze zboczy miało niebagatelne znaczenie. Okresowe wycieki i wysięki mogły istnieć w obrębie dolnej partii podgrodzia, w zachodniej części założenia poniżej nasypu wału wzniesionego na krawędzi wy-

niesienia. Potwierdzeniem może być azotolubna roślinność występująca w tej części założenia oraz stwierdzone w powierzchniowej budowie geologicznej występowanie mułków organicznych przewarstwionych deluwiami (zob. Kittel 2014, s. 5).

Większość wczesnośredniowiecznych śladów osadnictwa, które prawdopodobnie należy łączyć z polami uprawnymi, jest oddalona od krawędzi pradoliny. Część przybrzeżna wysoczyzny była strefą najbardziej ubogą w wodę, ze względu na liczne źródła wypływające spod warstw gliny, przez co obniżał się poziom wód gruntowych. Z punktu widzenia użytkowania osadniczego i gospodarczego duże znaczenie mogły mieć małe i średniej wielkości oczka polodowcowe występujące dość licznie na tym obszarze.

Pokrywa glebowa zachodniej strefy pojezierza Iławskiego jest zróżnicowana (Mapa Gleb 1961). Zdecydowanie przeważają gleby brunatne właściwe, brunatne wylugowane i brunatne kwaśne. Bielice i czarnoziemy, gleby szare, torfowe, względnie murszowo-torfowe zalegają na niewielkich obszarach. Skupisko osadnicze usytuowane wokół grodu w Węgrach zajmowało najlepsze gleby wysoczyzny – gleby brunatne właściwe (dobry kompleks pszenny). W kierunku południowym od grodziska – między krawędzią pradoliny a rezerwatem i zabudowaniami majątku Węgry, aż po Puszcę Sztumską znajdują się obecnie lekko pofałdowane pola uprawne o powierzchni 160 ha. W ich układzie dominują gleby brunatne kwaśne i wylugowane, należące według współczesnej klasyfikacji do słabego kompleksu żytnio-ziemniaczanego. Gleby bardziej urodzajne, zaliczane do kompleksu pszenego wadliwego, występują na niewielkich odcinkach. Rezultaty badań powierzchniowych prowadzonych w tej strefie wskazują, że prawdopodobnie były one wykorzystywane jako pola uprawne. W pobliżu grodziska, w obrębie niewielkiej soczewki gleb brunatnych właściwych o powierzchni około 1,5 ha, zlokalizowa-

no domniemane pole, które w XI–XII w. mogło obejmować obszar około 90 arów. Nieco dalej na południe od grodziska zlokalizowano drugie stanowisko przypuszczalnie wykorzystywane w podobnym celu. Obszary, na których zlokalizowano omawiane pola penetrowano wielokrotnie w różnych warunkach. Wydaje się, że jednak nie w tym kierunku rozciągały się główne grunty uprawne związane z analizowanym kompleksem osadniczym. Z mapy F. Schrottera wynika, że w rejonie tym na przełomie XVIII i XIX w. było znacznie większe zalesienie. Zwarty las dochodził do zabudowań wsi Węgry, a w obrębie obecnych pól uprawnych zaznaczono aż trzy niewielkie zagajniki. Zdecydowanie lepsze warunki glebowe panowały na obszarze rozciągającym się na północ od „Parowu Węgry”. Występują tu gleby brunatne należące do kompleksu pszennego dobrego.

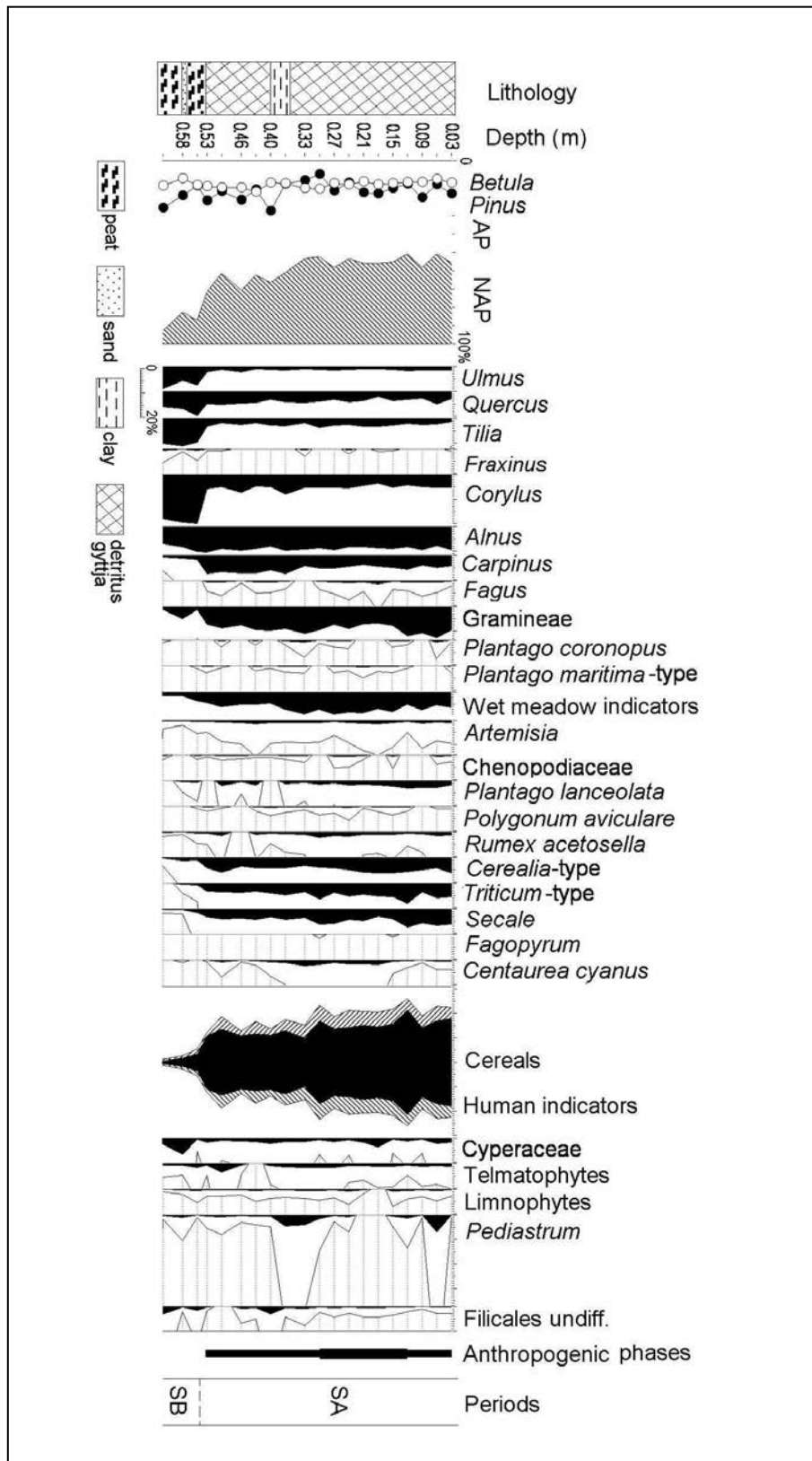
Ocena żyzności gleb, a zwłaszcza wyniki analiz archeobotanicznych (Klichowska 1969a; 1969b) sugerują, że główny areał pól uprawnych powinien funkcjonować w strefie nizinnej. Spośród 15 prób obejmujących łącznie ponad 35 tysięcy ziaren zbóż i szczątków chwastów analizowanych przez M. Klichowską przynajmniej pięć należy wiązać z polami lekko zakwaszonymi, nizinnymi, czyli z Żuławami⁹. Warto zwrócić uwagę na położenie omawianego skupiska osadniczego nad polderem tworzącym terasy zalewowe wzdłuż wschodniego brzegu, pomiędzy rzeką i podstawą stoku wysoczyzny. Niewątpliwie wyboru miejsca do wzniesienia grodu i lokacji całej ekumeny dokonano w pełni świad-

⁹ W latach 60. XX w. około połowa pozyskanych w trakcie badań szczątków roślinnych była przedmiotem opracowania M. Klichowskiej. Pozostała część zbioru – 40611 szczątków roślinnych zebranych w 14 próbach została poddana analizom w ramach projektu *Opracowanie i publikacja wyników interdyscyplinarnych badań archeologicznych zespołu osadniczego z XI–XII w. w Węgrach*. Autorem opracowania jest K. Pińska (2014). Wyniki badań oraz analizy porównawczej opracowanych materiałów z danymi archiwalnymi zamieszczono w rozdziale autorstwa K. Pińskiej.

domie. Wolno sądzić, że złożyło się na to szereg czynników. Z analizy topografii przybrzeżnej strefy od rozwidlenia Wisły i Nogatu do okolic Malborka można wywnioskować, że strefa gdzie lokowano ten kompleks osadniczy spełniała wszystkie warunki konieczne dla dogodnego rozwoju osadnictwa.

Nogat był niewątpliwie osią, na której koncentrował się całokształt życia centrum osadniczego. Był bogatą bazą żywnościową dla mieszkańców zespołu osadniczego. Odgrywał niewątpliwie również istotną rolę komunikacyjną. Z drugiej strony, będący zarówno szlakiem, jak i bazą żywnościową utrudniał dostęp na Żuławy mieszkańcom omawianej ekumeny. Analiza ichtiologiczna wykonana przez J. Filuka (1969) dostarczyła istotnych danych na temat charakterystyki wczesnośredniowiecznej ichtiofauny Nogatu, a także pośrednio pewnych informacji o samej rzece (skład gatunkowy ichtiofauny jest znakomitym wskaźnikiem typu wód, w których dane ryby pochodziły). Wynika z niej, że Nogat w XI i XII w. reprezentował typ rzeki nizinnej, niezbyt zasobnej w wodę, wolno płynącej i zapełnionej roślinnością. Jest to o tyle istotne, że zdaje się potwierdzać przypuszczenie, iż rzeka ta nie stanowiła szczególnie trudnej przeszkody w łączności z drugim brzegiem.

Prężnie rozwijająca się sieć osadnicza w obrębie ekumeny w XI–XII w. niewątpliwie wpływała na zmiany w krajobrazie przyrodniczym okolicy. Dobrą ilustracją tych zmian jest profil palinologiczny osadów dennych, pobranych z polodowcowego jeziora położonego po wschodniej stronie „Parowu Węgry” w odległości około 600 m na wschód od grodziska (Ryc. 37). W diagramie z profilu „Węgry” wydzielono okres z przełomu młodszego dryasu i okresu borealnego, okres subborealny i najmłodszą fazę okresu subatlantyckiego. Z punktu widzenia podejmowanych rozważań na największą uwagę zasługuje odzwierciedlona w diagramie najmłodsza faza okresu subatlantyckiego odpowiadająca drugiemu tysiącleciu naszej ery.

Ryc. 37. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Profil palinologiczny osadów dennych połodowcowego jeziora. Oprac. J. Zachowicz

Fig. 37. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Palynological profile of sediments from the bottom of a postglacial lake. By J. Zachowicz

Na profilu czytelne są wyraźne zmiany w składzie procentowym roślin zielnych, a przede wszystkim znaczne zmniejszenie ilości elementów mieszanego lasu liściastego poniżej 10% i wzrost wskaźników gospodarczej działalności człowieka (rośliny uprawne, chwasty gruntów uprawnych i zbiorowisk ruderalnych, suchych pastwisk oraz świeżych łąk; Zachowicz 1984). Biorąc pod uwagę dużą dynamikę zmian osadniczych w XI-XII w. prawdopodobna jest teza wskazująca, że początek radykalnych zmian środowiska, czytelny w omówionym diagramie pyłkowym, należy wiązać z tym właśnie okresem.

Diagram palinologiczny odzwierciedla w głównej mierze zmiany szaty roślinnej otoczenia. Zespół grodowy w Węgrach usytuowany jest w niewielkiej odległości (600 m) od zbiornika wodnego, z którego pobrano profil. Prawdopodobnie zmiany w szacie roślinnej, przede wszystkim wycinka drzewostanów związana była ze wznoszeniem umocnień obronnych warowni i podgrodzia, a także zabudowań o charakterze mieszkalnym i gospodarczym. Jak wcześniej wspomniano centrum nadnogackiego skupiska osadniczego stanowił gród wraz z rozległym umocnionym podgrodzem. Zajmowały powierzchnię około 5,25 ha. Zróżnicowane pod względem techniki budowy i wielkości wały obronne miały łączną długość około 750 m. Z szacunkowych obliczeń – w oparciu o dane dotyczące stosunków ilościowych materiału sypkiego do konstrukcji drewnianych przedstawione przez J. Herrmanna (1985, s. 186–226) i P.A. Rappaporta (1956, s. 97) – wynika, że do wzniesienia umocnień grodu i podgrodzia w Węgrach trzeba było zgromadzić około 12000 m³ surowca drewnianego. Jak wykazały wyniki analiz węgla drzewnych w tym celu wykorzystywano głównie brzozę, dąb, buk, grab i olchę (Klichowska 1969c; por. Ważny 2014). Celem pozyskania potrzebnej ilości drewna konieczne było wycięcie lasu na obszarze około 40 ha (przy założeniu, że na 100 arach rośło

300 drzew)¹⁰. Precyzyjne określenie arealu z jakiego można było pozyskać taką liczbę surowca drewnianego jest jednak niemożliwe. Wynika to przede wszystkim z silnego zróżnicowania zarówno wiekowego, jak i gatunkowego drzewostanu, jaki rośnie w warunkach lasu naturalnego. Z obserwacji poczynionych w trakcie prac wykopaliskowych wynika, że do wznoszenia obwałowań grodu w Węgrach wykorzystywano przede wszystkim pni średniej wielkości. Biorąc pod uwagę znaczne deniwelacje terenu występujące w najbliższej okolicy wyniesienia, na którym lokowano gród nie jest to zaskakujące, jako że duże drzewa musiały niewątpliwie powodować znaczne trudności w transporcie. Zapewne jednak i te okazy były wykorzystywane. Po ścięciu mogły zostawać okorowane, zaś po uschnięciu wykorzystywane na przykład na opał.

Ze względów strategicznych wyniszczeniu uległ przede wszystkim drzewostan wokół grodu i podgrodzia. Wycięto zapewne las na zboczach „Parowu Węgry” zajmujący powierzchnię około 45 ha, jak również las wzdłuż skarpy pradoliny (około 3 ha), a także na przedpolu od strony południowej gdzie przypuszczalnie znajdowały się pola uprawne (około 100 ha). Dalszą trzebież powodowały potrzeby wynikające z akcji budowlanej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej grodu oraz na terenie podgrodzia. W obrębie grodu istniało prawdopodobnie 6–7 domostw. Na podgrodziu stwierdzono ślady zabudowy na obszarze około 1 ha¹¹. Nie posiadając jednak danych technicznych określających ilość drewna potrzebnego do wzniesienia typowego domostwa, czy też budynków gospodarczych, w których istnienie trudno wątpić.

¹⁰ Proponowane w literaturze szacunki drzewostanu wykazują duże rozbieżności (por. Gurba 1983, s. 322–326; Coles 1977, s. 23). Sądzymy, że w warunkach zwartej wegetacji lasu pierwotnego na 1 ha mogło rosnąć od 200 do 400 drzew, stąd uśredniona liczba 300 drzew na ha (por. Encyklopedia Leśna 1980, s. 133).

¹¹ Zob. szczegółową analizę zagospodarowania grodu i podgrodzia w rozdz. III.1.

Podobnie niełatwo szacować ilość surowca wykorzystywanego na potrzeby rzemiosł – obróbki drewna, czy też w charakterze surowca opałowego na potrzeby metalurgii. Znaczne ilości tego materiału musiały być wykorzystywane na potrzeby bieżące, głównie opałowe. Niezależnie od szacunków, jakie przyjmujemy należy stwierdzić, że budowa założenia grodowego o tak znacznych rozmiarach, ze złożonym systemem potężnych umocnień, a także towarzyszącą mu infrastrukturą spowodowała istotne przeobrażenia środowiska przyrodniczego w najbliższym otoczeniu zespołu osadniczego. Raptowne załamanie się krzywej drzew lasu liściastego, jakie przedstawia diagram profilu palinologicznego, zdaje się dotyczyć tego właśnie okresu, gdyż w miejscu wyciętego drzewostanu w obrębie jarów i stoków pradoliny zaczyna pojawiać się grab. Podobny wzrost dotyczy również sosny. Zbiorowiska tych drzew nie mogły się pojawić na wyrębach, które zmieniono w pola uprawne. Prawdopodobnie wyższe partie stoków jarów i pradoliny zajęła sosna, zaś niższe, bardziej wilgotne – grab.

Jedną z głównych przyczyn trzebieży lasów nie było jednak zapotrzebowanie na surowiec drewniany, lecz przede wszystkim zwiększający się areał upraw rolnych i zakres hodowli zwierząt. W profilu palinologicznym wyraża się to ciągłym spadkiem pyłku drzew (poza sosną i grabem) z 80% do 70%, a także zdecydowanym wzrostem pyłku traw i zbóż. Wskaźniki antropogeniczne wzrastają z 7% do 15%, a więc dwukrotnie. Po okresowym zwiększeniu się sumy roślin uprawnych następuje załamanie i spadek do 12%, spowodowany zapewne wyjałowieniem świeżo pozyskanych gruntów. Po stosunkowo długiej stabilizacji, z nieznacznymi wahaniami, pod koniec wczesnego średniowiecza wzrasta (o 1%) suma pyłków roślin uprawnych, a także zwiększa się udział lasu mieszanego, w tym również pyłku świerka (Zachowicz 1984; Ryc. 37).

W rozplanowaniu zespołu osadniczego, stanowiącego wyraźnie wyodrębnioną ekumenę

dostrzeżono pewne prawidłowości. Centralnym elementem struktury był gród z podgrodzem, wokół którego utworzono strefy eksploatowane gospodarczo. W pierwszej strefie obejmującej w przybliżeniu obszar wyznaczony przez okrąg o promieniu 500 m poza centralnym punktem kompleksu w postaci grodu i podgrodzia odnotowano dwie osady położone na północno-wschodnim brzegu „Parowu Węgry” oraz dwa stanowiska określane jako ślady osadnictwa. W drugiej strefie, w promieniu 1 km mieszczą się pozostałe osady oraz zdecydowana większość zarejestrowanych śladów osadniczych. Pozostałe dwa stanowiska zlokalizowane są w strefie wyznaczonej przez okrąg o promieniu 1,5 km od grodziska (Ryc. 38). Z przedstawionych szacunków wynika, że najmniejsza strefa okupacji, będąca tym samym obszarem najintensywniej eksploatowanym zajmowała około 78 ha. W jej obrębie oprócz warownego zespołu grodowego, siedlisk wraz z terenami służącymi do okresowego przetrzymywania bydła i nierogacizny lokalizować należy przede wszystkim pola i ogrody. Druga strefa, o promieniu 1 km, liczy około 235 ha. Prawdopodobnie w strefie tej lokować należy pola uprawne i tereny wypasu (tzw. suche pastwiska, będące przypuszczalnie odłogami w systemie dwupółwki). Ostatnia strefa zajmująca obszar w przybliżeniu 392 ha, jak wynika z topografii osadnictwa, może być określona jako przestrzeń graniczna, a zarazem kontaktowa dla omawianego skupiska osadniczego. Pomimo braku intensywnych śladów osadnictwa można przypuszczać, że i w tej strefie mogły znajdować się pola uprawne oraz miejsca wypasów zwierząt.

Wyróżnione strefy zajmują łącznie obszar 706 ha. Stwierdzony wskaźnik odlesienia pozwala od potencjalnego areału odliczyć około 20–30% zajmowanych przez tereny nierolnicze. Zatem obszar eksploatacji rolniczej mógł wynosić około 500 ha. Znaczna część obszarów potencjalnie eksploatowanych rolniczo znajdowała się w tzw. strefie nizinnej, w obrębie południowej

części Żuław. Wspomniano wcześniej, że wskazują na to rezultaty analizy spalonych szczątków roślin (zbóż i chwastów). Trudno jednak oszacować skalę eksploatacji tych terenów. Nie ulega jednak wątpliwości, że urodzajne mady, użyźniane okresowymi powodziami, pomimo trudności w ich uprawie oraz ryzyka zniszczenia plonów przez wodę wzbudzały zainteresowanie mieszkańców skupiska osadniczego kształtującego się wokół grodu. Duże zainteresowanie wzbudzały zapewne żuławskie łąki, nie tylko jako miejsca wypasów, lecz przede wszystkim ze względu na duże możliwości produkcji siana. Struktura stada hodowlanego czytelna w szczątkach zwierząt pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych zdaje się potwierdzać te przypuszczenia. Z przeprowadzonej przez M. Sobocińskiego analizy wynika, że największy udział wśród ssaków domowych miało bydło (39,62%), na drugim miejscu znajdowała się trzoda chlewna (37,75%), dalej owce/kozy (11,41%) oraz konie – 9,46% (Sobociński 1971; por. Makowiecki w niniejszym tomie). Proces stałego wzrostu areału świeżych łąk wykazano na diagramie profilu palinologicznego.

Istotna georóżnorodność była niewątpliwie czynnikiem podnoszącym atrakcyjność osadni-

czą tego obszaru, przede wszystkim w aspekcie paleoekonomicznym. Zajmowanie przez dawne społeczności obszarów cechujących się wysoką georóżnorodnością stanowiło ważny element rozwoju, umożliwiający prowadzenie wielokierunkowej gospodarki (Kittel 2014, s. 8–9). Lokalizacja zespołu osadniczego w Węgrach była niezwykle dogodna. Skupisko funkcjonujące nad główną arterią komunikacyjną w regionie jaką był nurt Nogatu miało niezwykle zasobne zaplecze naturalne.

W obrębie dwu diametralnie różnych jednostek fizjograficznych prowadzono intensywną gospodarkę. Być może wytwarzane nadwyżki żywnościowe (zboże, mięso) były jednym z czynników rozwoju tego kompleksu i pozwalały na czynny udział lokalnej społeczności w handlu tak regionalnym, jak i dalekosiężnym. Poza produktami żywnościowymi towaram eksportowym mogły być również skóry i futra dzikich zwierząt. Mimo niewielkiego udziału kości zwierząt dzikich wśród ogółu konsumowanych zwierząt, zwłaszcza ze względu na niezwykle dogodny, leśny charakter paraekumen, które były znakomitymi terenami łowiecko-zbierackimi wydaje się, że takie przypuszczenie ma cechy prawdopodobieństwa.

ROZDZIAŁ III.
STRUKTURA I ORGANIZACJA
PRZESTRZENNA

Kompleks osadniczy w Węgrach tworzył rozległy, dwuczłonowy zespół grodowy wraz z kilkoma osadami o charakterze otwartym. Głównym elementem struktury był gród z podgrodzem, wokół którego utworzono strefy eksploatowane gospodarczo, mianowicie szeregi zarejestrowanych archeologicznie punktów osadniczych interpretowanych jako osady otwarte, pola uprawne, pastwiska itp. Przyjęto, że obszar zamieszkiwany i eksploatowany gospodarczo mieścił się w strefie wyznaczonej przez okrąg o promieniu 1,5 km i zajmował 706 ha (zob. rozdz. II; **Ryc. 38**).

1. Zagospodarowanie przestrzenne (próba rekonstrukcji topografii)

W kartotekach i publikacjach grodzisko w Węgrach, gm. Sztum zostało zainwentaryzowane jako stanowisko nr 1, zaś znana z badań archeologicznych osada, położona bezpośrednio na południe od grodziska jako stanowisko nr 2¹². W trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP zachowano niniejszą numerację dodając dalsze dwa punkty: wał obronny – stanowisko nr 3 i ślad osadnictwa – stanowisko nr 4. Wszystkie stanowiska wyróżnione zostały na podstawie wyników badań, to jest odkrytych obiektów: gród, osada przygrodzowa i na podstawie kryteriów geograficznych. W ramach arkusza 19–47 otrzymały numery od 65 do 68. Badania powierzchniowe AZP na tym obszarze prowadził w 1982 r. M. Haftka. W świetle nowszych odkryć i wyników analiz wydaje się, że stanowiska te powinny być traktowane jako jeden zespół grodowy, składający się z grodu i umocnionego podgrodzia. Pozosta-

¹² Ze względu na dużą wartość naukowo-poznawczą zarówno grodzisko, jak i podgrodzie decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku z 7 stycznia 1970 r. wpisane zostały do rejestru zabytków.

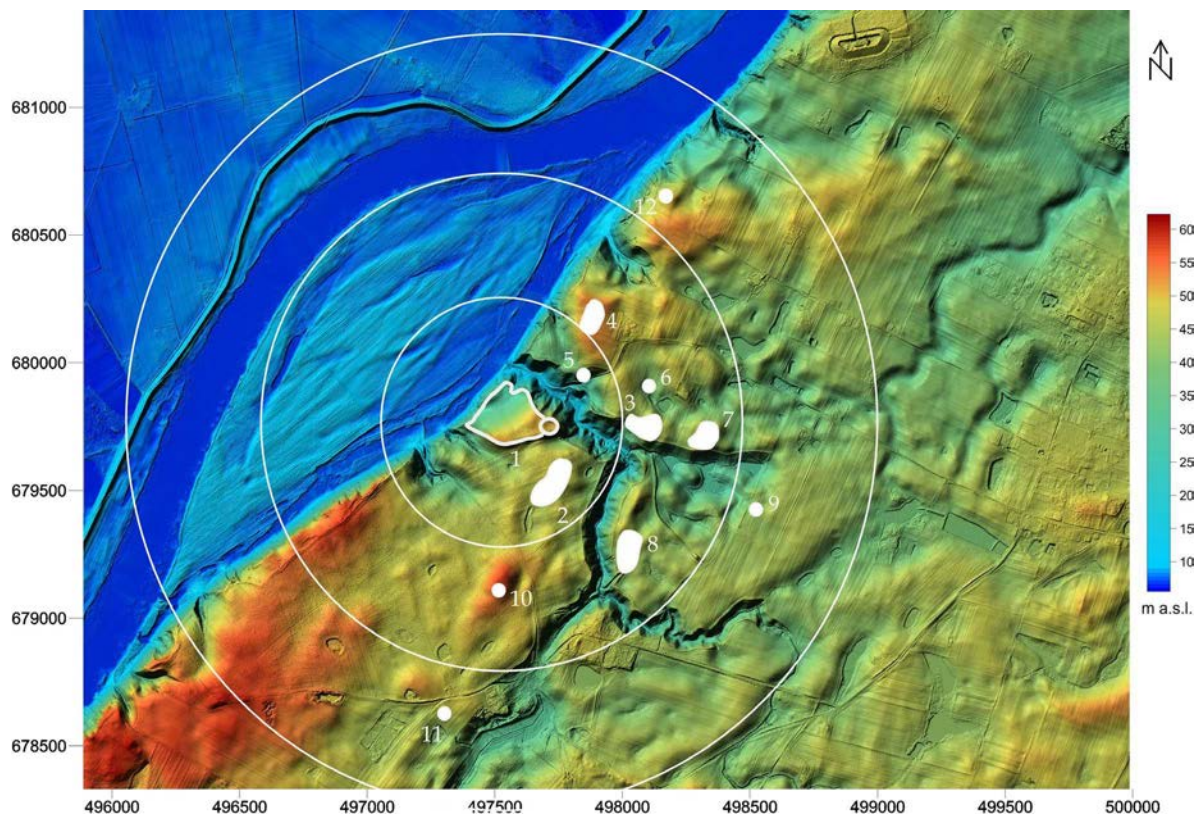
łe, wchodzące w skład zespołu osadniczego stanowiska rozpoznano jedynie powierzchniowo w ramach badań AZP. W pierwszej strefie wyznaczonej przez okrąg o promieniu 0,5 km zarejestrowano dwie osady: Gościszewo, stan. 7(7), Gościszewo, stan. 9(9), a także dwa ślady osadnictwa: Gościszewo, stan. 11(11), Węgry, stan. 5 (69). W drugiej strefie wyznaczonej przez okrąg o promieniu 1 km zlokalizowano dwie kolejne osady: Gościszewo, stan. 8(8), Gościszewo, stan. 10(10) oraz ślady osadnictwa: Gościszewo, stan. 6(6), Węgry, stan. 8(18), Węgry, stan. 15(39)¹³. W trzeciej strefie wyznaczonej przez okrąg o promieniu 1,5 km zarejestrowano dwa stanowiska w postaci śladów osadnictwa: Gościszewo, stan. 5(5), Gościszewo, stan. 18(18).

1.1. Gród

Grody były najbardziej charakterystycznymi formami osiedli we wczesnośredniowiecznym krajobrazie osadniczym. Zgodnie z przyjmowaną najczęściej definicją zaproponowaną przez Witolda Hensla gród to „...miejsce sztucznie w celach obronnych zagrodzone” (Hensel 1948, s. 16). Jest to definicja oparta na etymologii tego słowa, niemniej jednak bardzo szeroka i w pewnym sensie mało precyzyjna. W jej myśl bowiem za gród można pojmować wszelkie obiekty, struktury posiadające jakąkolwiek formę obronną.

Obecnie forma grodziska jest słabo czytelna, co zostało spowodowane silnym zniszczeniem w okresie nowożytnym i czasach współczesnych przede wszystkim wskutek głębokiej orki. Gród w Węgrach zajmował wschodnią, najbardziej wyniesioną i wyodrębnioną na kształt owalny, część wzgórza (**Ryc. 39**). Średnica założenia wraz z wałami wynosiła około 60 m (37 arów), sam majdan zajmował powierzchnię owalu o wymiarach 40x38 m (16 arów). Gród był otoczony wałem o owalnym przebiegu. Jest

¹³ Te ostatnie odkryte zostały na obszarze AZP 20–47.

Ryc. 38. Węgry, gm. Sztum. Lokalizacja stanowisk wyróżnionych w obrębie zespołu osadniczego na tle Numerycznego Modelu Terenu. Okręgami oznaczono strefy eksploatacji regionu. 1 – Węgry, grodzisko z podgrodzem, stan. 1–4(65–68), 2 – Węgry, stan. 5 (69), 3 – Gościszewo, stan. 7(7), 4 – Gościszewo, stan. 11(11), 5 – Gościszewo, stan. 9(9), 6 – Gościszewo, stan. 10(10), 7 – Gościszewo, stan. 8(8), 8 – Gościszewo, stan. 6(6), 9 – Gościszewo, stan. 5(5), 10 – Węgry, stan. 8(18), 11 – Węgry, stan. 15(39), 12 – Gościszewo, stan. 18(18). Oprac. W. Małkowski, S. Wadył

Fig. 38. Węgry, Sztum Commune. Location of sites distinguished within the settlement complex against the background of the Numerical Terrain Model. Circles indicate zones of exploitation. 1 – Węgry, stronghold with a suburbium, Site 1–4(65–68), 2 – Węgry, Site 5 (69), 3 – Gościszewo, Site 7(7), 4 – Gościszewo, Site 11(11), 5 – Gościszewo, Site 9(9), 6 – Gościszewo, Site 10(10), 7 – Gościszewo, Site 8(8), 8 – Gościszewo, Site 6(6), 9 – Gościszewo, Site 5(5), 10 – Węgry, Site 8(18), 11 – Węgry, Site 15(39), 12 – Gościszewo, Site 18(18). By W. Małkowski, S. Wadył

to zatem przykład grodziska pierścieniowego. W dotychczasowych opracowaniach i publikacjach sugerowano, że gród oddzielał od podgrodzia wał poprzeczny, zaś od strony północnej, wschodniej i południowej był broniony wyraźnie zredukowanymi formami obronnymi (Wiącek 1969, s. 313; Haftka 1985, s. 123–124). Rezultaty badań geofizycznych przeprowadzonych na grodzisku ewidentnie wskazują, że dookoły wał stanowił jedną całość. Grodzisko jest relatywnie dobrze rozpoznany element struktury omawianego zespołu osadniczego. W trakcie badań w obrębie tego członu wytyczono

i wyeksplorowano cztery wykopy badawcze – wykopy 4–7 (**Ryc. 3**). Na dalszych kartach niniejszego rozdziału przedstawiono szczegółową analizę konstrukcji obronnych wału, zabudowy i zagospodarowania wnętrza grodu.

Szacowana wielkość zespołu grodowego wynosiła 525 arów, z czego 37 arów zajmował gród, zaś pozostały obszar 488 arów to podgrodzie.

1.2. Podgrodzie

Podgrodzie zajmowało pozostałą część wzgórza. Początkowo obszar ten traktowany był

Ryc. 39. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Widok na grodzisko od strony zachodniej. Fot. M. Bogacki

Fig. 39. Węgry, Sztum Commune, Site 1. View of the stronghold from the west. Photo M. Bogacki

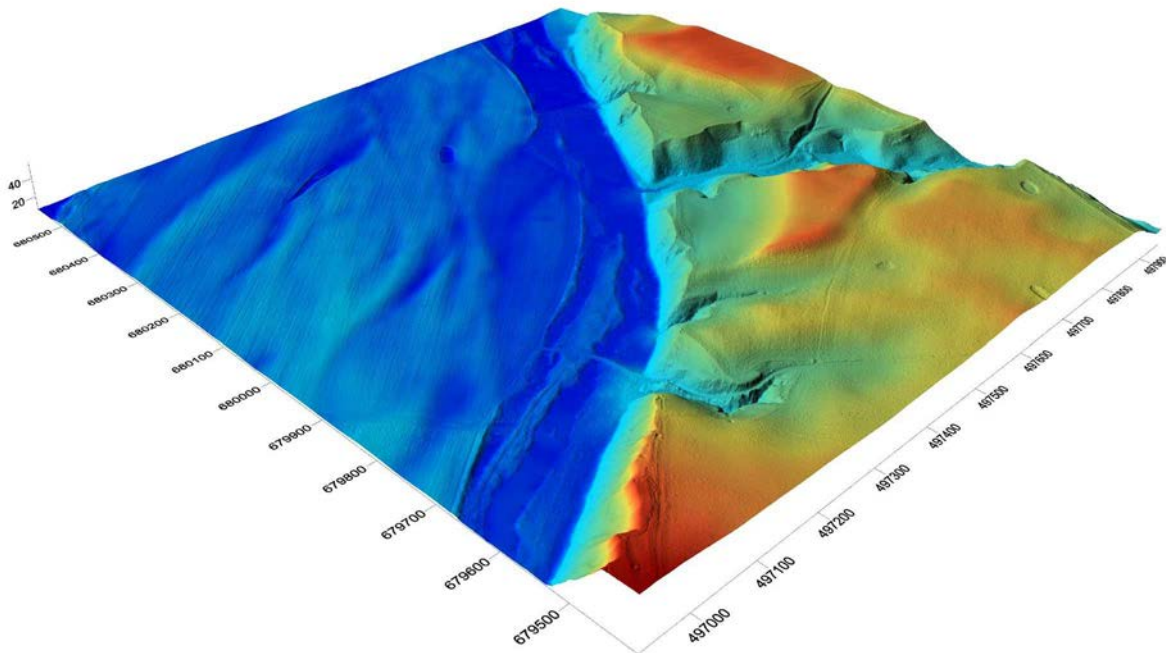
przez autorów badań jako osada o charakterze otwartym (zob. np. Wiącek 1968), dopiero przeprowadzone w latach 80. XX w. badania geomorfologiczne, które pozwoliły na rozpoznanie charakteru nawarstwień kulturowych w strefach przykrawędnych wzgórza, wymusiły weryfikację wcześniejszych poglądów. Zidentyfikowanie umocnień na tym terenie i ich komplementarność wraz z elementami obronnymi grodu tworzącymi jeden system obronny dało podstawy do uznania tego obszaru za podgrodzie. Obszar ten wraz z wałami liczył 488 arów. Umocnienia obronne zajmowały około 90 arów, co stanowiło 18% jego powierzchni.

Ze względu na topografię terenu, natężenie i charakter śladów osadniczych obszar podgrodzia podzielono na dwie strefy: podgrodzie górne oraz podgrodzie dolne. Strefa podgrodzia

w odniesieniu do grodu jest rozpoznana znacznie słabiej, co wynika przede wszystkim z niewielkiej skali prac wykopaliskowych w jej obrębie (przebadano zaledwie 1% powierzchni). Podczas badań tego członu wytyczono i wyeksplorowano sześć wykopów badawczych – wykopy 1–3, 8, 9, 13 (Ryc. 2).

1.3. Osady otwarte

Poza, zajmującym centralne miejsce w strukturze zespołu osadniczego grodem wraz z podgrodziem, w obręb kompleksu wchodził znaczny obszar o zróżnicowanym i przede wszystkim gospodarczym przeznaczeniu (zob. rozdz. II). Na tym terytorium w trakcie badań powierzchniowych zlokalizowano cztery osady oraz siedem śladów osadnictwa (zob. Ryc. 38). W obrębie

Ryc. 40. Węgry, gm. Sztum. Numeryczny Model Terenu zespołu osadniczego. Oprac. W. Małkowski

Fig. 40. Węgry, Sztum Commune. Numerical Terrain Model of the settlement complex. By W. Małkowski

tego obszaru znajdowały się zapewne siedliska wraz z terenami do okresowego przetrzymywania bydła i nierogacizny, ogrody, pastwiska oraz pola uprawne. Ze względu na charakter badań, nie ma podstaw dla bardziej precyzyjnych ustaleń w zakresie zagospodarowania ekumeny.

2. Naturalne warunki obronne kompleksu osadniczego

Jednym z najistotniejszych czynników warunkujących bezpieczeństwo i zapewniających duże walory obronne jest wykorzystanie naturalnych właściwości terenu. Wybór miejsca do wzniesienia grodu nie był przypadkowy. Lokalizacja zespołu osadniczego w tym miejscu umożliwiała obserwację i kontrolę znacznej części Żuław. Jego walory dostrzegano również w pradziejach, o czym świadczą intensywne ślady osadnictwa zwłaszcza z okresu wczesnej epoki żelaza. Przy

lokowaniu i wznoszeniu zespołu grodowego bardzo dobrze wykorzystane zostały naturalne walory obronne, przy jednoczesnym zapewnieniu dostępu do obszarów o dużym znaczeniu gospodarczym i komunikacyjnym.

Rozległe, dwuczłonowe założenie zostało idealnie wkomponowane w topografię terenu (Ryc. 40). Należy podkreślić walory obronne jego lokalizacji przede wszystkim w postaci wysokiego i stromego zbocza doliny od północnego zachodu oraz zbocze „Parowu Węgry” od północnego wschodu. Niewątpliwie zbocze doliny było wystarczającym elementem obronnym, w związku z czym nie było potrzeby wznoszenia dodatkowych umocnień w tej strefie.

Sam gród o relatywnie niewielkich rozmiarach zajmował wschodnią, wyodrębnioną partię wzgórza, która była niewątpliwie miejscem, gdzie istniały najbardziej korzystne z punktu widzenia obronności, naturalne wa-

runki. Ukształtowanie terenu i istnienie w tym miejscu formy zbliżonej do cypla wpłynęło na jego rozmiary.

Zróznicowane lokalnie warunki topograficzne warunkowały sposób budowy umocnień w postaci wałów, które zostały wzniesione po południowej i północno-wschodniej krawędzi wzgórza (zob. rozdz. III.3).

Również na obszarze przedpoła zespołu grodowego od „Parowu Węgry” po pradolinę zaobserwowano szereg naturalnych form terenowych o walorach obronnych. Od strony południowo-wschodniej na przestrzeni około 100 m wzdłuż grodziska ciągnął się dość głęboki jar (obecnie suchy wąwóz). Jego wylot od strony południowej zamyka niewielkie wyniesienie nazwane „garbem I”. Następnie dalej wzdłuż wału podgrodzia rozciąga się wyraźne obniżenie terenu, które prawdopodobnie było niegdyś zalane wodą. Od strony południowo-zachodniej ogranicza je „garb II” w postaci naturalnego wyniesienia terenu. Od strony południowej u jego podnóża istnieje do dziś polodowcowe oczko (zob. **Ryc. 2, 40**). Z niego zapewne uchodził niewielki strumień, który płynął dnem jaru broniącego dostępu na teren podgrodzia od zachodu. Obecnie jar jest wyraźnie skrócony i zasypany w południowo-wschodniej części. Jego przekrój został uchwycony w dwu ciągach odwiertów (251–255 i 272–276; Haftka 1985).

Od południowego wschodu dostępu na teren zespołu grodowego broniły naturalne formy terenowe w postaci jarów, zagłębienia znajdującego się pomiędzy „garbem I” i „garbem II”, wypełnionego prawdopodobnie wodą i tworzącego rodzaj naturalnej fosy. W pobliżu „garbu II” zadokumentowano przebieg szerokiej na około 6 m fosy, będącej prawdopodobnie elementem jedynie uzupełniającym naturalnie dogodne warunki obronne w tym miejscu. Fosa nie była głęboka i mierzyła około 0,5 m. W świetle wyników sondowań geologicznych przeprowadzonych w 1987 r. wydaje się że fosa występowała jedynie lokalnie i była związana z „garbem II”.

Była ona prawdopodobnie uzupełnieniem naturalnie obronnych elementów. Łączna długość suchej fosy wraz z jarami będącymi naturalnymi zagłębieniami wynosiła przeszło 300 m.

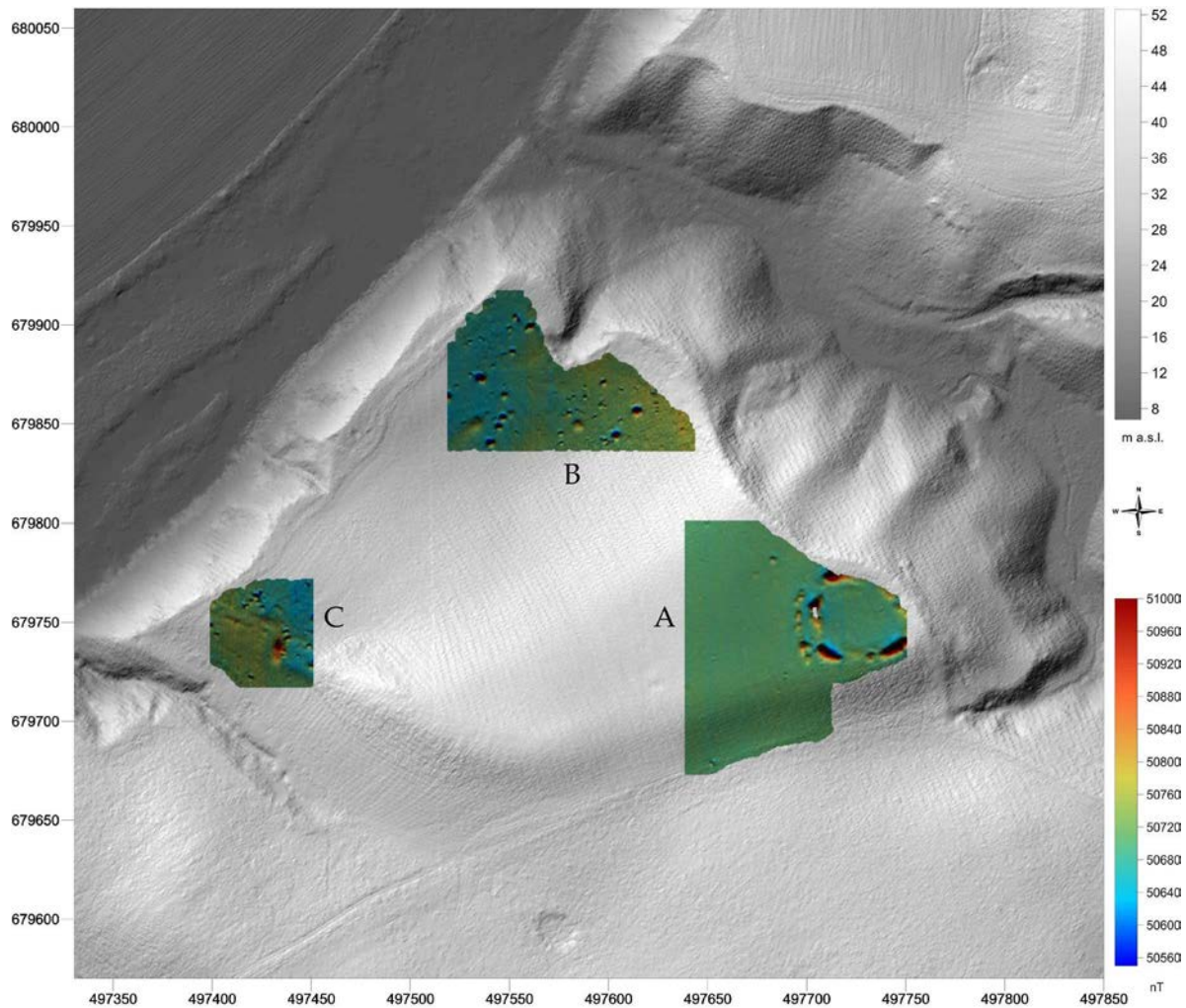
Dodatkowym elementem obronnym znajdującym się na stoku pomiędzy wałem a fosą była prawdopodobnie palisada. Być może pozostałością po umocnieniach tego rodzaju jest część dołków posłupowych zadokumentowanych w wykopie 12.

3. Umocnienia obronne

Zróznicowane lokalnie warunki topograficzne wpływały na sposób budowy i rozmiary wałów. We wszystkich wykopach wytyczonych na grodzisku i w części wykopów na podgrodzium zarejestrowano relikty wału obronnego. Łączna długość umocnień grodu liczona po linii przebiegającej przez centralną część wału wynosiła 175 m. Najwięcej informacji na temat konstrukcji umocnień wniosły wyniki uzyskane w trakcie badań wykopu 6 i 7. Poza grodem, również systemem umocnień objęto podgrodzie. Długość wału wzniesionego nad krawędzią „Parowu Węgry” wynosiła 225 m. Najdłuższy był nasyp obronny wzniesiony wzdłuż południowej granicy wzgórza na odcinku od grodu po krawędź pradoliny. Liczył około 350 m. Umocnień obronnych nie odnotowano jedynie wzdłuż krawędzi pradoliny, co wynikało zapewne z bardzo dużych walorów obronnych stromego zbocza. Naturalne rozdarcie w formie niewielkiego jaru w odległości około 110 m od wału w zachodniej części dolnego podgrodzia, wskazuje, że od tej strony wał nie został wzniesiony. Nie znaczy to bynajmniej, że nie istniała tam żadna inna forma obronna np. palisada. Łączna długość umocnień obronnych wynosiła około 750 m.

3.1. Umocnienia grodu

Podstawowym elementem obronnym grodu był dookolny wał o długości 175 m otaczający całe

Ryc. 41. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wizualizacja wyników geofizycznej prospekcji magnetycznej. Oprac. W. Małkowski

Fig. 41. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Visualisation of magnetic survey results. By W. Małkowski

założenie. Jego przebieg i kształt doskonale oddały wizualizacje wyników badań geofizycznych (Ryc. 41). Pogląd ten stoi w sprzeczności z dotychczasowymi opiniami, zgodnie z którymi gród od pozostałej części wzgórza oddzielał wał poprzeczny (por. Wiącek 1969, s. 313; Haftka 1985, s. 123–124). Na odcinku zachodnim nasyp miał największe rozmiary i dochodził do 16 m szerokości u podstawy (takie wymiary zarejestrowano w wykopie 6; Ryc. 42). Niewiele mniejszą szerokość jego podstawy, wynoszącą 15 m, zarejestrowano w wykopie 7. Zredukowane rozmiary wał miał w posiadającej najwięk-

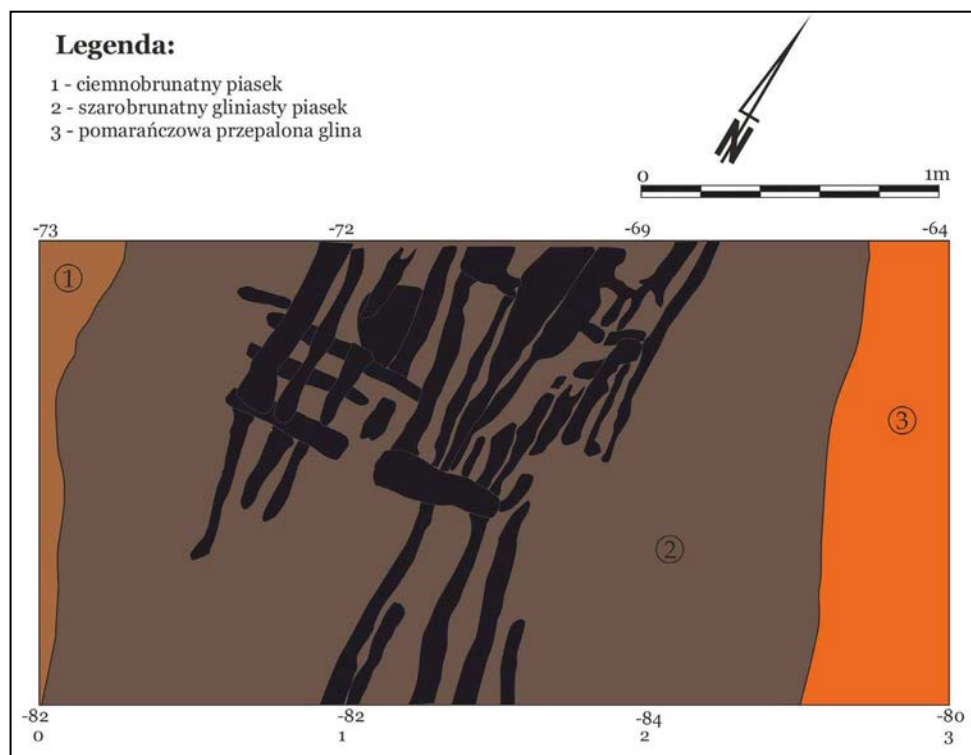
sze walory obronne części wschodniej, znajdującej się nad krawędzią parowu. W wykopie 5 uchwycono nasyp o szerokości około 5 m, nie zarejestrowano jednak całej jego szerokości. Ze względu na konfigurację terenu, zwłaszcza silny spadek w kierunku dna parowu można przypuszczać, że pierwotnie mierzył nie więcej niż 6–7 m.

Wał wzniesiono na uprzednio przygotowanym podkładzie kamiennieo-glinianym i był zbudowany głównie w konstrukcji przekładkowej. W niektórych miejscach odnotowano pozostałości konstrukcji skrzyniowej. Gliniany

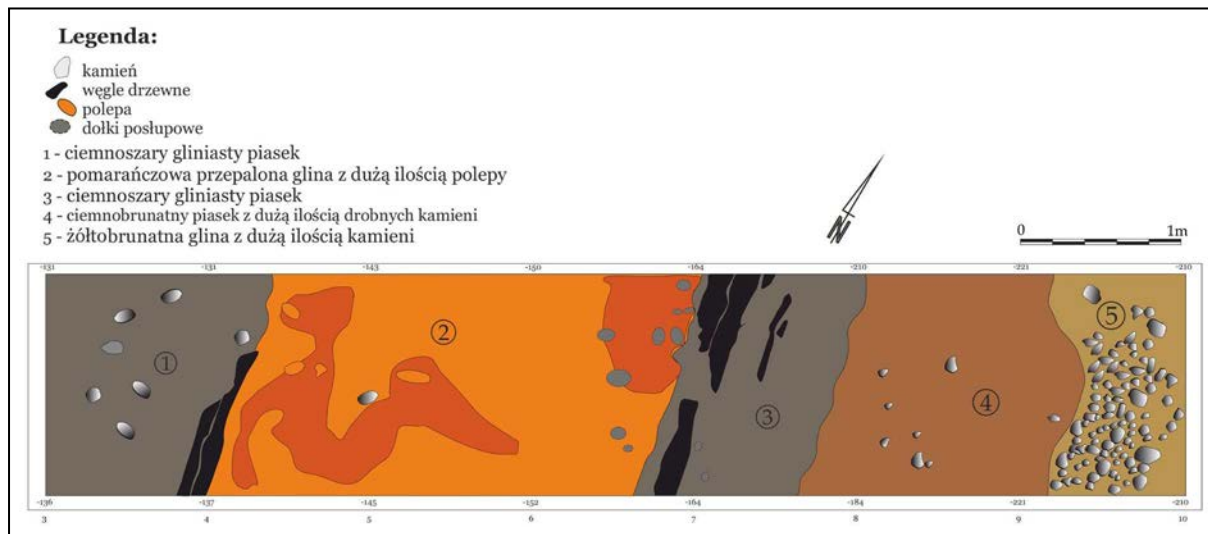
Ryc. 42. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Widok na wał grodziska od strony E. Fot. H. Raczyniewski

Fig. 42. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. View of the rampart of the stronghold from the east side. Photo H. Raczyniewski

Ryc. 43. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Fragment przekładkowej konstrukcji wewnętrznej partii wału. Oprac. E. Drozd

Fig. 43. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Grid structure on the inner side of the rampart. By E. Drozd

Ryc. 44. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 6. Rzut poziomy wewnętrznego skłonu wału grodziska. Oprac. E. Drozd

Fig. 44. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 6. Ground plan of the inner side of the stronghold rampart. By E. Drozd

podkład o miąższości około 0,5 m stanowiący rodzaj fundamentu pod wałem obronnym zadokumentowano w wykopach 6 i 7. Fundament wału, przynajmniej częściowo, został wzniesiony w konstrukcji skrzyniowej. W obrębie działki D wykopu 7 odkryto ślady zastosowania techniki skrzyniowej. Zadokumentowano tam dwa regularne, zbliżone w rzucie do prostokąta obiekty o wymiarach 2x1,10/1,20 m (skrzynia 1) oraz 1,6x1,8 m (skrzynia 2; Ryc. 26). Wzdłuż krawędzi obiektów rysowały się ciągi spalenizny będące pozostałością zwęglonych konstrukcji ścian skrzyń. Obiekty były usytuowane równoległe do przebiegu wału. Obie skrzynie oddzielały od siebie pasma przepalanej gliny i kamienie co może się wiązać z formą izolacji. Wnętrze skrzyń wypełniono ziemią i gliną.

Konstrukcja przekładkowa w relatywnie dobrym stanie została zadokumentowana w wykopach 6 i 7 (zob. Ryc. 43). Zalegające poprzecznie do przebiegu wykopu bierwiona i belki drewniane układano na przemian z warstwą ziemi i gliny. Elementy drewniane wspierano na układanych równoległe do przebiegu wału legarach, zaś wolna przestrzeń po-

między belkami wypełniana była piaskiem i gliną.

Konstrukcja tego typu wymagała zabezpieczenia przed rozsuwaniem się. Ślady takich zabiegów odnotowano zwłaszcza w wykopie 6. W kontekście dolnych poziomów elementów przekładki zadokumentowano kilkanaście dołków posłupowych układających się w ciągi równoległe do przebiegu wału. Prawdopodobnie pełniły one rolę pilotów podtrzymujących stabilność całej konstrukcji.

Wzniesiony w technice przekładkowej wał od zewnętrznej strony prawdopodobnie był licowany gliną. W obrębie działki C wykopu 7, na odcinku 0–4 m na zewnętrznym stoku odsłonięto warstwę surowej gliny, którą wyłożono stos przekładki w celu zapobiegnięcia przed spalaniem. Dodatkowo, na jego powierzchni, a także u podnóża odnotowano zgrupowanie niedużych kamieni polnych, tworzących zapewne wzmocnienie konstrukcji, być może ślad pierwotnego licowania obwarowań drewnanoziemnych.

Istotnym elementem struktury obronnej była ława kamienna wzniesiona po wewnętrznej stronie wału. Została zarejestrowana w wyko-

pach 6 i 7 i była utworzona przez kilka warstw kamieni łączonych surową gliną (**Ryc. 44**). Szerokość ławy wynosiła około 1,5 m. Poza funkcją komunikacyjną, miała zapewne utrzymywać stabilność nasypu.

Niewiele możemy powiedzieć na temat pierwotnej wysokości umocnień grodu. Prawdopodobnie jednak przy szerokości podstawy sięgającej 16 m, wydaje się, że wysokość umocnień wynosiła przynajmniej 4,5–5 m (por. Haftka 1991, s. 131, przyp. 27). Trudnym zadaniem jest również rekonstrukcja korony wału. Można jedynie domniemywać, że w górnej jego partii wzniesiono palisadę wieńczącą całą konstrukcję.

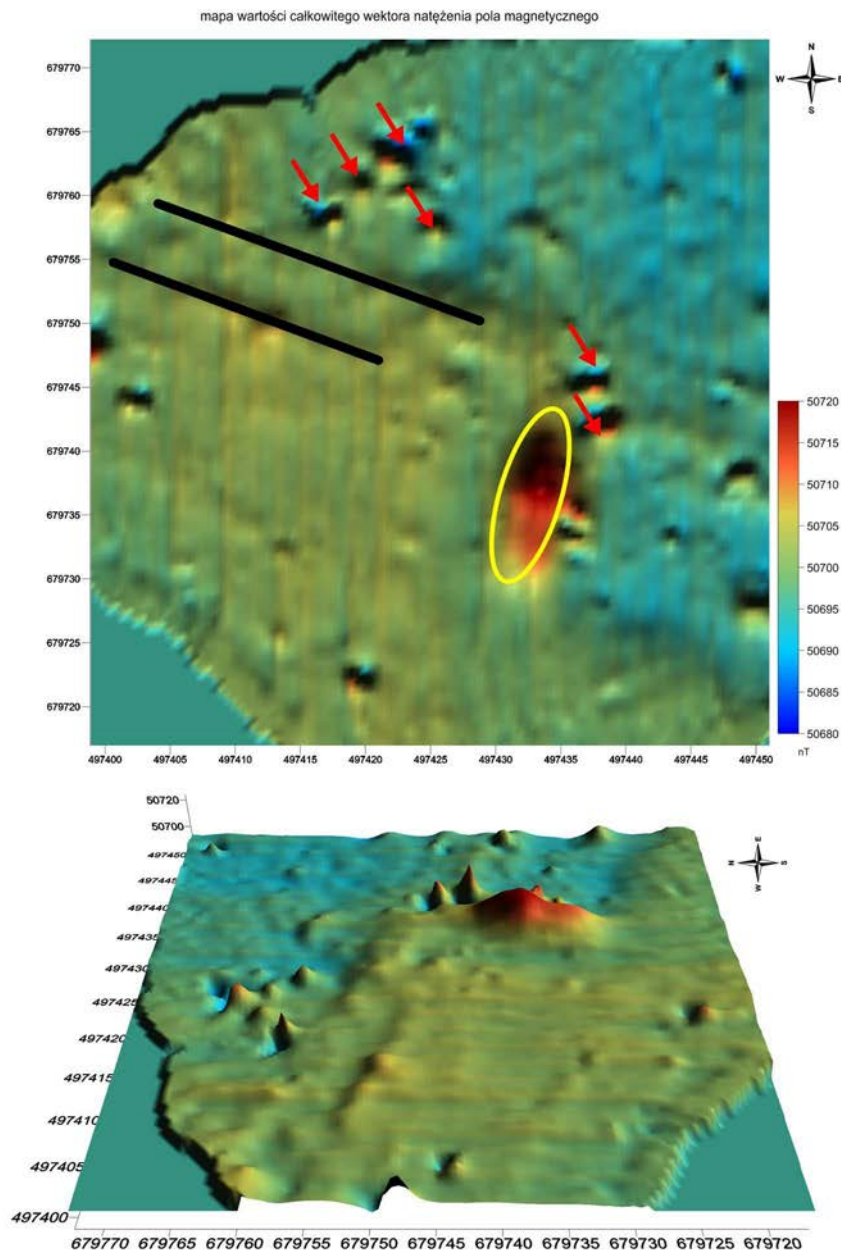
Wał nie był jedynym elementem systemu umocnień obronnych grodu. Pewne przesłanki wskazują na istnienie suchej fosy oddzielającej gród od terenu podgrodzia. Częściowo fosa uchwycona została w wykopach 6 i 7. Istnienie fosy okalającej łukiem od strony zachodniej wał grodziska potwierdza wykonany w oparciu o lotnicze skanowanie laserowe (LiDAR) Numeryczny Model Terenu (**Ryc. 40**). Fosa nie była głęboka, maksymalnie miała 40 cm głębokości, a szerokość wynosiła około 20 m. Dodatkowo hipotezę tą potwierdzają wyniki wierceń i badań geofizycznych, które ujawniły brak warstwy kulturowej i jakichkolwiek elementów zabudowy w tej strefie (**Ryc. 41**). Nie posiadamy dalszych informacji na temat innych elementów struktury obronnej rozdzielającej dwa elementy zespołu grodowego¹⁴.

¹⁴ W toku przygotowywania niniejszego rozdziału zrezygnowano z części poświęconej analizie porównawczej odkrytych umocnień obronnych. Powodem rezygnacji jest częściowe zachowanie tych struktur, a co za tym idzie brak możliwości pełnej rekonstrukcji systemu obronnego. Równie istotną przyczyną jest dostrzegany w literaturze specjalistycznej interregionalny zasięg oraz zakres chronologiczny większości stosowanych w budownictwie warownym technik konstrukcyjnych. Ocenę aktualnego stanu wiedzy na temat budownictwa grodowego przedstawił ostatnio Michał Brzostowicz (2014; tam literatura).

3.2. Umocnienia podgrodzia

W konstrukcji przekładkowej wzniesiony był również wał otaczający od południa podgrodzie. Świadczą o tym przede wszystkim uchwycone w wykopie 13 na działce E zalegające na przemian warstwy spalonych konstrukcji i warstwy piasku oraz gliny. Zadokumentowana szerokość wału wynosiła blisko 6 m, wydaje się jednak, że stanowiła ona nie więcej niż połowę całkowitej jego szerokości. Zachowana wysokość nasypu miała 1 m. Podobnych spostrzeżeń odnośnie konstrukcji omawianego wału dokonano w wyniku sondowań geologicznych przeprowadzonych w 1985 r. Zadokumentowany rytm przemienny warstw piasku ze spalenizną co 15–30 cm odpowiadał obrazowi konstrukcji przekładkowej (Haftka 1985, s. 124).

Interesujących informacji na temat umocnień obronnych w zachodniej części dolnego podgrodzia, będących przedłużeniem głównego ciągu wałów otaczających podgrodzie od południa, dostarczyły rezultaty badań geofizycznych prowadzonych w tym miejscu (**Ryc. 41**, obszar C). Głównym elementem wydzielonym w tej strefie jest silne i wyraźne podwyższenie wartości pola magnetycznego, zlokalizowane prostopadle w stosunku do przebiegu nasypu. Anomalia pokrywa powierzchnię około 14x6 m (Małkowski 2015, s. 12; **Ryc. 45**). Interpretacja tej anomalii jest relatywnie trudna, niemniej jednak można przypuszczać, że ujawniła relikty spalonej konstrukcji obronnej wzniesionej na nasypie wału, być może wieży obronnej umożliwiającej obserwację południowo-zachodniego przedpoła zespołu grodowego. Można równocześnie dopuścić ewentualność istnienia w tym miejscu dodatkowego wejścia na obszar podgrodzia powiązanego z domniemaną wieżą. Z omawianą anomalią związane są być może zadokumentowane dwa liniowe odchylenia o przebiegu równoległym do linii nasypu widoczne na odcinku blisko 35 m. Linie są oddalone równoległe względem siebie o około 5 m.

Ryc. 45. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Interpretacja wyników prospekcji magnetycznej w zachodniej części tzw. dolnego podgrodzia. Oprac. W. Małkowski

Ryc. 45. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Interpretation of magnetic prospecting results in the western part of the so-called lower sub-burium. By W. Małkowski

Prawdopodobnie odpowiadają one elementom konstrukcyjnym wału.

Wał obronny w północno-zachodniej części podgrodzia zarejestrowany w wykopie 8 miał znacznie mniejsze rozmiary. Szerokość na-

sypu u podstawy wynosiła 6 m, zaś jego zachowana wysokość 1,3 m.

W wykopie 9 usytuowanym na krawędzi parowu w obrębie tzw. dolnego podgrodzia również zadokumentowano relikty wału

obronnego o szerokości 6 m. Wnętrze wału zostało zbudowane ze skrzyń. Zarejestrowano dwa regularne, zbliżone do prostokąta zagłębienia o długości 1,9 i 1,75 m. Nie znajdowały się one w jednej linii. Dzieliła je odległość około 1 m. W skrzyniach odnotowano spore ilości węgla drzewnych, będących prawdopodobnie śladami po drewnianej konstrukcji. Były one wypełniane gliną i piaskiem. Na kulminacji wału wystąpiła wyraźna koncentracja kamieni – prawdopodobnie rozwalisko kamiennej konstrukcji znajdującej się pierwotnie na jego szczycie bądź też pozostałość kamiennego płaszczu. Wał został posadowiony na solidnej podsypce piaszczystej ziemi, która podobnie jak i lico od strony północnej była obłożona grubą warstwą gliny, co niewątpliwie zapobiegało rozmyciu w przypadku silnych opadów jak również spaleni konstrukcji drewnianych. W wykopie 9 zarejestrowano suchą fosę o szerokości 1 m i głębokości około 0,5 m. Fosa znajdowała się u podnóża wału.

Na przedpolu wału obronnego podgrodzia po jego południowej stronie w odwiertach geologicznych (81–82; zob. Haftka 1985) zadokumentowano zagłębienie będące być może pozostałością szerokiej, około 5–6-metrowej fosy. Fosa nie była głęboka i sięgała w przybliżeniu 0,5 m. W świetle wyników sondowań geologicznych przeprowadzonych w 1987 r. wydaje się że fosa występowała jedynie lokalnie i była związana z „garbem II”. Była ona prawdopodobnie uzupełnieniem naturalnie obronnych elementów (zob. rozdz. III.2.).

W omawianej strefie, na przedpolu wału założono dwa wykopy badawcze (oznaczone numerami 11–12). W wyniku informacji uzyskanych w trakcie eksploracji wykopu 11 stwierdzono, że „garb II” jest tworem naturalnym. Interesujące rezultaty uzyskano podczas prac przy wykopie 12 wytyczonym na „garbie I”. Zadokumentowano w nim trzy ciągi węgla drzewnych usytuowane regularnie równolegle względem siebie. Miały one szerokość od 10 do 25

cm i były usytuowane skośnie względem wykopu. Pierwszy ciąg spalenizny zadokumentowano na odcinku 8–8,1 m, drugi na 10,1 m i trzeci na 12,2 m. Pomiedzy nimi wystąpiły ślady dołków posłupowych w liczbie 26. Ich średnice wahały się między 6–11 cm, zaś zachowana głębokość przeważnie wynosiła około 10 cm, sporadycznie sięgając 25 cm. Ponadto na przestrzeni dwóch metrów, pomiędzy 6 i 8 m zadokumentowano znaczną ilość spalonych bierwion, które tworzyły wzdłużne względem linii wykopu ciągi. Wykopu niestety nie wyeksplorowano do poziomu calca archeologicznego (Haftka 1987b).

W świetle uzyskanych rezultatów należy stwierdzić, że „garb I”, przynajmniej częściowo, jest formą antropogeniczną. Występowanie licznych śladów po konstrukcjach słupowych, śladów spalonych konstrukcji w postaci ciągów węgla drzewnych i spalenizny zdaje się sugerować, że natrafiono na relikty bliżej nie znanej konstrukcji. Autor badań łączył te pozostałości z pomostem, wjazdem na teren grodu (Haftka 1987b, s. 34). Nie posiadamy jednak na tyle wymownych przesłanek aby zinterpretować jednoznacznie odkryte relikty.

4. Zabudowa i zagospodarowanie grodu

Rekonstrukcja charakteru zabudowy i organizacji wnętrza grodu w Węgrach jest zadaniem niełatwym, co wynika przede wszystkim z częściowego przebadania tej strefy. Analiza stratygrafii zadokumentowanej zwłaszcza w wykopie 7 pozwala się domyślać, że plac pod budowę grodu wytyczono w miejscu funkcjonowania wcześniejszej osady, o nie do końca jasnym charakterze. W trakcie eksploracji działki C wykopu 7, poniżej nawarstwień związanych z wałem obronnym odkryto półziemiankę z fazy przedgrodowej. Również z okresu poprzedzającego budowę grodu pochodzą relikty pieca odsłonięte na granicy działek A, B i D w wykopie 7 (zob. rozdz. V.1).

Ryc. 46. Węgry, gm. Sztum, stan. 1, wykop 7, działka A. Rzut poziomy narożnika budynku mieszkalnego. Fot. A. Klejna

Fig. 46. Węgry, Sztum Commune, Site 1, Trench 7, Plot A. Ground plan of a corner of a residential building. Photo A. Klejna

Wnętrze grodu, a więc jego część użytkowa, zajmowała owalny plac o wymiarach 40x38 m. Centralna część majdanu była wolna od jakiegokolwiek zabudowy, co jest typowym obrazem dla grodów o niewielkich rozmiarach (zob. Brzostowicz 2014, s. 69; tam dalsza literatura). Na większości obiektów tego typu w środkowej części majdanu kopano studnię. Prawdopodobnie omawiany gród nie miał tego rodzaju urządzenia, co wynikało niewątpliwie z relatywnie łatwego dostępu do wody (zob. rozdz. II).

Wyniki badań prowadzonych w wykopach 6 i 7 dostarczyły informacji na temat lokalizacji i rozplanowania zabudowy o charakterze mieszkalnym. Domostwa rozmieszczone były wzdłuż wewnętrznej linii wałów. Odślonięto relikty dwóch budynków – pierwszy zarejestrowany został w wykopie 6, zaś drugi w wykopie 7.

Istotnym problemem jest ocena skali zabudowy wnętrza grodu i oszacowanie liczby budynków. W świetle rozpoznania wykopaliskowego za prawdopodobne należy uznać stwierdzenie, że jedynie w części zachodniej, u podnóża wału odznaczającego się największymi rozmiarami wybudowano szereg domostw. Analiza rozmiarów odkrytych obiektów, a także dostępnego obszaru pozwala przypuszczać, że w obrębie grodu mogło funkcjonować sześć bądź siedem budynków tego rodzaju. Wcześniej sądzono, że na terenie grodu mieściło się od 8 do 10 budynków (zob. Haftka 1991, s. 132, przyp. 31), obecnie wydaje się jednak, że liczba ta została przeszacowana.

Budynki zbudowano w wyraźnym zagłębieniu u podnóża wału. Nie przylegały bezpośrednio do ścian obwarowań. Oddzielała je

biegnąca wewnątrz linii wału, u jego podnóża kamienna ława. Obiekt odkryty w wykopie 7 miał regularny prostokątny kształt o wymiarach 6x3,5 m (Ryc. 27, 46) i był usytuowany na linii E-W, szczytową ścianą do przebiegu wału. Drugi budynek, odkryty w wykopie 6, posadowiono również w zagłębieniu, w osłonie wału. Budynek był usytuowany wzdłuż podstawy wału krótszą szczytową ścianą. Zadokumentowana długość dłuższej ściany budynku wynosiła 5,5 m, jednak rekonstruowana pierwotna prawdopodobnie miała około 5 m.

Niewiele mamy informacji na temat techniki wznoszenia ścian omawianych budynków. Wzdłuż granicy obiektu odkrytego w wykopie 7 zarejestrowano fragmenty konstrukcji drewnianych pochodzących zapewne ze ścian. Przy północno-wschodnim narożniku domostwa zarejestrowano ślad po dużym, regularnym i zaostrowym słupie. Wzdłuż wschodniej krawędzi budynku odsłoniętego w wykopie 6, zadokumentowano pasmo zwęglonych elementów drewna i licznych bryłek polepy, będące prawdopodobnie także śladem po spalonej konstrukcji ściany. Na podstawie odkrytych reliktyw nie jesteśmy jednak w stanie rozstrzygnąć problemu techniki ich wznoszenia. W literaturze przedmiotu panuje przekonanie, że w budownictwie mieszkalnym dominowały budynki wznoszone w technice zrębowej lub plecionkowej (Brzostowicz 2014, s. 74–75).

Wyniki badań pozwalają na podjęcie zagadnienia organizacji przestrzeni wewnątrz odkrytych budowli. W północno-zachodnim narożniku domostwa z wykopu 7 zarejestrowano warstwę polepy, która zawierała znacznych rozmiarów bryły z odciskami drewnianych belek. Pomędzy bryłami polepy występowały kamienie. Zadokumentowany układ jest prawdopodobnie pozostałością paleniska. W północno-wschodniej partii obiektu odkryto dużą ilość węgla drzewnych, zwęglonych bierwion i ziaren zbóż sugerujących istnienie w obrębie samego domostwa rodzaju magazynu-skrzyni. Istot-

nych informacji dostarcza również odkrycie komory kłódki służącej do zamykania skrzyni. Znaleźisko pozwala przypuszczać, że w obrębie budynku znajdował się schowek, w którym trzymano wartościowe przedmioty. Z kolei we wschodniej części domostwa zadokumentowano liczne kamienie tworzące rodzaj bruku, który mógł tworzyć fundament wejściowej części chaty (Ryc. 27). W zachodniej, spągowej części obiektu z wykopu 6 odsłonięto kamienny bruk, interpretowany jako pozostałość stabilizacji podłoża pod budynkiem lub jako relikty podłogi. Bruki odkrywane w spągach obiektów o charakterze mieszkalnym najczęściej interpretuje się jako wyłożenia podłogi (Hilczerówna 1967, s. 166; Brzostowicz 2002, s. 156).

Poza budynkami mieszkalnymi we wnętrzu grodu znajdowały się również obiekty o charakterze gospodarczym. Pozostałości skrzyń do przechowywania zboża odkryto w trzech wykopach. W wykopie 7, na działce F, w sąsiedztwie budynku mieszkalnego odsłonięto silne nagromadzenie spalonych zbóż i węgla drzewnych, które należy interpretować jako pozostałość zniszczonej skrzyni do magazynowania zboża. Podobne koncentracje ziaren zbóż odkryto u podnóża wału w wykopach 4B1 oraz 6.

We wschodniej części obiektu wyeksplorowano tylko jeden, niewielki wykop, w związku z czym posiadamy niewiele danych do rekonstrukcji tamtej części grodu. W wykopie 5 u podnóża wału, odkryto dwa piece prawdopodobnie do wytopu rudy. Nie ma jednak pewności czy należy je synchronizować z fazą grodową. Z pewnością jednak można wykluczyć ich przedgrodową metrykę, co sugerowano w dotychczasowych pracach (zob. rozdz. V).

Interesujących, aczkolwiek trudnych do jednoznacznej interpretacji, odkryć dokonano w wykopie 4. Po wewnętrznej stronie linii obwarowań na styku działek B-B1 i C w relatywnie głębokiej i wąskiej kotłince przywałowej odsłonięto relikty konstrukcji drewnianej,

być może wieży mieszkalno-obronnej. Dopuszczano możliwość istnienia wjazdu bramnego w pobliżu, jednak przede wszystkim ze względu na jej orientację w kierunku przedpoła zespołu grodowego jest to mało prawdopodobna hipoteza (zob. niżej). Zadokumentowana kotlinka jest zbyt wąska by w jej obrębie mógł być posadowiony budynek o charakterze mieszkalnym. Silne nagromadzenie spalonych elementów drewnianej konstrukcji w jej spągowej części zdaje się wskazywać, że zadokumentowane elementy opadły ze zniszczonej wskutek pożaru konstrukcji drewnianej. W związku z tym, że miejsce te było relatywnie łatwo dostępne, jak również umożliwiało obserwację rozległego obszaru znajdującego się na przedpolu grodu, można domniemywać, że funkcjonowała tam wieża obronna stanowiąca istotny punkt w systemie obronnym zespołu osadniczego.

5. Osadnictwo na podgrodzium

Obszar tzw. górnego podgrodzia bez umocnień zajmuje około 90 arów. Dotychczasowe rozpoznanie prowadzone poprzez wykopy badawcze i odwierty pozwala stwierdzić, że wschodnia jego część nie była zasiedlona. Śladów warstwy kulturowej i obiektów osadniczych nie zarejestrowano w wykopach 6A, 7C, 7F i 8, jak również w odwiertach 1–12 (Haftka 1985). Także wyniki badań geofizycznych przeprowadzonych w tej strefie potwierdzają te spostrzeżenia. W pasie o szerokości około 40 m na zachód od wału grodziska zarejestrowano zaledwie kilka anomalii (zob. Małkowski 2015, s. 6–8; **Ryc. 41**). Dostrzeżony w omawianej strefie brak śladów osadnictwa, zdaje się wynikać z przemyślanej koncepcji organizacji przestrzeni przez budowniczych, którzy ze względu na bezpieczeństwo grodu nie lokowali zabudowy w bezpośrednim sąsiedztwie wału warowni.

Odmienne kształtuje się zakres i charakter śladów osadnictwa w zachodniej i centralnej partii górnego podgrodzia. Wykopy 1 i 2,

podobnie jak liczne odwierty, nie potwierdziły śladów osadnictwa i reliktyw zabudowy w zachodniej partii tego obszaru. W wykopach 3 i 13 usytuowanych w centralnej części górnego podgrodzia zarejestrowano bardziej intensywne ślady osadnictwa. W wykopie 3 na działce E zadokumentowano dwa paleniska. W pobliżu, w wykopie 13 na działce A, odsłonięto kolejne palenisko. Odkryte obiekty wraz z zarejestrowaną w wykopie 13 na działce G niewielką jamą zasobową tworzyły dość wyraźną koncentrację śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Z omawianych obiektów nie pozyskano jednak zbyt dużej liczby materiałów zabytkowych w związku z czym trudno o jednoznaczną ich interpretację w kategoriach chronologii. Przeprowadzone w całej centralnej strefie podgrodzia górnego odwierty wykazały istnienie warstwy kulturowej nieznaczonej miąższości (odwierty 26–30; Haftka 1985).

Kolejne relikty zabudowy odsłonięto na granicy działek D i E, w niewielkiej odległości od podnóża wału otaczającego wzgórze od południa. Były to pozostałości niewielkiego budynku prawdopodobnie o charakterze mieszkalnym. W pięciu ciągach odwiertów wykonanych w tej strefie stwierdzono dużą miąższość nawarstwień. Warstwy zalegały na głębokość od 0,7–0,8 do 2 m na odcinku około 120 m w pasie o szerokości od 10 do 20 m. Prawdopodobnie część tych nawarstwień to rozciągnięte, osunięte relikty wału obronnego. Nie bez znaczenia był bardzo niekorzystny wpływ upraw rolniczych prowadzonych do niedawna na całym wzgórzu, które niszczyły stropowe nawarstwienia. Prawdopodobnie w tej strefie, u podnóża wału mogła istnieć zabudowa o charakterze mieszkalno-gospodarczym. Domniemana zwarta zabudowa górnego podgrodzia mogła zajmować obszar około 24 arów, co stanowi około 22% jego powierzchni.

Drugi rejon zwartej zabudowy został zlokalizowany w obrębie tzw. podgrodzia dolnego, u podnóża wału otaczającego wzgórze od strony

południowo-zachodniej, na przestrzeni od krawędzi pradoliny do stoku oddzielającego tę strefę od podgrodzia górnego. Obszar został rozpoznany w głównej mierze w trakcie wierceń geologicznych wykonanych w 1984 r. (odwierty 6–10; Haftka 1984) oraz weryfikacyjnych badań geomorfologicznych przeprowadzonych w 2014 r. (Kittel 2014). Obszar ten zajmuje powierzchnię około 10 arów i rozciąga się 20-metrowym pasem na przestrzeni około 50 m od krawędzi pradoliny do miejsca, gdzie poniżej reliktyw wału prawdopodobnie istniały źródłiskowe (przynajmniej okresowe) wycieki lub wysięki. W miejscu tym występuje roślinność azotolubna, zaś w powierzchniowej budowie geologicznej stwierdzono występowanie mułków organicznych przewarstwianych deluwiami (Kittel 2014, s. 4). Część tej strefy wraz z nasypem wału została objęta badaniami geofizycznymi (0,25 ha). Na wewnętrznym stoku wału i u jego podnóża zarejestrowano szereg anomalii poświadczających istnienie w tym miejscu pozostałości obiektów archeologicznych (Małkowski 2015, s. 12; **Ryc. 41**, obszar C; **Ryc. 45**). Sam rejon źródła był zapewne wolny od zabudowy.

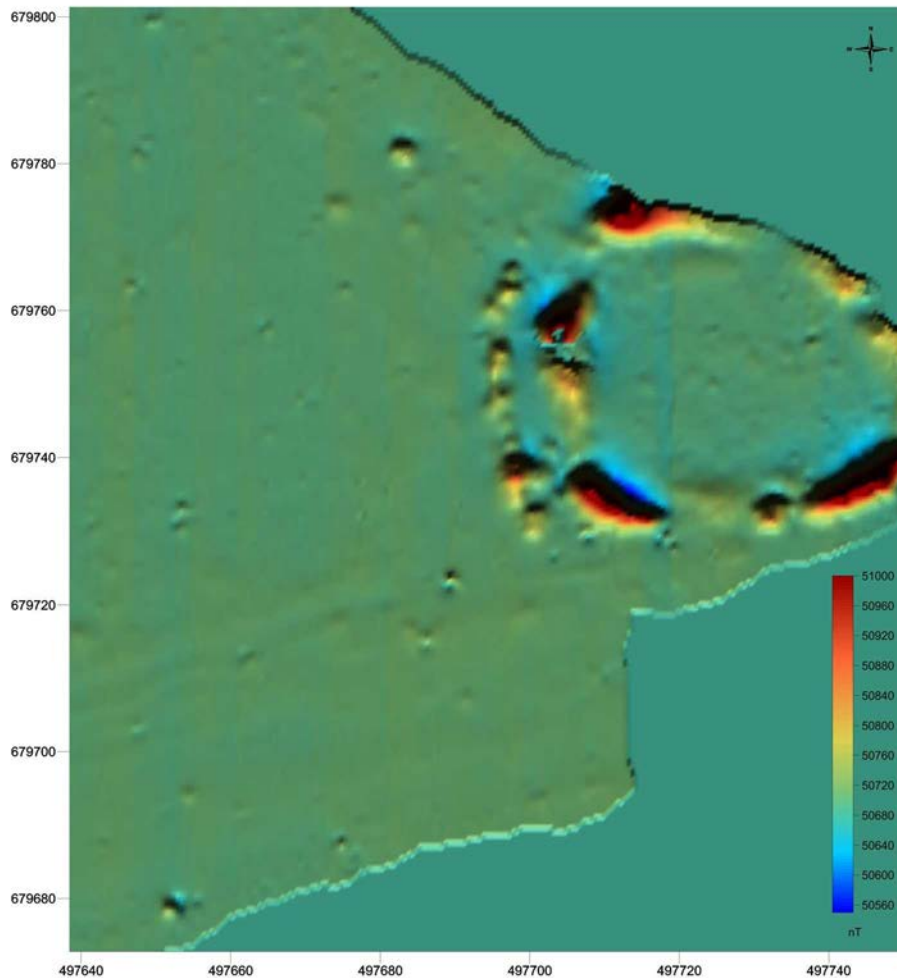
Omawiana część zespołu grodowego nie była jednak nigdy przedmiotem badań wykopaliskowych, w związku z czym interpretacja istniejących tam nawarstwień i lokowanie tam zabudowanej strefy mieszkalno-gospodarczej jest jedynie hipotetyczne. Dalsze wątpliwości wzbudza brak datowania tych struktur.

Inny rejon zwartego osadnictwa zlokalizowany został w obrębie centralnej i wschodniej partii dolnego podgrodzia, w obszernej, wydłużonej na linii N-S niecce. Obszar ten charakteryzuje bardzo duża średnia miąższość warstw kulturowych, a także relatywnie duża powierzchnia 65 arów. Przekraczające dwa metry miąższości nawarstwienia nie powstały prawdopodobnie tylko w okresie wczesnego średniowiecza. Przynajmniej należy się tam doszukiwać śladów użytkowania wzgórze we wczesnej epoce żelaza. Rezultaty badań geofizycznych pro-

wadzonych w północnej części wzgórza ujawniły szereg anomalii usytuowanych w dwóch strefach wyraźnie oddzielonych pasem o szerokości około 20 m wolnym od znaczących zmian pola magnetycznego (**Ryc. 41**, obszar B). W wyniku prospekcji magnetycznej stwierdzono, że koncentracje zmian po stronie wschodniej i zachodniej zawierają różne typy anomalii. Przeważają anomalie dipolowe, które można łączyć prawdopodobnie z obiektami silnie przepalonymi, żelaznymi odpowiadającymi przypuszczalnie archeologicznym pozostałościom obiektów gospodarczych w typie pieców i palenisk. Nieco mniej odchyłe odpowiada bardziej trwałym śladom osadniczym (Małkowski 2015, s. 9–10). Wiele z nich miało średnice przekraczające 5 m. Wyniki prospekcji magnetycznej okazały się niezwykle interesujące. Ujawniły pozostałości obiektów przypuszczalnie o charakterze mieszkalnym i gospodarczym. Niestety bez weryfikacji wykopaliskowej ocena tych reliktyw pozostaje hipotetyczna. Ich układ i zagęszczenie przywodzi na myśl istnienie w tym miejscu osady produkcyjnej. Do strefy tej prowadził prawdopodobnie główny trakt wjazdowy na teren zespołu grodowego.

Pozostały obszar podgrodzia, obejmujący 300 arów, co stanowi około 61% jego powierzchni, był przestrzenią wolną od zabudowy. Znaczną część tego obszaru stanowi względnie strome zbocze „Dębiej Góry”, które niewątpliwie nie było dogodne do celów osadniczych. Na zboczu nie zarejestrowano właściwie żadnych śladów warstwy kulturowej (Haftka 1985).

Analiza obszarów, na których stwierdzono najintensywniejsze ślady osadnictwa wskazuje na rozplanowanie rejonów zabudowy w obrębie podgrodzia. Wyróżniono trzy strefy zasiedlenia, zlokalizowane w najbardziej dogodnych miejscach, przede wszystkim z punktu widzenia obronności. Warto zwrócić uwagę także na inny aspekt – mieszkańcy poszczególnych stref mogli pełnić straż na strategicznych odcinkach.

Ryc. 47. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wizualizacja wyników geofizycznej prospekcji magnetycznej na obszarze grodziska. Oprac. W. Małkowski

Fig. 47. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Visualisation of magnetic survey results in the stronghold area. By W. Małkowski

6. Trakty komunikacyjne i bramy wjazdowe

Szczególnie istotnym problemem jest lokalizacja bramy wjazdowej na teren zespołu grodowego, wejścia do grodu, a także rekonstrukcja przebiegu traktów komunikacyjnych w obrębie zespołu osadniczego. Prawdopodobnie główny trakt wjazdowy na teren zespołu grodowego znajdował się na dnie doliny „Parowu Węgrzy” i prowadził w kierunku dolnego podgrodzia.

Na uwagę zasługuje kształt jaru wjazdowego. Był usytuowany w sposób pozwalający na obserwację wjeżdżającego czy wchodzącego na teren podgrodzia z obu stron (zarówno od kie-

runku północno-zachodniego, jak i południowo-wschodniego) na odcinku kilkudziesięciu metrów. Po obu stronach tego jaru zlokalizowano wały obronne, wzniesione nad krawędzią parowu, z których prowadzono zapewne obserwację tego miejsca. Przed samym wejściem na teren podgrodzia jar zakręcał w kierunku północno-zachodnim. W wykopie 10 usytuowanym w jego dole zadokumentowano prawdopodobnie ślady świadczące o istnieniu traktu w jego zachodniej części. Trudno jednak ocenić, na ile jar jest naturalną formą, i w jakim stopniu został przekształcony w celu umożliwiającego wjazd na teren podgrodzia. Na przedłuże-

niu jaru interpretowanego jako główny wjazd w trakcie prospekcji geofizycznej zadokumentowano pas wolny od anomalii magnetycznych przebiegający w kierunku południowym i prowadzący do pozostałych stref zespołu grodowego (Ryc. 41). Być może odpowiadał on ciągowi komunikacyjnemu na podgrodzium.

W trakcie badań wykopaliskowych nie udało się zlokalizować bramy wjazdowej na teren grodu. Jednak konfiguracja terenu, przede wszystkim wyraźne jego wywyższenie, czytelne pomimo silnego stopnia zniwelowania terenu, jak również zestaw elitarnych zabytków znalezionych w obrębie wykopu 4 (m.in. moneta, bogato zdobione okucie pochewki noża, dwie ostrogi, grot włóczni) zdaje się sugerować, że w tym rejonie mogła znajdować się wieża mieszkalno-obronna związana z wjazdem. Dodatkowym argumentem jest zaobserwowana w tym miejscu zmiana techniki budowy wału, który na wschód od wykopu 4 miał znacznie mniejsze rozmiary.

Warto zwrócić uwagę również, że podczas badań geofizycznych na odcinku około 7 m na wschód od granicy wykopu 4 nie zarejestrowano anomalii odpowiadających spalonym konstrukcjom wału (Ryc. 47). Zatem albo mamy do czynienia w tym miejscu z wjazdem bramnym, albo też konstrukcje drewniane na tym odcinku nie uległy spaleniowi, przez co są nieczytelne na wizualizacji wyników badań geofizycznych, zaś same nagromadzenie zwęglonych konstrukcji jest być może reliktem wieży obronnej usytuowanej od najłatwiej dostępnej strony. Czynnikiem, który zdaje się jednak przeczyć takiej interpretacji jest orientacja bramy, która prowadziłaby na przedpole zespołu grodowego nie zaś na podgrodzie.

W związku z powyższym należy się doszukiwać istnienia wjazdu bramnego w innej lokalizacji. Jedynym miejscem, gdzie mógł się znajdować jest obszar usytuowany pomiędzy wykopami 6 i 7, gdzie również zaobserwowano przerwę w anomalii typowej dla przebiegu wału.

Dodatkowo na tym odcinku wał obronny miał największe rozmiary, a w wykopie 7 uchwycono połączenie dwu sposobów budowania konstrukcji – przekładkowej i skrzyniowej. Z punktu widzenia organizacji wnętrza grodu, a także warunków obronnych taka lokalizacja wydaje się najwłaściwsza. Droga wjazdowa z podgrodzia na gród mogła prowadzić nieznacznym zagłębieniem w garbie ziemnym znajdującym się bezpośrednio na zachód od zagłębienia fosy, zadokumentowanym w odległości około 20 m od podnóża wału podgrodzia.

7. Problem przystani

Lokalizacja zespołu osadniczego nad Nogatem, będącym niewątpliwie dogodnym szlakiem komunikacyjnym sugeruje, że w okresie funkcjonowania skupiska w pobliżu musiała znajdować się przystań. Duży zestaw zabytków pochodzących z badań wykazuje powiązania z Pomorzem Wschodnim, przede wszystkim z Gdańskiem. W związku z czym można przypuszczać, że musiało funkcjonować dogodne połączenie pomiędzy tymi ośrodkami.

W 1985 r. sondowaniami geologicznymi objęto m.in. dno „Parowu Węgry” w pobliżu ujścia bezimiennego strumyka płynącego dnem parowu do starorzecza Nogatu. Jest to chyba najbardziej dogodne miejsce dla lokowania przystani. Pogląd ten jest oparty przede wszystkim na dwóch argumentach. Po pierwsze na całej długości krawędzi pradoliny wzdłuż podgrodzia istniały bardzo strome zbocza niesprzyjające wzniesieniu i funkcjonowaniu przystani. Po drugie w pobliżu styku „Parowu Węgry” i pradoliny Nogatu znajduje się piaszczysta łąka, której powierzchnia cechuje się relatywnie równym dnem i jest dodatkowo chroniona stromymi brzegami doliny. Warto dodać, że jest to miejsce leżące w sąsiedztwie domniemanego wjazdu na teren podgrodzia, u podnóża wyraźnie eksponowanego przyczółka, z którego można było obserwować i kontrolować pobliskie

Żuławy. Ponadto miejsce to znajduje się na przebiegu starych dróg prowadzących dnem wąwozu w kierunku Gorzędzieja, Tczewa (zob. rozdz. II). W wyniku sondowań zlokalizowano obszar o powierzchni około 6 arów, na którym rozciągała się warstwa kulturowa zawierająca węgle drzewne oraz grudki polepy (Haftka 1985).

8. Problem (braku) cmentarzyska

Szczególnym elementem w strukturze każdego centrum osadniczego jest nekropola, na której chowano zmarłych członków wspólnoty. Cmentarzyska pozwalają na studia nad obrzędowością pogrzebową, kulturą symboliczną, duchową i wyobrażeniami świata pozagrobowego. Rytuły pogrzebowe stanowią wyznaczniki poczucia wspólnoty, czasem odrębności kulturowej dawnych społeczności.

W odniesieniu do analizowanego zespołu osadniczego nie mamy pewnych danych dotyczących cmentarzyska. Pewne przesłanki pozwalają jednak przypuszczać, że któreś z archiwalnych stanowisk mogło mieć związek z omawianym centrum osadniczym. Najbliżej terytorialnie położone stanowisko o charakterze sepulkralnym odkryto w Gościszewie. W nieznanymi bliżej okolicznościach, w trakcie badań ratunkowych ze zniszczonych grobów ciałopalnych pozyskano „4 gwoździe z główką nie koncentryczną, kilka gwoździ czworobocznych i okucie żel.” oraz „urnę z okresu wczesnohistorycznego” (Łęga 1930, s. 615). Inne domniemane cmentarzysko wczesnośredniowieczne zarejestrowano na wysokim brzegu Nogatu w odległości około 2 km na południowy zachód od Malborka-Wielbarka (KESA w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Gdańsku). Na powierzchni stanowiska, podczas badań powierzchniowych AZP (autor badań – M. Haftka), znaleziono pojedyncze kości ludzkie i ceramikę wczesnośredniowieczną. Funkcja stanowiska pozostaje jednak niepewna.

Z obszaru znajdującego się na południe od Węgrów znane są cztery cmentarzyska. Pierwsze z nich odkryto w Ramzach Wielkich. Podczas prac ziemnych w odległości około 100 m na wschód od brzegu Jeziora Barlewickiego natrafiono na grób ciałopalny, z którego pozyskano popielnicę z esowato ukształtowanym brzuścem, wyodrębnioną szyjką oraz ornamentem w postaci żłobków pokrywających górną część jej brzuśca. Urna była przykryta kamienną płytką (Ossowski 1879, s. 56, tabl. XLI:2; Łęga 1930, s. 615). Rycina naczynia zamieszczona w publikacji pozwala wnioskować, że był to garnek wykonany w technice całkowitego obtaczania, w związku z czym chronologia znaleziska może być zamknięta między końcem X a początkiem XIII w. Kolejne cmentarzyska znajdowały się w Benowie, Postolinie i Watkowicach Małych. Na pierwszym z nich w 1909 r. podczas orki pola odkryto groby szkieletowe. Poza tym brak innych danych (Jagodziński 1997, s. 167–168), w związku z czym datowanie na okres wczesnośredniowieczny jest hipotetyczne. W Postolinie odkryto cmentarzysko ciałopalne z „okresu wczesnohistorycznego”, na którym znaleziono „Urny z kośćmi, toczone na krążku garncarskim [...]” (Łęga 1930, s. 425). W Watkowicach Małych w 1936 r. przypadkowo dokonano odkrycia pochówków szkieletowych oraz grobów końskich. Pochówki końskie mogłyby sugerować związek z pruską obrzędowością pogrzebową, jednak brak podstawowych informacji odnośnie charakterystyki tego stanowiska oraz jego chronologii, nie pozwala na dalsze rozważania. Omówione groby ciałopalne z Postolina, Ramzów Wielkich i Gościszewa W. Łęga wiązał z pruskim kręgiem kulturowym (Łęga 1930, s. 598; por. Haftka 1971a, s. 466). Do kwestii tej należy podchodzić jednak nader ostrożnie. W związku z brakiem pełniejszej charakterystyki odkryć, a także nieznaną precyzyjną chronologią, nie ma przesłanek do dalszych rozważań na płaszczyźnie interpretacyjnej.

Warto zwrócić uwagę na zespół domniemanych kurhanów z terenu dawnej Puszczy Sztumskiej, zlokalizowanych między Koniewaldem a Uśnicami. Średnica nasypów wynosi od 3 do 20 m, zaś ich wysokość sięga od 0,5 do 4 m. Na przełomie lat 60. i 70. XX w. na kilku kopcach przeprowadzono badania sondażowe, w wyniku których uznano, że mają one antropogeniczną genezę. Jednak poza węglami drzewnymi nie zarejestrowano nawarstwień kulturowych, nie pozyskano również kości ludzkich, ani żadnych materiałów zabytkowych (Haftka 1975, s. 41; 1987, s. 39). Pod koniec lat 70. XX w. podjęto próbę ponownej weryfikacji kopców, tym razem przy udziale geologa. Rozpoznanie sondami geologicznymi ukazało jednolity profil piasków średnioziarnistych identycznych z piaskami równiny sandrowej, na której się znajdu-

ją. Profile sugerują więc naturalne pochodzenie kopców, jednak ich układy zdają się wskazywać inaczej (Petelski 1980). Definitywne rozstrzygnięcie mogłyby przynieść głębokie szufry, które ukazałyby strukturę wewnętrzną wzgórz. Badania tego rodzaju nie zostały jednak zrealizowane. W świetle dostępnych danych należy stwierdzić, że sepulkralny charakter nasypów z Puszczy Sztumskiej jest wątpliwy.

Powyższe rozważania ujawniają, że niestety nie ma podstaw do łączenia któregośkolwiek z tych cmentarzysk bądź domniemanych cmentarzysk z funkcjonowaniem zespołu osadniczego w Węgrach. Najbardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza, że nekropola, na której chowano zmarłych tej wspólnoty nie została jeszcze odnaleziona.

ROZDZIAŁ IV.
ŻYCIE CODZIENNE MIESZKAŃCÓW
ZESPOŁU OSADNICZEGO W ŚWIETLE
ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH

Istotnym elementem studium jest opracowanie, ocena i interpretacja materialnych świadectw obecności i działań dawnych mieszkańców kompleksu osadniczego w Węgrach. Niezależnie od tego, czy pozostałości te będziemy traktować jako integralną część kultury czy też jako rzeczowe (a zatem pozakulturowe) jej korelaty dostarczają one wielu ważnych informacji¹⁵. Są przetrwałym, dostępnym nam współcześnie, choć wielokrotnie trudnym do odczytania, zapisem przeszłości. Analiza źródeł materialnych nie jest celem samym w sobie. Przedmioty te są pewnego rodzaju medium pozwalającym na badanie i poznanie zjawisk kulturowych zachodzących na różnych płaszczyznach.

Nawarstwienia kulturowe zespołu osadniczego ujawniły bogatą kolekcję wyrobów związanych z różnymi aspektami funkcjonowania wczesnośredniowiecznej społeczności. Źródła te świadczą o materialnym poziomie życia, zajęciach gospodarskich będących podstawą utrzymania, wyposażeniu gospodarstw domowych, upodobaniach estetycznych, relacjach handlowych i kulturowych.

W związku z powyższym celem analizy jest wydobycie informacji zawartych w materialnych świadectwach epoki. Przedstawiona zostanie analiza źródłowa i możliwości interpretacyjne materiałów źródłowych, co pośrednio przyczyni się do określenia ich wartości jako wyznaczników chronologii i wskaźników poziomu rozwoju kulturowego.

Szczególne miejsce wśród materiałów źródłowych zajmuje ceramika, będąca najpowszechniejszą i zarazem bardzo wartościową pod względem uzyskiwanej wiedzy kategorią źródeł. Jako z wielu powodów specyficzna katego-

ria źródeł zostanie omówiona odrębnie. Jest to kategoria przedmiotów związana z funkcjonowaniem gospodarstw domowych, rzemiosłem (co jest istotne w przypadku naczyń wytwarzanych w lokalnych warsztatach), wymianą handlową (same naczynia mogły być przedmiotem wymiany, jak również mogły być pojemnikami dla innych towarów). Szczegółowa analiza naczyń i ich fragmentów wnosi wiele informacji na temat kontaktów kulturowych i przede wszystkim do ustaleń chronologicznych.

Poza ceramiką w nawarstwieniach zespołu osadniczego w Węgrach odkryto interesujący zestaw zabytków tzw. wydzielonych, które zostaną omówione zgodnie z kryterium funkcjonalno-typologicznym w obrębie sześciu wyróżnionych grup funkcjonalnych. Przedmioty odznaczające się dużymi walorami datującymi zostały uwzględnione w części pracy dotyczącej chronologii funkcjonowania kompleksu osadniczego (zob. rozdz. V).

Analiza bogatego zbioru znalezisk umożliwia podjęcie podstawowych problemów związanych z funkcjonowaniem zespołu osadniczego w Węgrach. Na pierwszym planie należy postawić kwestię zajęć gospodarskich i rzemieślniczych. Na kartach niniejszego rozdziału podjęto próbę oceny i określenia charakteru i skali tych zajęć. Nie mniej istotne miejsce zajmuje możliwość zobrazowania poziomu życia codziennego.

1. Ceramika

1.1. Założenia metodyczne analizy

Opracowanie zbioru ceramiki pochodzącego z badań kompleksu osadniczego w Węgrach wymagało wypracowania złożonego, a zarazem spójnego i przejrzystego systemu kwantyfikacji i klasyfikacji cech. Zasadniczo cel ten osiągnięto modyfikując tzw. adalbertusowski model analizy ceramiki. Główny nacisk położono na aspekty technologiczno-techniczne, stylistyczne

¹⁵ Pojęcie „rzeczowe korelaty kultury” do dyskursu archeologicznego wprowadził Stanisław Tabaczyński (1993, s. 16) zainspirowany propozycją podziału kultury zaproponowaną przez Stanisława Ossowskiego (1966, s. 64) (zob. Kucypera, Wadył 2012; tam literatura).

oraz morfologię naczyń¹⁶. Większość danych do analizy ceramiki naczyniowej będącej przedmiotem opracowania uzyskano na podstawie makroskopowego jej oglądu. Ogółem analizie poddano 12343 fragmenty ceramiki.

W pierwszej kolejności rejestrowane były cechy identyfikacyjne, umożliwiające powiązanie analizowanych naczyń/fragmentów z kontekstem pozyskania. Rejestrowano dane takie jak numer inwentarza, lokalizacja (wykop, działka), kontekst archeologiczny (warstwa, obiekt). Określano dokładną liczbę wszystkich fragmentów pochodzących od konkretnych naczyń.

Pierwszą grupą cech analizowanego zbioru był stan zachowania. Analizowano przede wszystkim przynależność do poszczególnych partii wyrobów oraz stopień rozdrobnienia naczyń. Fragmenty naczyń oraz zrekonstruowane (nawet tylko częściowo) obiekty ceramiczne podzielono na podgrupy zgodnie z ich przynależnością do danej partii naczynia. Wyróżniono części przybrzeżne (wylew – w), części środkowe (brzusiec – b) oraz części przydenne (dno – d). Podzielenie materiału ceramicznego na powyższe grupy ułatwiło selekcję analizowanych źródeł pod kątem dalszych analiz, szczególnie w aspekcie morfologicznym.

W oparciu o projekt klasyfikacji wielkościowej fragmentów naczyń zaproponowany przez Andrzeja Buko (1990, s. 235–244) uporządkowano materiał w trzy kategorie wielkościowe. Do kategorii pierwszej (**KW I**) zaliczono:

- dla części przybrzeżnych i przydennych naczyń: fragmenty składające się z wylewu, szyjki i górnej partii brzuśca bądź z dna lub jego części wraz z częścią przydenną brzuśca;
- dla części środkowych naczyń: fragmenty składające się przynajmniej z dwu elementów budowy naczynia, np. szyjki i górnej części brzuśca bądź górnej i dolnej części brzuśca.

Do drugiej kategorii wielkościowej (**KW II**) zaliczono wszystkie ułamki spełniające następujące kryteria:

- dla części przybrzeżnych i przydennych naczyń: fragmenty składające się z wylewu i szyjki bądź części przydennej z ułamkiem dna umożliwiającym określenie jego orientacji;
- dla części środkowych naczyń: fragmenty jednoelementowe mieszczące się w okienku o średnicy większej niż 5 cm (**KW IIa**) i fragmenty jednoelementowe o maksymalnym wymiarze mieszczącym się w okienku o średnicy wynoszącej nie mniej niż 2 cm (**KW IIb**).

Do trzeciej kategorii wielkościowej (**KW III**) zaliczono fragmenty, które spełniły następujące warunki:

- dla części przybrzeżnych i przydennych naczyń: pozostałe fragmenty tych partii naczyń;
- dla części środkowych naczyń: fragmenty jednoelementowe mieszczące się w okienku o średnicy mniejszej niż 2 cm.

Kolejna kategoria analizowanych cech dotyczyła techniczno-technologicznych aspektów ceramiki. Analiza tych elementów pozwoliła na zakwalifikowanie materiału do poszczególnych grup technicznych i wydzielenie obiektów ceramicznych (pojedynczych naczyń), które zostały zrekonstruowane oraz były przedmiotem bardziej szczegółowych analiz. W niektórych przypadkach (w odniesieniu do ceramiki częściowo obtaczanej) trudno było ocenić stopień obtoczenia w związku z tym fragmenty takie określano jako **GT1–3** lub **GT2–3**¹⁷.

¹⁶ W ramach programu *Adalbertus* (związany z obchodami milenium Zjazdu Gnieźnieńskiego i realizowany w latach 1995–1998 był finansowany przez Fundację na Rzecz Nauki Polskiej i koordynowany przez Przemysława Urbańczyka) zrealizowano zadanie badawcze polegające na opracowaniu schematu analizy opisowej wczesnośredniowiecznej ceramiki (zob. Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997). W opracowaniu źródłowo-analitycznym ceramiki z zespołu osadniczego w Węgrach zastosowano zmodyfikowany model kwestionariusza pytań, który zaproponowano w trakcie realizacji tego programu.

¹⁷ Niewielka część zbioru (318 fragmentów) określona została jako mało charakterystyczna i nie została przy-

Ryc. 48. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przykład naczynia o różnym ubarwieniu ścianek. Fot. S. Wadył

Fig. 48. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Example of a vessel with varied colouring of the wall. Photo S. Wadył

Analizowany materiał klasyfikowano w obrębie czterech grup technicznych za podstawowe kryterium biorąc brak bądź występowanie obtaczania oraz stopień obtoczenia naczyń. W pierwszej grupie (GT1) klasyfikowano naczynia całkowicie ręcznie lepiene. Druga grupa techniczna (GT2) to ceramika ręcznie lepiena, a następnie obtaczana przykrawędnie. W trzeciej grupie (GT3) klasyfikowano wyroby ręcznie lepiene, a następnie częściowo obtaczane (zarówno do największej wydętości brzuśca, jak i poniżej tej strefy). Ostatnia grupa techniczna (GT4) to naczynia całkowicie silnie formująco obtaczane.

W ramach analizy techniczno-technologicznej określano grubość ziaren domieszki, skład granulometryczny, czyli zasadniczo recepturę masy garncarskiej. Pierwszą z rozpatrywanych cech technologicznych analizowanego zbioru była receptura masy garncarskiej określana na podstawie rodzaju, granulacji i ilości domieszki schudzającej. W badanym materiale

wyróżniono dwa podstawowe rodzaje intencjonalnie dodawanego materiału nieplastycznego – tłuczeń granitowy oraz piasek.

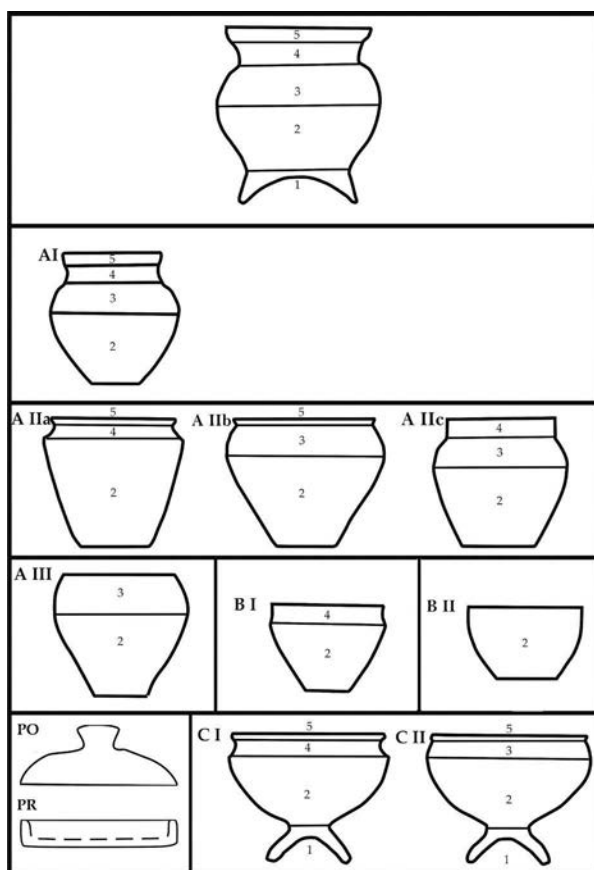
W analizowanym materiale wydzielono trzy główne receptury masy ceramicznej:

- pierwszą (RMG1) charakteryzującą się przewagą nieobtoczzonego, ostrokrawędzistego materiału klastycznego w postaci tłucznia;
- drugą (RMG2) charakteryzującą się przewagą dobrze obtoczzonego materiału klastycznego;
- trzecią (RMG3), którą cechuje zawartość zarówno nieobtoczzonego materiału ostrokrawędzistego, jak i dobrze obtoczonych ziaren¹⁸.

Granulację domieszki oznaczano przez zaszeregowanie jej do trzech grup wielkości ziaren. Wyróżniono domieszkę drobnoziarnistą (DD – frakcje ziaren mniejsze lub równe 0,75 mm), średnioziarnistą (DŚ – frakcje równe lub większe niż 0,75 mm i mniejsze od 1,5 mm) oraz gruboziarnistą (DG – frakcje większe niż 1,5 mm). Oznaczano również składy granulometryczne domieszki schudzają-

porządkowana do żadnej z grup technicznych ceramiki. Stan taki wynika przede wszystkim z niewielkich rozmiarów tych ułamków, a także, w części przypadków, zaawansowanego stopnia erozji powierzchni, co uniemożliwiało stwierdzenie obecności śladów obtaczania i ornamentów bądź brak tych elementów.

¹⁸ W sytuacji stwierdzenia substancji organicznej jako składnika domieszki schudzającej symbol receptury dodatkowo otrzymywał oznaczenie „o” (np. RMG1o). Jeżeli zaś odnotowywano występowanie tłucznia ceramicznego (tzw. szamot) symbol receptury oznaczano znakiem „sz” (np. RMG3sz).

Ryc. 49. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Schemat przedstawiający pierwszy poziom systematyki (grupy form naczyń) (wg Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997, s. 235, ryc. 1)

Fig. 49. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Diagram presenting the first level systematics (groups of vessel forms) (after Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997, p. 235, Fig. 1)

cej zawartej w masie garncarskiej. Wyróżniono cztery podstawowe kategorie składów granulometrycznych. Pierwsza (SG1) zawiera ziarna wszystkich grup granulometrycznych domieszki. Druga (SG2) cechuje się zawartością wszystkich grup granulometrycznych poza domieszką gruboziarnistą. Do trzeciej (SG3) zaliczono receptury zawierające głównie ziarna o frakcjach drobnoziarnistych. Ostatnia kategoria (SG4) charakteryzuje się występowaniem wyłącznie gruboziarnistych frakcji materiału klastycznego.

Określano również ślady techniczno-technologiczne części przydennych naczyń (ślady po podsypce, odciski osi kręgu garncarskiego, występowanie pierścienia dookólnego oraz obecność bądź brak znaku garncarskiego). Zwracano uwagę na ślady obróbki naczyń występujące

na wewnętrznej i zewnętrznej powierzchni oraz na dnach naczyń, szczególnie ślady obtaczania (ich zasięg oraz odciski palców). Inną cechą, na którą zwracano uwagę były ślady po wykończeniu (np. zagładzanie) powierzchni, zlepionych wałkach czy taśmach. Rejestrowano również ślady na powierzchniach ścianek wynikające z użytkowania naczyń. Zrezygnowano z określania barwy powierzchni zewnętrznej, wewnętrznej oraz przełamu ścianek. Barwa ścianek naczyń ulegała zmianom zarówno w trakcie użytkowania, jak i podczas procesów podepozycyjnych, głównie w wyniku kontaktu ze zróżnicowanym chemicznie podłożem (Buko 1990, s. 215–216; zob. Ryc. 48). Różne ubarwienie ścianek tego samego naczynia może wynikać również z samej techniki wypalania wyrobów.

Najczęściej naczynia wypalane były w zmiennej atmosferze utleniająco-redukcyjnej, a podczas wypału głównym celem było zapewne nie uzyskanie danej barwy, lecz odpowiednich właściwości pozwalających na optymalne użytkowanie naczyń.

Kolejną grupą analizowanych cech były dane dotyczące morfologii wyrobów. Na tym etapie w obrębie wyróżnionych grup technicznych dokonano systematyzacji naczyń pod względem ich formy. Uwzględniono stopień złożoności profilu naczynia, zaś jej punktem wyjścia był garnek esowaty o strukturze cztero-elementowej (zob. **Ryc. 49**). Szczegółowym analizom pod względem morfologicznym poddano całe naczynia oraz charakterystyczne fragmenty partii przybrzeżnych i przydennych naczyń (zaliczane do **KWI**), a także okazy zrekonstruowane do największej wydętości brzuśca sklasyfikowane w obrębie grup technicznych. Dla systematyzacji naczyń posłużono się propozycją A. Buko (1990, s. 261–265) zmodyfikowaną dla potrzeb tzw. adalbertusowskiego schematu (Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997, s. 236–241; zob. też Chudziak 1991a, s. 23–33; Poliński 1996, s. 26–52). Poszczególne obiekty zebrane w grupach form dzielono następnie w ramach rodzin form (naczynia baniaste, esowate oraz dwustożkowate). Zrezygnowano z kolejnych poziomów analizy form, przede wszystkim z klasyfikacji wylewów (zarówno stopnia wychylenia kąтового wylewu, jak i jego kształtu) oraz den. Powodem takiego postępowania jest ogromna różnorodność kształtów szczególnie wśród wylewów.

Na pierwszym poziomie systematyzacji zbioru wyróżniono grupy form naczyń w oparciu o kryterium segmentacji, frekwencji oraz liczby segmentów (**Ryc. 49**). Do pierwszej grupy (**A**) zaliczono wyroby o wyodrębnionej w pełni czaszy. W grupie tej sklasyfikowano zarówno naczynia czteroelementowe (**AI**), trzelementowe (**AII**), jak i dwuelementowe (**AIII**). Wśród pojemników czteroelementowych wyróżnio-

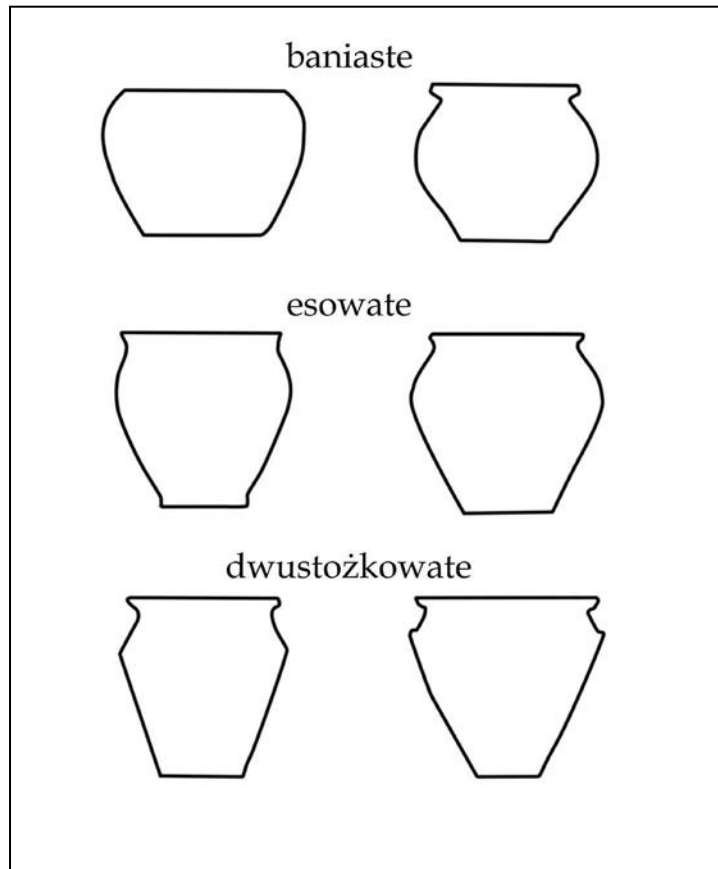
no jeden wariant (**AI**) cechujący się obecnością wylewu, szyjki, górnej oraz dolnej części brzuśca. Wśród naczyń o trzelementowej tektonice wyróżniono trzy warianty. Pierwszy wariant (**AIIa**) posiada wylew, szyjkę oraz dolną część brzuśca. Wariant **AIIb** to naczynia utworzone z wylewu, górnej i dolnej części brzuśca. Ostatni wariant (**AIIc**) grupuje okazy posiadające szyjkę, górną oraz dolną część brzuśca. Wśród form dwuelementowych wyróżniono jeden typ posiadający dolną oraz górną część brzuśca (**AIII**).

Do drugiej grupy (**B**) zaliczono formy jedno lub dwuelementowe bez wyodrębnionej nóżki. Wśród wyrobów o dwuelementowej tektonice odnotowano naczynia cechujące się obecnością szyjki i dolnej partii brzuśca (**BI**). Drugi wariant z tej grupy to naczynia jednoelementowe posiadające tylko dolną część brzuśca (**BII**).

Trzecią grupę (**C**) tworzą naczynia pucharowate z wyodrębnioną nóżką. W tej grupie wyróżniono dwa warianty. Pierwszy (**CI**) charakteryzuje się obecnością wylewu, szyjki, dolnej części brzuśca oraz nóżki. Drugi wariant (**CII**) posiada wylew, górną część brzuśca, dolną część brzuśca oraz nóżkę. Ponadto wyróżniano formy specjalne i dodatkowe: prażnice (**PR**) oraz pokrywy (**PO**).

Celem kolejnego poziomu systematyzacji było zaklasyfikowanie analizowanych naczyń do rodzin form naczyń. Podstawowym kryterium tego etapu było ukształtowanie profilu brzuśca naczynia. Wyróżniono trzy rodziny form: naczynia baniaste (**B**) o wypukłych obu częściach brzuśca i kątowym połączeniu z wylewem lub szyjką, naczynia esowate (**E**) o płynnym połączeniu brzuśca z wylewem lub szyjką, a także naczynia dwustożkowate (**D**) charakteryzujące się kątowym połączeniem dolnej części brzuśca z jego górną częścią lub szyjką (zob. **Ryc. 50**).

W opracowaniach poświęconych wczesnośredniowiecznej ceramice można spotkać wiele sposobów analizowania ornamentyki (zob. np. Dzieduszycki 1982, s. 50, tabl. XVI–XVII;

Ryc. 50. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Schemat przedstawiający rodziny form naczyń (wg Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997, s. 235, ryc. 1)

Fig. 50. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Diagram presenting families of vessel forms (after Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997, p. 235, Fig. 1)

Buko 1990, s. 127–141; Chudziak 1991a, s. 50–62; Rzeźnik 1995, s. 90–92, ryc. 32–35; Cnotliwy 2006). Zdobnictwo naczyń, zróżnicowanie ornamentów zarówno pod względem formalnym, jak i wykonawczym, wiąże się z upodobaniami estetycznymi użytkowników, prawdopodobnie również niosło za sobą pewne treści semantyczne (Cnotliwy 2006, s. 181). Zdobnictwo nie tylko ceramiki zresztą miało znaczenie symboliczne, obecnie trudno czytelne. W niniejszym opracowaniu zastosowano zmodyfikowany i rozbudowany schemat analizy zdobnictwa opracowany w ramach *Adalbertusa* (Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997). Na pierwszym etapie analizy stylistycznej rejestrowano wszystkie zdobiny szeregując je w ramach grup wątków zdobniczych. Opierając się o analizę wątków, ich rozmieszczenie stworzono klasyfikację syste-

mów ornamentacyjnych czyli kompozycji spotykanych na wyrobach spośród zbioru ceramiki z zespołu osadniczego w Węgrach.

Za kryterium podziału wątków zdobniczych przyjęto sposób ich wykonania (zastosowane narzędzie np. grzebyk, rylec, stempel, a także sposób jego użycia). Systemy ornamentacyjne (SO) opisano grupując współwystępujące wątki zdobnicze (WZ), przy zachowaniu ich hierarchii, a więc wprowadzając rozróżnienie na motyw główny i uzupełniający oraz uwzględniając liczbę motywów zdobniczych w danym systemie.

Na pierwszym poziomie analizy stylistycznej wątki zdobnicze klasyfikowano w obrębie ośmiu grup wątków. Do pierwszej grupy (WZ.I.) szeregowano wątki wykonane grzebkiem narzędziem wielozębnym (zarówno

zdobiny ciągle w układzie horyzontalnym, jak i wątki o wyglądzie linii przerywanych). Do drugiej grupy (WZ.II.) zaliczono odciski/nakłucia wykonane grzebykowanym narzędziem wielozębny. Kolejna grupa wątków (WZ.III.) to zdobiny wykonane narzędziem jednozębny/rylcem (zarówno linie/żłobki w układzie horyzontalnym, jak i pojedyncze linie faliste). W ramach czwartej grupy wątków (WZ.IV.) klasyfikowano wątki w postaci odcisków wykonanych narzędziem o ostrzu jednodzielny. Kolejna grupa (WZ.V.) zbiera zdobiny wykonane stemplem wielodzielny. Szósta grupa (WZ.VI.) to wątki plastyczne, głównie w postaci listew plastycznych. W kolejnej grupie wątków (WZ.VII.) zebrano zdobiny w postaci żeberek. Do ostatniej grupy (WZ.VIII.) zaszeregowano pozostałe wątki (m.in. odciski rurki/patyka, nacięcia i inne zdobiny na krawędzi wylewu).

Na drugim etapie analizowano pełne kompozycje ornamentów. W czterech grupach klasyfikowano układy jednowątkowe (SO.I.), dwuwątkowe (SO.II.), trójwątkowe (SO.III.), a także wielowątkowe (SO.IV.).

1.2. Podstawa źródłowa. Charakterystyka źródeł i kontekst osadniczy

Analizowany zbiór ceramiki podzielono na zespoły ceramiczne, za główne kryterium biorąc przynależność do odrębnej jednostki stratygraficznej. Zatem zbiory naczyń pozyskane z poszczególnych warstw kulturowych bądź obiektów były traktowane jako odrębne zespoły. Celem określenia wartości poznawczej wyodrębnione zespoły ceramiczne zaszeregowano do czterech kategorii uwzględniających ich najistotniejsze cechy. Zasadnicze znaczenie dla proponowanego podziału miała liczebność zbioru, liczba całych naczyń bądź ich górnych partii zrekonstruowanych przynajmniej do strefy największej wydętości brzuśca, warunki depozycji oraz stan zachowania. Wyróżniono cztery podstawowe kategorie poznawcze zespołów cera-

micznych (R^4-R^1). Do kategorii R^4 posiadającej najwyższą wartość poznawczą zaliczono zespoły (możemy je określać mianem zespołów reperowych) liczące przynajmniej 200 fragmentów, w których liczba naczyń zachowanych w całości bądź zrekonstruowanych do strefy największej wydętości brzuśca wynosiła 10 egzemplarzy. Zespoły tej kategorii pochodziły z nawarstwień o charakterze akumulacyjnym bądź demolacyjnym tudzież z wypełnisk obiektów osadniczych (zasadniczo są to jednostki stratygraficzne powstałe w stosunkowo krótkim, zamkniętym przedziale czasowym). Kolejna kategoria – R^3 – grupuje homogeniczne zespoły ceramiki o relatywnie dużej wartości poznawczej. Są to zespoły liczące przynajmniej 100 fragmentów ceramiki. Liczba całych lub zrekonstruowanych do największej wydętości brzuśca naczyń równała się przynajmniej 3 egzemplarzom. Podobnie jak w przypadku zespołów zaliczonych do najwyższej kategorii poznawczej pozyskane zostały z pierwotnych, niezakłóconych nawarstwień kulturowych. Do kategorii R^2 zaliczono zespoły ceramiki o cechach homogenicznych, w których łączna liczba ułamków nie przekraczała 100. Do ostatniej, najmniej wartościowej kategorii poznawczej – R^1 – szeregowano serie ceramiki o cechach heterogenicznych, pochodzące z warstwy ornej, a także zespoły o bardzo niewielkiej ogólnej liczbie fragmentów ceramiki, charakteryzujące się obecnością tylko lub głównie ceramiki mało charakterystycznej.

Analizowany zbiór ceramiki (12343 fragmenty naczyń) podzielono na 91 zespołów ceramicznych zaszeregowanych do czterech kategorii (R^4-R^1) posiadających zróżnicowane wartości poznawcze (Ryc. 51, 52). Jedenaście z nich spełniało kryteria pozwalające na zaliczenie ich do kategorii zespołów reperowych (R^4). Kolejne 11 serii miało dużą wartość poznawczą i zostały zaliczone do kategorii R^3 . Najwięcej zespołów (52) reprezentowało kategorię R^2 . Pozostałe 17 serii miało niewielką wartość poznawczą i zostało zaliczonych do kategorii R^1 .

Ryc. 51. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Procentowe zestawienie zespołów ceramiki. Oprac. S. Wadył

Fig. 51. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of assemblages of pottery. By S. Wadył

W większości wyróżnione zespoły odpowiadają homogenicznym seriom ceramiki pochodzącym z różnego rodzaju obiektów osadniczych, warstw akumulacyjnych i demolacyjnych. 22 zespoły ceramiczne z analizowanego zbioru to kolekcje o dużej i bardzo dużej wartości poznawczej (**R³** i **R⁴**). Za najbardziej wartościowe uznano zespoły Węgry 12, 21, 27, 35, 55, 61, 84, 85, 86, 88 i 89.

Zbiór ceramiki będący przedmiotem analizy został pozyskany w trakcie eksploracji 10 wykopów badawczych oznaczonych numerami 1, 3–9, 11 i 13¹⁹.

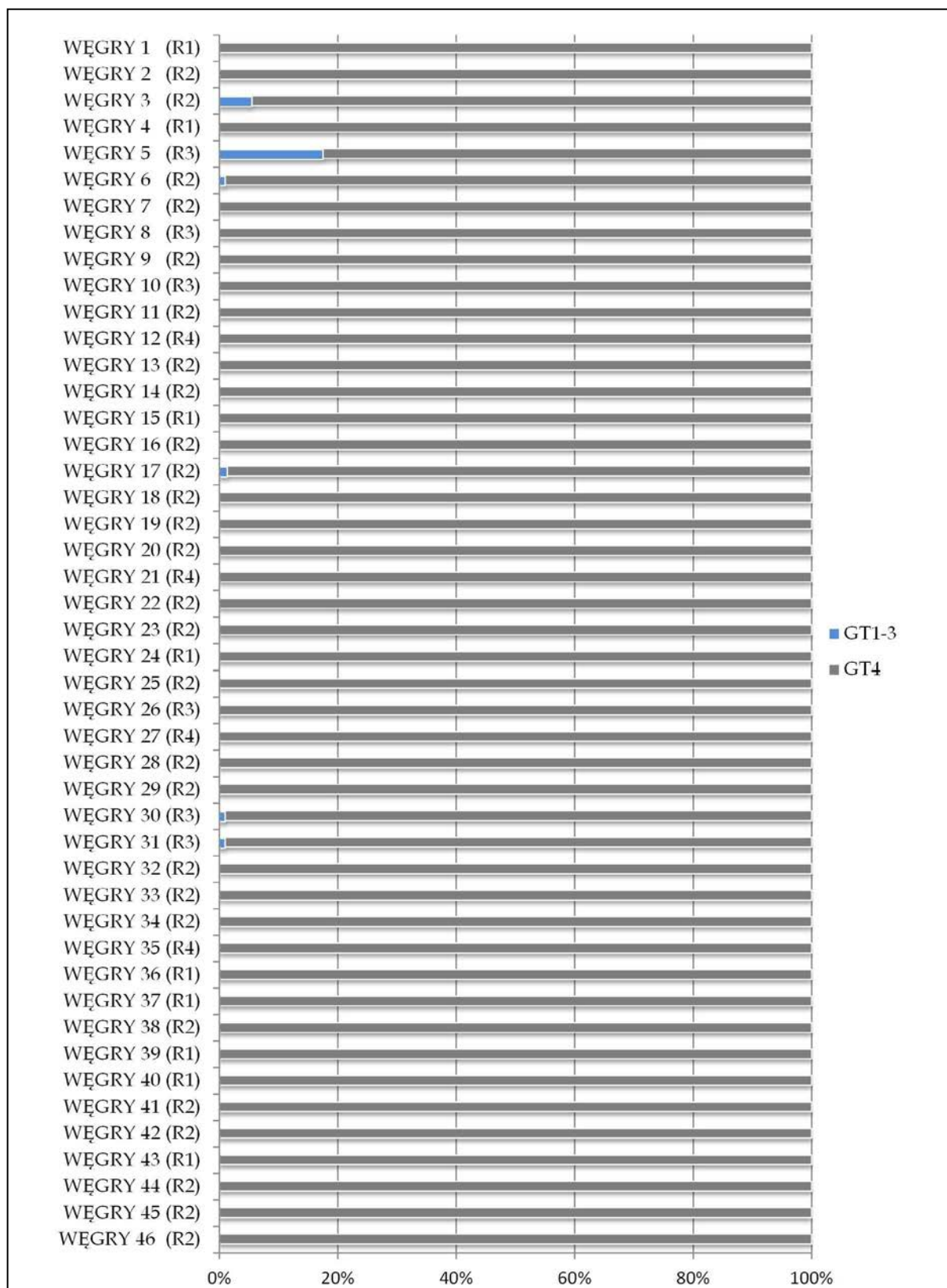
Z wykopu 1 pochodził tylko jeden zespół o niewielkiej wartości poznawczej (Węgry 1).

Spośród czterech zespołów ceramicznych z wykopu 3 tylko jeden miał duże walory poznawcze – zespół Węgry 5 pozyskany z paleniska zlokalizowanego na działce E reprezentowany był przez przeważającą ceramikę całkowicie obtaczaną (**GT4** – 82,5%) oraz mniej liczną ceramikę częściowo obtaczaną (**GT2–3** – 17,5%). Pozostałe serie reprezentowały kategorie **R¹** i **R²**.

Zbiór ceramiki z wykopu 4 (2541 fragmentów) podzielono na 24 zespoły. Osiem z nich miało dużą lub bardzo dużą wartość (**R³** i **R⁴**). Za najbardziej wartościowe zespoły z działki B uznano serie z warstwy III (Węgry 8), warstwy IVa (Węgry 10) oraz warstwy V (Węgry 12). Pod względem struktury były to jednorodne zespoły z ceramiką wyłącznie całkowicie obtaczaną (**GT4**). Pozostałe zespoły z działki B posiadały mniejsze walory poznawcze. Z działki C pochodziły trzy serie kategorii **R³** i **R⁴**. Z warstwy II pozyskano zespół (Węgry 21) reprezentowany wyłącznie przez ceramikę całkowicie obtaczaną (**GT4**). Z warstwy V pozyskano również interesujący zbiór (Węgry 27). Z paleniska z brukiem odsłoniętego w tej działce pozyskano kolejną serię o dużej wartości poznawczej (Węgry 26). Również w tych zespołach fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych (**GT4**) były jedynym komponentem. Pozostałe serie miały mniejszą wartość. Z działki A pochodziły dwa zespoły o niezbyt dużych walorach poznawczych (Węgry 18, 19 zaliczone do kategorii **R²**).

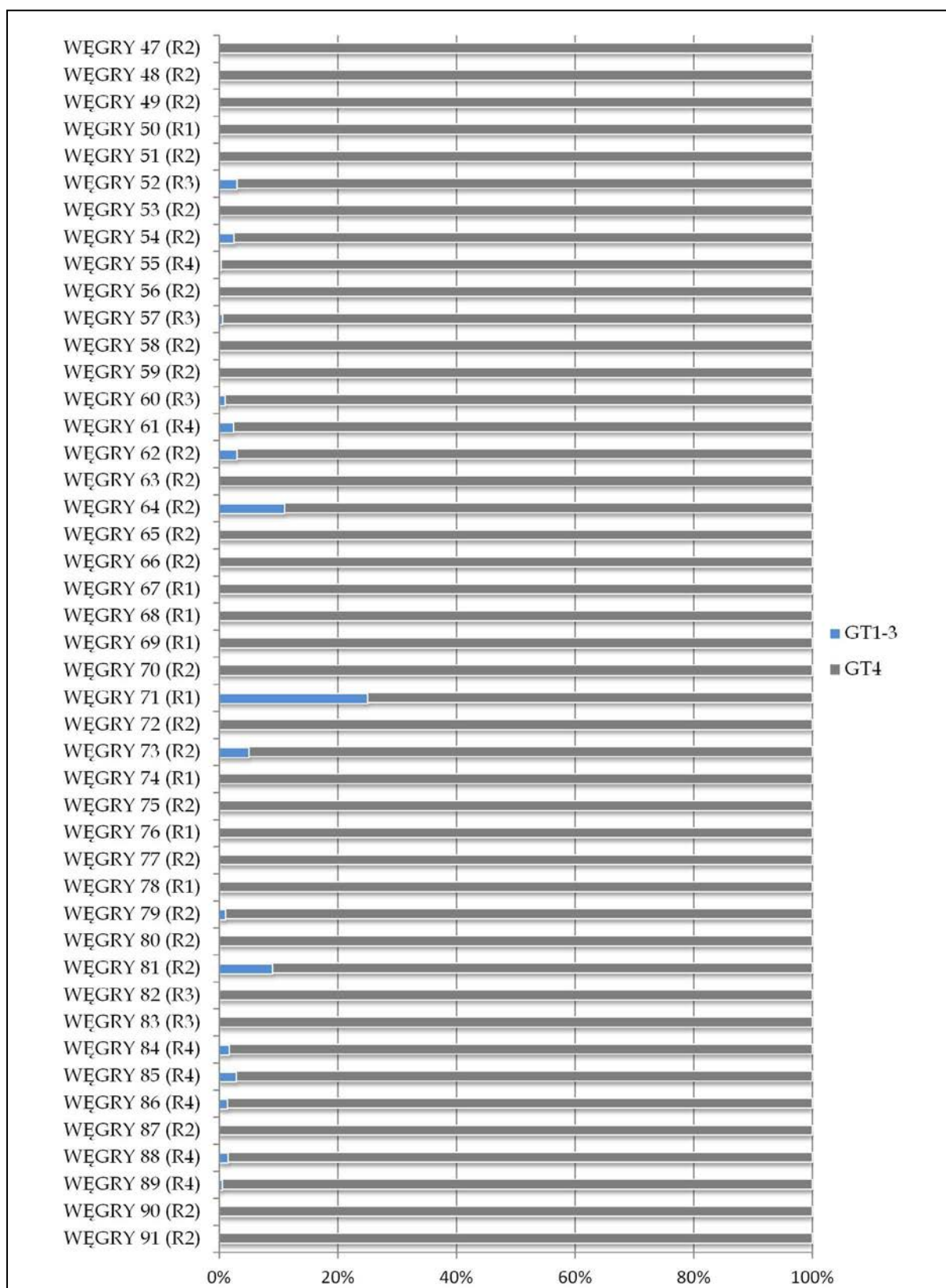
Zbiór ceramiki z wykopu 5 stanowiło siedem zespołów ceramicznych. Największą wartość miały serie Węgry 30, 31, 35. Z warstwy I na działkach A–B (Węgry 30) pozyskano zespół reprezentowany przez przeważającą cera-

¹⁹ W trakcie dotychczasowych prac wykopaliskowych w obrębie kompleksu osadniczego w Węgrach łącznie wytyczono i wyeksplorowano 13 wykopów badawczych.

Ryc. 52. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Frekwencja poszczególnych grup technicznych w analizowanych zespołach ceramiki. Oprac. S. Wadył

Fig. 52. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Frequency of various technical groups in the analysed pottery collections. By S. Wadył

Ryc. 52. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Frekwencja poszczególnych grup technicznych w analizowanych zespołach ceramiki. Oprac. S. Wadył

Fig. 52. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Frequency of various technical groups in the analysed pottery collections. By S. Wadył

mikę całkowicie obtaczaną (GT4 – blisko 99%). Z warstwy IV zarejestrowanej na działce B2 pochodził zespół o podobnej strukturze (Węgry 31). Fragmenty naczyń częściowo obtaczanych (GT2–3) stanowiły w tych seriach niewielką domieszkę. Z warstwy II pochodził liczny zespół ceramiki (Węgry 35) składający się wyłącznie z ułamków naczyń całkowicie obtaczanych (GT4). Inne wyróżnione zespoły miały niewielkie walory poznawcze.

Zbiór ceramiki z wykopu 6 był jednym z największych i składał się z 1607 fragmentów. Podzielono go na 16 zespołów. Dwa z nich spełniały kryteria zespołów reperowych. Pierwszy (Węgry 55) został pozyskany z warstwy II. Przeszło 99% udział w zespole miała ceramika całkowicie obtaczana (GT4). Z obiektu mieszkalnego odsłoniętego w obrębie działki B pozyskano interesujący zespół (Węgry 61), w którym wyraźnie przeważała ceramika całkowicie obtaczana (GT4), a jej frekwencja wynosiła 97,5%. Ceramika częściowo obtaczana (GT2–3) stanowiła niewielki procent (około 2,5%). Dwa kolejne zespoły zostały zaliczone do kategorii R³. Były to serie pozyskane z warstwy I w wykopie 6 (Węgry 52) oraz warstwy II zadokumentowanej na działce B (Węgry 60). Struktura tych zespołów była bardzo podobna – dominowała ceramika całkowicie obtaczana (GT4) wykazująca frekwencję oscylującą wokół 98–99%. Nieliczne były fragmenty naczyń częściowo obtaczanych (GT2–3). Pozostałe serie z wykopu 6 miały mniejszą wartość i zostały zaklasyfikowane do kategorii R¹ i R².

Ceramika z wykopu 7 stanowiła przeszło połowę całego analizowanego zbioru (6964 fragmenty). Z wykopu 7 pochodziło 25 zespołów ceramicznych, spośród których sześć miało duże bądź bardzo duże walory poznawcze (R³ i R⁴). Z obiektu mieszkalnego (chata nr 1) odsłoniętego na działkach A i F pozyskano zespół reperowy (Węgry 88) reprezentowany niemal wyłącznie przez ceramikę całkowicie obtaczaną (GT4 – 98,5%). Zaledwie kilka fragmentów na-

czyn zaliczono do ceramiki częściowo obtaczanej (GT2–3). Dużą wartość poznawczą miały zespoły ceramiki pozyskane z warstwy I (Węgry 83), warstwy II (Węgry 84), warstwy III (Węgry 85), warstwy IV (Węgry 86) oraz warstwy V (Węgry 8) zarejestrowanych w wykopie 7 na działkach A, D, D1 i F. Pozostałe wyróżnione zespoły ceramiczne posiadały mniejsze walory poznawcze. Niemniej jednak warto wskazać kilka zespołów z kategorii R², pochodzących ze zwartych obiektów osadniczych. Z obiektu o charakterze mieszkalnym, odsłoniętego w obrębie działki D1, pozyskano interesujący zespół ceramiki (Węgry 88). Na działce E odsłonięto palenisko, które dostarczyło zbioru 50 ułamków ceramiki całkowicie obtaczanej (Węgry 70). Kolejne palenisko zalegało w warstwie IV w obrębie działki C (Węgry 77). Na niej też odkryto relikty ziemianki, z której pozyskano niezbyt liczny zbiór (Węgry 73). Obiekty z działki C odsłonięto pod nawatstwieniami wału i pochodziły z warstwy przedgradowej. W seriach tych wystąpiła niemal wyłącznie ceramika całkowicie obtaczana. Na uwagę zasługuje również zespół ceramiki pozyskany ze skrzyni nr 2 odsłoniętej w obrębie działki D (Węgry 81). W strukturze tej serii przeważała zdecydowanie ceramika całkowicie obtaczana (GT4). Fragmenty naczyń częściowo obtaczanych (GT2–3) również miały istotny udział (9%).

W wykopie 8 wyróżniono trzy zespoły (Węgry 37–39) cechujące się niezbyt dużymi walorami poznawczymi (R²⁻¹).

Z wykopu 9 pochodził zaledwie jeden zespół o małej wartości poznawczej (Węgry 40).

Podobnie wykop 11 dostarczył niewielkiego zbioru reprezentowanego przez jeden zespół ceramiczny o niewielkiej wartości poznawczej (Węgry 11).

Materiał źródłowy z wykopu 13 zaseregowano do dziewięciu zespołów ceramicznych. W niniejszej grupie nie było serii o dużej wartości poznawczej. Na uwagę zasługuje kilka homogenicznych zespołów pozyskanych

z obiektów osadniczych. W obrębie działki A zarejestrowano palenisko, z którego pozyskano niezbyt liczny zespół (Węgry 42). Na działkach D i E odsłonięto obiekt interpretowany jako relikw zabudowy mieszkalnej, który dostarczył interesujących materiałów (Węgry 47). Jedynym komponentem tych serii były fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych (**GT4**). Pozostałe obiekty nie przedstawiały większej wartości poznawczej.

Fragmenty najbardziej charakterystycznej partii naczyń, mianowicie wylewów stanowiły 19,51% (2409 fragmentów). Mniej liczne były ułamki den (1133), co stanowiło 9,18%. Najliczniejszą grupę tworzyły fragmenty brzuśców (8806), których udział wyniósł 71,33%. Pozyskany materiał był zachowany relatywnie dobrze. Stopień rozdrobnienia nie był zbyt znaczny, o czym świadczy dość duży udział fragmentów należących do I i II kategorii wielkościowej oraz niewielka frekwencja materiałów zaliczanych do III kategorii (zob. **Ryc. 53**). Do pierwszej kategorii wielkościowej zaliczono 1913 fragmentów co stanowiło 15% wszystkich ułamków. Wyraźnie większą grupę stanowiło 6665 fragmentów należących do II kategorii wielkościowej. Ich udział wyniósł 54%. Wyraźnie mniejsza była liczba fragmentów III kategorii (3826 – 31%).

Wtórne przepalenie ułamków naczyń odnotowano na 298 fragmentach. Stanowiły one blisko 2,5% wszystkich poddanych analizie fragmentów. Wtórne przepalenie ceramiki w temperaturze znacznie przekraczającej temperaturę wypału wskazuje na zniszczenie grodu wskutek pożaru. Ze względu na obecność tych fragmentów głównie w zespołach ceramicznych pozyskanych w kontekście relikw konstrukcji wału zarejestrowanego w wykopach 4, 6 i 7 taka interpretacja wydaje się jak najbardziej zasadna.

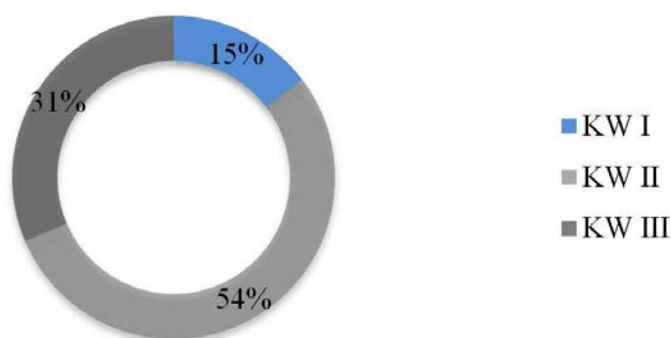
1.3. *Technologia i technika produkcji naczyń*

Różne sposoby formowania naczyń dostrzeżone w analizowanym zbiorze były podstawą do wydzielenia grup technicznych. Zdecydowanie najliczniejsze były fragmenty naczyń całkowicie silnie formująco obtaczanych (**GT4** – 11843 ułamki). Ich frekwencja wynosiła 99%. Pozostały 1% to ułamki naczyń całkowicie ręcznie lepionych (**GT1**) oraz częściowo obtaczanych (**GT2-3**). Do tych grup zaliczono łącznie 182 fragmenty (**Ryc. 54**). W przypadku większości fragmentów tej kategorii nie było możliwe precyzyjne określenie stopnia obtoczenia naczyń (szczególnie w odniesieniu do środkowych partii). W związku z faktem, że mogły one pochodzić zarówno od pojemników całkowicie ręcznie lepionych, jak i częściowo obtaczanych, sklasyfikowano je jako **GT1-3** lub **GT2-3**.

Mając na uwadze ten stan, a także ogólną niewielką liczbę ceramiki przypisanej do grup **GT1-3** zdecydowano o łącznym omówieniu ich aspektów techniczno-technologicznych. Kolejną przesłanką przemawiającą za takim postępowaniem jest duża zbieżność technologiczna naczyń całkowicie ręcznie lepionych i częściowo obtaczanych.

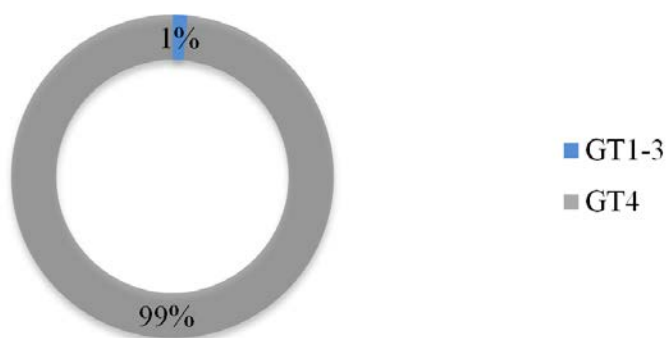
Fragmenty naczyń całkowicie ręcznie lepionych i częściowo obtaczanych (**GT1-3**) stanowiły niewielki odsetek całego analizowanego zbioru. Ich udział wyniósł 1,5%. Ceramikę tej grupy odnotowano w 22 zespołach, jednak tylko w czterech ich udział był wyraźny (zob. **Ryc. 52**). Największą frekwencję ceramiki tej grupy zarejestrowano w zespole Węgry 71 (25%). Niewiele mniejszy udział stwierdzono w serii Węgry 5 (17,5%). W zespołach Węgry 64 i Węgry 81 odnotowano jej frekwencję na poziomie odpowiednio 11% i 9%.

Analiza cech technologicznych wykazała obecność dwóch receptur masy garncarskiej – **RMG1** i **RMG3** (**Ryc. 55**). Ceramikę tej grupy cechowało zastosowanie pierwszej receptury masy garncarskiej (**RMG1**) w 91% przypadków.

Ryc. 53. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział fragmentów wyróżnionych kategorii wielkościowych. Oprac. S. Wadył

Fig. 53. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of fragments from the distinguished size categories. By S. Wadył

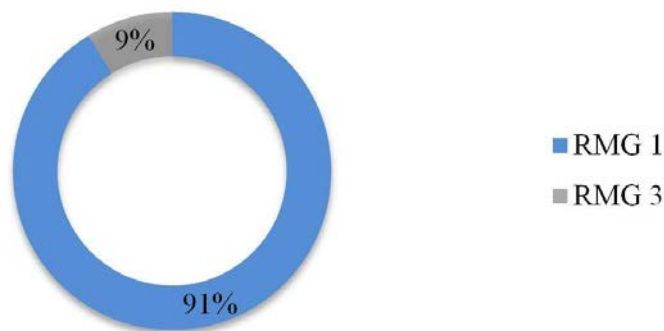
Ryc. 54. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział grup technicznych ceramiki w analizowanym zbiorze. Oprac. S. Wadył

Fig. 54. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of technical groups of pottery in the analysed collection. By S. Wadył

Masa ta zawierała niewielką ilość źle wysortowanej domieszki schudzającej z przewagą ostrokrawędzistego tłucznia granitowego. Wyraźnie dominowały naczynia charakteryzujące się występowaniem wyłącznie gruboziarnistych frakcji domieszki schudzającej (ziarna o granulacji powyżej 1,5 mm). Około 52% fragmentów zawierało wyłącznie gruboziarniste frakcje tłucznia kamiennego. W przypadku pozostałych zastosowano domieszkę tłucznia o wszystkich frakcjach od drobnoziarnistych po gruboziarniste.

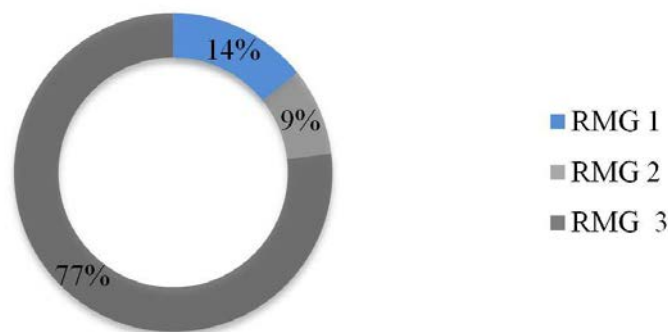
Znacznie mniejszy udział miały wyroby utworzone z trzeciej receptury masy garnarskiej (**RMG3** – 9%). Masa tej receptury charakteryzowała się lepszym rozłożeniem komponentów oraz zawartością zarówno ostrokrawędzistego materiału klastycznego, jak i dobrze obtoczonego o granulacji od 0,5 mm do 1,5 mm (sporadycznie do 2 mm).

Naczynia omawianej grupy charakteryzowały się chropowatą powierzchnią zewnętrzną ścianek. Na powierzchniach niektórych ułamków stwierdzono ślady po wykańczaniu ścianek za po-

Ryc. 55. Węgry, gm. Sztum. Udział procentowy receptur mas garncarskich w grupie naczyń ręcznie lepionych i częściowo obtaczanych. Oprac. S. Wadył

Fig. 55. Węgry, Sztum Commune. Percentage of clay body recipes in the group of hand-made and partly slow wheel-thrown vessels. By S. Wadył

Ryc. 56. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy receptur mas garncarskich w grupie naczyń całkowicie obtaczanych. Oprac. S. Wadył

Fig. 56. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of clay body recipes in the group of entirely slow wheel-thrown vessels. By S. Wadył

mocą mokrych dłoni, fragmentów drewna czy też kości, które to zabiegi pozostawiły na powierzchni czytelne ślady w postaci wielokierunkowych śladów zagładzania.

W 17 przypadkach możliwe było określenie typów den naczyń. Przeważały dna płaskie, których odnotowano 10. Pozostałe siedem egzemplarzy miało dna wklęsłe. Na 11 spodach odnotowano zastosowanie podsypki mineralnej. W przypadku jednego dna na jego wewnętrznej stronie zarejestrowano ślady po za-

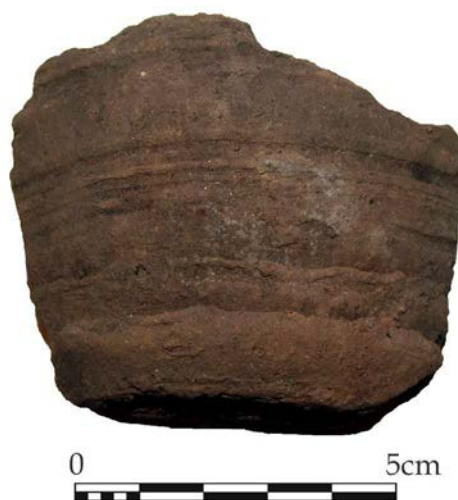
gładzaniu palcem miejsca łączenia wałeczków. Pomiary metryczne średnicy den pozwoliły stwierdzić, że ich wymiary mieściły się w przedziale 7–12 cm.

Naczynia całkowicie obtaczane (GT4) miały dominujący udział w zbiorze ceramiki z zespołu osadniczego w Węgrach. Ogółem do tej grupy technicznej zaszeregowano 11843 fragmenty. Występowanie pojemników całkowicie ob-

Ryc. 57. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wewnętrzna powierzchnia brzegu naczynia (a) i przekrój naczynia (b) z bardzo grubymi ziarnami domieszki. Fot. Wadył

Fig. 57. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Inner side of a vessel rim (a) and the fracture (b) with very thick grains of additive. Photo S. Wadył

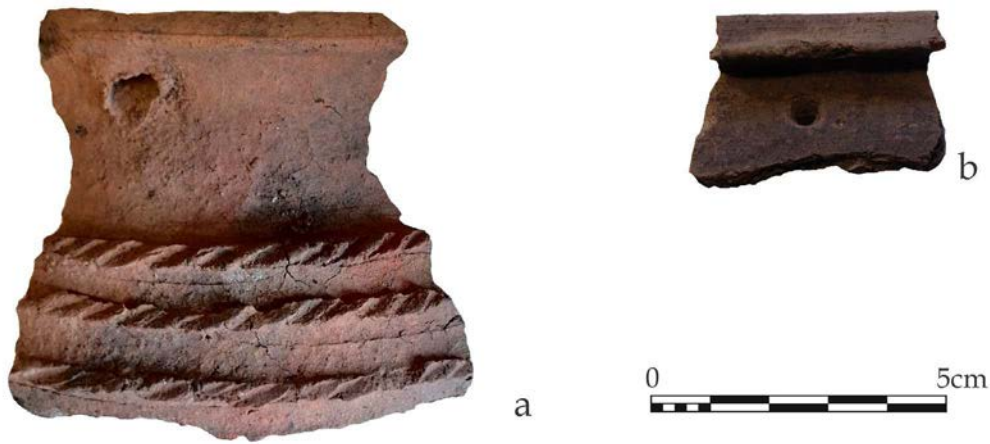
Ryc. 58. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przydenna część naczynia z czytelnym śladem po łączeniu dna z taśmą. Fot. S. Wadył

Fig. 58. Węgry, Sztum Commune, Site 1. A bottom part of a vessel with a clear trace of joining a coil to the bottom. Photo S. Wadył

taczanych odnotowano we wszystkich seriach. W zespołach ceramicznych o dużej wartości poznawczej ich frekwencja zwykle była zbliżona do 98–99%. W 69 zespołach ceramika tej grupy technicznej była jedynym komponentem.

Naczynia całkowicie obtaczane wytwarzane były z trzech receptur masy garncarskiej

(Ryc. 56). W omawianej grupie najczęściej notowane było zastosowanie trzeciej receptury (RMG3), której udział wyniósł 77%. Masa garncarska tej receptury charakteryzowała się dobrym rozłożeniem komponentów oraz zawartością zarówno drobno- i średnioziarnistego piasku, jak i ostrokrawędzistego tłuczni. Zde-

Ryc. 59. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przykłady naczyń z otworem poniżej wylewu. Fot. S. Wadył

Fig. 59. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Examples of vessels with a hole below a vessel rim. Photo S. Wadył

cydowanie przeważały wśród nich okazy, w których stwierdzono obecność wszystkich grup granulometrycznych – od drobnoziarnistych po gruboziarniste (te stanowiły 63% spośród wszystkich wykonanych z trzeciej receptury). Rzadziej notowano ułamki zawierające drobno- i średnioziarnistą domieszkę. Sporadycznie do receptury garncarskiej dodawano domieszkę organiczną w postaci słomianej siewki.

Drugą pozycję pod względem frekwencji wśród ceramiki całkowicie obtaczanej zajmowała pierwsza receptura masy garncarskiej (RMG1 – 14%). Masa garncarska zawierała niewielką ilość, słabo bądź nieobtaczanego materiału klastycznego w postaci ostrokrawędzistych ziaren tłuczni mineralnego. W większości przypadków w pojemnikach wytworzonych z tej receptury jako domieszki schudzającej użyto tłuczni kamiennego o frakcjach od drobnoziarnistych po gruboziarniste. W kilku przypadkach stwierdzono zastosowanie znacznych rozmiarów (5–7 mm średnicy) kamieni (Ryc. 57). Odnotowano również niezbyt częste stosowanie domieszki organicznej w postaci słomianej siewki.

Niewielki udział miały okazy wykonywane z drugiej receptury masy garncarskiej (RMG2

– 9%). Masa garncarska tej receptury zawierała głównie dobrze obtoczony materiał klastyczny w postaci piasku. Wśród naczyń wykonanych z tej receptury przeważały okazy zawierające wyłącznie drobnoziarnisty materiał klastyczny (frakcje mniejsze lub równe 0,75 mm). Rzadziej występowały naczynia zawierające drobno- i średnioziarnistą domieszkę (do 1,5 mm).

Naczynia wykonane z pierwszej receptury masy garncarskiej (RMG1) cechowało mniej staranne wykonanie i wykończenie. Powierzchnie ścianek naczyń ulepionych z pozostałych receptur (RMG2 i RMG3) w większości przypadków zostały wykończone bardzo starannie. Większość okazów dekorowana była na całej niemal powierzchni, co uniemożliwiło poprawne odczytanie zabiegów wykańczania ścianek. Niemniej jednak na części naczyń zachowały się ślady po łączeniu taśm (zob. Ryc. 58).

Na dwóch wyrobach odnotowano otwory umieszczone około 1,5–2 cm poniżej krawędzi wylewu (Ryc. 59). Służyły one zapewne do podwieszenia naczyń.

291 naczyń zachowało się w partiach przydennych, co pozwoliło na określenie typu dna, w niektórych przypadkach rodzaju zastosowa-

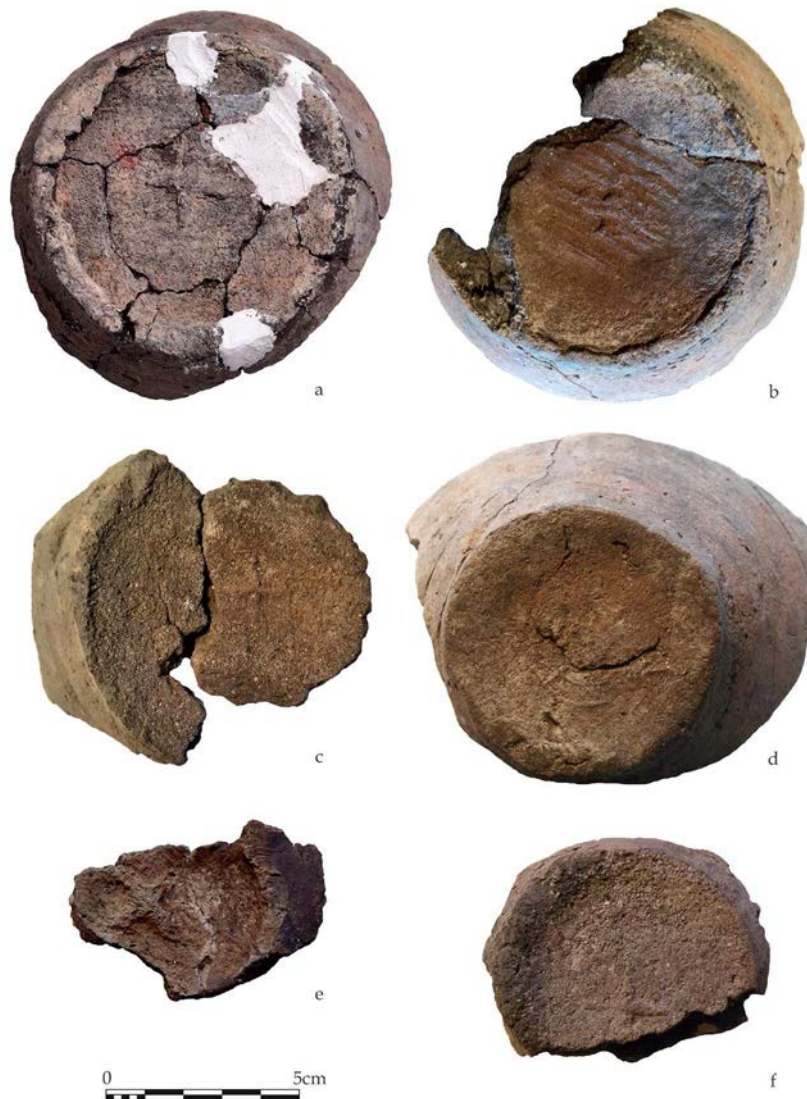

Ryc. 60. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przykłady den z widocznym odciskiem tarczy koła garncarskiego. Fot. S. Wadył

Fig. 60. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Examples of bottoms with a visible imprint of a potter's wheel. Photo S. Wadył

nej podsypki oraz innych cech technologicznych. Przeważały spody o wklęsłym kształcie (219 egzemplarzy). Zdecydowanie rzadziej występowały dna płaskie (72 okazy). W przypadku 182 spodów możliwe było określenie rodzaju zastosowanej podsypki. Zdecydowanie najczęściej

stosowano mineralną w postaci tłuczni kamienno (137 egzemplarzy). Rzadziej notowano ślady po podsypce organicznej (49 den). W pozostałych przypadkach nie stwierdzono śladów żadnej podsypki. Na 15 dnach zadokumentowano odciski tarczy koła garncarskiego (Ryc. 60).

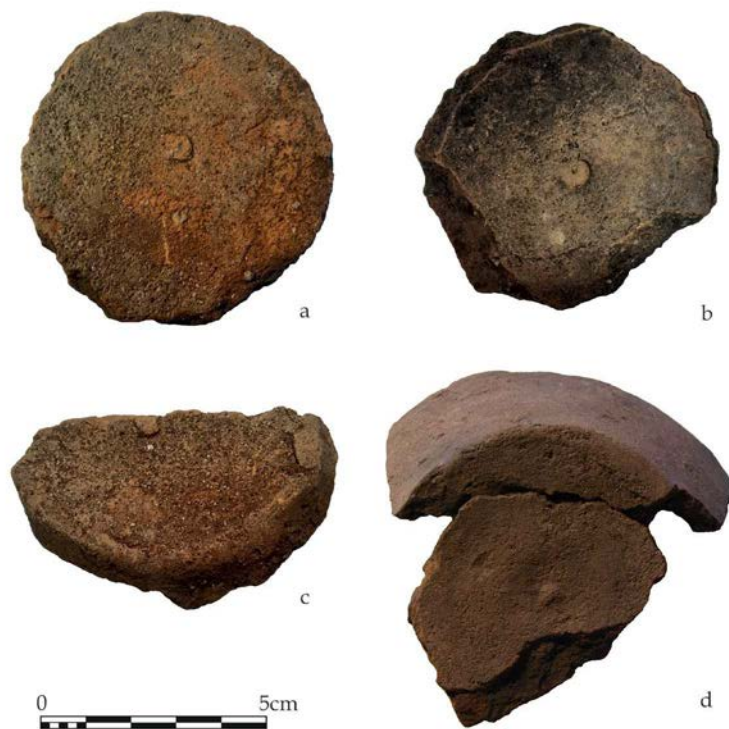
Ryc. 61. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przykłady den naczyń ze znakami garncarskimi. Fot. S. Wadył

Fig. 61. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Examples of vessel bottoms with potter's marks. Photo S. Wadył

Na 52 okazach odnotowano obecność pierścienia dookólnego. Tak zwane znaki garncarskie zarejestrowano na spodach 31 naczyń²⁰

²⁰ Problematyka tzw. znaków garncarskich cieszyła się sporym zainteresowaniem w nauce. Spośród wielu hipotez, jakie dotychczas sformułowano, najczęściej uwagi przyciągają dwie przeciwstawne koncepcje. Zwolennicy pierwszej, u źródeł występowania znaków dopatrują się różnorodnych praktyk magicznych. Odmiennie stanowisko zajmują autorzy, którzy na pierwszy

plan wysuwają ekonomiczne funkcje znaków. W myśl koncepcji uwzględniającej doświadczenia badaczy rosyjskich, znaki garncarskie miały znaczenie identyfikacyjne i kontrolne. Prawdopodobnie jednak nie pełniły jednej konkretnej funkcji. Za najstarszą i pierwotną ich funkcję, niezależnie od faktu, czy odnosiły się one bezpośrednio do naczyń czy też poprzez znaki na tarczy kręgu garncarskiego wtórnie stawały się znakami na dnach naczyń, uznać należy funkcję symboliczno-magiczną. Zgodnie z obecnym stanem badań zjawisko występowania znaków uznać należy za dynamiczne i geograficznie zróżnicowane (Wadył 2008).

Ryc. 62. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przykłady den naczyń z niewielkimi wypukłymi kółkami w centralnej części. Fot. S. Wadył

Fig. 62. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Examples of vessel bottoms with small convex circles in the central part. Photo S. Wadył

(zob. Ryc. 61). Kolejne 14 posiadało niewielkie wypukłe kółko w centralnej części (Ryc. 62).

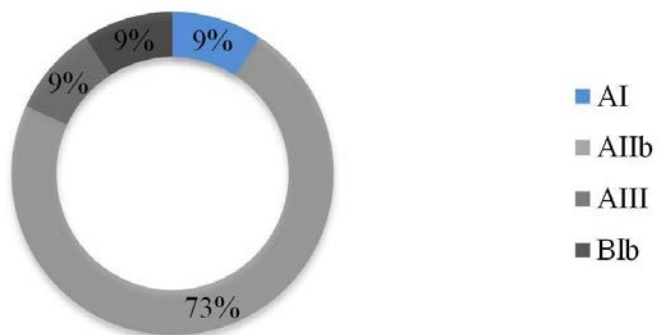
Najwięcej den miało znak w formie krzyża – odnotowano go na 15 spodach. W jednym przypadku był to znak w formie krzyża maltańskiego. Na dwóch umieszczono znak swastyki, a na pięciu znaki w postaci kombinacji koła i krzyża. Były to znaki w kształcie krzyża wpisanego w koło (trzy egzemplarze) oraz krzyża wpisanego w podwójne koło (dwa okazy). Pojedyncze znaki miały kształt prostokąta oraz koła. Pozostałe były nieczytelne, co wynikało głównie z zatarcia bądź z niedokładnego ich odcisnięcia np. z powodu użycia zbyt dużej ilości podsypki.

1.4. Morfologia naczyń

W analizowanym zbiorze 779 naczyń zachowało się od krawędzi wylewu przynajmniej do

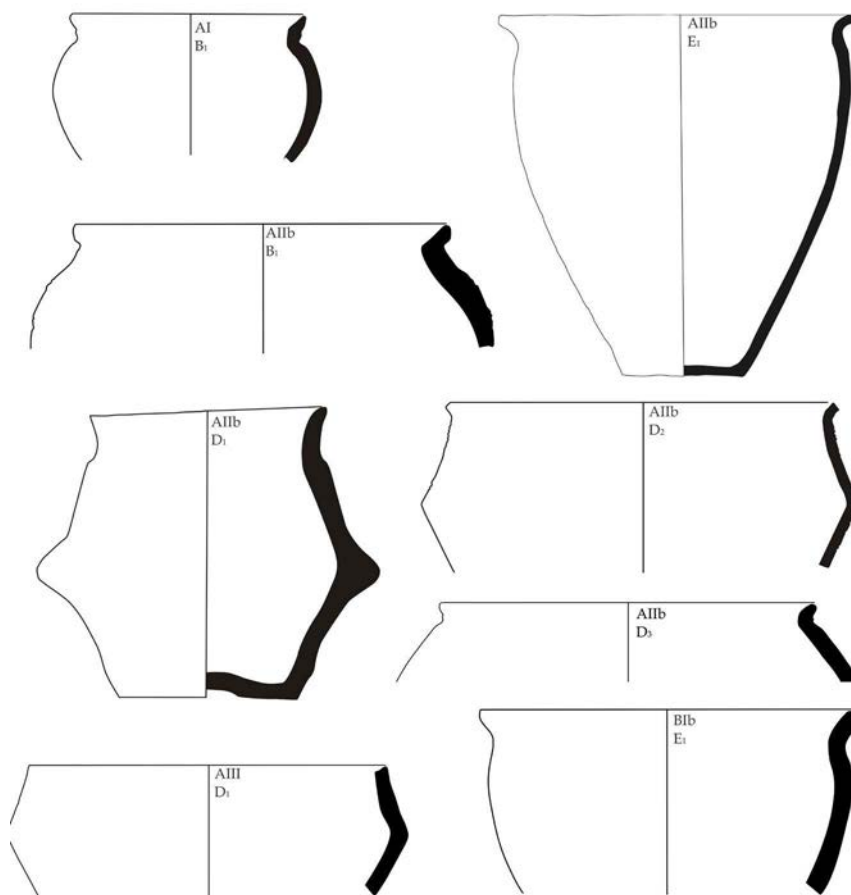
strefy największej wydętości brzuśca, co umożliwiło morfologiczną ich klasyfikację. Wyroby reprezentujące grupę ceramiki całkowicie ręcznie lepionej i ręcznie lepionej, następnie częściowo obtaczanej (GT1–3) stanowiły zaledwie 1,5% ogółu (13 egzemplarzy). Wśród określonych typologicznie okazów zdecydowanie przeważały naczynia całkowicie obtaczane (GT4), których udział wyniósł 98,5% (768 egzemplarzy).

Wyroby ręcznie lepienie bez użycia koła garncarskiego były reprezentowane przez dwa okazy prażnic w kształcie płaskich koryt. Naczynia ręcznie lepienie, następnie częściowo obtaczane (w większości przypadków do strefy największej wydętości brzuśca) zostały określone typologicznie w 11 przypadkach. Egzemplarze tej grupy reprezentowane były przez grupy form

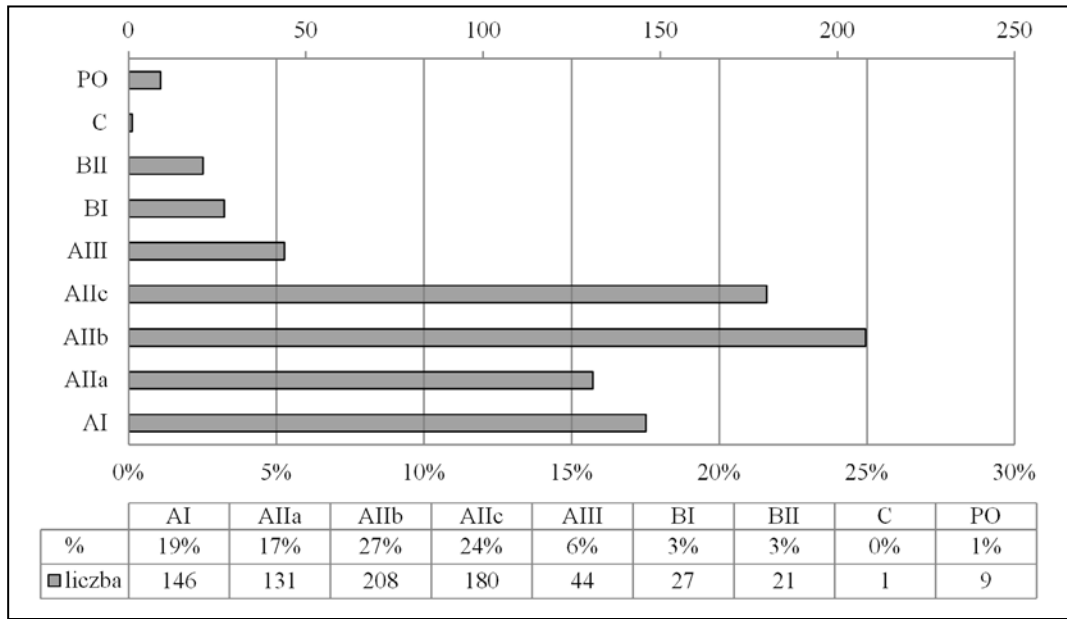
Ryc. 63. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy poszczególnych grup form naczyń wśród ceramiki częściowo obtaczanej. Oprac. S. Wadył

Fig. 63. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of different groups of vessel forms among partly slow wheel-thrown pottery vessels. By S. Wadył

Ryc. 64. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń częściowo obtaczanych. Rys. S. Wadył

Fig. 64. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of partly slow wheel-thrown vessels. Drawing S. Wadył

Ryc. 65. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych grup form naczyń wśród ceramiki całkowicie obtaczanej. Oprac. S. Wadył

Fig. 65. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different groups of vessel forms among entirely slow wheel-thrown pottery vessels. By S. Wadył

naczyń: **AI** (czteroelementowe), **AIIb** (trzyelementowe), **AIII** oraz **BIIb** (dwuelementowe) (Ryc. 63, 64).

Do grupy form **AI** zaliczono jeden okaz z rodziny form baniastych (**AI.B₁**). Charakteryzował się nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca, wyodrębnioną szyjką oraz krótkim wychylonym na zewnątrz wylewem.

Najliczniejszą grupę stanowiły naczynia trzelementowe **AIIb**, do których zaliczono rodziny form naczyń esowatych, baniastych oraz dwustożkowatych.

Jeden egzemplarz reprezentował rodzinę form esowatych. Naczynie (**AIIb.E₁**) o profilu esowato-jajowatym z wysoko usytuowaną największą wydętością brzuśca. Okaz ten charakteryzował się silnie wychylonym na zewnątrz wylewem.

Dwa wyroby zaliczono do rodziny form baniastych (**B**). Wyróżniono jeden typ – **AIIb.B₁**. Były to naczynia z silnie wydętym brzuścem, wyodrębnionym i silnie wychylonym na zewnątrz wylewem.

Do rodziny form dwustożkowatych (**D**) zaliczono pięć egzemplarzy. Wyróżniono trzy typy naczyń:

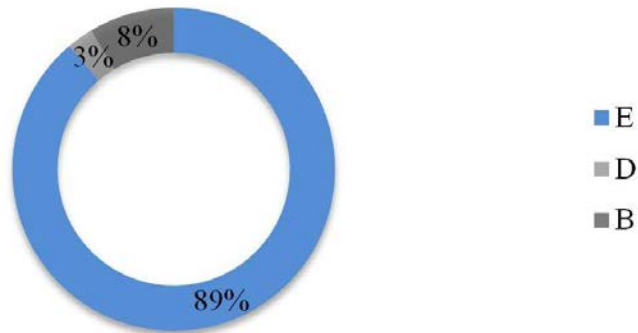
AIIb.D₁ – naczynie ze słabo profilowanym brzuścem i słabo wychylonym dość długim wylewem oraz załomem brzuśca usytuowanym w połowie wysokości;

AIIb.D₂ – szerokootworowe naczynia o słabo wydętym brzuścu i lekko wychylonym brzegu oraz ostrym umieszczonym średnio wysoko załomie brzuśca; typ był reprezentowany przez dwa egzemplarze;

AIIb.D₃ – szerokootworowe naczynie o silnie wydętym brzuścu i wychylonym na zewnątrz krótkim wylewie; dwa egzemplarze zaliczono do tego typu.

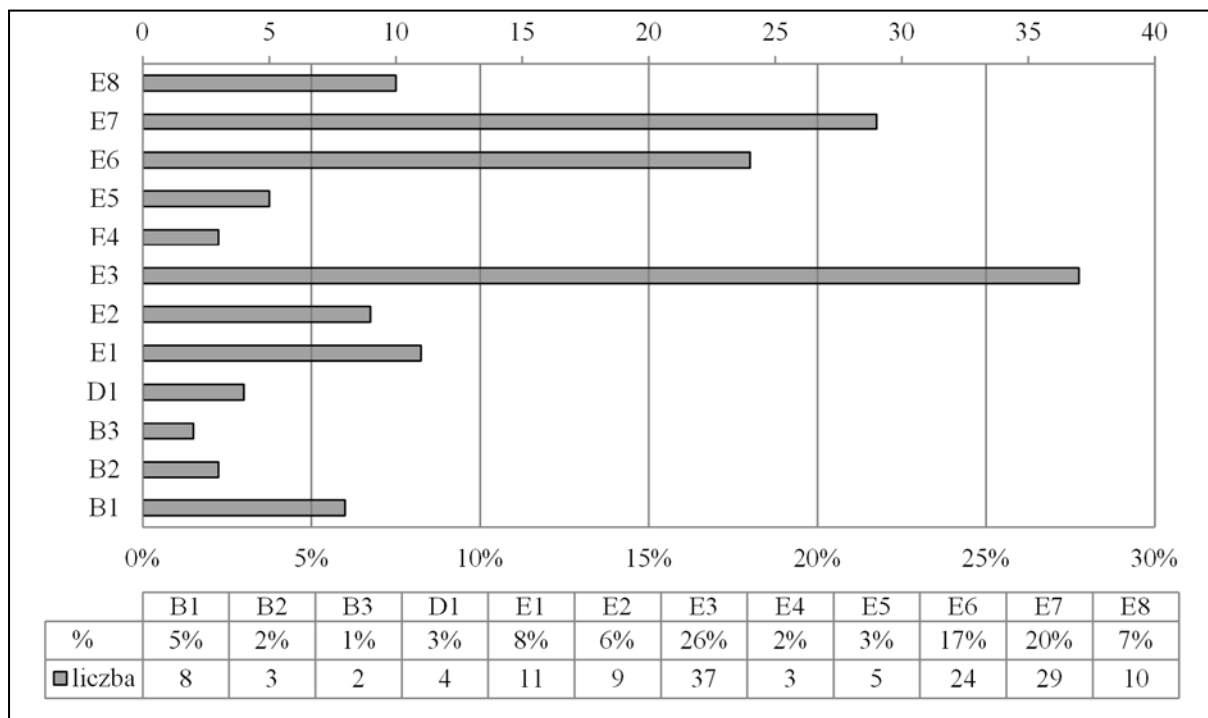
Do grupy **AIII** zaliczono jeden egzemplarz zaklasyfikowany do rodziny form dwustożkowatych. Naczynie (**AIII.D₁**) cechowało się średnio wysoko umieszczonym załomem brzuśca.

W grupie form **BIIb** znalazł się jeden egzemplarz zaklasyfikowany do rodziny form esowatych (**BIIb.E₁**). Było to słabo profilowa-

Ryc. 66. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy poszczególnych rodzin form naczyń w grupie form naczyń AI. Oprac. S. Wadył

Fig. 66. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of different families of vessels forms in Group AI. By S. Wadył

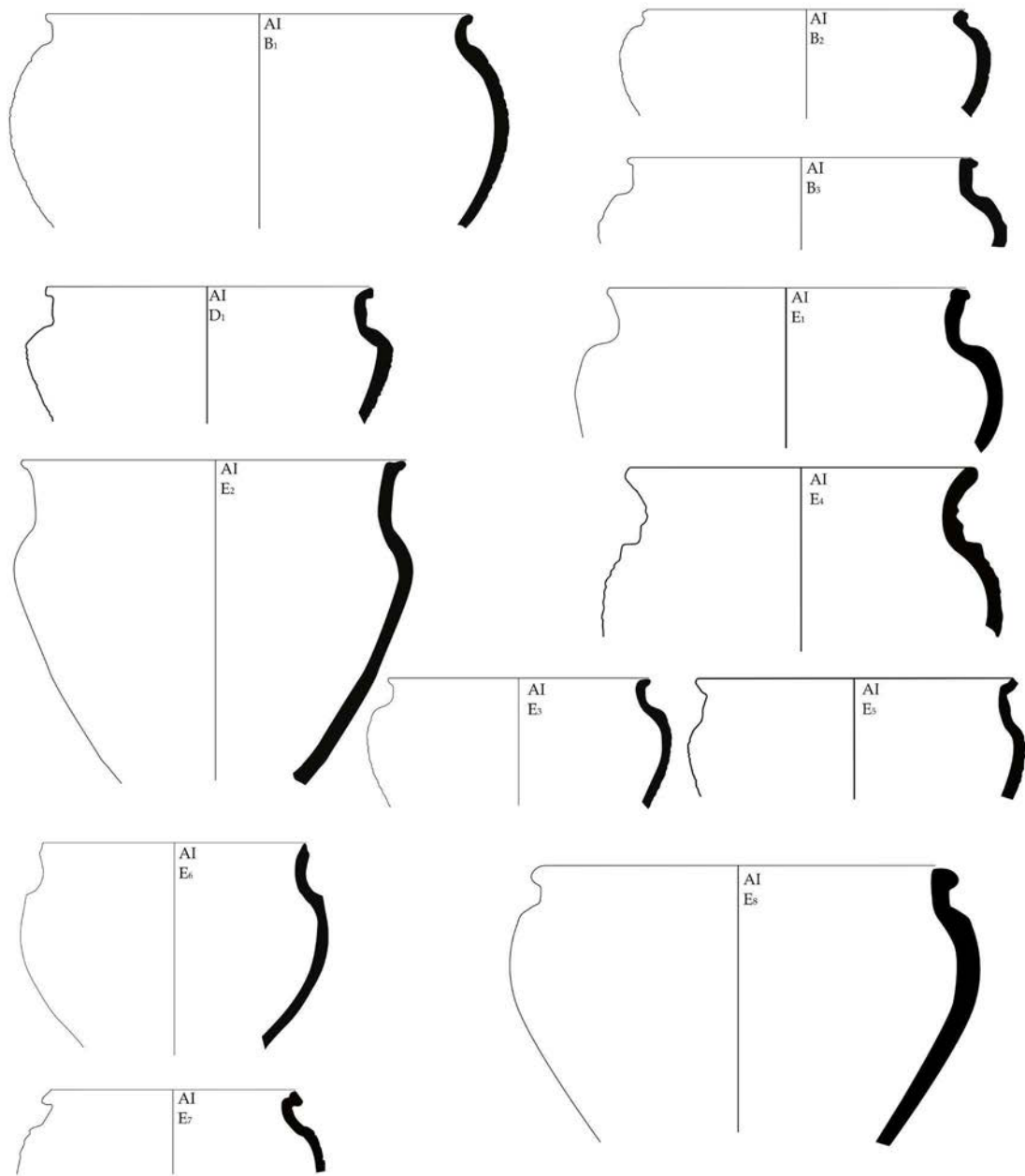

Ryc. 67. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych form naczyń w grupie form naczyń AI. Oprac. S. Wadył

Fig. 67. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different vessels forms in Group AI. By S. Wadył

ne szerokootworowe naczynie z bardzo wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca i nieznacznie wydętym brzuścem oraz kołnierzwato wychylonym na zewnątrz brzegiem.

Naczynia całkowicie silnie formująco obtaczane stanowiły 98,5% wszystkich zrekonstruowanych form. Sklasyfikowano 768 egzemplarzy tej grupy. Wyroby całkowicie obtaczane reprezentowane były przez grupy form naczyń: AI (czteroelementowe), AIIa, AIIb, AIIc (trzyele-

Ryc. 68. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z grupy form naczyń AI. Rys. S. Wadył

Fig. 68. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely wheel-thrown vessels from Group AI. Drawing S. Wadył

mentowe), **AIII**, **BI** (dwuelementowe) oraz **BII** (jednoelementowe). Z form specjalnych wyróżniono puchary na pustej nóżce (**C**) oraz pokrywy (**PO**) (Ryc. 65). Uwzględniając kryterium uformowania brzuśca wydzielono trzy rodziny form naczyń: rodzinę form baniastych (**B**), esowatych (**E**) oraz dwustożkowatych (**D**).

Najczęściej notowano naczynia z grupy form **AIIb** (27% – 208 egzemplarzy). Niewiele niższą frekwencję miały pojemniki z grupy form **AIIc** (24% – 180 naczyń) oraz **AI** (19% – 146 okazów). Nieco mniejszy udział miały naczynia z grupy **AIIa** (17% – 131 egzemplarzy). Pozostałe grupy form reprezentowane były sporadycznie (zob. Ryc. 65).

Wśród naczyń czteroelementowych **AI** wyróżniono trzy rodziny form naczyń: rodzinę form baniastych (**AI.B**), rodzinę form esowatych (**AI.E**) oraz rodzinę form dwustożkowatych (**AI.D**). Najliczniejsze były okazy esowate, których frekwencja wynosiła 89% (135 egzemplarzy). Naczynia z rodzin form dwustożkowatych oraz baniastych reprezentowane były odpowiednio przez 13 (8%) i 4 (3%) egzemplarze (**Ryc. 66**).

Naczynia baniaste (**AI.B**). Przeważały formy o nisko umieszczonej największej wydętości brzuśca (**AI.B₁**). Wyróżniono trzy typy (**Ryc. 68**):

AI.B₁ – naczynia o dość nisko umieszczonej największej wydętości brzuśca, z krótką szyjką i wychylonym na zewnątrz wylewem; naczynia dość przysadziste; omawiany typ naczyń reprezentowany był przez osiem okazów;

AI.B₂ – trzy naczynia o wysoko usytuowanej największej wydętości brzuśca, z bardzo krótką szyjką i krótkim wychylonym na zewnątrz wylewem;

AI.B₃ – dwa naczynia o wysoko umieszczonej największej wydętości brzuśca, z długą szyjką i krótkim słabo zaznaczonym i zagiętym prostopadle do przebiegu szyjki wylewem.

Naczynia dwustożkowe (**AI.D**). Wyróżniono jeden typ czteroelementowych naczyń o dwustożkowatym profilu. Były to okazy o wysoko usytuowanym załomie brzuśca i długiej szyjce oraz krótkim wychylonym na zewnątrz wylewie.

Naczynia esowate (**AI.E**) były najbardziej charakterystycznym komponentem wśród naczyń z grupy form **AI** (**Ryc. 67**). Najliczniej występowały okazy ze średnio wysoko umieszczonej największą wydętością brzuśca i krótkim wyraźnie wychylonym wylewem (**AI.E₃**) oraz silnie profilowane z wysoko usytuowanym wyraźnie wydętym brzuścem i wyodrębnioną szyjką

(**AI.E₇**). Łącznie naczynia tych typów stanowiły 46% wszystkich wyrobów z grupy **AI**. Wyróżniono osiem typów naczyń z rodziny form esowatych (**Ryc. 68**):

AI.E₁ – okazy o nisko umieszczonej największej wydętości brzuśca i długiej, lekko rozchyłonej szyjce oraz lekko zaznaczonym wylewie; typ przysadzisty; wyróżniono 11 naczyń;

AI.E₂ – naczynia o bardzo wysoko usytuowanej największej wydętości brzuśca i długiej, lekko rozchyłonej szyjce oraz słabo zaznaczonym odchylonym na zewnątrz wylewie; typ bardzo smukły; reprezentowany przez dziewięć egzemplarzy;

AI.E₃ – naczynia ze średnio wysoko umieszczonej największą wydętością brzuśca, górna część brzuśca łagodnie przechodzi w szyjkę, wylew krótki silnie wychylony; ten typ był najliczniej reprezentowany (37 okazów);

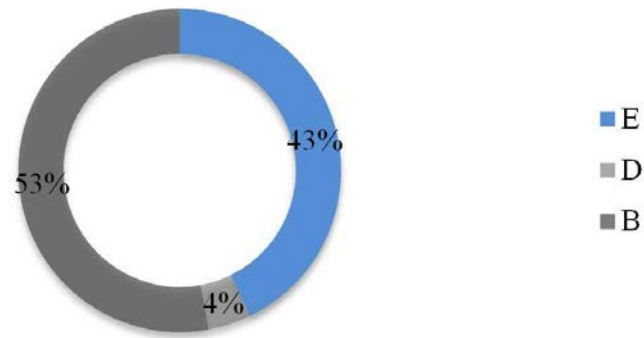
AI.E₄ – silnie profilowane naczynia z wyodrębnioną szyjką i wychylonym na zewnątrz grubym brzegiem oraz wyraźnie wydętym brzuścem; do tego typu zaliczono trzy naczynia;

AI.E₅ – silnie profilowane naczynia z wyodrębnioną szyjką, ze średnio wysoko umieszczonej największą wydętością brzuśca oraz silnie wychylonym krótkim brzegiem; pięć naczyń reprezentowało ten typ;

AI.E₆ – naczynia słabo profilowane ze słabo wychylonym wylewem i nieznacznie wydętym brzuścem; typ dość przysadzisty; 24 egzemplarze reprezentowały ten typ;

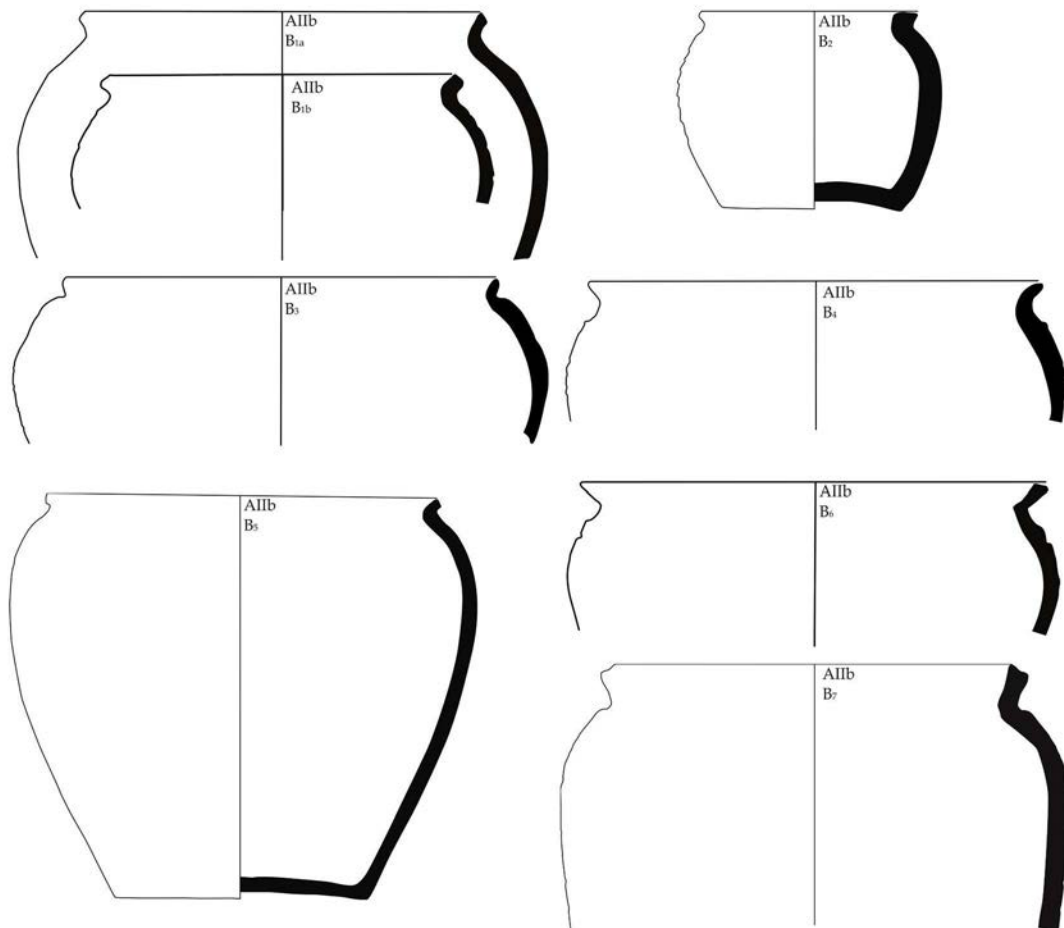
AI.E₇ – szerokootworowe, silnie profilowane naczynia z wysoko usytuowanym wyraźnie wydętym brzuścem i silnie wyodrębnioną szyjką; sklasyfikowano 29 naczyń tego typu;

AI.E₈ – szerokootworowe naczynia z wysoko usytuowaną największą wydętością brzuśca i krótką pionową szyjką oraz pogrubionym, krótkim i prostopadle odgiętym wylewem; 10 pojemników reprezentowało ten typ.

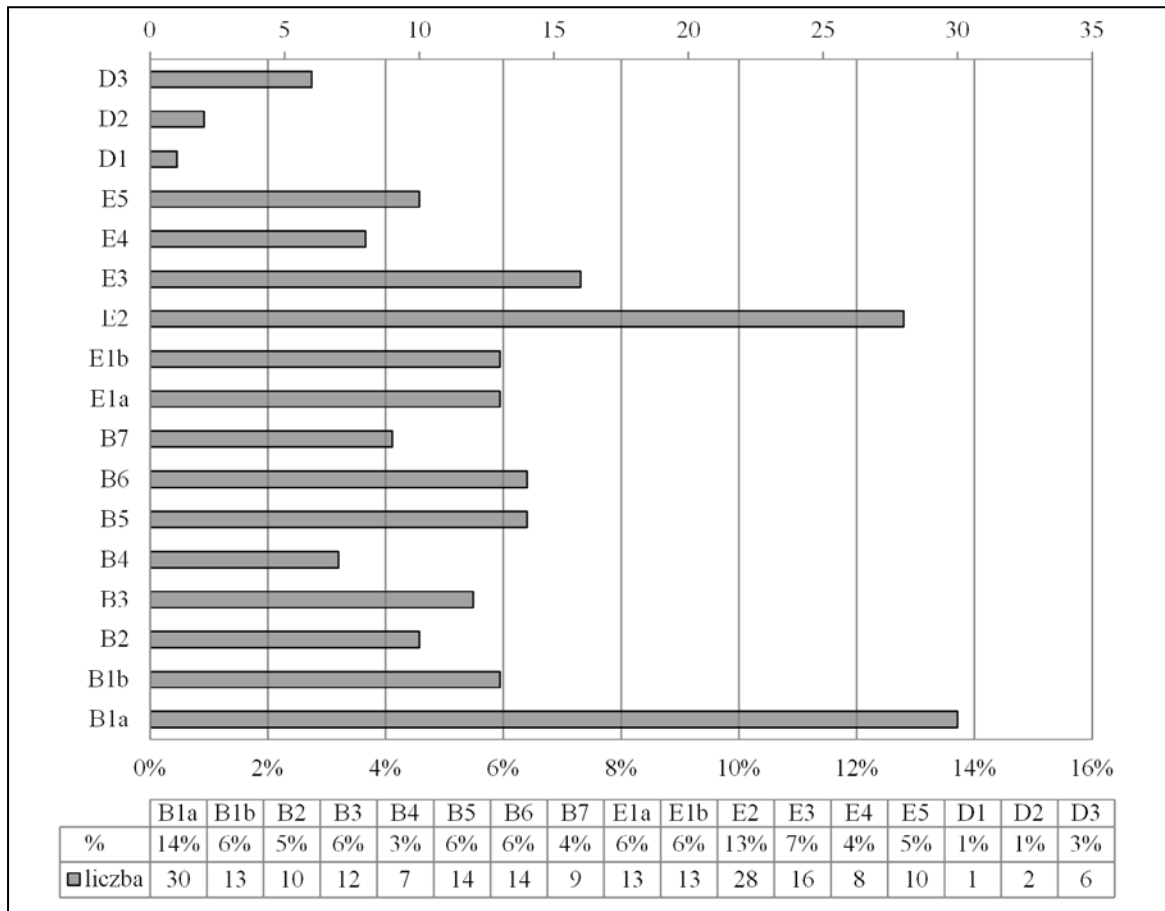
Ryc. 69. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy poszczególnych rodzin form naczyń w grupie form naczyń AIIb. Oprac. S. Wadył

Fig. 69. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of different families of vessels forms in Group AIIb. By S. Wadył

Ryc. 70. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z rodziny naczyń AIIb.B. Rys. S. Wadył

Fig. 70. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Family AIIb.B. Drawing S. Wadył

Ryc. 71. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych form naczyń w grupie form naczyń AIIb. Oprac. S. Wadył

Fig. 71. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different vessels forms in Group AIIb. By S. Wadył

Najliczniej reprezentowane wśród naczyń z zespołu osadniczego w Węgrach były okazy z grupy form AIIb. Pod względem ukształtowania brzuśca wyróżniono rodziny form: baniastych (AIIb.B), esowatych (AIIb.E) oraz dwustożkowatych (AIIb.D). Najliczniejsze były okazy baniaste, których frekwencja wynosiła 53% (110 egzemplarzy). Niewiele mniej było okazów z rodziny form esowatych (43% – 89 egzemplarzy). Naczynia z rodzin form dwustożkowatych były reprezentowane przez 9 egzemplarzy – 4% (Ryc. 69, 71).

W rodzinie naczyń baniastych (AIIb.B) wyróżniono siedem podstawowych typów (Ryc. 70):

AIIb.B_{1a} – naczynia o nisko umieszczonej największej wydatości brzuśca, silnie wydętym brzuścu i nieznacznie wychylonym od osi na-

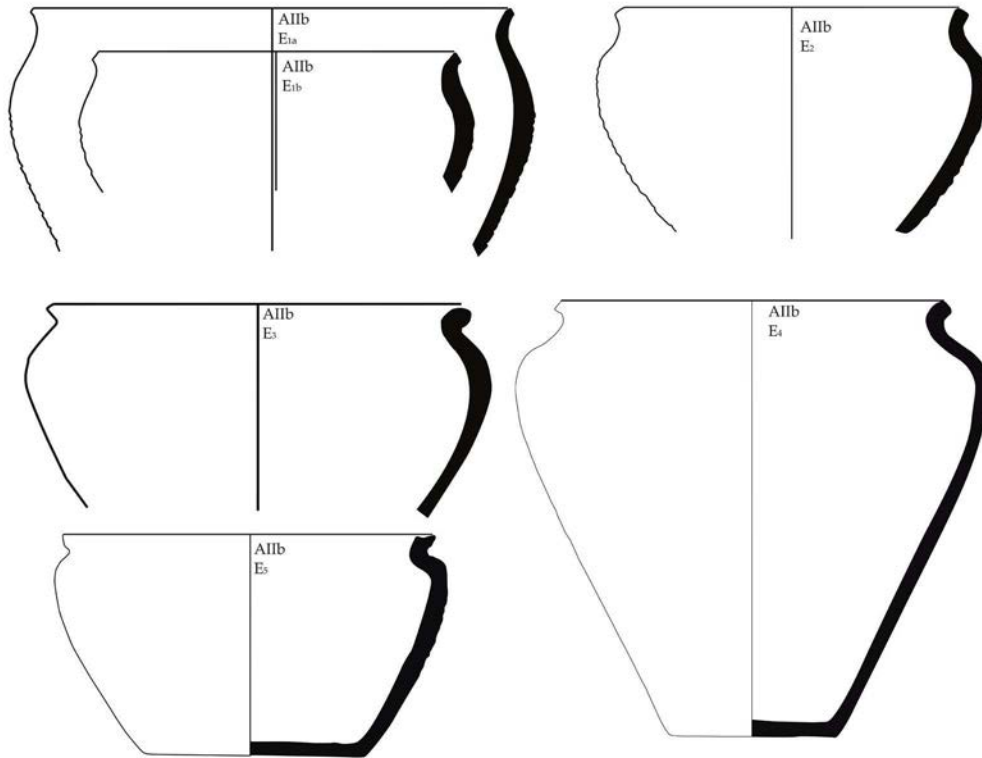
czynia brzegu; typ naczyń bardzo przysadzisty; do omawianego typu zaliczono 30 okazów;

AIIb.B_{1b} – odmiana o nieco słabiej wydętym brzuścu i bardziej odgiętym brzegu; odmiana reprezentowana przez 13 naczyń;

AIIb.B₂ – niewielkie naczynka o nisko umieszczonej największej wydatości brzuśca i krótkim prostopadle odgiętym od linii górnej części brzuśca wylewie; brzusiec słabo wydęty; do tego typu zaliczono 10 wyrobów;

AIIb.B₃ – naczynia o silnie wydętym i średnio wysoko umieszczonym brzuścu oraz bardzo krótkim wylewie wychylonym prostopadle od linii górnej części brzuśca; typ reprezentowany przez 12 egzemplarzy;

AIIb.B₄ – pojemniki o średnio wysoko umieszczonej największej wydatości brzuśca łagodnie

Ryc. 72. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z rodziny naczyń AIIb.E. Rys. S. Wadył

Fig. 72. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Family AIIb.E. Drawing S. Wadył

przechodzącej w wylew, brzusiec słabo wydęty, siedem naczyń zaliczono to tego typu;

AIIb.B₅ – naczynia z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca, z krótkim odgiętym prostopadle do przebiegu górnej partii brzuśca wylewem i średnio wydętym brzuścem;

AIIb.B₆ – naczynia o wysoko umieszczonym, słabo wydętym brzuścu i wyraźnie wychylnym długim brzegu;

AIIb.B₇ – naczynia o wysoko umieszczonej największej wydętości brzuśca i wyraźnie odgiętym długim wylewie, naczynia o bardzo smukłym kształcie; do omawianego typu zaregowano dziewięć wyrobów.

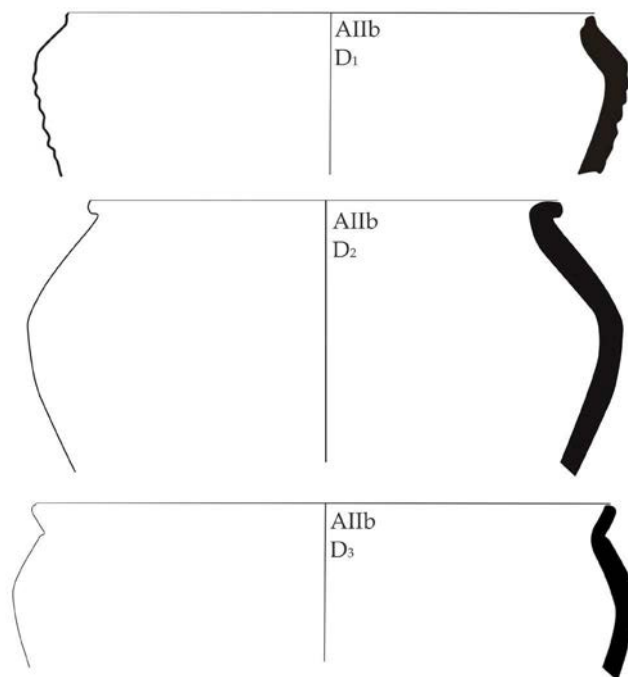
Naczynia esowate (**AIIb.E**) miały również bardzo duży udział. Najczęściej notowano wyroby z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca i z wylewem łagodnie wychodzą-

cym z linii górnej partii brzuśca (typy naczyń **AIIb.E_{1a-b}** oraz **AIIb.E₂**). Wyróżniono pięć typów naczyń z rodziny form esowatych (**Ryc. 72**): **AIIb.E_{1a}** – szerokootworowe naczynia ze średnio wysoko usytuowaną największą wydętością brzuśca; brzusiec słabo wydęty; linia górnej partii brzuśca łagodnie przechodzi w wylew; wyróżniono 13 naczyń tego typu;

AIIb.E_{1b} – bardziej przysadzista odmiana z krótszym wylewem; do tej odmiany zaliczono 13 egzemplarzy;

AIIb.E₂ – naczynia ze średnio wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca i lekko wychylnym na zewnątrz wylewem; naczynia raczej przysadziste; do omawianego typu zaregowano 28 egzemplarzy;

AIIb.E₃ – naczynia z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca i silnie wyodręb-

Ryc. 73. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z rodziny naczyń AIIb.D. Rys. S. Wadył

Fig. 73. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Family AIIb.D. Drawing S. Wadył

nionym i wychylonym mocno na zewnątrz krótkim wylewem; 16 pojemników reprezentowało ten typ naczyń;

AIIb.E₄ – naczynia z bardzo wysoko usytuowaną największą wydętością brzuśca i relatywnie krótkim wywiniętym na zewnątrz wylewem; naczynia bardzo smukłe; osiem okazów zaszerogowano to tego typu;

AIIb.E₅ – naczynia z bardzo wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca, zredukowaną górną częścią brzuśca oraz krótkim, odgiętym prostopadle od linii górnej części brzuśca wylewem; naczynia przysadziste; typ reprezentowany przez 10 egzemplarzy.

Naczynia z rodziny form dwustożkowatych (**AIIb.D**) miały w omawianej grupie najmniejszy udział. Zaledwie dziewięć wyrobów sklasyfikowano jako dwustożkowate. Wyróżniono trzy typy naczyń (**Ryc. 73**):

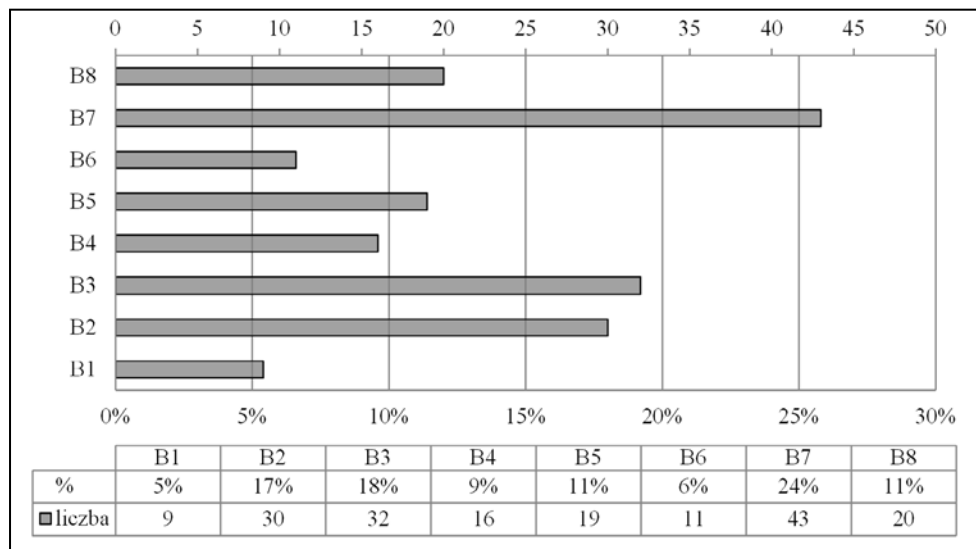
AIIb.D₁ – naczynia z bardzo wysoko umieszczonym załomem brzuśca i bardzo krótkim,

nieznacznie wyodrębnionym brzegiem; tylko jedno naczynie reprezentowało ten typ;

AIIb.D₂ – naczynia z nisko umieszczonym załomem brzuśca i krótkim silnie wychylonym na zewnątrz wylewem; brzusiec silnie wydęty; do tego typu zaliczono dwa okazy;

AIIb.D₃ – naczynia ze średnio wysoko usytuowanym załomem brzuśca i długim prostym wylewem; do omawianego typu zaszerogowano sześć egzemplarzy.

Naczynia z grupy form **AIIc** miały bardzo duży udział w zbiorze ceramiki z zespołu osadniczego w Węgrach. Do grupy **AIIc** zaliczono 180 naczyń, co stanowiło 24% wszystkich sklasyfikowanych typologicznie pojemników. Wyroby z tej grupy to tzw. naczynia z cylindryczną szyjką. Pod względem uformowania brzuśca należały tu wyłącznie okazy baniaste (**AIIc.B**)

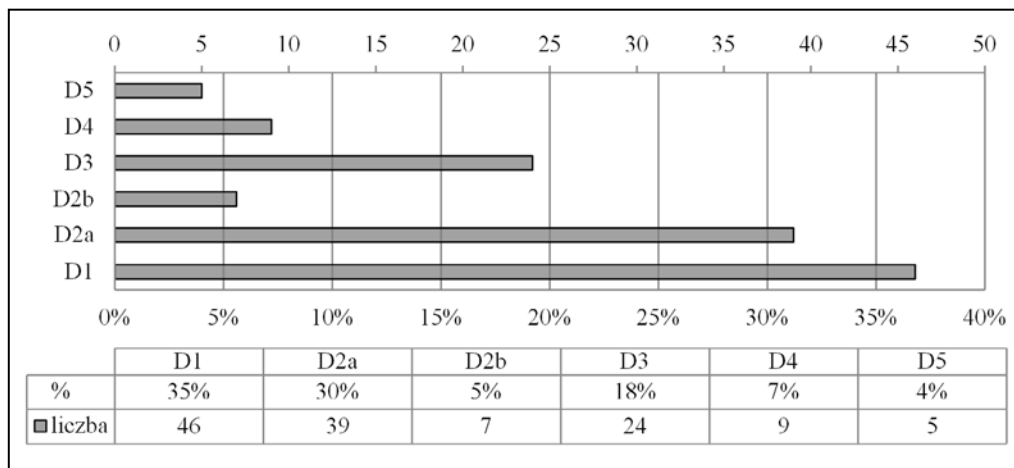
Ryc. 74. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych form naczyń w grupie form naczyń AIIc. Oprac. S. Wadył

Fig. 74. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different vessels forms in Group AIIc. By S. Wadył

Ryc. 75. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z grupy form naczyń AIIc. Rys. S. Wadył

Fig. 75. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Group AIIc. Drawing S. Wadył

Ryc. 76. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych form naczyń w grupie form naczyń AIIa. Oprac. S. Wadył

Fig. 76. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different vessels forms in Group AIIa. By S. Wadył

o mniej lub bardziej wydętym brzuścu (Ryc. 74). Wyróżniono osiem typów naczyń tej grupy (Ryc. 75):

AIIc.B₁ – naczynia z prostą szyjką i słabo wydętym, niemal prostym brzuścu; naczynia tego typu w większości przypadków charakteryzowały się obecnością tzw. żeberek; ten typ naczyń był reprezentowany przez dziewięć okazów;

AIIc.B₂ – naczynia z prostą bądź lekko zwężającą się ku górze szyjką i słabo wydętym brzuścem z nisko usytuowaną jego największą wydętością; wyróżniono 30 pojemników tego typu;

AIIc.B₃ – naczynia z cylindryczną pionową szyjką i wyraźnie wydętym brzuścem z wysoko usytuowaną największą jego wydętością; sklasyfikowano 32 naczynia tego typu;

AIIc.B₄ – naczynia ze zwężającą się ku górze szyjką i silnie wydętym brzuścem, największa wydętość brzuśca umieszczona średnio wysoko; do tego typu zaliczono 15 naczyń;

AIIc.B₅ – naczynia z prostą szyjką i silnie wydętym brzuścem, największa wydętość brzuśca umieszczona średnio wysoko; do tego typu zaliczono 18 okazów;

AIIc.B₆ – naczynia z prostą szyjką i słabo wydętym brzuścem, największa wydętość brzuśca umieszczona wysoko; omawiany typ reprezentowało 10 naczyń;

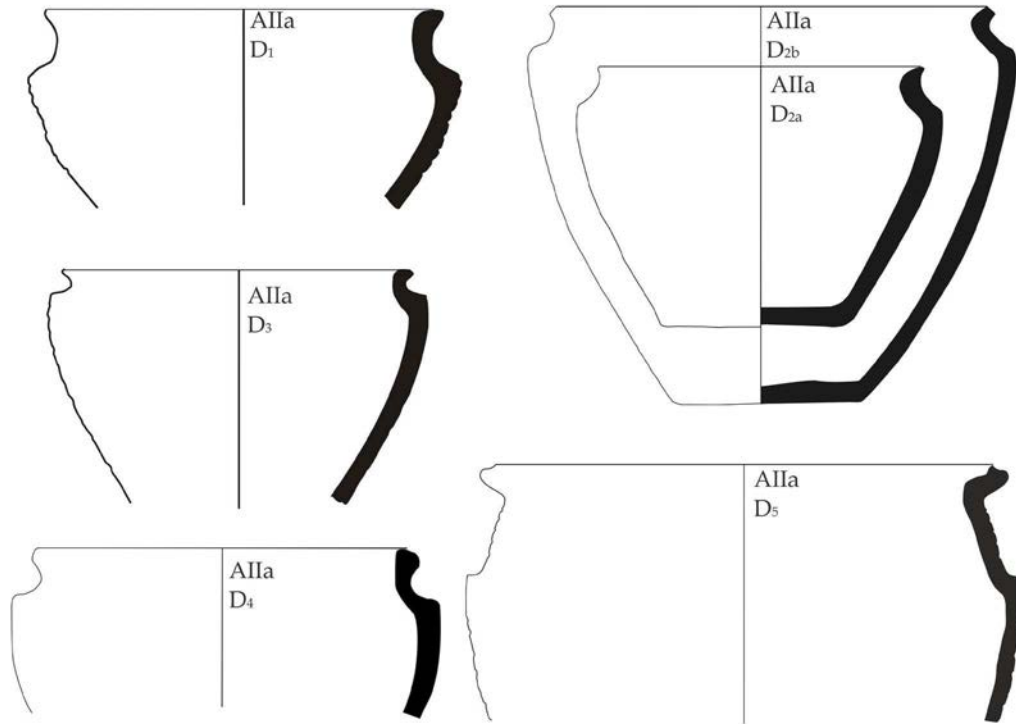
AIIc.B₇ – naczynia z prostą bądź lekko rozszerzającą się ku górze szyjką i słabo wydętym, silnie zwężającym się ku dołowi brzuścem; naczynia przysadziste; omawiany typ reprezentowały 43 naczynia;

AIIc.B₈ – niewielkie naczynka (o średnicy do 12 cm) z lekko rozszerzającą się ku górze szyjką i słabo wydętym brzuścem, wysoko usytuowana największa wydętość brzuśca; ten typ naczyń był reprezentowany przez 19 wyrobów.

Naczynia z grupy form **AIIa** miały również duży udział w zbiorze z Węgrów. Do grupy **AIIa** zaliczono 131 wyrobów, co stanowiło 17% wszystkich sklasyfikowanych typologicznie pojemników. Wyroby z tej grupy charakteryzowały się dwustożkowatym profilem. Wyróżniono pięć podstawowych typów naczyń (Ryc. 76, 77):

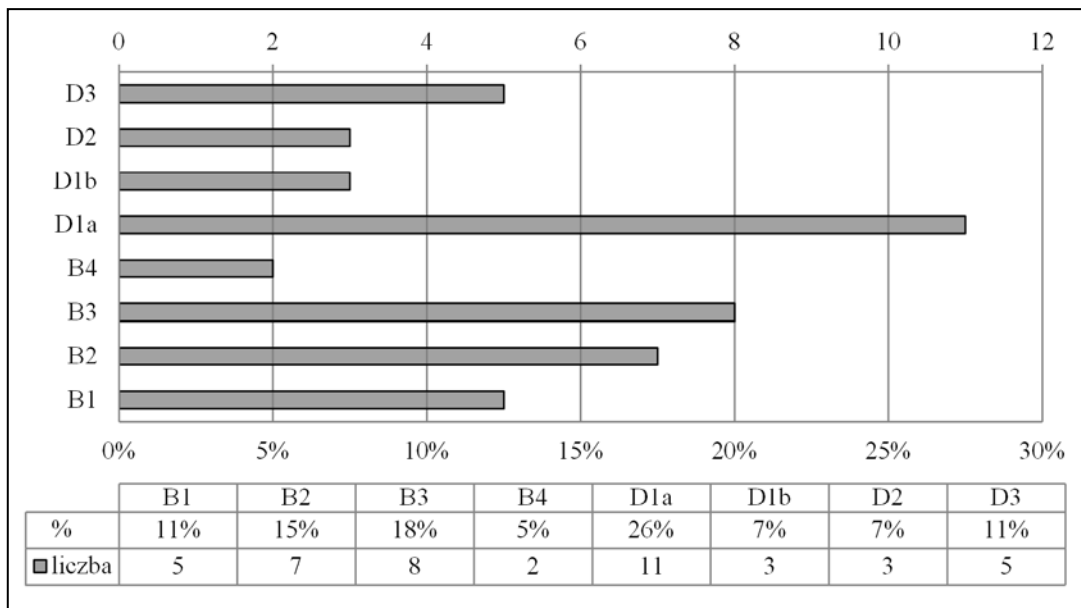
AIIa.D₁ – naczynia o słabo wydętym brzuścu i czaszy silnie zwężającej się w kierunku dna oraz lekko wychylonym na zewnątrz wylewie; naczynia przysadziste; w ramach tego typu sklasyfikowano 46 naczyń;

AIIa.D_{2a} – naczynia z krótką szyjką i krótkim wylewem wychylonym prostopadle do linii szyjki; do tego typu zaliczono 39 wyrobów;

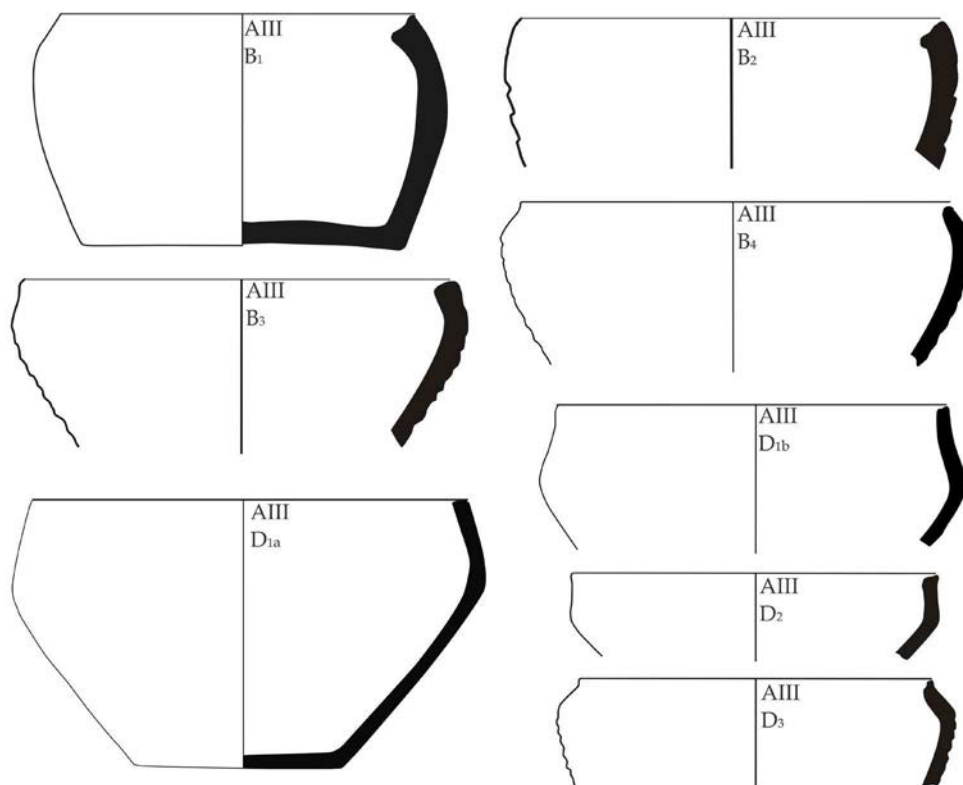
Ryc. 77. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z grupy form naczyń AIIa. Rys. S. Wadył

Fig. 77. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Group AIIa. Drawing S. Wadył

Ryc. 78. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych form naczyń w grupie form naczyń AIII. Oprac. S. Wadył

Fig. 78. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different vessels forms in Group AIII. By S. Wadył

Ryc. 79. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z grupy form naczyń AIII. Rys. S. Wadył

Fig. 79. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Group AIII. Drawing S. Wadył

AIIa.D_{2b} – odmiana bardziej smukła; siedem naczyń reprezentowało tę odmianę;

AIIa.D₃ – naczynia z bardzo wysoko umieszczonym załomem brzuśca, bardzo krótką szyjką i krótkim, wygiętym na zewnątrz wylewem; 24 naczynia sklasyfikowano w ramach tego typu;

AIIa.D₄ – naczynia z szyjką przechodzącą ku górze w pionową, nieznacznie wyodrębnionym wylewem; typ raczej przysadzisty; reprezentowany przez dziewięć naczyń;

AIIa.D₅ – naczynia z długą szyjką, zwężającą się ku górze prosto bądź lekko łukowato oraz długim silnie odgiętym na zewnątrz wylewem; pięć wyrobów zaliczono do tego typu.

Naczynia z grupy **AIII** miały także dość znaczny udział. Ogółem sklasyfikowano 43 naczynia,

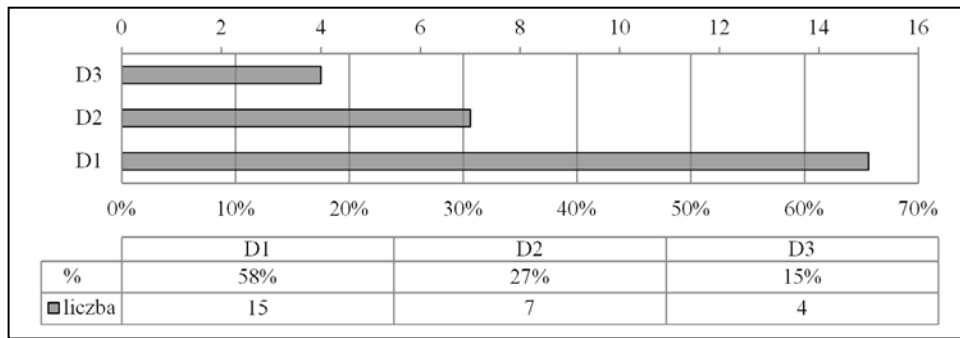
co stanowiło 5,6% łącznej liczby określonych wyrobów. Pod względem ukształtowania brzuśca naczynia klasyfikowano w obrębie dwóch rodzin form: baniastych (**AIII.B**) oraz dwustożkowatych (**AIII.D**). Naczynia obu rodzin miały zbliżoną frekwencję (22 okazy dwustożkowate i 21 baniastych).

Naczynia baniaste (**AIII.B**). Wyróżniono cztery typy naczyń (Ryc. 78, 79):

AIII.B₁ – naczynia z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca, słabo wydętym brzuścem i pogrubionym brzegiem; do tego typu zaliczono pięć okazów;

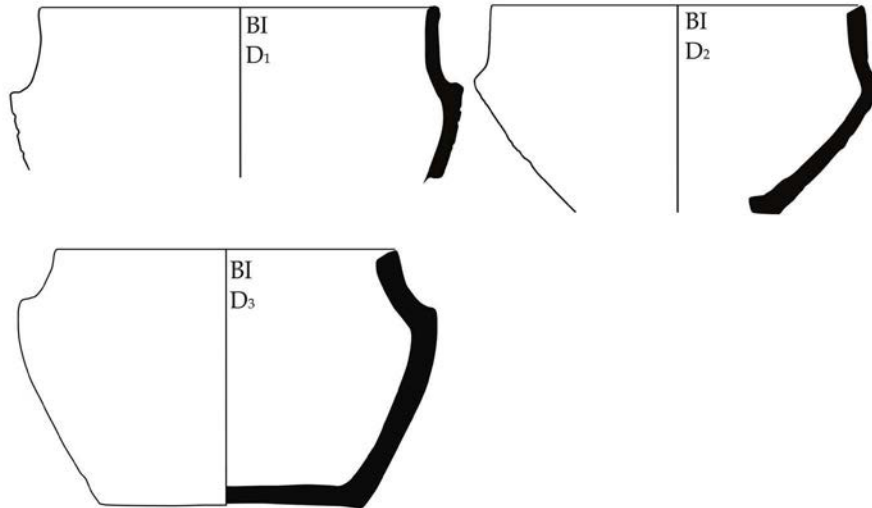
AIII.B₂ – naczynia ze średnio wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca, brzusiec słabo wydęty; ten typ reprezentowany był przez siedem egzemplarzy;

AIII.B₃ – szerokootworowe pojemniki z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca,

Ryc. 80. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział liczbowo-procentowy poszczególnych form naczyń w grupie form naczyń BI. Oprac. S. Wadył

Fig. 80. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage and number of different vessels forms in Group BI. By S. Wadył

Ryc. 81. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z grupy form naczyń BI. Rys. S. Wadył

Fig. 81. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Group BI. Drawing S. Wadył

czaszą silnie zwężającą się w kierunku dna oraz wyraźnie pogrubioną krawędzią; osiem naczyń sklasyfikowano w ramach tego typu;

AIII.B₄ – naczynia z wysoko umieszczoną największą wydętością brzusca, brzusec średnio wydęty, górna część czaszy silnie zawężona; do omawianego typu naczyń zaliczono dwa naczynia.

Naczynia dwustożkowate (**AIII.D**). Wyróżniono trzy podstawowe typy naczyń (Ryc. 79):

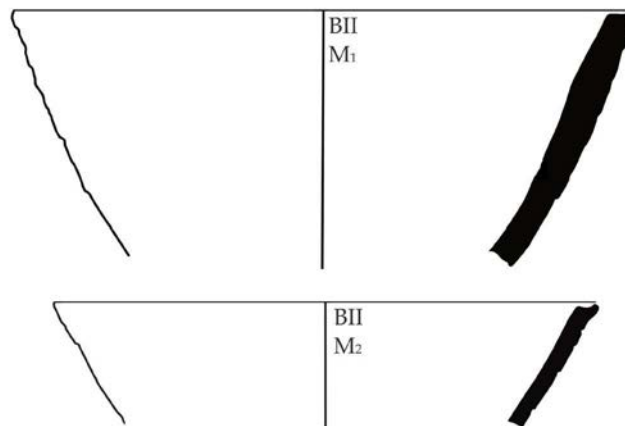
AIII.D_{1a} – naczynia ze średnio wysoko umieszczonym załomem brzusca i czaszą silnie zwęża-

jącą się w kierunku dna; do omawianego typu zaliczono 11 egzemplarzy;

AIII.D_{1b} – odmiana o łukowato zagiętej, lekko rozszerzającej się ku górze górnej partii czaszy; odmiana reprezentowana przez trzy okazy;

AIII.D₂ – szerokootworowe naczynia z nisko usytuowanym załomem brzusca i silnie zwężającą się w kierunku dna czaszą; trzy naczynia zaliczono do tego typu;

AIII.D₃ – naczynia z bardzo wysoko umieszczonym załomem brzusca, brzusec średnio wydęty; pięć wyrobów reprezentowało ten typ naczyń.

Ryc. 82. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Typy naczyń całkowicie obtaczanych z grupy form naczyń BII. Rys. S. Wadył

Fig. 82. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Types of entirely slow wheel-thrown vessels from Group BII. Drawing S. Wadył

Naczynia z grupy form **BI** miały bardzo niewielki udział w zbiorze ceramiki z Węgrów. Do grupy **BI** zaliczono 26 naczyń, co stanowiło 3,4% wszystkich sklasyfikowanych typologicznie egzemplarzy. Wyroby z tej grupy to bardzo charakterystyczne naczynia dwustożkowate z cylindryczną szyjką. Pod względem uformowania brzuśca należały tu wyłącznie okazy dwustożkowate (**BI.D**). Wyróżniono trzy typy naczyń tej grupy (Ryc. 80, 81):

BI.D₁ – naczynia z cylindryczną, prostą, nieznacznie rozszerzającą się ku górze szyjką; naczynia smukłe; do tego typu zaszeregowano 15 okazów;

BI.D₂ – naczynia z cylindryczną, lekko zwężającą się ku górze szyjką i silnie zwężającą się w kierunku dna czaszą; siedem okazów zaliczono do tego typu;

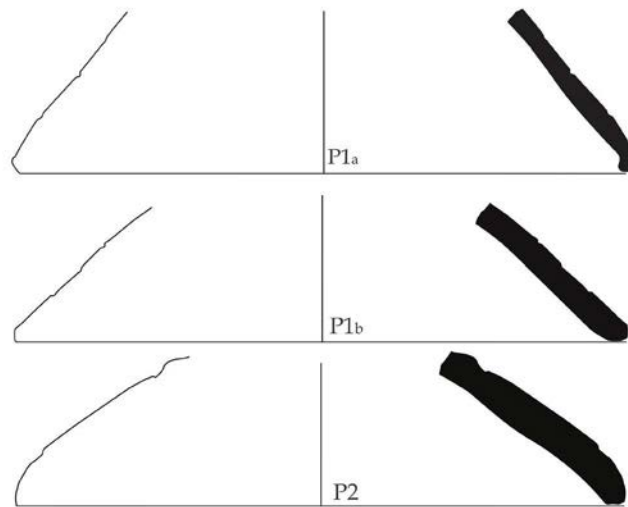
BI.D₃ – naczynia z krótką i silnie zwężającą się szyjką; do tego typu zaliczono cztery wyroby.

Grupa naczyń **BII** to egzemplarze jednoelementowe posiadające tylko dolną część brzuśca. Do tej jednostki taksonomicznej zaliczono misy. Reprezentowane przez niewielką liczbę egzemplarzy. W całym zbiorze wyróżniono 22 naczynia z grupy **BII**. Wydzielono dwa typy mis (Ryc. 82). Oba przypominają kształtem odwrócony ścięty stożek. Wyróżnione typy różnią się jedynie stopniem zwężenia w dolnej części:

BII.M₁ – naczynia w kształcie głębokiej misy; dziewięć okazów zaliczono do tego typu;

BII.M₂ – bardziej rozłożyste misy; do tego typu zaliczono 12 egzemplarzy.

Spośród elementów dodatkowych zidentyfikowano dziewięć pokryw. Wyróżniono dwa podstawowe typy (Ryc. 83). Typ pierwszy reprezentują okazy o formie stożkowej. W ramach pierwszego typu wyróżniono dwie odmiany różniące się wysokością pokrywy. Odmianę pierwszą (**P1a**) reprezentowało pięć pokryw. Do drugiej (**P1b**) z kolei zaliczono trzy egzemplarze. Typ drugi (**P2**) reprezentuje jedna pokrywa o przekroju półowalnym.

Ryc. 83. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wyróżnione typy pokryw. Rys. S. Wadył

Fig. 83. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Distinguished types of lids. Drawing S. Wadył

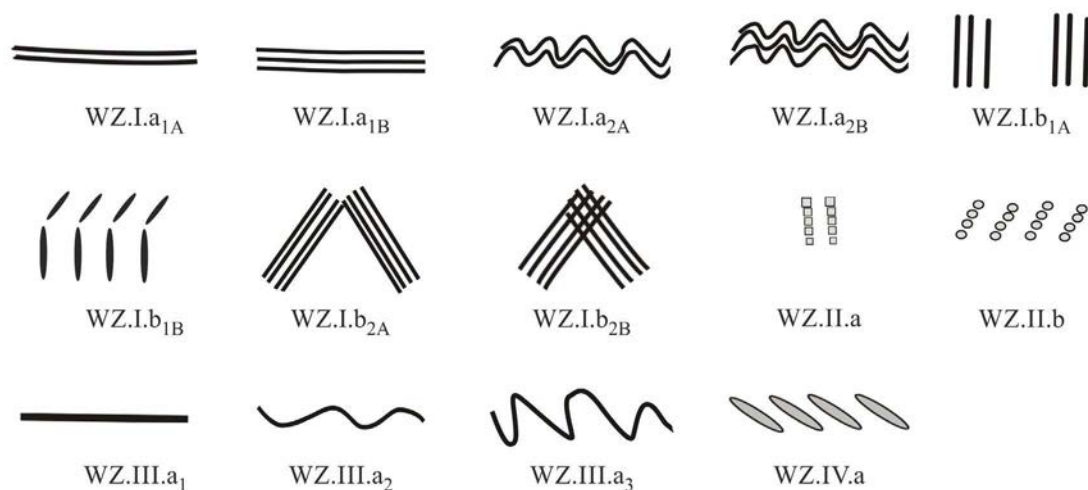
1.5. Ornamentyka

Podczas przeprowadzonej analizy obecność dekoracji stwierdzono na 9321 fragmentach naczyń, co stanowiło 75,5% zbioru. Na etapie analizy wątków zdobniczych rejestrowano wszystkie zdobiny. Na kolejnym etapie analizy stylistycznej rejestrowano systemy ornamentacyjne na całych naczyniach bądź fragmentach zachowanych przynajmniej do strefy największej wydętości brzuśca. Osobno rozpatrywano ceramikę częściowo obtaczaną (GT2–3) oraz ceramikę całkowicie obtaczaną (GT4). W grupie naczyń częściowo obtaczanych ornament stwierdzono na 53 ułamkach, co stanowiło 29% ceramiki tej kategorii. Zdecydowanie większy był udział fragmentów zdobionych wśród ceramiki całkowicie obtaczanej (9253 ułamki – 78,11%). Podane wartości nie oddają do końca rzeczywistych relacji naczyń dekorowanych i niedekorowanych zarówno wśród naczyń częściowo, jak i całkowicie obtaczanych. Zdecydowana większość posiadała mniej lub bardziej rozbudowany układ ornamentacyjny. Podany odsetek zaniżały naczynia zachowane fragmen-

tarycznie w dolnych bądź górnych partiach czasy, na których często nie występuje ornament.

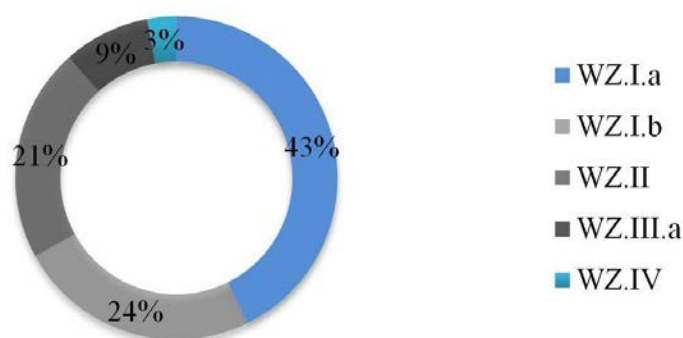
Na wyrobach częściowo obtaczanych zarejestrowano łącznie 14 wątków zdobniczych sklasyfikowanych w pięciu grupach (Ryc. 84). Największy udział w dekoracjach miały wątki wykonane wielozębnym narzędziem grzebykowatym zebrane w grupie wątków WZ.I. (67%; Ryc. 85). Przeważały tu motywy w postaci pasm wielokrotnych linii w układzie horyzontalnym (WZ.I.a_{1A-B}). Nieco mniejszy udział miały wątki w postaci pasm falistych (WZ.I.a_{2A-B}). Znaczną frekwencję wykazały motywy o wyglądzie krótkich, maźniętych grzebykiem linii przerywanych. Wyróżniono krótkie, pionowe pasma (WZ.I.b_{1A}), krótkie, pionowe pasma przechodzące w ukośne pasma (WZ.I.b_{1B}), pasma nachodzące na siebie (WZ.I.b_{2A}) bądź układające się w ramiona trójkąta równoramiennego (WZ.I.b_{2B}).

Kolejna pod względem frekwencji grupa wątków to zdobiny w postaci nakłuc wielozębnego narzędzia (WZ.II.a–b – 21%). Również

Ryc. 84. Węgrzy, gm. Sztum, stan. 1. Wyróżnione wątki zdobnicze występujące na naczyniach częściowo obtaczanych (GT2-3). Rys. S. Wadył

Fig. 84. Węgrzy, Sztum Commune, Site 1. Distinguished ornamental motifs found on partly slow wheel-thrown vessels (GT2-3). Drawing S. Wadył

Ryc. 85. Węgrzy, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy wątków zdobniczych w grupie naczyń częściowo obtaczanych (GT2-3). Oprac. S. Wadył

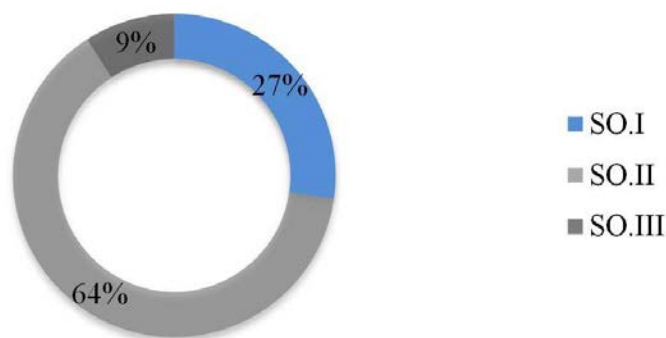
Fig. 85. Węgrzy, Sztum Commune, Site 1. Percentage of ornamental motifs in the group of partly slow wheel-thrown vessels (GT2-3). By S. Wadył

duży udział (9%) miały ornamenty wykonane jednozębnym narzędziem (WZ.III.). W grupie tej wyróżniono motyw pojedynczej linii ciągłej (WZ.III.a₁) oraz pojedynczej linii falistej w układzie horyzontalnym o łagodnym (WZ.III.a₂) bądź załamującym się profilu (WZ.III.a₃). Do ostatniej grupy (WZ.IV) zaliczono wątki w postaci krótkich, ukośnych odcisków wykonanych rylcem. Ich udział wyniósł 8%.

Na kolejnym etapie analizie poddano naczynia, na których zachował się pełen układ de-

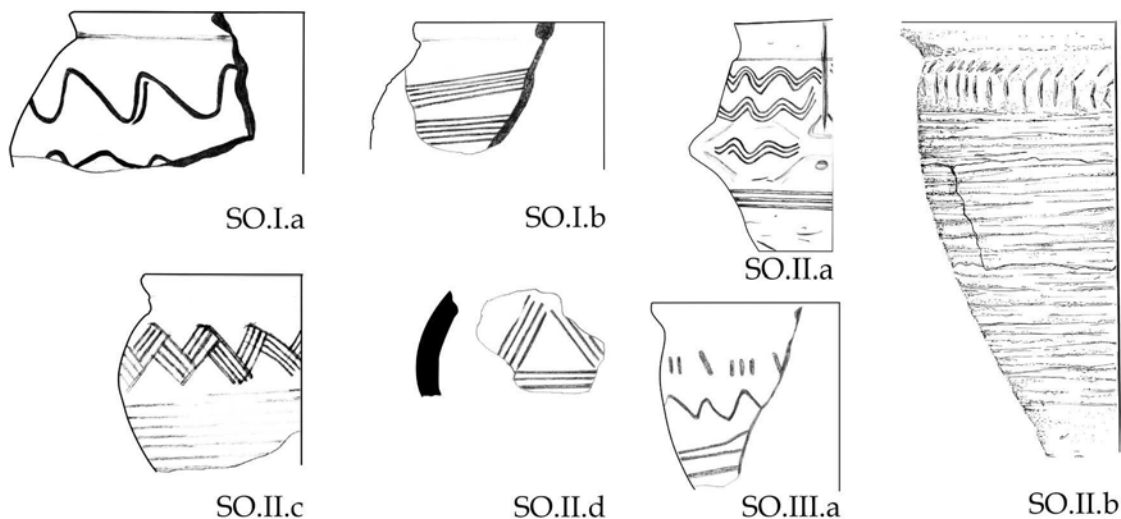
koracji. Zaledwie 11 egzemplarzy spełniało te kryterium. Wśród nich trzy (27%) dekorowane było systemem jednowątkowym. Najwięcej okazów pokrywała dwuwątkowa kompozycja. Taki układ odnotowano na siedmiu wyrobach (64%). Tylko w jednym przypadku stwierdzono układ trójwątkowy (Ryc. 86).

Łącznie sklasyfikowano siedem systemów ornamentacyjnych (Ryc. 87). Wśród kompozycji jednowątkowych wyróżniono układy utworzone przez motyw pasm wielokrotnych linii

Ryc. 86. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy grup systemów ornamentacyjnych wśród naczyń częściowo obtaczanych (GT2-3). Oprac. S. Wadył

Fig. 86. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of groups of ornamental systems among entirely slow wheel-thrown vessels (GT2-3). By S. Wadył

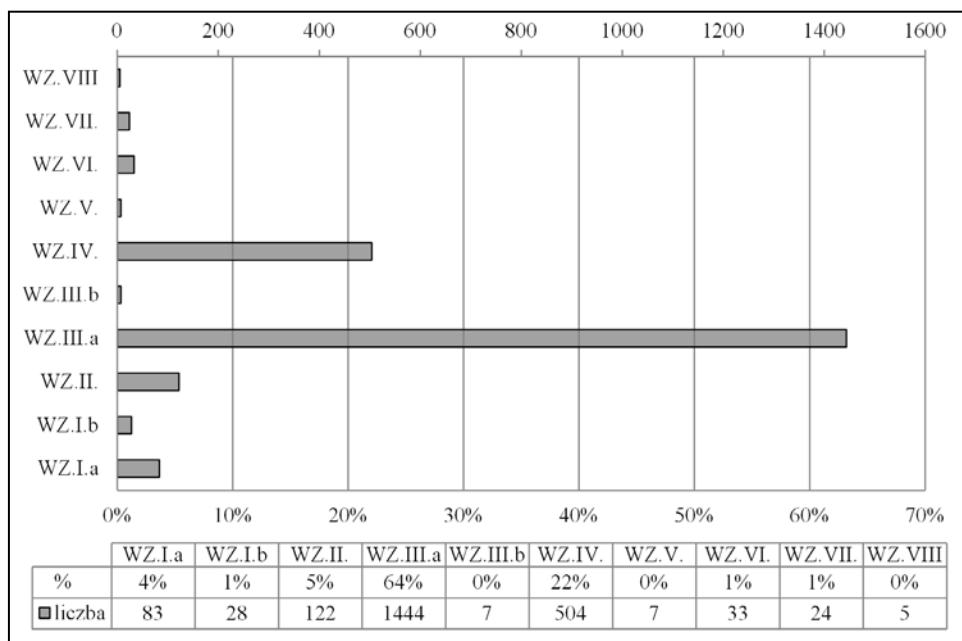
Ryc. 87. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wyróżnione systemy ornamentacyjne występujące na naczyniach częściowo obtaczanych (GT2-3). Rys. S. Wadył

Fig. 87. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Distinguished ornamental motifs found on partly slow wheel-thrown vessels (GT2-3). Drawing S. Wadył

wykonanych grzebykiem (**SO.I.a**) oraz kompozycje wielokrotnych linii dookólnych wykonanych grzebykiem (**SO.I.b**).

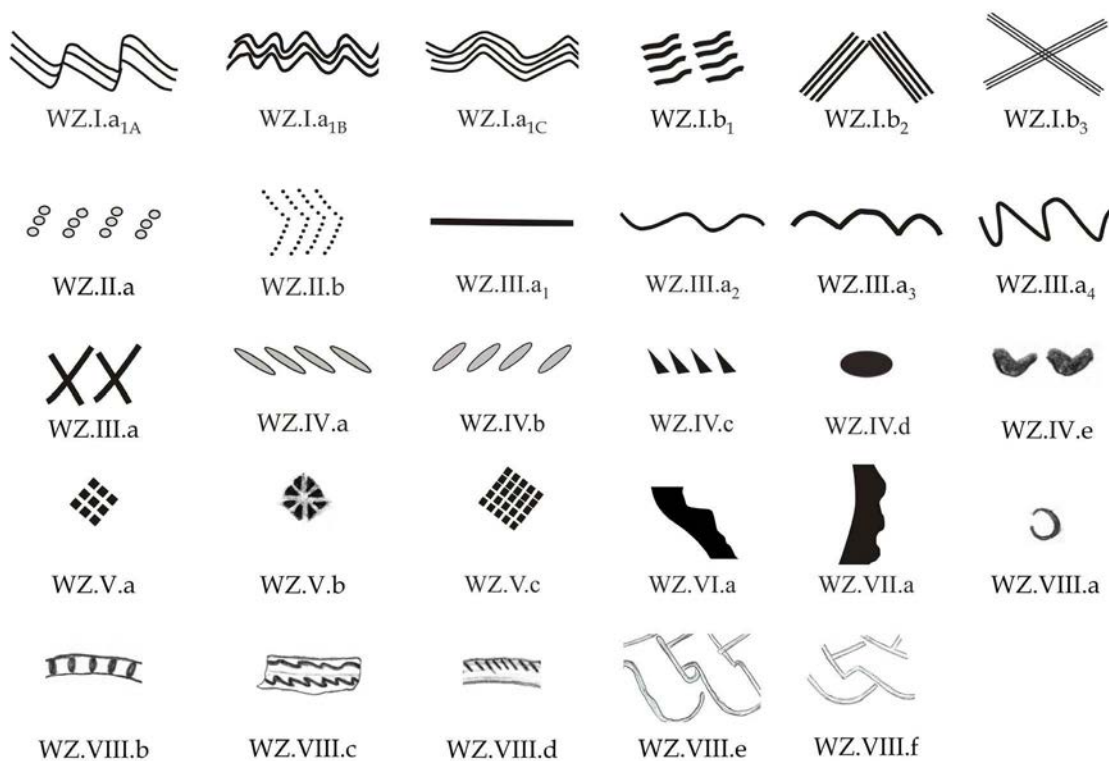
Sklasyfikowano cztery systemy dwuwątkowe. Pierwszy z nich (**SO.II.a**) tworzył motyw główny w postaci powtórzonego trzykrotnie i pokrywającego strefę od załomu brzuśca

po styk brzuśca i wylewu pasma linii falistej o łagodnym przebiegu. Kompozycję uzupełniał usytuowany w dolnej części brzuśca wątek wielokrotnej linii falistej wykonanej tym samym narzędziem co wątek główny. Drugi system (**SO.II.b**) tworzył wątek główny w postaci pasm wielokrotnych w układzie horyzon-

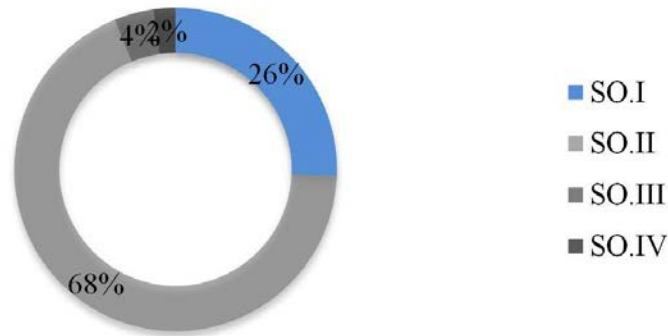
Ryc. 88. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy wątków zdobniczych w grupie naczyń całkowicie obtaczanych (GT4). Oprac. S. Wadył

Fig. 88. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of ornamental motifs in the group of entirely slow wheel-thrown vessels (GT4). By S. Wadył

Ryc. 89. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wyróżnione wątki zdobnicze występujące na naczyńach całkowicie obtaczanych (GT4). Rys. S. Wadył

Fig. 89. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Distinguished ornamental motifs found on entirely slow wheel-thrown vessels (GT4). By S. Wadył

Ryc. 90. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy grup systemów ornamentacyjnych wśród naczyń całkowicie obtaczanych (GT4). Oprac. S. Wadył

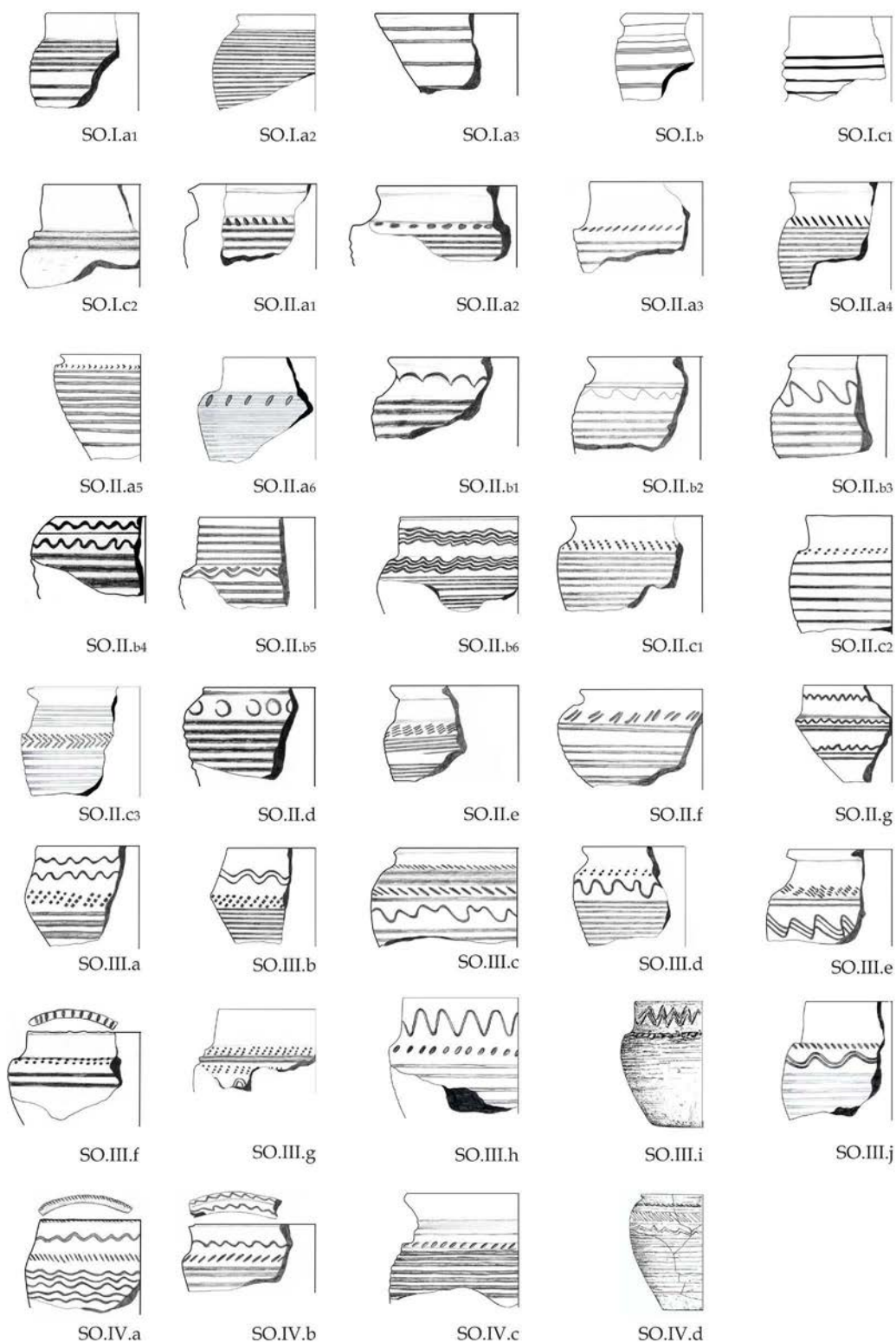
Fig. 90. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of groups of ornamental systems among entirely slow wheel-thrown vessels (GT4). By S. Wadył

talnym pokrywających większą część naczynia od największej wydętości brzuśca do strefy przydennej. W górnej partii brzuśca naniesiono wątek uzupełniający w postaci ciągu krótkich, pionowych linii przerywanych przechodzących w ukośne linie. Układ **SO.II.c** składał się z dwóch wątków o równoważnym znaczeniu. W dolnej partii brzuśca umieszczono dookólne żłobki, zaś w górnej części naniesiono motyw krótkich, ukośnych, zachodzących na siebie pasm tworzących zygzak. Kolejny system (**SO.II.d**) tworzyły pasma wielokrotnej linii umieszczone na załomie brzuśca uzupełnione zdobiną w kształcie krótkich, ukośnych pasm układających się w ramiona trójkąta równoramiennego.

Na jednym tylko naczyniu zarejestrowano układ trójwątkowy. Wyrażał się w układzie o wątkach równorzędnych (**SO.III.a**). Zdobinami tworzącymi układ były krótkie, maźnięte grzebykiem linie w układzie wertykalnym umieszczone w górnej partii brzuśca. W miejscu największej wydętości czaszy naniesiono pojedynczą linię falistą o załamującym się przebiegu. W dolnej partii brzuśca usytuowano wątek wielokrotnej linii w układzie horyzontalnym.

Wśród naczyń całkowicie obtaczanych udział ceramiki posiadającej dekoracje wyniósł 78,11%. Zaobserwowano silne zróżnicowanie wątków zdobniczych i różnorodność systemów ornamentacyjnych. Łącznie zarejestrowano 29 wątków sklasyfikowanych w ośmiu grupach (**Ryc. 88, 89**). Najliczniej występowały zdobiny z trzeciej grupy (**WZ.III** – 64%), przede wszystkim motyw dookólnych linii w układzie horyzontalnym wykonany rylcem (**WZ.III.a₁**). Zdecydowanie mniej naczyń dekorowano wątkami pojedynczej linii falistej o różnym przebiegu (**WZ.III.a₂₋₄**). Druga pod względem frekwencji grupa wątków to motywy odcisków wykonane rylcem (**WZ.IV** – 22%). W tej grupie najczęściej notowano krótkie, ukośne odciski (**WZ.IV.a-b**) oraz nacięcia w kształcie spłaszczonego owalu (**WZ.IV.d**). Nieco mniej było nacięć w kształcie spłaszczonej litery U (**WZ.IV.e**), a także krótkich odcisków rylca o ostrych zakończeniach (**WZ.IV.c**).

Trzecią pod względem frekwencji grupą wątków na ceramice całkowicie obtaczanej były

Ryc. 91. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Główne systemy ornamentacyjne występujące na naczyniach całkowicie obtaczanych (GT4). Rys. S. Wadył

Fig. 91. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Main ornamental systems found on entirely slow wheel-thrown vessels (GT4). Drawing S. Wadył

odciski grzebykowatych narzędzi wielozębnych (**WZ.II.**), które miały 5% udział. Najczęściej notowano ukośne nakłucia (**WZ.II.a** i **WZ.II.b**). Kolejną grupę wątków tworzyły zdobiny w postaci pasm wykonywanych grzebykiem (**WZ.I.** – 5%). Najczęściej występowały podwójne i potrójne pasma faliste w układzie horyzontalnym o łagodnej (**WZ.I.a_{IB}**) i załamującej się linii (**WZ.I.a_{IC}**). Ornamenty z pozostałych grup wątków (**WZ.V.**, **WZ.VI.**, **WZ.VII.** oraz **WZ.VIII.**) występowały sporadycznie. Udział żadnej z tych grup nie przekraczał 1%. Z wątków tych grup warto wskazać dość charakterystyczne motywy plastyczne w postaci listew sytuowanych w górnej partii brzuśca bądź na jego styku z szyjką/wylewem (**WZ.VI**). Stwierdzono siedem przypadków zastosowania stempla wielodzielnego (**WZ.V.a–c**). Na 24 naczyniach odnotowano dekoracje w postaci tzw. żeberk (**WZ.VII.a**). Warto również zwrócić uwagę na wątki w postaci odcisków patyka-rurki o średnicy około 1 cm (**WZ.VIII.a**), umieszczone na kilku wyrobach. Na kilku brzegach odnotowano charakterystyczne dekoracje w postaci nacięć (**WZ.VIII.b**, **WZ.VIII.d**) bądź pojedynczej linii falistej (**WZ.VIII.c**) umieszczane na krawędzi wylewu naczyń. Na szczególną uwagę zasługują odnotowane na jednym naczyniu i jednej pokrywie ornamenty plecionkowe (**WZ.VIII.e–f**).

W analizowanym zbiorze 861 naczyń zachowało się w stopniu pozwalającym na rozpoznanie pełnego układu zdobniczego. Na naczyniach omawianej kategorii wyróżniono 39 systemów ornamentacyjnych z czterech grup systemów (**SO.I.**, **SO.II.**, **SO.III.** i **SO.IV.**; **Ryc. 91**). Zdecydowana większość naczyń zdobiona była system dwuwątkowym (68%). Duży odsetek stanowiły okazy dekorowane jednym tylko motywem (26%). Układy trójwątkowe i wielowątkowe miały skromny udział (razem 6%; **Ryc. 90**).

Łącznie sklasyfikowano 39 układów zdobniczych. Systemy jednowątkowe stwierdzono na 26% wyrobów. Wśród tak ornamentowanych naczyń dominowały (98%) egzemplarze zdobio-

ne wątkiem dookolnych linii-żłobków w układzie horyzontalnym, wykonanych rylcem (**WZ.III.a₁**), nierzadko pokrywającym większą część pojemnika (np. **SO.I.a₁₋₃**). Pozostałe układy miały marginalny udział. Wyróżniono dwa układy z wątkiem tzw. żeberk. W pierwszym przypadku żeberkowanie pokrywało cały brzusec (**SO.I.c₁**), w drugim zaś żeberka usytuowano na styku brzuśca i szyjki (**SO.I.c₂**). Ostatni egzemplarz z tej grupy posiadał ornament w postaci pasm wielokrotnych linii wykonanych grzebykiem (**SO.I.b**).

W grupie systemów dwuwątkowych wyróżniono 19 kompozycji. Naczynia dekorowane w ten sposób stanowiły zdecydowaną większość (68%). Dominowały egzemplarze charakteryzujące się układem hierarchicznym z wątkiem głównym w postaci żłobków (**WZ.III.a**) uzupełnionym innym motywem. Najwięcej okazów posiadało dekoracje w postaci dookolnych żłobków zwieńczonych wątkami nacięć-odcisków, wykonanych rylcem (**SO.II.a₁₋₆** – 59%). Wątek uzupełniający sytuowano najczęściej w innej strefie (zazwyczaj na styku brzuśca i wylewu/szyjki; **SO.II.a₁₋₅**), rzadziej nanoszono go na wątku głównym (**SO.II.a₆**). Stosunkowo duży udział miały kompozycje z wątkiem żłobków jako głównym oraz wieńczącym motywem w postaci pojedynczej linii falistej (**SO.II.b₁₋₆**). Jako wątku wieńczącego dekoracje żłobkowe stosowano również odciski grzebyka (**SO.II.c₁₋₂**). Sporadycznie wątek ten umieszczano w oddzielnej strefie na największej wydętości brzuśca (**SO.II.c₃**). Pozostałe kompozycje pokrywały pojedyncze pojemniki. W kilku przypadkach stwierdzono układy utworzone z wątków pasm wykonanych grzebykiem. Horyzontalne pasma zdobiły zazwyczaj strefę dolnej części brzuśca. W górnej jego partii sytuowano motywy pasm wielokrotnych linii falistych (**SO.II.b₆**), krótkich pasm lekko falujących linii (**SO.II.e**) czy też krótkich ukośnych linii (**SO.II.f**). Charakterystycznym wątkiem wieńczącym były odciski rurki o średnicy około 1 cm (**SO.II.d**).

Trójwatkową kompozycję odnotowano na 34 spośród analizowanych naczyń (4%). Wyróżniono 10 głównych kompozycji. Największy udział miały układy dookolnych linii umieszczonych w dolnej partii brzuśca, uzupełnione motywem linii falistej i odcisków grzebyka (**SO.III.a, b, d**). W innych układach zamiast odcisków umieszczano krótkie, ukośne maźnięcia grzebyka (**SO.III.e**) oraz dookolne pasma krótkich, ukośnych nacięć (**SO.III.c, h-j**). Inna kompozycja trójwatkowa posiadała dwa dookolne żłobki umieszczone w największej wyđętości brzuśca zwieńczone odciskami grzebyka. Kompozycję dopełniał motyw nacięć na krawędzi wylewu (**WZ.III.f**).

System wielowatkowy stwierdzono na 19 pojemnikach. Wyróżniono cztery podstawowe kompozycje. Podstawę pierwszej (**SO.IV.a**) tworzyło pasmo linii falistych umieszczone w dolnej części czaszy. Tuż powyżej załomu brzuśca umieszczono pasmo krótkich nacięć. Nad nimi usytuowano pojedynczą linię falistą. Całości układu dopełniał motyw krótkich nacięć naniesionych na zewnętrznej krawędzi wylewu. Drugą kompozycję (**SO.IV.b**) tworzył motyw dookolnych żłobków zwieńczonych krótkimi, ukośnymi nacięciami. Nad tym wątkiem naniesiono pojedynczą linię falistą. Ten sam wątek zdobił również krawędzie wylewu. Taka kompozycja wystąpiła na trzech pojemnikach. Trzeci z wyróżnionych układów (**SO.IV.c**) składał się z motywu podstawowego w postaci dookolnych żłobków, umieszczonych w dolnej partii i większej części górnej partii brzuśca. Motyw ten zwieńczono listwą plastyczną dekorowaną dodatkowo krótkimi, ukośnymi nacięciami. Na szyjce naczynia umieszczono wątek tzw. żeberek. Wątkiem głównym ostatniej kompozycji (**SO.IV.d**) były dookolne żłobki pokrywające dolną część czaszy naczynia. Nad nimi, w strefie największej wyđętości brzuśca, naniesiono pojedynczą linię falistą, nad którą umieszczono pasmo ukośnych nakłuć grzebyka. Całość kompozycji dopełniało pasmo krótkich nacięć, usy-

tuowane tuż poniżej styku górnej części brzuśca i wylewu.

1.6. Związki chronologiczno-przestrzenne ceramiki

W analizowanym zbiorze ceramiki bardzo nie-liczne materiały ceramiczne należą do starszych nurtów garncarstwa wczesnośredniowiecznego. Fragmenty naczyń całkowicie ręcznie lepionych i częściowo obtaczanych (**GT1-3**) stanowiły niewielki odsetek całego analizowanego zbioru. Ich udział wyniósł 1,5%. Udział ceramiki tej grupy odnotowano w 22 zespołach, jednak tylko w czterech był znaczny (zob. **Ryc. 52**). W zbiorze tym naczynia lepiące ręcznie bez użycia koła garncarskiego nie zostały sklasyfikowane typologicznie. Określono 11 egzemplarzy naczyń ręcznie lepionych, następnie częściowo obtaczanych (w większości przypadków do strefy największej wyđętości brzuśca). Naczynia te reprezentują bardziej progresywny nurt garncarstwa wczesnośredniowiecznego. W świetle dotychczasowych studiów ceramika obtaczana do największej wyđętości brzuśca pojawiła się na Niżu Polskim w drugiej połowie VII w., jednak jej masowe rozprzestrzenienie miało miejsce w drugiej połowie VIII i w IX w. (Weinkauf 2011, s. 367; Chudziak 1991a, s. 75; Parczewski 1988, s. 36).

Egzemplarze tej grupy reprezentowane były przez grupy form naczyń: **AI** (czteroelementowe), **AIIb** (trzyelementowe), **AIII** oraz **BIb** (dwuelementowe) (**Ryc. 63**). Najbardziej charakterystyczne były naczynia trzyelementowe z grupy form **AIIb**.

Wyróżniono tu naczynia dwustożkowate, baniaste i esowate charakterystyczne dla młodszego nurtu garncarstwa zachodniosłowiańskiego. Naczynia baniaste ze słabo wyđętym brzuścem i słabo wyodrębnionym, nieznacznie odgiętym na zewnątrz brzegiem nawiązują do niektórych naczyń określanych mianem naczyń typu C/Feld-

berg (Schuldt 1956; Łosiński, Rogosz 1983, s. 203-205, ryc. 174). Najliczniejsze były okazy o dwustożkowej czaszy ze słabo wydętym, dość nisko umieszczonym brzuściami i krótkim wylewem (**AIIB.D₂₋₃**; **Ryc. 64**). Wyroby te charakteryzowały się dość niskim standardem wykonania i niewielką dbałością o estetykę dekoracji. Stwierdzono niewielki asortyment watek zdobniczych. Odnotowano jedynie zdobiny wykonywane wielozębnym narzędziem. Przeważały motywy pasm linii horyzontalnych oraz falistych. Omawiane okazy silnie nawiązywały do naczyń charakterystycznych dla młodszego nurtu garncarstwa zachodniosłowiańskiego i miały swoje ściśle odpowiedniki w niektórych odmianach naczyń typu D/Menkendorf (Schuldt 1956; Łosiński, Rogosz 1983, s. 205-208, ryc. 178; 1986a, s. 14; zob. też Kempke 2001, s. 238; Stanisławski 2012, s. 54-58).

Odmienny typ reprezentuje niewielkie naczynko o dwustożkowej, zbliżonej do beczułkowej formie, posiadające cztery poziome, symetrycznie rozłożone i umieszczone w strefie największej wydętości brzuśca uszka (**Tabl. 17:c**). Po doklejeniu i uformowaniu uszek naczynie zostało ozdobione, o czym świadczą dekoracje częściowo na nie zachodzące, a przy jednym z nich widać dokładnie miejsce doklejenia uchwytu. Naczynie ozdobiono czterowatekową kompozycją. W górnej części brzuśca umieszczono podwójny (pierwszy tuż poniżej krawędzi szyjki i drugi tuż nad załomem brzuśca) watek zdobniczy w postaci wielokrotnej linii falistej wykonanej grzebykiem. Na lekko spłaszczonym załomie brzuśca naczynia, na wysokości uszek umieszczono trzecie pasmo tego samego wateku (tylko w miejscach pomiędzy uszkami, częściowo na nie nachodząc). Poniżej załomu brzuśca umieszczono jeszcze jedno pasmo tego samego wateku zdobniczego. Na powierzchni naczynia, w górnej partii brzuśca powyżej otworów czytelne są głębokie na 3 mm i szerokie na 4 mm pionowe rowki osiagające krawędź wylewu. Zostały zaznaczone rylcem bądź nożykiem

przez garncarza. Przemawiają za tym nieregularne zgrubienia na ich krawędziach oraz fakt, że wateki zdobnicze umieszczone w górnej części brzuśca zaczynają się i kończą około 2-3 mm od opisywanych rowków (zob. Wadył 2011). Naczynia z uchwytami w postaci uszek nie są często spotykanymi formami na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej (zob. Buko 1990, s. 288-290). Spośród niewielu garnków zaopatrzonych w ucha dominują te posiadające pionowe taśmowate, umieszczone między górną częścią brzuśca a wylewem (zob. Buko 1990, s. 289, ryc. 133; Schuldt 1981, s. 144, tabl. 64: j-k, n, o). Naczynia z niewielkimi poziomymi uszkami spotykane są wyjątkowo rzadko. W zasadzie na obszarach znajdujących się poza Pomorzem występują sporadycznie. Znalezisko z Węgrów nie posiada ściśle analogii. Najbliższą, szczególnie pod względem formy i rozmiarów jest okaz z Wolina. Naczynko to ma formę dwustożkową i wyraźnie wywinięty na zewnątrz kołnierzowaty wylew. Na załomie brzuśca umieszczono cztery poziome uszka (Łęga 1930, s. 82, tabl. XIII/71). Inne bardzo zbliżone pod względem formy i techniki wykonania to naczynie dwustożkowe ze Szczecina posiadające cztery umieszczone na załomie brzuśca niewielkie, lecz poziomo przekłute uszka (Lüdtke, Schietzel 2001, s. 1608, tabl. 294:3). Kolejne analogiczne wyroby pochodzą z nawarstwień wczesnośredniowiecznego Gdańska, gdzie odkryto sześć fragmentów naczyń z uszkami. Na szczególną uwagę zasługują cztery poziome z nakłutym otworem (Lepówna 1968, s. 48-50, ryc. 6:a-c, f).

Inny morfologicznie typ reprezentuje naczynie o profilu esowato-jajowatym z wysoko usytuowaną największą wydętością brzuśca charakteryzujące się silnie wychylonym na zewnątrz kołnierzowatym wylewem (**Tabl. 9:h**). Opisywany okaz nie ma bliższych analogii. Najbardziej zbliżone pod względem morfologii są naczynia tulipanowate typu VII wyróżnione w materiałach szczecińskich (Łosiński, Rogosz 1983, s. 213, ryc. 183). Te jednak wykonane zo-

stały w technice całkowitego obtaczania i mają silnie profilowane wylewy, przez co nie mogą być traktowane jako bliskie odpowiedniki.

Do naczyń typu D/Menkendorf nawiązuje dwustożkowe naczynie z grupy form **AIII** (**AIII.D₁**; **Ryc. 64**; zob. Łosiński, Rogosz 1983, s. 205–208, ryc. 178). Warto zwrócić uwagę na szerokootworowe esowate naczynie z grupy **BIb** (**BIb.E₁**; **Ryc. 64**; **Tabl. 20:b**) charakteryzujące się bardzo wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca oraz kołnierzwato wychylonym na zewnątrz wylewem. Egzemplarz ten nawiązuje pod względem formy i stylistyki do niektórych okazów z grupy naczyń typu D/Menkendorf (typ XXIX ceramiki w klasyfikacji szczecińskiej czy też wariant 5 z Wolina; zob. Łosiński, Rogosz 1983, ryc. 178; Stanisławski 2012, ryc. 38–39).

W analizowanym zbiorze dominowała ceramika całkowicie silnie formująco obtaczana (**GT4**), będąca najmłodszym nurtem techniczno-stylistycznym garncarstwa wczesnośredniowiecznego. Fragmenty naczyń tej kategorii stanowiły 99% ogółu. Analizowany zbiór naczyń całkowicie obtaczanych stanowił bardzo urozmaicony asortyment form (od jednoelementowych okazów misowatych po silnie profilowane cztero-elementowe garnki i wazy) charakteryzujących się zróżnicowanym zdobnictwem oraz mikro-morfologią.

W oparciu o kryterium segmentacji, frekwencji oraz liczby segmentów wyróżniono siedem podstawowych grup naczyń: **AI**, **AIIa**, **AIIb**, **AIIc**, **AIII**, **BI** oraz **BII**. Najczęściej notowano naczynia z grupy form **AIIb** (27% – 208 egzemplarzy). Niewiele niższą frekwencję miały pojemniki z grupy form **AIIc** (24% – 180 naczyń) oraz **AI** (19% – 146 okazów). Nieco mniejszy udział miały naczynia z grupy form **AIIa** (17% – 131 egzemplarzy). Pozostałe grupy form reprezentowane były sporadycznie (zob. **Ryc. 65**).

Wśród naczyń pierwszej grupy (**AI**) wyróżniono trzy podstawowe tendencje morfologiczne: pojemniki esowate, baniaste i dwustożkowe (**Ryc. 67, 68**). Najliczniejsze były okazy esowate, których frekwencja wynosiła 89%. Zasadniczo naczynia zaliczone do omawianej jednostki taksonomicznej charakteryzują się wyodrębnioną w pełni czaszą oraz obecnością szyjki. Naczynia tej grupy należą do najbardziej charakterystycznych form ceramiki całkowicie obtaczanej w młodszych fazach wczesnego średniowiecza na stanowiskach pomorskich (Stanisławski 2012, s. 66–67; Lepówna 1968, ryc. 27:a–h, 31:k, 35:c–g, 36:a–c, 39:a–c, f, 52:a–b; tam dalsza literatura). W klasyfikacji meklembursko-zachodniopomorskiej określa się je mianem naczyń typu J/Teterow (Schuldt 1956; Łosiński, Rogosz 1983, s. 215–216, ryc. 189). Twórcy klasyfikacji meklembursko-pomorskiej uznawali formy typu J/Teterow za garnki baniaste, niemniej jednak już w tych opracowaniach wyróżniono również okazy esowate oraz dwustożkowe (zob. Łosiński, Rogosz 1983; ryc. 189; zob. też Stanisławski 2012, s. 66–67; Rębkowski 2007b, s. 206). Naczynia tego typu są również bardzo charakterystyczne dla Mazowsza (na tych obszarach ceramika tego rodzaju określana jest mianem drohiczyńskiego typu przewodniego i różni się od naczyń określanych na Pomorzu typem J. Ich cechą wspólną jest posiadanie wyodrębnionej szyjki i krótkiego zazwyczaj odgiętego na zewnątrz wylewu; Musianowicz 1969, s. 138; Biermann 2006, s. 100, ryc. 69, tabl. 1:18, 7:4, 9:11, 13, 10:1, 11:5; Jaskanis 2008, s. 132–135). Występują one licznie w nawarstwieniach z młodszych faz wczesnego średniowiecza z obszaru ziemi chełmińskiej (rodzina form esowatych RF E2; Poliński 1996, s. 99–102, ryc. 2c). Podobne formy odnotowano na wielu stanowiskach z tzw. pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego. Miały znaczny udział w zbiorach z mezoregionu górnej Drwęcy, mikroregionu Baldram-Podzamcze, mikroregionu Weklice, mikroregionu Myślice-Rejsyty, grodzisk

w Łaniochu i Starym Dzierzgoniu (Wadyl 2013, s. 340–341; ryc. 186). Ceramikę tego typu odnotowano również na niektórych stanowiskach z ziem pruskich: w Szurpiłach (Engel 2009; ryc. 2:2, 3:4), Jeziorku (Antoniewicz, Okulicz 1958, tabl. XVII) czy też na cmentarzysku w Elblągu-Żytynie (Jagodziński 1997, s. 285, tabl. XIII:2–3).

W analizowanym zbiorze ceramiki najliczniej reprezentowane były naczynia z grupy form **AIIb**. Pod względem uformowania brzuśca wyróżniono rodziny form: baniastych (**AIIb.B**), esowatych (**AIIb.E**) oraz dwustożkowatych (**AIIb.D**). Najwięcej było okazów baniastych, których frekwencja wynosiła 53%. Niewiele mniej było okazów z rodziny form esowatych (43%). Naczynia z rodzin form dwustożkowatych notowano sporadycznie. Formy esowate (**Ryc. 72**) i baniaste (**Ryc. 70**) mają swoje odpowiedniki wśród naczyń typu G/Vipperow w klasyfikacji ceramiki z Pomorza Zachodniego (Schuldt 1956, s. 44–49; Łosiński, Rogosz 1983, s. 213–214; Rębkowski 2007a; 2007b, s. 205; Stanisławski 2012, s. 63–64) i ceramiki gdańskiej (Lepówna 1968, ryc. 31:e, h, 35:a–b, l; 36:i; 38:b; 41:k–l) oraz nie różnią się od naczyń szeroko rozpowszechnionych na Niżu Polskim (zob. Chudziak 1991a, s. 85–86; tam dalsza literatura). Garnki tego typu należą do najbardziej popularnych typów morfologicznych na całej Słowiańszczyźnie Północno-Zachodniej. Charakteryzują się wysokim poziomem technologicznym i raczej mało urozmaiconym zasobem zdobnictwa. Formy dwustożkowate z grupy form **AIIb** pod względem formalnym nawiązywały do naczyń typu G/Vipperow.

Naczynia z grupy form **AIIc** miały bardzo duży udział w omawianym zbiorze (24% wszystkich sklasyfikowanych typologicznie pojemników). Wyroby z tej grupy to naczynia z cylindryczną szyjką i baniastym, mniej lub bardziej wydętym brzuścem (**Ryc. 75**). Wyróżniono bogato ornamentowane naczynia z wysoką cylindryczną prostą bądź zwężającą się do wewnątrz szyjką, średnio wydętym wysoko umieszczo-

nym brzuścem (**AIIc.B₂₋₇**; **Ryc. 75**). Pojemniki te mają swoje odpowiedniki w naczyniach typu K wyróżnionych dla Pomorza Zachodniego (typ I i II ceramiki szczecińskiej; Łosiński, Rogosz 1983, s. 217–218, ryc. 192; zob. też Stanisławski 2012, s. 67, 228–229, ryc. 74–75; Rębkowski 2007a, s. 207). Naczynia takie typowe są dla gdańskiej wytwórczości garncarskiej (Lepówna 1968, s. 33–34, ryc. 31:b, g, j, 35:a, 36:i, 38:b). Warto zwrócić uwagę, że okazów tego typu nie odnotowano w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej (zob. Chudziak 1991a, s. 88, ryc. 8). Inną odmianą naczyń z cylindryczną szyjką były występujące zdecydowanie rzadziej okazy z krótką, niemal prostą szyjką i bardzo słabo wydętym ornamentowanym żeberkami brzuścem (**AIIc.B₃**; **Ryc. 75**). Ścisłe analogie znajdujemy na wielu stanowiskach z ziemi chełmińskiej (Chudziak 1991a, s. 88, ryc. 33), Pomorza Gdańskiego (Lepówna 1968, s. 34; ryc. 34:b, 35:b, f, l) czy też Mazowsza (Biermann 2006, s. 92, 100, ryc. 17:2).

Kolejną jednostkę taksonomiczną (**AIIa**) reprezentują naczynia o dwustożkowatym profilu, charakteryzujące się obecnością dolnej części brzuśca, szyjki i wylewu (**Ryc. 77**). Okazy zaliczone do tej grupy miały duży udział w strukturze analizowanego zbioru (17% wszystkich sklasyfikowanych form). Pojemniki te mają swoje odpowiedniki w niektórych typach (przede wszystkim typ XV i XVII) z rodziny typów J w klasyfikacji szczecińskiej (Łosiński, Rogosz 1983, s. 215, ryc. 189; zob. też Stanisławski 2012, ryc. 67:a,c, 68:c, 71:f), nie są to jednak formy typowe dla tamtejszej wytwórczości garncarskiej. Wyroby zaliczone do tej jednostki taksonomicznej są bardzo charakterystyczne dla garncarstwa z młodszych faz wczesnego średniowiecza w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej (rodzina form dwustożkowatych RF D2). Szczególnie charakterystyczne są dla ostatniej ćwierci XI i pierwszej połowie XII w., kiedy to były podstawowym komponentem lokalnego garncarstwa (Poliński 1996, s. 36, ryc. 2b; s. 167–170; zob. też Chudziak 1991a, s. 90, ryc. 37:i–l; 1991b, s. 15,

ryc. 17; 2003, s. 21, ryc. 4; Boguwolski, Kola 1982, tabl. VIII:7, X:7, 9). Zajmowały również istotną pozycję wśród ceramiki kruszwickiej (Dzieduszycki 1982, s. 40–41) oraz w zbiorach z południowo-zachodniej Wielkopolski (Hilczarówna 1967, s. 128–129). Występowały również wśród ceramiki gdańskiej (Lepówna 1968, ryc. 27:a, d, f; 31:3; 33:l), nie zostały jednak wyróżnione jako oddzielna jednostka taksonomiczna stąd też trudno oszacować jakie zajmowały miejsce w strukturze tamtejszego garncarstwa.

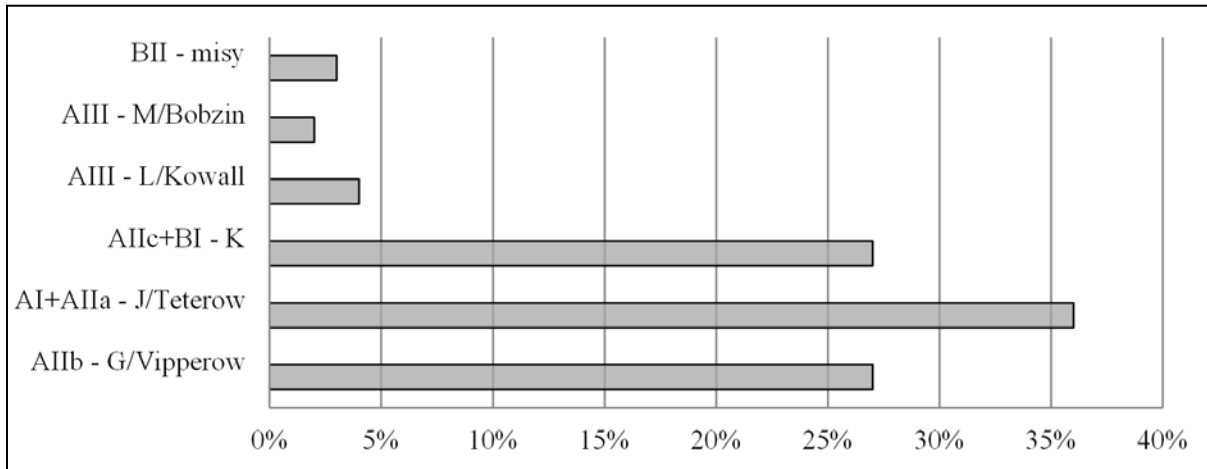
Do grupy form **AIII** zaliczono dwuelementowe formy składające się z dolnej i górnej partii brzuśca. Pod względem ukształtowania brzuśca naczynia klasyfikowano w obrębie dwóch rodzin form: baniastych oraz dwustożkowatych. Garnki tej grupy miały dość duży udział wśród ceramiki całkowicie obtaczanej. Ich frekwencja wynosiła 5,6%. Okazy baniaste z załomem umieszczonym na wysokości od około 1/2 do około 2/3, zawężoną górną częścią czaszy oraz charakteryzujące się dość bogatym programem ornamentacyjnym (**AIII.B₁₋₂**; **Ryc. 79**) posiadają swoje odpowiedniki w systemie klasyfikacji szczecińskiej – rodzina typów M, a także w systemie meklemburskim (Bobzin; Schuldt 1956). Integralnym elementem naczyń typu M/Bobzin były pokrywy z uchwytem. W analizowanym zbiorze nie udało się jednak zidentyfikować tych elementów. Tego typu okazy występują dość licznie na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii (Stanisławski 2012, s. 68–70). W opracowaniu ceramiki z grodu gdańskiego naczynia tego typu określono mianem doniczkowatych. Największą ich frekwencję (do 7%) stwierdzono w poziomach osadniczych 1–6 (Lepówna 1968, s. 35).

Inny typ reprezentują naczynia z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca, ze słabo wyodrębnionym brzegiem, którego krawędź jest ścięta do wewnątrz (**AIII.B₃₋₄**; **Ryc. 79**). Okazy tego typu nawiązują do naczyń określanych na Pomorzu Zachodnim mianem naczyń typu L/Kowall (Schuldt 1956; Łosiński,

Rogosz 1983, s. 212–213, ryc. 194; Stanisławski 2012, s. 68). Do naczyń typu L/Kowall nawiązują również formalnie dwustożkowate wazy z wysoko umieszczonym załomem brzuśca i zawężonym wylewem (**AIII.D₁₋₃**; **Ryc. 79**). Cechą wyróżniającą te naczynia jest ich ścięta wewnętrzna krawędź.

Do bardziej charakterystycznych, acz niezbyt licznie występujących, należą bogato dekorowane, szerokootworowe garnki esowate z listwą plastyczną (**Tabl. 12:j**). Naczynia tego typu licznie występowały w zespołach ceramiki z mezoregionu górnej i środkowej Weli (Wadył 2013, s. 94, ryc. 13), w dorzeczu dolnej Drwęcy (Chudziak 1991a, s. 94, 99, ryc. 43, 44:a; Chudziak 1991b, s. 11, ryc. 7), a także w Wielkopolsce (Hilczarówna 1967, s. 129; Dzieduszycki, Fogiel 1979, s. 64–65; Dzieduszycki 1982, tabl. 17). Niewielką ich liczbę zarejestrowano w Gdańsku (Lepówna 1968, s. 41–42). Omawiane naczynia z listwami plastycznymi nawiązują do naczyń z rodziny typów H/Weisdin w klasyfikacji meklembursko-pomorskiej (Schuldt 1956; Łosiński, Rogosz 1983; Rębkowski 2007b, s. 207–208; Kempke 2001; s. 243). Chronologia garnków tego rodzaju rozciąga się pomiędzy połową X, a drugą połową XII stulecia (Kempke 2001, s. 235, wykres 3).

Odmienny nurt morfologiczny reprezentują naczynia dwustożkowate z grupy form **BI**. Miały niewielki udział w zbiorze ceramiki z Węgrów (3,4%). W omawianej jednostce taksonomicznej sklasyfikowano naczynia dwustożkowate z cylindryczną szyjką (**Ryc. 81**). Formy te cechuje długa cylindryczna bądź lejowato zwężająca się szyjka oraz wysoko usytuowany ostry załom brzuśca. Mają odpowiednik w typie III z rodziny typów K ze Szczecina (Łosiński, Rogosz 1983, s. 217–218, ryc. 192). Najbliższe analogie znane są jednak z Gdańska. W opracowaniu ceramiki z grodu gdańskiego nie wyróżniono form dwustożkowatych, a omawianą grupę naczyń zaliczono do okazów z cylindryczną szyjką (Lepówna 1968, s. 33–34).

Ryc. 92. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy poszczególnych grup naczyń odpowiadający klasyfikacji meklembursko-pomorskiej. Oprac. S. Wadył

Fig. 92. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of different vessel groups corresponding to the Mecklenburgian-Pomeranian classification. By S. Wadył

Bardzo typowym wytworem garncarzy z zespołu osadniczego w Węgrach były misy (Ryc. 82). Zidentyfikowano łącznie 22 naczynia tego typu (3%). Wyróżniono dwa typy: głębokie misy o prostym brzegach oraz naczynia w kształcie bardziej rozłożystych mis o prostych brzegach. Zdobnictwo mis było mało urozmaicone. Przeważały okazy dekorowane wyłącznie dookólnymi żłobkami. Najbliższe analogie znane są z grodu gdańskiego, gdzie występowały one w materiałach ze wszystkich poziomów osadniczych, jednak ich frekwencja nie przekroczyła jednego procenta. W klasyfikacji szczecińskiej misy zaszeregowano do rodzin typów R (Łosiński, Rogosz 1983, s. 225, ryc. 199), ich odpowiedniki w Meklemburgii noszą miano Garz (Schuldt 1956).

Wyróżniono ponadto fragment pucharaka na pustej nóżce (Tabl. 9:k). Naczynie zostało pewnie zidentyfikowane po dolnej partii tzw. nóżce, nie było jednak możliwe jej powiązanie z czaszą.

Na naczyniach całkowicie obtaczanych zaobserwowano bardzo duże zróżnicowanie ornamentów (zob. Ryc. 88–91). Zdecydowana większość wyrobów zdobiona była systemem

dwuwątkowym (68%). Duży odsetek stanowiły okazy dekorowane jednym tylko motywem (26%). Układy trójwątkowe i wielowątkowe miały skromny udział (łącznie 8%). Analiza porównawcza ceramiki całkowicie obtaczanej w zakresie jej związków chronologiczno-przestrzennych z materiałami z obszarów ościennych świadczy o pewnej odrębności lokalnego garncarstwa.

Na uwagę zasługuje zaskakująca struktura morfologiczna analizowanego zbioru (zob. Ryc. 92), w którym przeważały naczynia z tzw. cylindryczną szyjką (27%²¹)²² i naczynia nawiązujące do naczyń typu G/Vipperow (27%) oraz naczynia z wyodrębnioną szyjką odpowiadające formom J/Teterow – 19%. Duży udział miały okazy z grupy form AIIa – 17%. Jeśliby zsumować naczynia tej grupy z naczyniami z grupy AI ten typ naczyń zająłby pierwszą pozycję pod względem frekwencji (36%). Nie są to jednak

²¹ Zestawiono łącznie naczynia z grupy form AIIc oraz BI. Klasyczne formy baniaste z cylindryczną szyjką miały udział rzędu 24%.

²² W nawarstwieniach grodu gdańskiego frekwencja naczyń tego rodzaju nie przekraczała 15% (Lepówna 1968).

grupy tożsame. W zasadzie najistotniejszym podobieństwem jest obecność szyjki. Warto również zwrócić uwagę na znaczny udział naczyń w formie mis (3%) oraz egzemplarzy nawiązujących do naczyń M/Bobzin (1,7%) i L/Kowall (3,9%). Mimo wielu lokalnych elementów zarówno w zakresie stylistyki, jak i mor-

fologii, a szczególnie struktury zbioru garncarstwo w kompleksie osadniczym w Węgrach pozostawało w strefie oddziaływania głównych nurtów rozwojowych ceramiki pomorskiej. Ceramika z omawianego obszaru najsilniej nawiązuje do wyrobów garncarskich ze stanowiska 2 w Gdańsku (Lepówna 1968).

2. Charakterystyka gospodarcza oraz poziom życia codziennego. Grupy funkcjonalne A-E

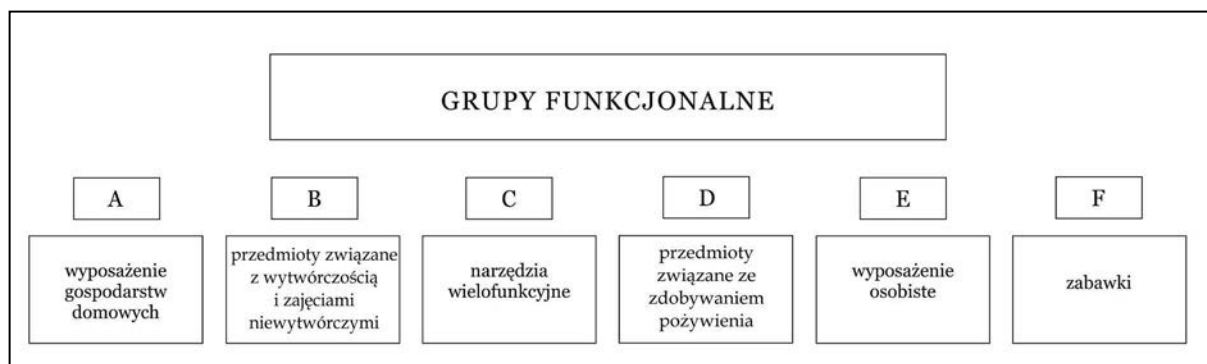
Zabytki tzw. wydzielone tworzą interesującą kolekcję złożoną z 228 różnego rodzaju przedmiotów. W większości analogicznych opracowań stosowane jest kryterium surowcowe (zob. np. Biermann 2006, s. 126–145; Jaskanis 2008, s. 90–98; Pawlak, Pawlak 2008, s. 27–71; Stanisławski, Filipowiak 2013, s. 169–180). Rzadziej materiały źródłowe przedstawiane są w układzie funkcjonalno-surowcowym (Cnotliwy, Leciiejewicz, Łosiński 1983, s. 254–284; Brzostowicz 2002, s. 24–93). Ostatnio zaproponowano wartość odnotowania propozycję analizy funkcjonalno-typologicznej (zob. Kowalska 2011, s. 186–187, 217–220; ryc. 109). Materiały podzielono na osiem głównych grup funkcjonalnych: A – podstawowe wyposażenie domostw i gospodarstw; B – przedmioty świadczące o miejscowej wytwórczości i wykonywaniu zajęć niewytwórczych; C – narzędzia wielofunkcyjne; D – przedmioty związane z rybołówstwem, transportem wodnym; E – przedmioty związane z rolnictwem; F – wyposażenie osobiste; G – biżuteria, H – zabawki, instrumenty muzyczne. Dopiero na drugim etapie stosowano kryterium surowcowe. Zdajemy sobie sprawę, że znalezienie schematu analizy wolnego od niedostatków i uproszczeń jest niemożliwe. Niemniej jednak sądzimy, iż proponowany klucz analizy

funkcjonalno-typologicznej, w dalszej kolejności uwzględniający rodzaj wykorzystanego surowca, będący zmodyfikowanym schematem opracowania szczecińskiego jest tym najodpowiedniejszym, uwzględniającym możliwie najszersze spektrum cech i gwarantujący uzyskania odpowiedzi na szereg stawianych pytań.

Proponowane w niniejszym opracowaniu ujęcie zakłada podział zabytków wydzielonych na sześć głównych grup funkcjonalnych, które obejmują: **A** – wyposażenie gospodarstw domowych; **B** – przedmioty związane z wytwórczością i zajęciami niewytwórczymi; **C** – narzędzia wielofunkcyjne; **D** – przedmioty związane ze zdobywaniem pożywienia, rolnictwem, hodowlą i rybołówstwem; **E** – wyposażenie osobiste; **F** – zabawki (**Ryc. 93**). Zaszeregowanie niektórych przedmiotów do wydzielonych grup nie zawsze było zadaniem łatwym. Pewne przedmioty mogłyby zostać przyporządkowane do dwóch lub większej liczby grup. W 56 przypadkach nie możliwe było określenie kategorii przedmiotu.

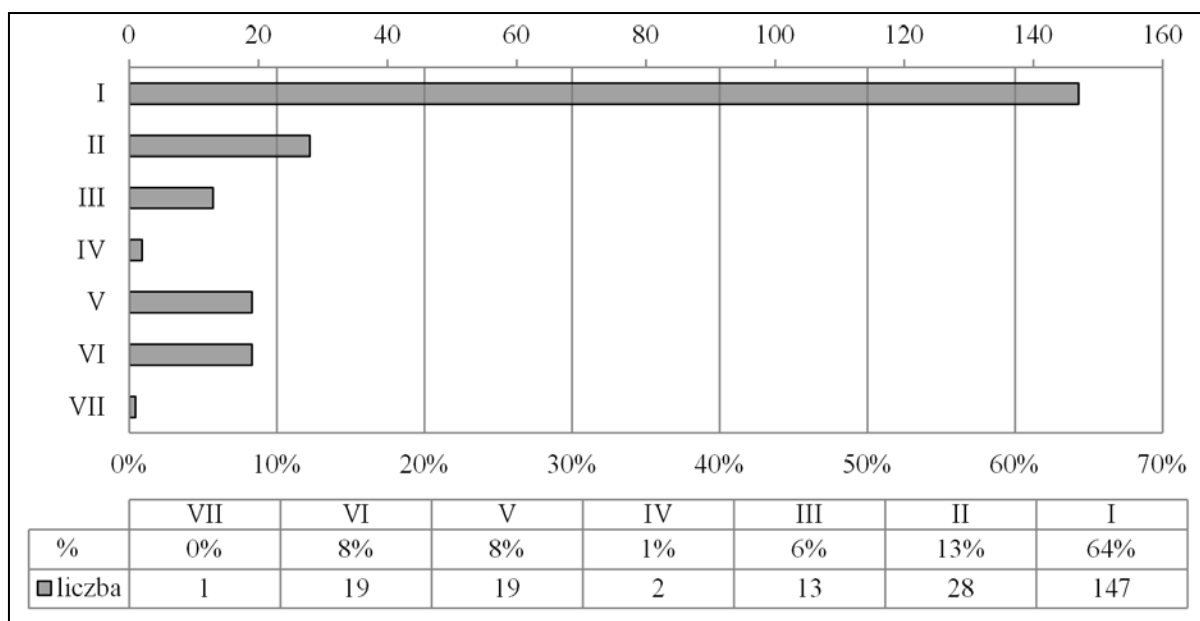
Przedmioty z żelaza (grupy funkcjonalne A-F)

Przedmioty żelazne stanowiły najliczniejszy zespół, reprezentowany przez 147 zabytków (zob. **Ryc. 94**). Najliczniejsze w tym zbiorze były na-

Ryc. 93. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Schemat przedstawiający podział przedmiotów na grupy funkcjonalne. Oprac. S. Wadył

Fig. 93. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Diagram presenting the division of items into function groups. By S. Wadył

Ryc. 94. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział procentowy poszczególnych grup surowcowych wśród zabytków wydzielonych. I – przedmioty z żelaza; II – przedmioty z metali kolorowych; III – przedmioty z surowców kamiennych; IV – przedmioty z bursztynu; V – przedmioty z gliny; VI – przedmioty z kości i poroża; VII – przedmioty ze szkła. Oprac. S. Wadył

Fig. 94. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of different raw material groups among non-mass artefacts I – iron items; II – non-ferrous metal items; III – stone items; IV – amber items; V – clay items; VI – bone and antler items; VII – glass items. By S. Wadył

Tabela 1. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział przedmiotów wykonanych z różnych surowców w grupach funkcjonalnych A–F. Oprac. S. Wadył

Table 1. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of items made of different raw materials in Function Groups A–F. By S. Wadył

SUROWIEC	GRUPA FUNKCJONALNA						
	A	B	C	D	E	F	SUMA
ŻELAZO	23	6	41	8	26		104
METALE KOLOROWE	11	3			9		23
SUROWCE KAMIENNE	7			4			11
BURSZTYN		2					2
GLINA	2	14				3	19
KOŚĆ I POROŻE	2		7		5		14
SZKŁO					1		1
SUMA	45	25	47	12	41	3	174

rzędzia wielofunkcyjne (grupa funkcjonalna C): noże, nożyce, świdry oraz punce. Kolejną grupę stanowiły elementy wyposażenia osobistego (grupa funkcjonalna E). Wyróżniono elementy uzbrojenia (topory, groty strzał, groty włóczni), rzędu końskiego i sprzętu jeździeckiego (ostrogi, wędzidła, rozdzielacz uzdy), elementy stroju (sprzączki do pasa), a także raki. Liczny zespół tworzyły również różnorodne okucia, okucia wyrobów bednarskich, gwoździe, haczyki, łańcuchy (grupa funkcjonalna A). Zaliczono tu również wyjątkowe znalezisko w postaci żelaznej, miedziowanej kłódki służącej zapewne do zamykania skrzyni. Dość liczne były również przedmioty świadczące o obróbce surowca żelaznego: półfabrykaty żelazne, żuźle (grupa funkcjonalna B). Mniej liczny zespół tworzyły przedmioty związane ze zdobywaniem pożywienia (grupa funkcjonalna D). Do tej kategorii zaliczono dość liczne haczyki do wędek, ościń, a także półkosek.

Przedmioty z metali kolorowych (grupy funkcjonalne A, B, E)

W nawarstwieniach kompleksu osadniczego w Węgrach znaleziono 28 wyrobów z metali kolorowych – brązu, ołowiu i srebra (Ryc. 94). Najwięcej było elementów wyposażenia gospodarstw: okuć i fragmentów naczyń (grupa funkcjonalna A). Drugie miejsce zajmowały elementy wyposażenia osobistego (grupa funkcjonalna E). Należy wymienić biżuterię (pierścionki), okucie pochewki noża, a także rozdzielacz rzemieni ogłowią. Z grupą funkcjonalną B (przedmioty związane z wytwórczością i zajęciami niewytwórczymi) powiązano dwa odważniki w koszulce brązowej, srebrną monetę oraz brązową taśmę – kabłąk do wiaderka.

Przedmioty z surowców kamiennych (grupy funkcjonalne A, D)

Wyroby z surowców kamiennych reprezentowane są przez 13 przedmiotów (Ryc. 94). Najliczniej reprezentowane były osełki (7 egzem-

plarzy) zaliczone do grupy funkcjonalnej A. Wyróżniono również kamienne rozcieracze zaszerogowane do tej samej grupy.

Przedmioty z bursztynu (grupa funkcjonalne B)

Podczas prac wykopaliskowych znaleziono dwie surowe bryłki surowca bursztynowego (Ryc. 94). Były one zapewne związane z jego obróbką i reprezentują grupę funkcjonalną B.

Przedmioty z gliny (grupy funkcjonalne A, B, F)

Przedmioty z gliny były reprezentowane dość licznie – łącznie zidentyfikowano 18 zabytków z tego surowca (Ryc. 94). Wśród wyrobów glinianych wyróżniono fragmenty prążnic (grupa funkcjonalna A), przęśliki do obciążania wrzecion, tygielki odlewnicze (grupa funkcjonalna B), a także grzechotkę i dwie kulki gliniane, które prawdopodobnie należy zaliczyć do grupy funkcjonalnej F (zabawki).

Przedmioty z kości i poroża (grupy funkcjonalne A, C, E)

Wyroby z kości i poroża stanowiły dość liczny zespół, reprezentowany przez 19 przedmiotów (Ryc. 94). Prawie połowę stanowiły drobne narzędzia: igły, kolce zaliczone do grupy funkcjonalnej C. Stosunkowo licznie reprezentowane były również przedmioty będące elementami wyposażenia osobistego (grupa funkcjonalna E), głównie przybory toaletowe (grzebień, pochewka grzebienia). Wyróżniono ponadto jedną hetkę oraz paciorek z kręgu rybiego.

Przedmioty ze szkła (grupa funkcjonalne E)

W materiałach z zespołu osadniczego w Węgrach zidentyfikowano jeden przedmiot szklany. Był to paciorek barwy ciemnoniebieskiej.

2.1. Wyposażenie gospodarstw domowych (grupa funkcjonalna A)

W grupie funkcjonalnej A zebrano szereg przedmiotów uznanych za elementy wyposaże-

nia gospodarstw domowych. Dostępny materiał źródłowy pozwala na częściową rekonstrukcję wyposażenia domostw i budynków gospodarczych. Owa cząstkowość wynika z faktu niepełnego, fragmentarycznego zachowania wielu przedmiotów i zupełnego braku innych, o których użytkowaniu i funkcjonowaniu w każdym gospodarstwie jesteśmy przekonani. O ile w przypadku przedmiotów wykonanych z żelaza, metali kolorowych, gliny, surowców skalnych czy też kości i poroża stan zachowania źródeł jest zadawalający, to w odniesieniu do wyrobów z surowców organicznych nie można tego powiedzieć. Podczas wieloletnich badań prowadzonych w obrębie kompleksu osadniczego w Węgrach nie odnotowano zabytków organicznych: drewnianych, skórzanych oraz tekstylnych. Stan taki wynika z niesprzyjających zachowaniu i konserwacji właściwości fizykochemicznych nawarstwień kompleksu.

Naczynia gliniane

Naczynia gliniane są najliczniejszą kategorią źródeł odkrytych podczas badań kompleksu osadniczego. Są to wyroby będące podstawowym elementem wyposażenia gospodarstw domowych. Ceramice poświęcono odrębny podrozdział ze względu na jej wartość w studiach nad lokalnym rzemiosłem garncarskim, związkami chronologiczno-przestrzennymi tego rzemiosła z innymi obszarami (zwłaszcza z najistotniejszym ośrodkiem kulturowym Pomorza Wschodniego – Gdańskiem), a przez to szczególne walory poznawcze w kwestii związków kulturowych oraz ustaleń chronologicznych (zob. rozdz. V.1).

Naczynia drewniane

Wśród materiałów odkrytych w nawarstwieńiach kompleksu osadniczego w Węgrach nie było naczyń i pojemników drewnianych, co jest spowodowane niekorzystnymi dla zachowania surowców organicznych warunkami fizykochemicznymi nawarstwień. Za słuszością umiesz-

czenia naczyń drewnianych w tym zestawieniu przemawia jednak obecność okuć bednarskich. Wyróżniono obręcz służącą do spajania klepek, kabłąki zaczepiane do ucha umożliwiające przenoszenie naczyń oraz ucha żelazne.

Obręcz żelazna do spajania klepek zachowała się w postaci dwóch fragmentów taśmy żelaznej o szerokości około 6,5 mm (**Tabl. 7:r**). Została znaleziona w warstwie IV, w wykopie 7 na działce F. Szacowana średnica obejmującej wynosiła około 10 cm, służyła zatem do wzmocnienia naczynia o relatywnie niewielkiej średnicy. Uważa się, że większość obręczy dla niewielkich naczyń wykonywana była z drewna lub przepołowionych prętów leszczyny i świerka wiązanych za pomocą klamer i zacięć (Kowalska 2011, s. 230; tam dalsza literatura).

Ucha do wiader zachowały się w trzech egzemplarzach. Dwa znaleziono w warstwie II i III zadokumentowanej w wykopie 7 na działce D. Trzeci egzemplarz pochodził z warstwy III zarejestrowanej w wykopie 6 na działce B. Były wykonane z czworobocznych w przekroju żelaznych prętów (**Tabl. 6:w, x, y**). Wszystkie ucha zachowały się fragmentarycznie – w każdym przypadku jedno ramię. Ich długość wahała się od 44 do 59 mm.

Ostatnie elementy metalowe związane z naczyniami drewnianymi to kabłąki. Odnotowano dwa egzemplarze. Były one zaczepiane o ucha bądź mocowane w otworach znajdujących się w klepkach naczyń. Jeden z nich wykonany został z brązu (**Tabl. 7:i**). W przekroju był czworoboczny, długość boku wynosiła 6 mm. Długość całkowita zachowanej części to 100 mm. Drugi okaz o zachowanej długości równej 139 mm wykonany został z żelaza. W przekroju jednostronnie wypukły, o szerokości 6 mm (**Tabl. 7:k**). Oba egzemplarze zostały znalezione w warstwie III, w wykopie 7 na działce D.

Prawdopodobnie pewna część nieokreślonych przedmiotów mogła również pochodzić od scharakteryzowanych elementów. Wydaje się, że naczynia drewniane, pomimo braku

zachowanych okazów, były dość powszechne. Drewno było surowcem ogólnodostępnym i relatywnie łatwym w obróbce, w związku z tym różnego rodzaju przedmioty z tego surowca były niewątpliwie wykorzystywane w gospodarstwach domowych.

Prażnice

Pod pojęciem prażnica kryją się „duże, płytke, grubościennie, zazwyczaj prostokątne [...] pojemniki wykonane z gliny schudzonej domieszką organiczną [...] i piaskiem” (Foltyn 1998, s. 69–70). Prażnice były ważnym elementem wyposażenia gospodarstw domowych. Ich fragmenty należą do pospolitych znalezisk na stanowiskach wczesnośredniowiecznych (Paternoga, Rzeźnik 2007, s. 81; Simonova 1997, ryc. 3). Najczęściej przyjmuje się, że były to naczynia związane z przetwórstwem żywności, szczególnie przy zabiegach związanych z oczyszczaniem i prażeniem zboża, być może wypiekaniem pieczywa (Brzostowicz 2002, s. 84–85). W dotychczasowych opracowaniach wskazywano na szereg zróżnicowanych zastosowań przedmiotów tego typu (zob. Malinowski 1959, s. 76–77; Paternoga, Rzeźnik 2007, s. 94–95). Proponowano między innymi ich zastosowanie w pracach metalurgicznych (Szafranski 1961, s. 51; Zoll-Adamikowa 1979, przyp. 101) czy też użytkowaniu w charakterze naczyń zasobowych, a także naczyń do przygotowania słodu na piwo. Przegląd obecnych w literaturze poglądów na ten temat ujawnia szerokie spektrum możliwych zastosowań przedmiotów tego typu. Przeważają jednak opinie o kuchennym przeznaczeniu prażnic – do pieczenia chleba, przygotowania prażma i innych pokarmów, a także do oczyszczania ziarna z plew i ości oraz podsuszania ziarna przed zmieleniem (Paternoga, Rzeźnik 2007, s. 94; tam dalsza literatura).

Wśród analizowanych materiałów zidentyfikowano fragmenty dwóch prażnic. Oba okazy pochodzą z warstwy III zarejestrowanej w wykopie 7 w obrębie działki A. W obu przypad-

kach były to fragmenty z zachowaną krawędzią o grubości ścianki około 20 mm. Ze względu na fragmentaryczne zachowanie egzemplarzy z Węgrów nie jest możliwa rekonstrukcja ich pierwotnych rozmiarów. Na podstawie analogii można jednak przypuszczać, że były to prostokątne wanienki o wymiarach od 450–700 mm na 350–600 mm i wysokości około 100–120 mm (zob. Brzostowicz 2002, s. 84).

Oprawki z poroża

Oprawki z poroża łączyć należy z drewnianymi uchwytami i rękojeściami narzędzi metalowych. W literaturze przeważa pogląd, że przedmioty te służyły do wzmacniania drewnianych rękojeści noży (Cnotliwy 2001, s. 139; 2013, s. 79; zob. też Rajewski 1939, s. 86; Kostrzewski 1962, s. 227). Zdaniem E. Cnotliwego oprawki z poroża wytwarzano prawdopodobnie w każdym warsztacie grzebienniczym. Sądził przy tym, iż część przedmiotów tego typu mogła być wytwarzana na własny użytek w ramach zajęć domowych (1973, s. 229). W przypadku najpopularniejszych niewielkich oprawek cylindrycznych bądź w kształcie cylindrycznego stożka o wysokości około 20–25 mm pogląd ten nie wzbudza większych wątpliwości. Potwierdzają to między innymi odkrycia ze Szczecina (Kowalska 2011, s. 241, ryc. 135) czy też znaleziska grobowe z Dziekanowic w Wielkopolsce (Wrzesińska, Wrzesiński 2003, s. 242, ryc. 4).

Oдноśnie oprawek w kształcie rurki nie ma jednak jednoznacznych poglądów i często uznaje je się za przedmioty nieokreślone (zob. np. Biermann 2006, s. 284). Znaleziska z nawarstwień kompleksu osadniczego w Węgrach reprezentują właśnie ten typ. Pierwsza oprawka została odkryta w obrębie obiektu mieszkalnego w warstwie V, w wykopie VII na działce A. Miała długość 67 mm i średnicę 9–11 mm (**Tabl. 4:e**). Ten okaz nie był zdobiony. Druga z oprawek znaleziona została w warstwie VIII zarejestrowanej w wykopie 4 na działce B. Miała długość 74 mm i była zdobiona kompozycją

składającą się z dookólnych żłobków umieszczonych na końcach oprawki oraz motywem łusek pokrywającym całą powierzchnię pomiędzy żłobkami (Tabl. 4:d). Określenie funkcji omawianych oprawek jest zadaniem trudnym. Analogiczne znaleziska ze Szczecina (egzemplarze z tego ośrodka miały długość do 80 mm) zaliczone zostały do jednej kategorii przedmiotów wraz z klasycznymi cylindrycznymi i stożkowatymi oprawkami (Kowalska 2011, s. 241–242). Podobny przedmiot interpretowany jako rękojeść noża pochodzi z cmentarzyska w Dziekanowicach (Wrzesińska, Wrzesiński 2003, ryc. 5). I jest to najbardziej prawdopodobna interpretacja tych znalezisk. Wątpliwości wzbudzają jednak niewielkie ich średnice (około 10 mm). Zatem w otworze o średnicy około 7 mm musiałby się mieścić drewniany trzonek wraz trzpieniem. Z podobnych rurek kościanych wykonywano gwizdki, piszczałki oraz flety (zob. Wrzesińska, Wrzesiński 2003, s. 255, ryc. 10; Kowalska 2011, s. 341–342). Analizowane przedmioty nie miały jednak żadnych otworów, nie ma również podstaw do uznania ich za półwytwory. Zatem należy je traktować jako domniemane oprawki/rękojeści noży bądź innych niewielkich narzędzi.

Osełki

Osełki należą do grupy przedmiotów znajdowanych relatywnie często na stanowiskach wczesnośredniowiecznych. Były to przedmioty o dość szerokim zastosowaniu w codziennych czynnościach gospodarskich. W literaturze pojawiła się spora liczba definicji osełek, definicji w znacznym stopniu się różniących (zob. uwagi na ten temat: Foltyn, Jochemczyk 1994, s. 52–53). Osełki, nazywane również brusami to przedmioty z surowców kamiennych posiadające przynajmniej jedną powierzchnię pracującą i służące do ostrzenia noży, nożyc, siekier, grotów strzał i włóczni, haczyków oraz niektórych przedmiotów kościanych, rogowych. Brusy nadawały się również do oczyszczania przedmiotów drewnianych, kościanych czy rogowych. Wyrażano

również opinie, że mogły być wykorzystywane w zabiegach toaletowych, a także jako narzędzia dentystyczne i chirurgiczne (Kaźmierczyk 1990, s. 123–125). Część osełek charakteryzuje się bardzo wysokim standardem wykonania, niemal idealnymi proporcjami rzutu, wysokimi walorami estetycznymi. Niektóre z nich zostały zaopatrzone w otwór lub nacięcia umożliwiające ich przytroczenie do pasa. Okazy posiadające otwór mogły również być zawieszane na szyi i pełnić funkcję swoistych ozdób (Hensel 1987, s. 345; Kaźmierczyk 1990, s. 124; Piekalski 1991, s. 81).

Osełki były najliczniejszą kategorią zażytków wykonanych z surowców kamiennych w materiałach z kompleksu osadniczego w Węgrach. Reprezentowane były przez siedem egzemplarzy. Najwięcej znaleziono w nawarstwie niach odsłoniętych w wykopie 7 na działkach A i F (4 egzemplarze). Dwie osełki pochodziły z warstwy III zadokumentowanej w wykopie 3 na działce E. Jeden egzemplarz znaleziono w warstwie VI zarejestrowanej w wykopie 4.

W dotychczasowych opracowaniach poświęconych omawianej kategorii przedmiotów zaproponowano kilka schematów typologicznych (Łęga 1930, s. 236–237; Kostrzewski 1939, s. 125–127; Kaźmierczyk 1990, s. 123–143; Piekalski 1991, s. 78–81; Foltyn, Jochemczyk 1994; Brzostowicz 2002, s. 78–81). Najbardziej uniwersalna wydaje się być propozycja M. Brzostowicza (2002, s. 78–81) nawiązująca do zastosowanych już kilkakrotnie w literaturze przedmiotu schematów typologicznych (zob. np. Kostrzewski 1939, s. 125–127; Piekalski 1991, s. 78–81). Podstawowym kryterium podziału zbioru na dwie główne grupy była estetyka wyrobów. Wyróżniono osełki cechujące się mało starannym wykonaniem (grupa A), a także egzemplarze wykonane bardzo starannie (grupa B). Na drugim stopniu klasyfikacji wyróżniono cztery typy osełek, które występowały zarówno w grupie A, jak i grupie B. Podstawą klasyfikacji była obecność lub brak śladów zabiegów powodują-

Ryc. 95. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Oselki z mułowca (a, c) i fyllitu (b). Fot. S. Wadył

Fig. 95. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Mudstone (a, c) and phyllite (b) whetstones. Photo S. Wadył

cych zawężenie oselki, co pozwoliło na wyróżnienie czterech typów oselek:

Typ I – oselki prostokątne bez śladów obróbki;

Typ II – okazy cechujące się zwężeniem sylwetki jednego z końców oselki. Wyróżniono dwie odmiany:

IIa – egzemplarze z jednostronnie zwężonym końcem;

IIb – okazy z dwustronnie zwężonym końcem;

Typ III – oselki charakteryzujące się przewężeniem w środkowej części narzędzia. Wyróżniono dwie odmiany:

IIIa – okazy odznaczające się przewężeniem jednego z dłuższych boków narzędzia;

IIIb – okazy odznaczające się przewężeniem obu boków oselki;

Typ IV – narzędzia z dwoma zawężonymi końcami (zob. Brzostowicz 2002, s. 80, ryc. 34).

W analizowanym zbiorze wyróżniono tylko kilka typów wydzielonych przez M. Brzostowicza, co było spowodowane niezbyt dużą liczebnością zabytków tej kategorii. Przeważały oselki starannie wykonane z grupy B, do której zaliczono pięć egzemplarzy. Oselek, których estetyka wyglądu nie odgrywała większej roli miały mniejszy udział (trzy egzemplarze).

W grupie A wyróżniono jeden okaz o prostokątnym kształcie reprezentujący typ I (**Tabl. 3:k**). Jedną oselkę przypisano do typu III, odmiany a (**Tabl. 3:l**).

W grupie B reprezentowany był każdy z typów. Do typu I zaliczono jeden okaz odznaczający się brakiem śladów zabiegów mających na celu zawężenie sylwetki (**Tabl. 3:n**). Dwie oselki należały do typu II, odmiany b (**Tabl. 3:j, m**). Jeden okaz zaszeregowano do typu III, odmiany b (**Tabl. 3:i**). Również typ IV reprezentowany był przez jedną oselkę (**Tabl. 3:h**). Na dwóch przedmiotach odnotowano przewiercone otworki o średnicy około 4,5 mm służące do przytroczenia do pasa bądź zawieszenia na szyi (**Tabl. 3:h, i**). Kolejny okaz miał na jednym z końców niewielkie zagłębienie, będące zapewne śladem po niedokończonym otworze. W jednym przypadku na jednym z końców narzędzia stwierdzono rowki pozwalające prawdopodobnie na przytroczenie oselki za pomocą rzemienia tudzież sznura do pasa.

Podczas wykonywanych coraz częściej analiz petrograficznych oselek okazuje się, że część z nich jest niewątpliwie pochodzenia „obcego”. Szczególnie dużo zainteresowa-

nia archeologów, jak i petrografów wzbudzała ostatnio proweniencja osełek fyllitowych. Geolog Janusz Skoczylas wyraził pogląd, że osełki z fyllitu znajdowane na wczesnośredniowiecznych stanowiskach na Pomorzu Zachodnim wykonano z surowca wschodniosudeckiego z rejonu doliny Złotego Potoku (Skoczylas 1990, s. 51–53, 58, 69, 116). Inną propozycję przedstawił niemiecki archeolog Ingo Gabriel, którego zdaniem do produkcji osełek fyllitowych w strefie nadbałtyckiej używano łupku skandynawskiego, prawdopodobnie wydobytego z wychodni znajdujących się w zachodniej Norwegii (Gabriel 1988, s. 248). Ustalenia J. Skoczylasa spotkały się także z krytyką środowiska polskich archeologów (Łosiński 1997; Duczko 2000, s. 27; Kara 2006; Szydłowski 2011; Lisowska 2014, s. 217). Realizowane ostatnio analizy materiałów z Dolnego Śląska również przeczą poglądom J. Skoczylasa (Lisowska 2014, s. 217–220).

Wśród osełek z Węgrów trzy egzemplarze prawdopodobnie wykonane zostały z surowca skandynawskiego. Dwie z mułowca, jedna zaś z fyllitu (**Ryc. 95**). Pozostałe utworzono z piaskowca, łupku kwarcowego oraz amfibiolitu.

Szczególnie istotne w kontekście studiów nad kontaktami kulturowymi i wymianą handlową są osełki wykonane z materiału skandynawskiego. Osełki z fyllitu są dość często spotykane na stanowiskach pomorskich, wielkopolskich, meklemburskich, szczególnie w nawarstwieniach z X–XI w. W późniejszym okresie na znaczeniu zyskały osełki z narzutowego gnejsu, mułowca ilastego oraz piaskowca kwarcytowego (Skoczylas 1990; Kara 2006, s. 396). Osełki z fyllitu postrzegane są jako przedmiot rozwiniętej dystrybucji, w odniesieniu do Polski północno-zachodniej opartej na sieci dalekosiężnych kontaktów (Kara 2006, s. 395). Znaleźiska osełek fyllitowych we wczesnopiastrzewskich ośrodkach grodowych interpretowana jest jako świadectwo intensyfikacji dalekosiężnych kontaktów handlowych, a pośrednio dynamizacji procesów państwowotwórczych (Kur-

natowska 1994, s. 72). Niewątpliwie przedmioty te należy traktować jako elementy wczesnośredniowiecznej kultury elitarnej.

Rozcieracze

Kamiennym rozcieraczom przypisuje się zastosowanie w procesie przetwarzania produktów żywnościowych. Były to bardzo popularne narzędzia w okresie wczesnego średniowiecza. Najczęściej wykonywane były z otoczków o rozmiarach pasujących do dłoni. W kwestii zastosowania surowca najbardziej popularne były rozcieracze ze skał o ziarnistej strukturze (Nasz 1950, s. 33). Ich funkcja sprowadzała się przede wszystkim do przygotowywania pożywienia (rozgniatanie, rozcieranie zbóż, orzechów i innych produktów).

W nawarstwieniach kompleksu osadniczego w Węgrach znaleziono cztery rozcieracze. Wszystkie egzemplarze odkryto w wykopie 7. Dwa pochodziły z obiektu mieszkalnego odsłoniętego w obrębie działki A. Pozostałe okazały się znalezione w warstwie IIIe i V zarejestrowanych na działce D. Na wszystkich egzemplarzach są czytelne ślady użytkowania w postaci silnie zagładzonej jednej z płaszczyzn rozcieracza. Rozcieracze zostały wykonane z mikrogranitu i piaskowca kwarcowego.

Łańcuchy

Do elementów wyposażenia gospodarstw zaliczono również fragmenty łańcuchów. W nawarstwieniach odsłoniętych w wykopach 6 i 7 znaleziono fragment łańcucha składający się z trzech ogniów oraz dwa pojedyncze ogniwa (**Tabl. 6:t, u**). Poszczególne ogniwa łańcucha były wykonywane z taśmy żelaznej i szerokości 3,5–4 mm. Długość pojedynczego ogniwa wynosiła 40 mm. Przedmioty tego typu miały wszechstronne zastosowanie w gospodarstwie domowym.

Haczyki

Tak zwane haczyki dwuzębne zwykle umieszcza się w kategorii przedmiotów związanych

z wyposażeniem gospodarstw domowych. Do tej kategorii zaliczono jeden haczyk żelazny ze skręconymi ramionami (**Tabl. 7:e**), który został pozyskany w trakcie eksploracji warstwy II w wykopie 5, w obrębie działki B2. Haczykom tego rodzaju przypisywano rozmaite funkcje. Wiązano je z różnymi czynnościami związanymi z rybołówstwem m.in. z narzędziami do wyciągania sieci czy też z suszeniem i wędzeniem ryb. Wskazywano również na funkcję jako haków służących do podwieszania i suszenia mięs. Sugerowano również, że mogły to być narzędzia do wyciągania gwoździ, a także zawiasy (Kowalska 2011, s. 251; tam dalsza literatura). Autorka największego opracowania dotyczącego haczyków dwuzębnych z obszarów Słowiańszczyzny opowiedziała się za funkcją związaną z przygotowywaniem i przetwarzaniem produktów żywnościowych – przede wszystkim suszeniem i wędzeniem (Zoll-Adamikowa 1998, s. 318).

Okucia żelazne

Metalowe okucia wzmacniały i chroniły różnego rodzaju przedmioty drewniane i skórzanego, przez co również zostały zaliczone do kategorii elementów wyposażenia gospodarstw domowych. W materiałach z zespołu osadniczego w Węgrach pochodzą cztery fragmentarycznie zachowane elementy okuć żelaznych. Są to: niewielki fragment blachy żelaznej z otworem po nitach, żelazny nit (**Tabl. 7:w**), a także dwa przedmioty wykonane z wąskiej żelaznej taśmy, być może klamerki do zasuwek (**Tabl. 6:g, 1**). Opisane przedmioty pochodziły z nawarstwień odsłoniętych w wykopach 4, 6 i 7.

Okucia z metali kolorowych

Znacznie więcej było okuć wykonanych z metali kolorowych (różnych stopów miedzi). Łącznie znaleziono 10 przedmiotów tego typu. Są to różnych rozmiarów, przeważnie zachowane w drobnych fragmentach blaszki, w niektórych

przypadkach z otworami na nity (**Tabl. 7:l-p, u**). Część z nich nosi ślady napraw w postaci kolejnych warstw blachy przytwierdzonej nitami (**Tabl. 7:u**). Niezbyt staranny wygląd efektów tych zabiegów świadczy o przydomowym charakterze napraw wykonywanych we własnym zakresie. Zdecydowana większość okuć z metali kolorowych (osiem egzemplarzy) została znaleziona w wykopie 7 na działkach A, D i F. Tylko dwa z pochodziły z nawarstwień zadokumentowanych w wykopie 6.

Okucie znalezione w warstwie II w wykopie 6 zasługuje na szczególną uwagę ze względu na ornament na jego powierzchni. Okucie zachowało się we postaci dwóch łączących się fragmentów o długości 49 mm (**Tabl. 7:m**). Szacowana długość całego okucia wynosiła 80 mm. W środkowej części miało 16 mm szerokości i zwężało się ku krawędziom do 12 mm. W zachowanej części znajdują się dwa otwory na nity – jeden przy końcu okucia i jeden w jego centralnej części. Okucie było zdobione motywem niewielkich trójkątnych punktów wzdłuż krawędzi tworzących bordiurę. Wewnątrz okucia naniesiono analogiczny ornament tworzący wijące się i przecinające linie przypominające pewnego rodzaju spiralę. Być może było to okucie pasa, chociaż pewne określenie jaki przedmiot okucie wzmacniało i ozdobiło nie jest możliwe.

Odkryto również brązowe okucie skórzanego pochewki noża, zdobione misternym ornamentem przedstawiającym motyw węża/smoka. Ze względu na wyjątkowy, raczej elitarny charakter tego okucia zostało zaszerogowane do kategorii wyposażenia osobistego (grupa funkcjonalna E).

Kłódka

W warstwie IV, w obrębie chaty nr 1 odsłoniętej w wykopie 7 na działce F znaleziono komorę (cylinder) kłódki cylindrycznej. Kłódka została wykonana z miedziowanego żelaza.

Znalezisko należy niewątpliwie do bardziej interesujących przedmiotów pozyskanych w trakcie badań. Służyło prawdopodobnie do

zamykania skrzyni, w której przechowywano cenne przedmioty. Kłódki tego rodzaju składają się z cylindra wykonanego z blachy żelaznej, często miedzianej i kabłąka zamykającego mechanizm. W większości przypadków mają wzmocnienia w postaci kilku pierścieni (Kolchin 1953, s. 152–153, ryc. 128).

Egzemplarz z Węgrów zachował się w postaci cylindra o długości 90 mm i średnicy 42 mm. Na jednym z boków miał żeberko o szerokości około 15 mm. Poniżej umieszczono ornament roślinny w postaci dwóch gałązek zwieńczonych kwiatem (Tabl. 7:d). Wydaje się, że cylinder nie był wzmocniany dodatkowymi obręczami.

Na stanowiskach wczesnośredniowiecznych takie egzemplarze są znajdowane stosunkowo rzadko. Znane są między innymi z Wrocławia (XIII w.) i Opoła (XII–XIII w.) (Czerska 1972). Bardzo podobny, nieposiadający wzmocniających pierścieni, zachowany razem z wewnętrzną częścią okaz został znaleziony w Iglomi w obiekcie datowanym na XII–XIII w. (Gajewski 1957, s. 70, Tabl. III:2). Kłódki również spotykane są jako elementy wyposażenia grobowego kupców w X–XI w. (zob. Bogucki 2010, s. 35, 37, 45, 48–49; tam dalsza literatura). Dość często znajdowane są stanowiskach ruskich (Kolchin 1953, s. 152–159, ryc. 128, 132; 1959, s. 78–93, ryc. 65, 68–69; Nikolskaya 1987, s. 67, ryc. 32; Khoroshev, Sorrokin 1992, s. 118, ryc. IV.13).

Gwoździe

Gwoździe tworzyły dość liczny zbiór zabytków żelaznych. Łącznie znaleziono osiem egzemplarzy. Połowa z nich została znaleziona w nawarstwiach odsłoniętych w wykopie 7. Po dwa okazy pochodziły z nawarstwień odsłoniętych w wykopie 6 i 13. Trzy gwoździe zachowały się w stanie kompletnym. Ich długość wahała się między 49 a 56 mm, maksymalna szerokość boku trzpienia wynosiła 4–5 mm, średnica główki 13–14 mm. Zachowane w całości egzemplarze (Tabl. 7:g–h) reprezentowały typ IV

w klasyfikacji J. Piekalskiego (1991, s. 66–67). Były to okazy z okrągłymi główkami odkuwane w specjalnych gwoździownicach (Piekalski 1991, s. 71). Określenie przynależności typologicznej pozostałych egzemplarzy ze względu na fragmentaryczny stopień zachowania nie było możliwe.

2.2. Przedmioty związane z wytwórczością i zajęciami niewytwórczymi (grupa funkcjonalna B)

Zajęcia wytwórcze

Mieszkańcy zespołu osadniczego w Węgrach niewątpliwie wykonywali pewne zajęcia wytwórcze. Biorąc pod uwagę charakter i stan dostępnych materiałów źródłowych rozstrzygnięcie charakteru i skali tych zajęć jest zadaniem niesłychanie trudnym. Dysponujemy jedynie szczątkowo zachowanymi świadectwami zajęć wytwórczych zarówno przedmiotów i narzędzi wykorzystywanych w trakcie tych czynności, jak i produktów końcowych tych działań w postaci gotowych wyrobów. Są to jedynie pośrednie przesłanki, pozwalające jednak podjąć próbę nakreślenia charakteru i skali zajęć prowadzonych przez mieszkańców tego ośrodka.

Obróbka bursztynu

Zabytki bursztynowe są stosunkowo często znajdowane na wczesnośredniowiecznych stanowiskach pomorskich. Bursztyn występuje powszechnie na wybrzeżu Morza Bałtyckiego. Wolno sądzić, że w okresie wczesnego średniowiecza dostęp do niego nie był trudny. Surowiec bursztynowy jest stosunkowo łatwy w obróbce. Prawdopodobnie prostsze przedmioty mogły być wytwarzane we własnym zakresie w ramach gospodarstw domowych. Do obróbki wykorzystywano podstawowe narzędzia, takie jak noże, świdy i piłki.

Misternie wykonane wyroby z tego surowca, przede wszystkim ozdoby znajdowane w ośrodkach nadmorskich świadczą o wyspecjalizowanym rzemiośle bursztyniarskim. Bar-

dzo bogate zespoły wyrobów bursztynowych (paciorki, pierścionki, krzyżyki, wisiorki, kostki do gry), a także półproduktów oraz surowca bursztynowego pozyskano podczas badań prowadzonych w obrębie grodu gdańskiego, gdzie niewątpliwie funkcjonowały wysoce wyspecjalizowane pracownie bursztyniarskie (Wapińska 1967; 1993; Drozd 2013; 2014).

W materiałach z kompleksu osadniczego w Węgrach znaleziono jedynie dwie bryłki surowca bursztynowego, nie zidentyfikowano gotowych wyrobów bursztynowych. Większą bryłkę o wymiarach 26x20 mm odkryto w warstwie III w wykopie 7 na działce A. Druga, niewielka bryłka (8x6 mm) została znaleziona w warstwie II zadokumentowanej w obrębie wykopu 6.

Trudno w związku z powyższym podejmować zagadnienie lokalnej obróbki bursztynu. Niemniej jednak wydaje się, że znaleziony w trakcie badań surowiec świadczy o jakiejś formie lokalnej obróbki. Zapewne są to ślady obróbki prowadzonej w ramach gospodarstw domowych na własne potrzeby.

Obróbka drewna

Surowiec drewniany charakteryzował się łatwą dostępnością, dużymi walorami użytkowymi oraz mnogością zastosowań. Drewno odgrywało dużą rolę w różnych dziedzinach gospodarki. Było podstawowym budulcem do wznoszenia domostw, budynków gospodarczych, mostów, dróg oraz innych środków transportu. Drewno było również głównym surowcem wykorzystywanym przy wznoszeniu urządzeń obronnych, zamykających dostęp do osiedli ludzkich. Wyrabiano z niego również szerokie spektrum narzędzi, naczyń, rękojeści, zabawek, instrumentów muzycznych, a także różnych elementów wyposażenia domowego.

W dziedzinie obróbki drewna wyróżnia się kilka odrębnych specjalizacji rzemieślniczych: ciesielstwo, bednarstwo, tokarstwo, szkutnictwo i stolarstwo (Hensel 1987, s. 240; zob. też Hołubowicz 1956, s. 180; Grupa 2000, s. 139–

140). Zapewne niektóre przedmioty, naczynia z drewna i narzędzia, których wykonanie nie wymagało specjalistycznych umiejętności wykonywano w ramach zajęć domowych.

W warstwach kulturowych opisywanego kompleksu osadniczego nie zachowały się przedmioty drewniane. Fizykochemiczne warunki nie sprzyjały zachowaniu wyrobów drewnianych.

O wykorzystywaniu drewna do wznoszenia wału obronnego świadczą dowodnie relikty zwęglonych konstrukcji drewnianych odsłonięte w wykopach 4, 6 oraz 7. Analizy węgli drzewnych pozwoliły na oznaczenie sześciu gatunków drzew. Wyraźnie przeważały drzewa liściaste, przede wszystkim brzoza, olcha, grab zwyczajny, buk zwyczajny oraz dąb szypułkowy i bezszypułkowy. Z drzew iglastych odnotowano jedynie występowanie sosny (Klichowska 1969c). W próbkach zawierających pozostałości zwęglonych konstrukcji wału dostrzeżono wyraźną przewagę brzozy. Warto zwrócić uwagę na skład gatunków drewna w próbkach pobranych z obiektu mieszkalnego odsłoniętego w wykopie 7. W próbach tych oznaczono jedynie dąb szypułkowy i bezszypułkowy.

Wytwarzanie, a na pewno używanie naczyń drewnianych potwierdzają okucia bednarskie w postaci obręczy do spajania klepek, uch oraz kabłąków.

Nie mamy podstaw do sugerowania istnienia warsztatów specjalizujących się w obróbce drewna. Nie ulega jednak wątpliwości, że część przedmiotów i naczyń mogła być wykonywana na miejscu w ramach czynności domowych, zwłaszcza w przypadku wyrobów nie wymagających specjalnych technik i umiejętności.

Tkactwo

Wytwarzanie tkanin było niewątpliwie jednym z podstawowych zajęć domowych w okresie wczesnego średniowiecza. Proces ten składał się z różnych etapów: przędzenia, tkania i dal-

Ryc. 96. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Gliniany przęślik z imitacją pisma. Fot. L. Okoński

Fig. 96. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Clay spindle whorl with an imitation of writing. Photo L. Okoński

szego przetwarzania tkanin (Łęga 1930, s. 247; Kowalska 2011, s. 262). Do wytwarzania przędzy używano wrzecion i przęślików, w których je umieszczano.

Najczęściej uważa się, że wytwarzanie przędzy i tkanin należało do zajęć kobiecych (Dembińska 1978a, s. 178; Możdziej 1990, s. 158). Na stanowiskach o metryce wczesnośredniowiecznej znajduje się pozostałości narzędzi i przedmiotów niezbędnych do wyrobu tkanin: wrzeciona, przęśliki, noże tkackie, trzepaczki do lnu, fragmenty krosien, czółenka i przęślice (zob. np. Kamińska, Nahlik 1958; Kowalewska 2010). Na wielu stanowiskach znajdowane są również tkaniny (Kamińska, Nahlik 1958; Nahlik 1959; Rulewicz 1983, s. 278; Maik 1988; 1991; Sikorski 1989–1990).

Podstawowymi surowcami do wytwarzania przędzy były rośliny włóknisto-oleiste, jak len i konopie, a także zwierzęta hodowlane (przede wszystkim owca) oraz niektóre zwierzęta futerkowe (Rulewicz 1983, s. 278; zob. też. Kamińska-Nahlik 1958, s. 7–8; Kaube 1965, s. 91–92).

Przęśliki należą do przedmiotów najczęściej znajdowanych na stanowiskach wczesnośredniowiecznych. Ich powszechność wskazu-

je na istotną rolę jaką odgrywało wytwarzanie tkanin oraz na przydomowy charakter tkactwa, którym trudniono się w większości gospodarstw domowych. Przedmioty te były wytwarzane najczęściej z gliny i drewna, rzadziej z surowców skalnych, poroża czy bursztynu (Szafranska 1952, s. 179–180; Hensel 1987, s. 276–277).

W nawarstwieniach zespołu osadniczego w Węgrach nie przetrwały pozostałości żadnych tkanin ani też drewnianych narzędzi wykorzystywanych w procesie ich wytwarzania. Zidentyfikowano tylko przęśliki, reprezentowane przez 11 glinianych egzemplarzy. Pięć okazów znaleziono w nawarstwieniach odsłoniętych w wykopie 7 (na działkach A i F). Trzy przęśliki pozyskano z wykopu 6. Kolejne dwa znaleziono w nawarstwieniach wykopu 4 na działce C, zaś pojedynczy okaz pochodził z wykopu 5.

Osiem przęślików nosiło ślady obtaczania, trzy zaś należały do okazów ręcznie lepionych. Przy próbie systematyzacji analizowanych przęślików zastosowano propozycję typologii tych przedmiotów zaproponowaną przez M. Parczewskiego (1988, s. 89). Zdecydowana większość należała do typu I, były to mianowicie przęśliki charakteryzujące się dwustożkowatą

formą. Do tego typu zaliczono osiem egzemplarzy – wszystkie nosiły ślady obtaczania. Najliczniej reprezentowane były przęśliki odmiany Ia, czyli okazy o płaskich biegunach (Tabl. 3:d, e, g). Odmianę Ib – przęśliki o biegunach lejowato zwężających się ku otworowi – reprezentowały dwa egzemplarze (Tabl. 3:f), zaś odmianę Ic – o biegunach wąskich i ostrych jeden przęślik (Tabl. 3:c). Do typu II obejmującego przęśliki w kształcie spłaszczonej kuli zaliczono trzy okazy (Tabl. 3:a). Dwa z nich były całkowicie ręcznie lepiące, jeden zaś nosił ślady obtaczania.

Średnica analizowanych przęślików wynosiła od 28 do 38 mm, najczęściej jednak okazy mieściły się w przedziale 30–33 mm. Ich wysokość wynosiła od 16 do 23 mm, zaś średnica otworu, w którym umieszczano wrzeciono: 8–12 mm, przy czym najliczniejsze były egzemplarze o średnicach otworu wynoszących 9–10 mm.

Tylko na dwóch przęślikach zarejestrowano zdobienia. Pierwszy okaz dekorowany był wątkiem niewielkich kółek o średnicy 3 mm odciskanych rurką. Kółka tworzyły układ przypominający ramiona trójkąta, którego wierzchołek stykał się z biegunem przęślika, trzykrotnie powtórzony układ pokrywał zarówno dolną jak i górną płaszczyznę przęślika (Tabl. 3:b).

Drugi z przęślików pokrywał znacznie bardziej złożony układ zdobniczy. Wymaga on jednak szczególnego potraktowania z innego powodu – na jego powierzchni umieszczono układ znaków, który należy interpretować jako imitację pisma cyrylicy. Przęślik miał kształt beczułkowaty i reprezentował typ II. Całą powierzchnię pokrywał układ zdobniczy utworzony z dwóch wątków ornamentacyjnych. W strefie największej wydętości naniesiono niezbyt regularne pasmo pojedynczej linii falistej. W górnej i dolnej części umieszczono szereg zdobin w kształcie odcisków grzebyka wielozębego. Wątek ten nie tworzył jednak żadnej kompozycji, były to raczej relatywnie równomiernie

rozłożone w stosunku do osi przęślika ukośne i pionowe odciski.

Na jednej z płaszczyzn, tuż nad wątkiem w postaci linii falistej umieszczono ryty napis (Ryc. 96; Tabl. 3:a). Sama obecność imitacji inskrypcji cyrylicy czyni omawiany przedmiot znaleziskiem wyjątkowym. Zdaniem Alexeya A. Gippiusa z Instytutu Studiów Słowiańskich Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, wybitnego znawcy języka staroruskiego, ciąg znaków znajdujący się na omawianym przęśliku nie jest pismem cyrylicy. Był jednak przekonany, iż jest to imitacja pisma. Imitacje napisów są relatywnie często spotykane na przęślikach. Z samego Nowogrodu znanych jest kilka przedmiotów tego typu z *quasi*-inskrpcjami.

Niemniej jednak znaki odnotowane na przęśliku mają swoje odpowiedniki wśród zażytków paleografii cyrylicy o metryce XI–XII wiecznej (zob. Medyntseva 2000, tabl. 1; Skobelkin 2005, s. 8), w związku z czym możliwe jest podjęcie próby ich odczytania. Największe wątpliwości wywołuje pierwszy znak. Jedyne rozwiązanie, jakie się nasuwa to podobieństwo do litery „F” („Ф”). Drugi znak przypomina literę „A” („А”). Trzeci wzbudza najmniej wątpliwości – uderzające jest podobieństwo do litery „E” („Е”). Ostatni to prawdopodobnie litera „Sza” („Ш”) bądź „Szcz” („Щ”). Cały *quasi*-napis rekonstruujemy jako „Ф А Е Ш”. Prawdopodobnie jest to układ imitacji liter niemający żadnego znaczenia.

Napisy na przęślikach spotykane są na obszarach Rusi, rzadziej na terytorium Bułgarii (Szafranski 1961, s. 112). Na terenach wschodniosłowiańskich przęśliki z inskrpcjami znane są w liczbie 30 egzemplarzy znalezionych między innymi w Kijowie, Nowogrodzie, Riazaniu, Suzdalu czy Biełoziersku (Medyntseva 2000, s. 52–68; Franklin 2004, s. 78–79; zob. też Jakobson 1971, s. 611–613). Część była zrobiona z łupku owruckiego, część zaś z gliny (Medyntseva 2000, s. 52–68, ryc. 12–14). Poza przedstawieniami w postaci poszczególnych liter, sekwencji

liter, zdecydowana większość odczytanych napisów odnosi się do własności – zapisy w postaci imion („Molodilo”, „Nastki”) czy też określenia przynależności („prześlík Potwory”, „prześlík babci”). Pojedyncze prześlíki mają napisy odnoszące się do szczególnych okoliczności („Ivan-ko znalazł [to]”, „Ianka podarował ten prześlík Zhirce”) czy też inskrypcje o charakterze wotywnym (Medyntseva 2000, s. 52–68). W literaturze przedmiotu dość powszechnie przyjmuje się, że napisy i inne ornamenty spotykane na prześlíkach należy interpretować w kategoriach znaków własnościowych (zob. m.in. Rybakov 1948, s. 188; Kołos-Szafrańska 1952, s. 186–193; Szafrański 1961, s. 112; Hensel 1987, s. 389).

Być może znakowanie prześlíków, a także innych przedmiotów miało na celu zabezpieczenie przed ich stratą. Oczywiście samo dekorowanie wynikało z pobudek estetycznych, chęci posiadania przedmiotów odpowiadających gustom posiadacza, a także przedmiotów wyróżniających się na tle innych.

Charakter inskrypcji na prześlíkach zdaje się sugerować znajomość pisma w szerokich kręgach społecznych, a także codzienność i powszechność używania pisma. W takim duchu odczytywano jak dotychczas inskrypcje spotykane na naczyniach, prześlíkach czy też zwitkach kory brzozonej. Miały one poświadczać upowszechnienie umiejętności pisania nawet wśród ludności wywodzącej się z niższych warstw społecznych (Szafrański 1961, s. 113–114; tam dalsza literatura). Hipoteza przedstawiająca „obraz rzesz prostych kobiet przędących, czytających i nanoszących swoje imiona na prześlíkach” została poddana ostatnio w wątpliwość przez Simona Franklina (2004, s. 79). Zdaniem tego autora niewielka liczba przedmiotów tego typu świadczy o ograniczonym społecznym kontekście ich użytkowania. Zasugerował również, że domowe wykorzystanie prześlíków nie jest ich jedynym zastosowaniem i że były one przedmiotem wymiany handlowej, a także zapewne środkiem płatniczym. Rzeczywi-

ście prześlíki z łupku owruckiego cieszyły się popularnością w dużej części Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej (Michalik, Pavlenko, Paszkowski, Momasevskij, Wołoszyn 2003; Wołoszyn 2004).

Jednak dzierzawczy charakter większości napisów raczej przeczy koncepcji, że były to inskrypcje – znaki firmowe produktów w postaci prześlíków.

Na ziemiach polskich znaleziska prześlíków z inskrypcjami lub próbami naśladownictwa pisma są niezmiernie rzadkie. Próbę naśladownictwa pisma odnotowano na prześlíku datowanym na pierwszą połowę XII w. z Ostrówka w Opolu (Cehak-Hońubowiczowa 1954, s. 14, ryc. na s. 17). Domniemane znaki pisarskie stwierdzono również na jednym z prześlíków odkrytych w Biskupinie (Szafrański 1961, s. 111–112, ryc. 140). Autor sądził, że rzekome pismo może przedstawiać dwie litery: „NM”. Wydaje się, że napis jest raczej motywem dekoracyjnym w postaci zygzaka, a brak połączenia tego wątku tworzący złudzenie dwóch odrębnych znaków spowodował, że został zinterpretowany jako litery.

Oba egzemplarze, zarówno opolski, jak i biskupiński miały nosić ślady pisma łańciskiego. Z kolei na analizowanym prześlíku z Węgrów stwierdzono imitację napisu w alfabecie cyrylicy. Interpretacja tego faktu nie jest sprawą oczywistą. Czy należy się liczyć z ruską proveniencją tego przedmiotu? Wydaje się że trudno traktować przedmiot w kategorii importu. Prześlíki, zwłaszcza gliniane były w powszechnym użyciu i miały raczej niewielką wartość. Kolejna przesłanka przecząca takiej interpretacji to niezbyt staranny sposób wykonania całego układu zdobniczego, przemawiający raczej za powstaniem prześlíka na miejscu, a na pewno za wykonaniem go we własnym zakresie, bez angażowania garncarza/rzemieślnika.

Alternatywnym rozwiązaniem jest dopuszczenie możliwości obecności jakiejś grupy ludności z obszarów ruskich w strukturze

mieszkańców zespołu osadniczego w Węgrach. Nie dysponujemy jednak żadnymi innymi przesłankami, które mogłyby wesprzeć tę hipotezę.

Pewne jest jedno – osoba, która wykonała czy też była w posiadaniu tego przęślika albo znała, albo też zetknęła się gdzieś z pismem tego rodzaju.

Obróbka surowców kamiennych

Nie istnieją bezpośrednie dowody potwierdzające lokalną obróbkę surowców skalnych. Mamy jednak pewne przesłanki pozwalające na stwierdzenie, że w pewnym zakresie surowiec kamienny mógł być obrabiany na miejscu i na pewno był wykorzystywany. Zasób przedmiotów kamiennych znalezionych w Węgrach nie jest zbyt imponujący – składał się w zasadzie z osełek oraz rozcieraczy. Część osełek była prawdopodobnie importami (chodzi o egzemplarze wykonane z surowca skandynawskiego – mułowca i fyllitu). Inne wykonane zostały z surowców bardziej dostępnych, przez co mogły być wytwarzane na miejscu. Nie wymagały w zasadzie żadnej obróbki kamienne rozcieracze, które były dobierane z otoczków, a podstawowym kryterium było dopasowanie do dłoni.

W pewnych dziedzinach gospodarki surowiec kamienny był wykorzystywany w postaci naturalnej, przede wszystkim przy wznoszeniu wałów czy też konstruowaniu palenisk.

Wykonanie narzędzi, takich jak przęśliki, osełki, żarna wymagało specjalistycznych umiejętności i niewątpliwie parali się tymi zajęciami ówcześni fachowcy od obróbki kamienia.

Obróbka kości i poroża

Część przedmiotów z kości i poroża znalezionych podczas badań zespołu osadniczego w Węgrach odzwierciedlała rzemieślniczy, wyspecjalizowany nurt obróbki tych surowców. Były to przede wszystkim fragmenty grzebieni (**Tabl. 4:b–c**), pochewka grzebienia (**Tabl. 4:a**), rogowie oprawki (**Tabl. 4:d–e**), które powstały nie-

wątpliwie w pracowniach rzemieślniczych, być może w którejś ze zidentyfikowanych pracowni gdańskich (zob. Hilczerówna 1961, s. 43–69) bądź też wolińskich (Cnotliwy 1973, s. 63–73). W materiałach z tych ośrodków znaleziono najbliższe analogie, zwłaszcza dla pochewki grzebienia.

Na objętym badaniami obszarze nie natrafiono na pozostałości fragmentów kości i poroża noszących ślady obróbki ani na półwytwory przedmiotów z tych surowców. Trudno w związku z powyższym mówić o lokalnej obróbce poroża i kości, przynajmniej o rzemieślniczym charakterze.

Wykonanie drobnych narzędzi, takich jak igły czy kolce nie wymagało specjalnych umiejętności. Dość łatwa do wykonania była również hetka czy też paciorek z rybiego kręgu. W związku z powyższym wolno sądzić, że przedmioty tego typu mogły powstawać na miejscu w ramach zajęć domowych.

Obróbka żelaza i metali kolorowych

Za miejscową obróbką żelaza i metali kolorowych przemawiają przedmioty znalezione w trakcie badań oraz relikty pieców do wytopu rudy. Kowalstwo i związane z nim hutnictwo było niewątpliwie rzemiosłem szczególnie ważnym. Jego rangę należy tłumaczyć przede wszystkim wzrostem zapotrzebowania na dobrej jakości narzędzia oraz broń.

Na podstawowe wyposażenie kuźni składało się palenisko, z którym połączony był miech oraz zestaw narzędzi: młotki, kleszcze, gładziki, przecinaki, piłki. A w przypadku bardziej wyspecjalizowanych warsztatów jeszcze dodatkowe narzędzia i przybory (Kowalska 2011, s. 267). Nie natrafiono jednak na relikty zabudowań, które można by interpretować jako pozostałość kuźni.

W nawarstwieniach kompleksu osadniczego w Węgrach odkryto pewne przedmioty poświadczające lokalną obróbkę. Należy wskazać cztery półfabrykaty, odpad produkcyjny oraz

liczne bryłki żużli. W warstwie VIII, w wykopie 4 na działce C znaleziono dwie prostokątne bryłki żelaza o wymiarach 28x19x14 mm oraz 23x19x19 mm (**Tabl. 7:s-t**). Większą bryłę żelaza znaleziono w nawarstwieniach wykopu 5 (wymiary 51x38x26 mm; **Tabl. 7:x**). Ostatni półfabrykat to żelazna sztabka-płaskownik o długości 116 mm i szerokości 11 mm znaleziona w warstwie III zarejestrowanej w wykopie 6 na działce B. Bryły żużli znaleziono w wykopie 7 na działce D, a przede wszystkim w wypełni-skach pieców odkrytych w wykopie 5 na działkach A-B (zob. **Ryc. 11**). Bezpośrednich dowodów na obróbkę żelaza w Węgrach dostarczają również pozostałości pieców do wytopu rudy odsłonięte w wykopie 5 na działkach AB oraz w wykopie 7 na działce D. Obiekt z wykopu 7 pochodził z fazy przedgrodowej (został zarejestrowany poniżej nawarstwień konstrukcyjnych wału grodziska). Piece odkryte w wykopie 5 należy zapewne synchronizować z funkcjonowaniem grodu. Omówienie, interpretacja relik-tów tych obiektów zawarte zostały w rozdziale II i IV. Również w wykopie 8 znaleziono kilka dużych brył żużla żelaznego. Być może były one pozostałością zniszczonego pieca. Żużle żelazne znane są również z badań powierzchniowych AZP – zostały znalezione na stan. 11 w Gościszewie.

Wyniki analizy spektralnej wytypowanych przedmiotów żelaznych wskazują wyraźną ho-mogeniczność zbioru. Zdecydowana większość elementów wykazała te same cechy pozwalające na łączenie zbioru ze stabilnym zapleczem ma-teriałowym i być może produkcyjnym, zaopa-trującym zespół osadniczy w surowiec żelazny i/lub gotowe wyroby (Kucypera 2014a, s. 3).

Warto odnotować, że na stanowisku nr 1 w Gdańsku znaleziono znaczną ilość rudy i żużli poświadczające hutnictwo żelazne w ośrodku gdańskim (Piaskowski 1960, s. 72, ryc. 32–34).

Świadectwa obróbki metali kolorowych pochodzą z wykopu 7. Były to gliniane tygielki odlewnicze związane niewątpliwie z wytopem

metali kolorowych (**Tabl. 5:c, f**). Jeden z nich znaleziono w warstwie IIIb w obrębie działki D. Na tej samej działce w skrzyni nr 2 znaleziono dwa kolejne tygielki. Obecność dwóch egzem-plarzy w skrzyni wału sugeruje, że pochodzą one z fazy przedgrodowej i trafiły do skrzyni w momencie wznoszenia umocnień obronnych grodu. Jeden okaz znaleziono jednak w nawar-stwieniach związanych z fazą grodową.

Zachowany w prawie kompletnym stanie tygielek miał wysokość 46 mm, jego średni-ca wynosiła 30 mm (**Tabl. 5:f**). Dwa pozostałe okazy zachowały się we fragmentach, niemniej jednak stopień ich zachowania pozwala rekon-struować ich formę jako identyczną z kształtem tygielka zachowanego w całości.

Analogiczne tygielki odlewnicze pocho-dzą z grodu gdańskiego (Hołowińska 1959, tabl. VIII; Dembińska 1978b, s. 152, ryc. 91), a także z Czerska (Rauhutowa 1976, s. 97–98, ryc. 39:5). Podobne w formie tygielki wykonywano rów-nież z piaskowca (Kowalska 2011, s. 267–268, ryc. 236:2–3).

Zajęcia niewytwórcze

Kupiectwo

Wymiana handlowa była niewątpliwie jednym z fundamentów rozwoju gospodarczego zespo-łu osadniczego w Węgrach. Potwierdzają to niezbyt liczne, lecz bardzo istotne znaleziska z grodziska w postaci monety oraz dwóch od-ważników. Poświadczają to również pośrednio depozyty monet i kruszcu srebrnego datowane na XI–XII w. odkryte w okolicy (skarby z Go-ściszewa, gm. Sztum, Lasek, gm. Nowy Staw oraz prawdopodobnie Stawca, gm. Nowy Dwór Gdański; Wadył 2013, s. 13, 399, ryc. 153).

Z nawarstwień kompleksu osadniczego nie pozyskano dużej liczby świadectw kupiectwa. Nie ulega wątpliwości, że utensylia kupieckie: wagi, odważniki, a także monety były cennym dobrem, stąd też niewielka liczba znalezisk tego typu nie powinna wzbudzać zdziwienia.

Ryc. 97. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Denar wspólnej emisji Konrada II i abpa Pilgrima wybity w mennicy w Andernach. Fot. L. Okoński

Fig. 97. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Denarius issued by Konrad II and Abp Pilgrim minted in Andernach. Photo L. Okoński

Moneta

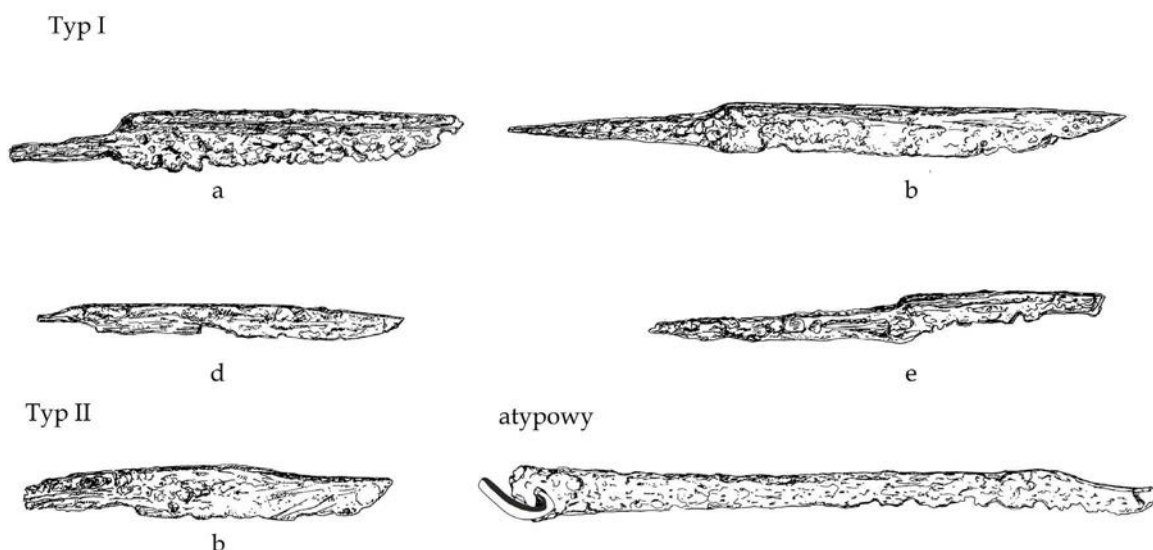
Podczas badań kompleksu osadniczego w Węgrach znaleziono jedną monetę. Została odkryta w spągu warstwy VI zalegającej powyżej wału w wykopie 4. Był to denar ze wspólnej emisji króla Konrada II z dynastii Salickiej (c. 990–1039), od 1027 Świętego Cesarza Rzymskiego oraz arcybiskupa Kolonii Pilgrima (c. 985–1036) wybity w mennicy Andernach. Emisja datowana jest na okres 1027–1036 (Ryc. 97; Tabl. 8:a). Datę początkową wyznacza rok koronacji Konrada na Cesarza Rzymskiego, datę końcową rok śmierci arcybiskupa Pilgrima.

Na awersie, w polu w trzech liniach układający się w kształt krzyża **M/ILOGI/R**, w otoku napis **+HM/ORVO**. Na rewersie portal kapliczki z dwuspadzistym dachem zwieńczony krzyżem, wewnątrz duży krzyż, poniżej pierścień. Po bokach kapliczki inskrypcje **END – EOR** (zob. Danneberg 1876, s. 183, tabl. 19, 451; zob. też Hävernick 1975, 728d). Waga monety to 1,23 g, a średnica 12 mm. Została wybita ze srebrnej blachy cechującej się dużą czystością. Stwierdzono udział miedzi (%Cu 5,59) oraz ołowiu (%Pb 1,51), które podnosiły plastyczność, lejnność oraz kowalność materiału (Kucypera 2014a, s. 2).

Odważniki wagowe

Odkryte w trakcie prac badawczych odważniki wagowe reprezentują typ odważników kulistych z płaszczyznami (taka forma nazywana jest również beczułkowatą). Były to żelazne odważniki w brązowej koszulce. Jeden egzemplarz zachował się w stanie kompletnym, drugi zaś w postaci rdzenia żelaznego z koszulką brązową na pasie kulistym (Tabl. 8:h–i).

Pierwszy odważnik został znaleziony w warstwie III3, w wykopie 6 na działce B. Był to okaz kulisty z czterema płaszczyznami. Nie są nam znane bezpośrednio analogie dla tego znaleziska. Niewątpliwie pod względem typologicznym najbliższemu do odważników typu B2 w klasyfikacji Heiko Steuera (1997, ryc. 15; 2004, s. 71–72, ryc. 10; zob. też Wachowski 2006, s. 360, ryc. 1). Nie wyróżniono jednak odważników posiadających cztery bieguny. Wysokość odważnika wynosiła 15 mm, średnica 19 mm. Bieguny główne miały 9,5 mm średnicy, zaś bieguny dodatkowe 8,5 mm. Były obwiedzione pojedynczą linią małych ułożonych w niewielkich odległościach punktów, usytuowanych w odległości 1,5 mm od ich krawędzi. Bieguny główne oznakowane zostały pięcioma puncowanymi

Ryc. 98. Węgry, gm. Sztum, stan. I. Przyjęty podział klasyfikacji noży żelaznych. Rys. D. Żak-Boryszko

Fig. 98. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Adopted division of classifications of iron knives. Drawing D. Żak-Boryszko

mi kółeczkami umieszczonymi na linii koła. Na mniejszych biegunach, w centralnej partii umieszczono dwa analogiczne kółeczka (Tabl. 8:h).

Drugi odważnik odkryto w warstwie I, w wykopie 5 w obrębie działki B. Był to egzemplarz kulisty z dwoma płaszczyznami (Tabl. 8:i). Nie zachowały się bieguny odważnika, w związku z czym nie ma możliwości rozstrzygnięcia, czy były one pierwotnie oznakowane. Ścianka pasa kulistego jest nieoznakowana. Jego zachowana wysokość wynosiła 14 mm, zaś średnica w najszerszym miejscu pasa kulistego 19 mm. Pomimo niepełnego stopnia zachowania nie ma większych trudności z określeniem typu, jaki reprezentuje. Okaz jest klasycznym przykładem odważników B2 wg H. Steuera (1997, ryc. 15).

Oba odważniki zaliczyć należy do II systemu zgodnie z propozycją Krzysztofa Wachowskiego (2006, s. 360–361, ryc. 1). Cechą charakterystyczną odważników zaliczanych do II systemu, odpowiadających formom B2 w ujęciu H. Steuera jest większa wysokość odważników

i mniejsza średnica biegunów w porównaniu z odważnikami należącymi do I systemu wg K. Wachowskiego czy też form B1 w klasyfikacji H. Steuera. Wszystkie okazy reprezentujące typ B2 wykonane są z żelaza powleczonego brązem, co obok scharakteryzowanych proporcji odważników jest ich cechą diagnostyczną (zob. Wachowski 2006, s. 360).

2.3. Narzędzia wielofunkcyjne (grupa funkcjonalna C)

Do grupy funkcjonalnej C zaliczono szereg przedmiotów niezbędnych w funkcjonowaniu każdego gospodarstwa. Są to przede wszystkim różnego rodzaju narzędzia i przybory, często o uniwersalnym zastosowaniu. Zaszeregowano tu zarówno wielofunkcyjne narzędzia, które znajdowały zastosowanie w szeregu czynności i rzemiosł – noże, nożyce, igły, kolce czy siekiery, jak i narzędzia w pewnym sensie specjalistyczne dedykowane do wykonywania konkretnych zadań (puncce, świdry).

Noże

Noże są jednym z najczęściej spotykanych wyrobów wczesnośredniowiecznych. Występują licznie zarówno na stanowiskach osadniczych, jak i sepulkralnych. Są to niewątpliwie narzędzia powszechnie stosowane w życiu codziennym i wykorzystywane w większości czynności związanych z funkcjonowaniem gospodarstw domowych oraz wielu dziedzin rzemiosła m.in. przy obróbce bursztynu, drewna, skóry, kości i poroża. Wykorzystywane były również w zajęciach związanych z pozyskiwaniem pożywienia.

Z jednej strony noże są najpowszechniejszym, uniwersalnym narzędziem użytkowym, z drugiej strony podkreśla się ich symboliczne znaczenie jako emblematu władzy. Częste występowanie noży jako elementów wyposażenia grobowego wskazuje również na ich apotropaiczne znaczenie (Weinkauff 2006, s. 95; Wrzesiński 2000, s. 120).

Noże tworzą najliczniejszą serię przedmiotów metalowych. Łącznie znaleziono 32 egzemplarze cechujące się różnym stopniem zachowania (**Tabl. 1**). Przedmioty tego typu wystąpiły w nawarstwieniach odsłoniętych w wykopach: 4, 5, 6, 7 oraz 13. Najwięcej okazów znaleziono w trakcie eksploracji wykopu 7 oraz 4 (odpowiednio 14 i dziewięć).

W związku z fragmentarycznym zachowaniem dużej części zbioru analizą typologiczną objęto 15 noży. Za najlepszą klasyfikację, uwzględniającą wszystkie istotne aspekty morfologii, uznaje się najczęściej propozycję podziału noży zastosowaną przy opracowaniu za- bytków ze Wzgórza Zamkowego w Szczecinie autorstwa Ryszarda Rogosza (1983, s. 264–265, ryc. 224). Autor tej klasyfikacji w oparciu o różnice w kształcie głowni oraz sposobie wyodrębnienia trzpienia wyróżnił trzy podstawowe typy: typ I – noże z wąską głownią, prostym tyłcem, lekko łukowatym ostrzem oraz wyodrębnionym jedno- lub dwustronnie trzpieniem; typ II – noże charakteryzujące się wąską głownią

i łukowatym wcięciem od strony tyłca; typ III – obejmujący formy o głowni utworzonej przez zbiegające się trójkątnie ostrze i tylec oraz dwustronnie wyodrębnionym trzpieniu.

Również w niniejszym opracowaniu za podstawę klasyfikacji przyjęto przedstawiony podział (**Ryc. 98**). W obrębie form określonych typologicznie najwięcej noży reprezentowało typ I – 12 egzemplarzy. Pięć okazów zaliczono do odmiany a, charakteryzującej się dwustronnie wyodrębnionym trzpieniem i łagodnym przejściem głowni i trzpienia od strony tyłca. Jeden z noży miał charakterystyczne zbrocze o przebiegu równoległym do krawędzi tyłca (**Tabl. 1:d**). Do odmiany d, wyróżniającej się niewielkimi rozmiarami, dwustronnie wyodrębnionym trzpieniem (łagodne przejście od strony tyłca, ostre podcięcie od strony ostrza) zaszeregowano dwa egzemplarze. Jeden należał do odmiany b, dla której charakterystyczny jest trzpień wyodrębniony jednostronnie od strony tyłca. Do odmiany e przyporządkowano dwa okazy. Wyróżniało je dwustronne wyodrębniony trzpień, ostre przejście od strony tyłca między głownią a trzpieniem, trzpień obniżony w stosunku do ostrza. Pozostałe trzy egzemplarze mieszczą się ogólnie w ramach typu I.

Zaledwie dwa noże reprezentowały typ II. Jeden egzemplarz zaliczono do odmiany b charakteryzującej się głownią z łagodnym wcięciem o łukowatym przebiegu, łagodnym przejściem między głownią a trzpieniem. Drugi okaz zaliczono ogólnie do typu II ze względu na charakterystycznie ukształtowane wycięcie głowni od strony tyłca.

Żaden z analizowanych noży nie został sklasyfikowany w ramach typu III. Na szczególną uwagę zasługuje okaz niemieszczący się w ramach żadnego z typów uwzględnionych w tej klasyfikacji (**Tabl. 1:a**). Omawiany nóż ma nietypową konstrukcję – nie ma wyodrębnionego trzpienia, głownia wraz z rękojeścią tworzą jedną całość. Nóż ma 18,5 cm długości

i charakteryzuje się wąską głownią (szerokość 13 mm) z ostrzem o łukowatym przebiegu. Tylec od strony ostrza odznacza się wyraźnym łukowatym wcięciem, co pod tym względem zbliża go do noży typu II. Na końcu rękojeści znajdował się niewielki otwór przez który przewleczono kółko o średnicy 17 mm służące zapewne do przytrzczenia, podwieszenia noża. Prawdopodobnie pierwotnie okaz posiadał drewniane bądź kościane okładziny. Podobny nóż znaleziono w Przysiece Starej, gm. Śmigiel (Brzostowicz 2002, s. 69, ryc. 32:9). Różnił się jednak od omawianego wyrobu obecnością tordowanego trzpienia w miejscu rękojeści płynnie połączonej z głownią.

Podobny typ reprezentował zachowany fragmentarycznie nóż z warstwy III_f, z działki D wykopu 7. Egzemplarz został złamany na rękojeści w pobliżu jej przejścia w ostrze. Zachowana długość wynosiła 72 mm. Kółko miało średnicę 25 mm. Ze względu na fragmentaryczny stan zachowania nie jest możliwe określenie sposobu uformowania ostrza noża.

Na dwóch okazach stwierdzono wykonywanie zabiegów, które miały niewątpliwie na celu ozdobienie wyrobów. Na pierwszym nożu kilka milimetrów poniżej grzbietu, po obu stronach głowni wybite zostały żłobki (**Tabl. 1:d**). Na drugim, na obu płazach głowni około 1–2 mm poniżej linii grzbietu stwierdzono zagłębienia wybijane puncą.

Omówione noże typu I i II, posiadające trzpienie osadzone były w drewnianych i prawdopodobnie rzadziej w kościanych, rogowych oprawkach. Być może z tymi narzędziami należy łączyć dwie oprawki w kształcie rurki omówione wcześniej (**Tabl. 4:d, e**). Z nożami wiążą się również skórzane pochewki. W nawarstwie niach grodziska w Węgrach odkryto brązowe okucie skórzanej pochewki noża charakteryzujące się rzadko spotykanym zdobnictwem (**Tabl. 8:d**). Rzeczony okucie scharakteryzowane zostało w dalszej części niniejszego rozdziału (kategoria inne).

Dziewięć noży znalazło się w zestawie podanym analizom metaloznawczym, które pozwoliły na uzyskanie informacji dotyczących składu chemicznego materiału, a także technik formowania tych narzędzi. Większość noży została wykonana z trzech kęsów żelaza, dwa z dwóch elementów, a jeden egzemplarz z pojedynczego kęsa metalu (Kucypera 2014b, s. 8–12).

Nożyce

W trakcie badań grodziska znaleziono dwa egzemplarze nożyc sprężynowych. Pierwsze pozyskano w trakcie eksploracji warstwy IV, w wykopie 7 na działce A, drugie zaś pochodziły z warstwy II odsłoniętej w wykopie 7 na działce D. Nożyce tego typu należą do popularnych narzędzi wielofunkcyjnych znajdujących na stanowiskach wczesnośredniowiecznych i funkcjonujących w niezmienionej formie jeszcze do niedawna. Nożyce tego rodzaju składały się z dwóch ostrzy wychodzących z ramion połączonych ze sprężynującym kabłąkiem.

Pierwsza para nożyc zachowała się w całości (**Tabl. 6:d**). Ich długość całkowita wynosiła 214 mm, z kolei szerokość ostrzy w najszerszym miejscu 14 mm. Kabłąk miał kształt zbliżony do owalu o średnicy około 35 mm. Ramiona były kwadratowe, zaś kabłąk prostokątny w przekroju.

Drugi okaz zachował się prawie kompletny – miał złamane ostrza. Długość zachowana nożyc wynosiła 193 mm (**Tabl. 6:e**). Kompletnie miały długość sięgającą 240–250 mm. Ramiona były owalne w przekroju. Kabłąk miał kształt zbliżony do trójkąta, w przekroju zaś miał formę prostokąta. Jego maksymalna szerokość wynosiła 43 mm.

Oba egzemplarze wykonano z trzech kęsów metalu. Kabłąki wykuto wraz z ramionami z jednego kęsa żelaza. Do rozklepanych na płasko ramion dogrzano stalowe nakładki ostrzowe (Kucypera 2014b, s. 7–8).

Nożyce należą do kategorii narzędzi wielofunkcyjnych i miały zastosowanie głów-

nie w czynnościach związanych z rzemiosłem (obróbką, cięciem skór oraz tkanin), hodowlą (m.in. strzyżeniem owiec), a także z zabiegami toaletowymi (ścinięcie włosów oraz zarostu).

Igły i kolce

Kolejna wydzielona grupa narzędzi wielofunkcyjnych to igły i kolce. Miały one zastosowanie głównie w czynnościach związanych z szyciem i naprawą odzieży, plecieniem, naprawą sieci oraz przebijaniem otworów. Niewielkie narzędzia kolne zaopatrzone w uszka to igły, z kolei te pozbawione uszek to prawdopodobnie szydła (Kowalska 2011, s. 278). Ze względu na brak pewności, co do funkcji narzędzi określanymi szydłami część badaczy w odniesieniu do nich stosuje termin kolce (Jaworski 1990, s. 65–67; Brzostowicz 2002, s. 90–92). Kościane igły wykonywano strugając nożem kość zwierzęcą, którą następnie starannie wygładzano. Mniejsze igły były wykorzystywane głównie do szycia tkanin i skór. Większe egzemplarze o szerokich główkach miały zastosowanie w rybołówstwie przy pracach związanych z wytwarzaniem i naprawą sieci (Norska-Gulkowa 1985, s. 250; Rulewicz 1994, s. 95–97; Kowalska 2003, s. 315). Kolce/szydła wykonywano przez ścięcie jednego z końców kości celem uzyskania ostrej krawędzi. Należą do częściej znajdowanych na stanowiskach wczesnośredniowiecznych przedmiotów kościanych i rogowych. O ile w przypadku określenia funkcji igieł nie napotykamy większych trudności, to odnośnie funkcji kolców kwestia ta nie jest taka prosta. Części przedmiotów tego rodzaju większość autorów rzeczywiście przypisywała rolę szydeł wykorzystywanych przy produkcji i napraw obuwia (Rajewski 1939, s. 90; Cnotliwy 1983, s. 271; Piekalski 1991, s. 89), inne zaś traktowano jako rylce stosowane do nanoszenia ornamentów na naczynia (Rajewski 1939, s. 92; Norska-Gulkowa 1985, s. 285). Różnica między przedmiotami zaliczanymi do grupy szydeł i do grupy rylców była niewielka. Zazwyczaj jako element decydujący traktowano staranność wykończenia oraz charakter zakończenia ostrza (Brzostowicz 2002,

s. 92; tam dalsza literatura). Wydaje się, że przyjęcie propozycji K. Jaworskiego określającego te wyroby mianem kolców jest najlepszym rozwiązaniem (1990, s. 66).

Narzędzia tego typu wykonywano zwykle z kości i poroża, rzadziej z żelaza i prawdopodobnie z drewna. W materiałach z Węgrów zidentyfikowano wyłącznie egzemplarze kościane. Wyróżniono cztery igły (**Tabl. 4:g, h, k**) oraz trzy kolce (**Tabl. 4:i**). Igły pochodziły z warstwy IV zarejestrowanej w wykopie 4 na działce C, warstwy III i IV wyeksplorowanej w wykopie 7 na działce F oraz warstwy IV zadokumentowanej w wykopie 7 na działce A. Dwa kolce znaleziono w nawarstwieniach wykopu 7. Pierwszy w wypełniku paleniska nr 2 w wykopie 7, drugi w warstwie IV na działce D. Jeden okaz znaleziono w warstwie III3 w wykopie 6.

Dwie igły zachowały się w stanie kompletnym, dwie kolejne były uszkodzone. Dwa kompletne egzemplarze miały długość 62 i 77 mm. Na główkach nawiercono owalne otwory o średnicach 0,4 i 0,25 mm.

Wśród kolców dwa zachowane były w całości, zaś jeden fragmentarycznie. Zachowane kompletne kolce miały długość 104 i 109 mm. Ich szerokość wynosiła 150–160 mm.

Świdry

Kolejną grupę narzędzi wielofunkcyjnych tworzą przedmioty określane mianem świdrów. Narzędzia te służyły do wiercenia i drążenia otworów i były stosowane w szkutnictwie i przy wyrobie mebli. Świdry wykonywane były z żelaznych sztabek bądź prętów (Kowalska 2011, s. 281; tam dalsza literatura). Okazy z Węgrów reprezentują typ niewielkich świdrów wykonywanych z prętów żelaznych (**Tabl. 6:h, r**). Łącznie znaleziono trzy takie narzędzia. Dwa z nich odkryto w nawarstwieniach wykopu 7 na działce F. Jeden świder pochodził z warstwy V zadokumentowanej w wykopie 6 w obrębie działki B. Żaden egzemplarz nie zachował się w całości. Zachowana długość

omawianych przedmiotów wynosiła od 60 do 83 mm.

Punce

Żelazne punce, określane również tłoczkami to inna grupa narzędzi wykorzystywanych wszechstronnie. Najczęściej znajdowały zastosowanie w kowalstwie, jubilerstwie przy wybijaniu ornamentu punktowego oraz grawerowaniu, nacinaniu i innych wymagających precyzji czynnościach, głównie zdobniczych (Rogosz 1983, s. 265; Rauhutowa 1976, s. 82). W materiałach z kompleksu osadniczego w Węgrach zidentyfikowano cztery narzędzia tego typu. Pierwszy egzemplarz znaleziono w warstwie II zarejestrowanej w wykopie 7 na działce D. Pozostałe punce pochodziły z warstwy IX w wykopie 4 na działce C, warstwy II zarejestrowanej w wykopie 4 w obrębie działki B oraz z paleniska odsłoniętego w wykopie 3 na działce E. Wszystkie egzemplarze zachowały się fragmentarycznie. Zachowana długość punc wynosiła od 48 do 72 mm (Tabl. 6:n, p).

Analizowane przedmioty zostały wykonane z dwuwarstwowego, kwadratowego w przekroju pręta, który z jednej strony wyprowadzono w trzpień służący do osadzenia w organicznej oprawce, z drugiej zaś szpic (Kucypera 2014b, s. 12–13). Analiza spektralna wykazała, że jedna z punc charakteryzowała się ponadprzeciętną zawartością ołowiu oraz arsenu (Kucypera 2014a, s. 3).

Sikiery, topory

Sikiery i topory należą do przedmiotów wykorzystywanych wielorako. Przyjmuje się umownie, że sikiery to przedmioty znajdujące zastosowanie w różnego rodzaju pracach, przede wszystkim ciesielskich, zaś topory to oręż wykorzystywany w boju. W praktyce jednak rozróżnienie jednych od drugich wielokrotnie nie jest możliwe. Przedmioty te były wykorzystywane niewątpliwie wszechstronnie przy różnorodnych pracach gospodarskich.

W nawarstwieniach zespołu osadniczego w Węgrach znaleziono fragmenty pięciu toporów. Zostały one zaliczone do przedmiotów wyposażenia osobistego (grupa funkcjonalna E) jako elementy uzbrojenia i omówione w innym miejscu. Nie znaczy to bynajmniej, że nie mogły być wykorzystywane również w zajęciach gospodarskich.

2.4. Przedmioty związane ze zdobywaniem pożywienia, rolnictwem, hodowlą i rybołówstwem (grupa funkcjonalna D)

Rybołówstwo

Lokalizacja zespołu osadniczego niewątpliwie miała wpływ na charakter i sposoby zdobywania pożywienia. Położenie nad brzegiem Nogatu sprawiło, że połowy ryb były ważnym zajęciem mieszkańców tego miejsca, będąc równocześnie jednym z podstawowych sposobów zdobywania pożywienia. Bezpośrednich dowodów dostarczyły znaleziska w nawarstwieniach kulturowych licznych pozostałości ichtiofauny. Analiza szczątków ichtiologicznych dostarczyła interesujących informacji na temat gatunków ryb spożywanych przez mieszkańców zespołu osadniczego, a także o samej ichtiofaunie Nogatu z tego okresu. Analiza łusek pozwoliła na oznaczenie sześciu gatunków ryb. Największą ilością łusek odznaczała się ciosa (82,4%). Kolejne miejsca zajmowały: leszcz (10,5%) i płoć (3,9%) oraz szczupak, sandacz i okoń (liczba znalezionych łusek tych ryb nie była duża). Analiza kości pozwoliła na oznaczenie 10 gatunków ryb. Najliczniej reprezentowane były kości leszcza (87,5%), szczupaka (4,4%), sandacza i płoci (po 2,1%). Ponadto wyróżniono kości bolenia, lina, suma, ciosy, karasia i okonia (Filuk 1969; por. Makowiecki w niniejszej pracy, tabela 12–16).

W materiałach źródłowych wyróżniono również przedmioty związane z indywidualnym połowem ryb. Były to przede wszystkim żelazne haczyki oraz ościę.

Haczyki

Haczyki do wędek są jednym z bardziej charakterystycznych przedmiotów związanych z połowem ryb. W materiałach z Węgrów wystąpiło sześć haczyków żelaznych. Dwa znaleziono w warstwie III w wykopie 7 na działce D. Jeden egzemplarz pochodził z warstwy III na działce F. W wykopie 4 znaleziono dwa haczyki – pierwszy w warstwie VI, drugi w warstwie VII na działce C. Ostatni egzemplarz pochodził z warstwy II odsłoniętej w wykopie 5 na działkach AB.

Określenie przynależności typologicznej było możliwe w przypadku czterech okazów. Podziału dokonano zgodnie z propozycją typologii opracowaną przez Mariana Rulewicza (1994, s. 101–130). Jeden okaz reprezentował typ A z grupy I (**Tabl. 6:c**). Były to haczyki z okrągłym trzonkiem w przekroju okrągłym i pogrubionym przy główce. Część kolna nie miała żądła (Rulewicz 1994, s. 101, 112). Chronologia haczyków tego rodzaju zamyka się między IX/X a XI w.

Dwa haczyki zaliczono do typu B grupy I (**Tabl. 6:b**). Były to okazy z płasko wyklepanej taśmy o prostokątnym przekroju o poszerzonej główce do wiązania przyponu. Charakteryzowały się silnie wygiętym łukiem zakończonym kolcem bez żądła. Chronologia haczyków tego typu na Pomorzu zamyka się między IX/X a XI/XII w. (Rulewicz 1994, s. 113).

Również w jednym egzemplarzu wystąpił haczyk grupy II (**Tabl. 6:f**). Grupę tę tworzą haczyki wykonane z płaskiej prostokątnej w przekroju taśmy. Z jednej strony są zakończone wygiętym uchem, z drugiej natomiast łukiem z żądłem na końcu. Jest to klasyczna forma haczyka do wędki połączonej sznurem z wędziskiem. Haczyki tego typu występowały w okresie od IX do XII w., na niektórych stanowiskach spotykane są nawet w nawarstwieniach XIV-wiecznych (Rulewicz 1994, s. 121–122).

Oścień

Jednozębne ościenie żelazne osadzone były w długich drzewcach. Narzędzia te służyły

do połowu większych ryb głównie w płytkich akwenach wodnych, najczęściej z łodzi (Rulewicz 1994, s. 235–236).

Z badań grodziska w Węgrach pochodzi jeden oścień znaleziony w warstwie III, w wykopie 7 na działce F. Jego zachowana długość to 125 mm. Długość całych ościeni z ośrodków nadbałtyckich wynosiła od 130 do 250 mm (Rulewicz 1994, s. 133–134).

Rolnictwo

Uprawa roślin była podstawowym źródłem dostarczającym pożywienia mieszkańcom tego ośrodka. Mimo skromnego zasobu przedmiotów związanych z zajęciami rolniczymi i przetwarzaniem żywności (przedmioty związane z tymi czynnościami zostały omówione w innym miejscu – grupa funkcjonalna A) inne źródła i przesłanki wskazują na dużą rolę rolnictwa. Potwierdzają to jednoznacznie duże ilości spalonych szczątków roślin, głównie zbóż, odkryte w trakcie prac badawczych. Odkryto również pozostałości zabudowy świadczące o segregacji i magazynowaniu zbóż. Analizy szczątków zbóż wskazują na udział następujących taksonów: żyto (36%), owies (20%), pszenica płaskurka (15%), jęczmień zwyczajny (14%), pszenica zwyczajna (8%), proso zwyczajne (5%), owies zwyczajny (0,13%), włośnica ber (0,13%)²³ (Pińska 2014). Ponadto wyróżniono rośliny strączkowe i włóknisto-oleiste: groch zwyczajny, len zwyczajny, soczewicę jadalną, lnicznik siewny (Klichowska 1969b; Pińska 2014). Pełne wyniki analizy znajdują się w ostatniej części tomu.

Półkosek to jedyny przedmiot związany z zajęciami rolniczymi w materiałach z Węgrów. Został znaleziony w warstwie IV, na działce A wykopu 7 (**Tabl. 6:z**). Półkoski stosowane

²³ Inny rozkład gatunków zbóż stwierdzono w wyniku analiz prób przeprowadzonych przez M. Klichowską. Dominującym gatunkiem był owies (35%), zaś zajmujące pierwszą pozycję w strukturze analizowanych w 2014 r. próbek żyto zwyczajne zajmowało dopiero czwarte miejsce (Pińska 2014; por. Klichowska 1969a; 1969b).

były zarówno do koszenia trawy, jak i żęcia zbóż (Hensel 1981, s. 67). Przedmioty tego rodzaju pierwotnie były osadzone w drewnianych rękojeściach. Omawiany okaz zachował się w postaci fragmentu o długości 83 mm, szerokości 16 mm. Półkosek został wykonany z kawałka blachy żelaznej o grubości 2–2,5 mm.

Hodowla

Licznie występujące w nawarstwieniach kulturowych szczątki zwierząt świadczą, że hodowla ogrywała dużą rolę. Przeprowadzone analizy archeozoologiczne szczątków zwierzęcych wskazują na dominujący, przekraczający 99% udział kości ssaków domowych. Drugie miejsce w strukturze zajmowały kości ptaków (0,77%). Zidentyfikowano również niezbyt liczne szczątki zwierząt dzikich (0,18%). Wśród ssaków domowych największy udział miały szczątki krowy (39,62%) i świni (37,75%). Trzecie miejsce zajmowały szczątki owcy/kozy – 11,41%. Na uwagę zasługuje wysoka pozycja szczątków konia (9,46%). Wśród zwierząt dzikich wyróżniono kości jelenia, sarny, dzika, a także zająca. Odnotowano również szczątki psa (Sobociński 1971). Pełne omówienie gospodarki zwierzej zamieszczono na końcu tego tomu.

2.5. Wyposażenie osobiste (grupa funkcjonalna E)

W ramach grupy funkcjonalnej E omówiono przedmioty będące elementami wyposażenia osobistego. Mamy pełną świadomość, że omówione tutaj przedmioty stanowiły jedynie niewielką część wszystkich rzeczy, które zaliczamy do elementów wyposażenia osobistego. Podstawowym elementem tej kategorii był szeroko rozumiany ubiór w postaci zarówno odzieży szytej z tkanin, jak i skórzanej oraz obuwia. Przedmioty tego rodzaju nie zachowały się w nawarstwieniach kompleksu osadniczego w Węgrach.

Do grupy funkcjonalnej E przyporządkowano przedmioty będące elementami stroju

(sprzączki, klamrę do pasa, hetkę), przedmioty związane z higieną osobistą (grzebień), elementy uzbrojenia, rzędu końskiego i sprzętu jeździeckiego, biżuterię (zarówno ozdoby ręki, jak i szyi), a także raki i okucie pochewki noża. W niektórych przypadkach zaliczenie do tej kategorii było dość arbitralne.

Elementy stroju

Sprzączki

Sprzączki są charakterystycznymi elementami uzupełniającymi stroju. Wykonywane były zarówno z żelaza, jak i metali kolorowych. Sprzączki, określane również klamerkami służyły do spinania różnego rodzaju pasów zarówno elementem stroju, jak i uprząży. W analizowanym zbiorze zidentyfikowano pięć sprzączek żelaznych. Jedna zachowała się w stanie kompletnym, pozostałe cztery w postaci kabłąków. Znaleziono ponadto brązowy fragment kolca sprzączki (zachowała się końcówka o długości 18 mm). W dotychczasowych opracowaniach zaproponowano kilka klasyfikacji tej kategorii przedmiotów (Fingerlin 1971; Wachowski 1984, s. 21–30; Heindel 1990; Porzeziński 2003). Najczęściej podstawą rozróżnienia na poszczególne typy jest technika wykonania oraz sposób ukształtowania kabłąka sprzączki.

Pierwsza reprezentuje typ sprzączek owalnych. Została wykonana z jednego kawałka żelaza i miała 55 mm średnicy, szerokość kabłąka w najszerszym miejscu wynosiła 6 mm (**Tabl. 5:k**). Została znaleziona w warstwie III odsłoniętej w wykopie 7 na działce A. Analogiczna brązowa sprzączka o średnicy 21 mm znana jest Gorzędzieja (Kuszevska 1961, s. 187–188, ryc.26:d). Została wykonana z brązu, a także była znacznie mniejsza od okazu z Węgrów. Prawdopodobnie omawiany egzemplarz należy zaliczyć do sprzączek zwanych *Gewandschnallen*, mianowicie sprzączek, które nie mają miejsca do przymocowania pasa oraz służyły do spinania odzieży (zob. Heindel 1993). Przedmioty tego typu mają

dość szeroką chronologię – znajdowane były na stanowiskach datowanych na okres od drugiej połowy XII do XIV w. (Heindel 1993, s. 216).

Najliczniejszą i najbardziej typową grupę sprzączek stanowiły okazy o D-kształtnie uformowanym kabłąku (**Tabl. 5:h-j**). Zostały wykonane z jednego kawałka żelaza. Ze względu na sposób wykonania K. Wachowski zalicza je do typu I (1984, s. 19). Sprzączki D-kształtne cechuje bardzo rozległy zasięg terytorialny występowania oraz szerokie ramy czasowe obejmujące okres od połowy XI po XIV w. (Heindel 1990, s. 15, tabl. 3). Zdaniem Ilse Fingerlin sprzączki tego typu służyły do spinania rzemieni, do których przytraczano miecz i były najbardziej popularne w XIII w. (Fingerlin 1971, ryc. 173).

Z nawarstwień grodziska w Węgrach pochodzą trzy sprzączki D-kształtne. Pierwsza została znaleziona w warstwie III w wykopie 4, drugą znaleziono w warstwie II, w wykopie 7 na działce D, trzecia zaś pochodzi z warstwy III, działki A wykopu 7. Wszystkie okazy nieznacznie różniły się między sobą wielkością. Długość kabłąka wynosiła od 45 do 48 mm, zaś jego szerokość 42–43 mm.

Ostatnia sprzączka to okaz składający się z dwuczęściowej ramki oraz kolca. Została znaleziona w warstwie IIIg w wykopie VII na działce F. Prostokątny kabłąk był zakończony uszkami w których osadzono ość. Kolec osadzono na kabłąku. Kabłąk miał 60 mm długości i 50 mm szerokości, zaś poprzeczka miała długość 62 mm. Długość kolca wynosiła 65 mm. Identyczna sprzączka z tak samo umocowanym kolcem pochodzi z grodziska w Podzamczu (Heym 1930, tabl. 6, ryc. 10). Sprzączki tego typu znajdowane są na stanowiskach o chronologii od 1 połowy XI do XV w. (Heindel 1990, s. 23). Egzemplarze z kolcem umieszczonym na kabłąku pojawiły się jeszcze wcześniej (Wachowski 1984, s. 22).

Klamra do pasa

W nawarstwieniach zespołu osadniczego w Węgrach w warstwie II w wykopie 7 na działce D

natrafiono na klamrę do pasa (**Tabl. 8:e**). Przedmioty tego rodzaju to liściowate, rzadziej taśmowate, cienkie płytki z brązu, sporadycznie żelaza o jednym końcu zaopatrzonym w haczyk, drugim zaś w esowate lub okrągłe uszko; oba zakończenia są wygięte na przeciwległe płaszczyzny (Kóćka-Krenz 1993, s. 126). Klamra z Węgrów ma 60 mm długości i 9 mm szerokości. Jeden koniec zakończony jest wąskim haczykiem, drugi zaś lekko zawężającym się esowatym uszkiem. Klamra posiada ornament w postaci wybitych punktów naniesionych wzdłuż jej krawędzi tworzący pewnego rodzaju bordiurę. Centralną część zdobią te same kółeczka tworzące powtórzone czterokrotnie motywy krzyża.

Przedmioty tego rodzaju doczekały się kilku alternatywnych interpretacji. Najpopularniejsza koncepcja zakłada, iż były to zapięcia do pasa – tzw. *Gürtelhaken* (Belz 1893; Knorr 1970; Karasiewicz 2001, s. 335–337). Zdaniem Hanny Kóćki-Krenz haczyki tego rodzaju są nie tyle zapięciami do pasa co przywieszkami, do których doczepiano drobne przedmioty (1993, s. 126–127). Alternatywną koncepcję przedstawił Ingo Heindel (1990, s. 29–32). Jego zdaniem *Gürtelhaken* były błyskami/haczykami do łowienia ryb, przede wszystkim drapieżnych. Pogląd argumentował występującą czasem ornamentyką przypominającą rybią łuskę oraz występowaniem dużej liczby znalezisk w terenach dogodnych dla rybołówstwa. Trudno się zgodzić z taką koncepcją. Znane z licznych znalezisk błyski/haczyki na ryby mają inne formy (zob. Rulewicz 1994, s. 127–128, ryc. 21:3, 25–26).

Najbardziej prawdopodobna wydaje się ich funkcja jako klamer do pasa. Delikatna forma sugeruje, że pasy nimi łączone były raczej wąskie i lekko opasały biodra. Prawdopodobnie podstawowe znaczenie miały walory estetyczne tych przedmiotów (zob. Karasiewicz 2001, s. 335).

Chronologia klamer tego rodzaju zamyka się między XI a XIII stuleciem. Silną koncentrację znalezisk można dostrzec na terenie Meklemburgii, Pomorza Zachodniego, rza-

Ryc. 99. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Pochewka grzebienia typu II, odmiany 3. Fot. L. Okoński

Fig. 99. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Comb sheath of type II, variety 3. Photo L. Okoński

dziej znajdowane są na Pomorzu Wschodnim i Kujawach (Kóčka-Krenz 1993, s. 126). Znaczna liczba klamer znana jest również z obszarów zachodniobałtyjskich (między innymi Cerkiewnik, Staświny, dawne Ekritten, Kirtigehen czy też Szestno-Czarny Las), gdzie występują w tym samym okresie i są interpretowane jako zapięcia do pasa bądź obuwia (Dębowska 2001, s. 29, tabl. II:8; Shiroukhov w druku, ryc. 7; Karczewski, Karczewska, Pluskowski w druku, tabl. IV:3).

Hetka

Hetki służyły do spinania odzieży, zwłaszcza grubych tkanin (Kowalska 2011, s. 319). Pogląd ten jednoznacznie potwierdza znalezisko fragmentu tkaniny z hetką w XII-wiecznej warstwie w Opolu (Gediga 1983, ryc. 16). Egzemplarz z Węgrów wykonany został z kości śródrezcza bądź śródstopia świni i miał długość 58 mm. W środkowej części kości wykonano otwór o średnicy 4 mm (Tabl. 4:f). Wyrób przedmiotów tego rodzaju nie należał do czynności trud-

nych. Prawdopodobnie zdecydowana większość była wykonywana w ramach zajęć domowych, chociaż znane są bogato dekorowane okazy, które powstały niewątpliwie w pracowniach rogowniczych (zob. Cnotliwy 1973, s. 237–238, ryc. 113:e).

Przybory toaletowe

Grzebienie

W materiałach źródłowych z kompleksu osadniczego w Węgrach zidentyfikowano dwa fragmentarycznie zachowane grzebienie oraz pochewkę do grzebienia.

Oba grzebienie należą do grupy IB – okazy jednostronne trzywarstwowe. Pierwszy egzemplarz został znaleziony w warstwie III zadokumentowanej w wykopie 7 na działce D. Reprezentował grupę IB, typ VI, odmianę 1 (Cnotliwy 1973, s. 84–87, ryc. 23–24). Grzebienie tego typu cechują się prostokątnymi okładzinami i prostymi bokami. Elementem charakterystycznym jest brak zdobień – okazy tej odmiany wyjątko-

wo rzadko były dekorowane. Omawiany grzebień zachował się fragmentarycznie (**Tabl. 4:b**). Zachowana długość wynosiła 35 mm, zaś szerokość 15 mm. Płytki zębate zostały połączone z okładzinami za pomocą brązowych nitów.

Grzebień typu VI, odmiany 1 wytwarzane były w pracowniach w Gdańsku, Kołobrzegu, Szczecinie oraz Wolinie. Konstrukcja grzebienia oraz sposób łączenia płytek z okładzinami wskazuje na jego pochodzenie z warsztatów gdańskich – nity rozmieszczone w taki sposób, że każdy z nich, czasem dwa lub trzy trzyma osobną płytkę zębatą (zob. Cnotliwy 1973, s. 88).

Drugi grzebień został odkryty w warstwie II₂, odsłoniętej w wykopie 6. Reprezentował grupę IB, typ VII, odmianę 2 (Cnotliwy 1973, s. 93). Jest to odmiana odznaczająca się łukowatymi okładzinami z prostymi, rzadziej łukowato wciętymi podstawami i prostymi bokami (**Tabl. 4:c**). Ze względu na fragmentaryczne zachowanie nie było możliwe przyporządkowanie do którejkolwiek z wyróżnionych pododmian. Zachowana długość grzebienia wynosiła 34 mm, zaś jego szerokość 24 mm. Posiadał ornament w postaci pojedynczej linii umieszczonej nad dolną krawędzią okładziny oraz pasmami poprzecznych podwójnych żłobków (odnośnie chronologii grzebieni zob. rozdz. V.1.2.2).

Pochewka grzebienia

Pochewka grzebienia znaleziona została w warstwie II, w wykopie 7 na działce D. Pochewka reprezentowała typ II, odmianę 3 pochewek w klasyfikacji Eugeniusza Cnotliwego (1973, s. 173, ryc. 23, 70). Egzemplarze tej odmiany cechowały się wąskimi okładzinami o łukowatych grzbietach i prostych podstawach, z bokami okrągłymi lub silnie profilowanymi. W klasyfikacji Zofii Hilczerówny pochewki tej odmiany zaliczono do typu V (1961, s. 101–102)²⁴. Znale-

ziska sugerują, że pochewki odmiany 3 typu II służyły do przechowywania grzebieni typu VII odmiany 2b, 6c i 9d. Najwięcej egzemplarzy (16) znaleziono w Gdańsku, Wolinie oraz Szczecinie i właśnie w tych ośrodkach doszukuje się istnienia pracowni, w których były wyrabiane (Cnotliwy 1973, s. 172, 174).

Omawiana pochewka miała 136 mm długości. Okładziny o lekko łukowatym grzbiecie miały 10 mm szerokości. Mieściła grzebień o długości 82 mm. Okazy zaliczone do tej odmiany miały przeważnie długość od 130 do 158 mm, zaś szerokość okładzin zazwyczaj wynosiła 10–12 mm (Cnotliwy 1973, s. 173).

Pochewka została utworzona z dwóch długich (108 mm) i czterech krótkich (od 13 do 14 mm) okładzin bocznych oraz dwóch płytek skrajnych, spajanych razem brązowymi nitami (**Ryc. 99**). Egzemplarz posiadał dwie różne płytki skrajne, co jest dość częste w przypadku pochewek tej odmiany. Jedna z płytek miała kształt owalny, druga zaś pięciokątny (**Tabl. 4:a**). Otwór do przewleczenia rzemienia umieszczono na płytce owalnej i miał 6 mm średnicy. Otwory na nity miały 2 i 3 mm średnicy.

Wspólną cechą omawianych pochewek jest podział płaszczyzny okładziny na dwa długie pola, z których zwykle jedno wypełniono wątkami liniowymi, czasem oczkowo-liniowymi. Inną istotną cechą jest podstawowy wątek zdobniczy w postaci podwójnych żłobków wykonanych jakimś rodzajem narzędzia dwuzębego. Zdaniem E. Cnotliwego taka stylistyka jest cechą rozpoznawczą XI w. wyrobów grzebieniarskich (1973, s. 174).

Okaz z Węgrów był zdobiony kompozycją, na którą składały się dwie poziome linie umieszczone w połowie wysokości okładziny oraz tuż nad jej dolną krawędzią, a także poprzeczne po-

²⁴ Autorka nie stworzyła co prawda odrębnej typologii pochewek, nie mniej jednak przedmioty te łączyła z od-

powiadającymi im typami grzebieni. W związku z tym omawiany okaz należałoby zaliczyć o typu V (grzebień z łukowato uformowanym grzbietem) w klasyfikacji Z. Hilczerówny.

dwójne żłobki powtórzone siedmiokrotnie po jednej i drugiej stronie w dolnym polu okładziny.

Identyczny egzemplarz z omawianym znaleziono w XI-wiecznej warstwie w Wolinie na stanowisku nr 4 (Cnotliwy 1973, s. 173, ryc. 75:b). Posiadał dokładnie takie same płytki skrajne – jedną owalną i drugą pięciokątną. Również kompozycja zdobnicza była bliźniacza – dokładnie taki sam wątek powtórzony siedmiokrotnie. Obie pochewki sprawiają wrażenie jakby wyszły z ręki tego samego rzemieślnika. Okaz z Wolina był o 4–5 mm dłuższy. Pozostałe wymiary są niemal identyczne.

Podobne pochewki pochodzą również z Gdańska (Hilczerówna 1961, s. 100, ryc. 41–42). Jednak żaden z okazów gdańskich nie miał analogicznego układu zdobniczego, a także nie został zbudowany z takich samych płytek skrajnych.

Dobitne podobieństwo pochewek z Węgrów i Wolina zdaje się świadczyć, że powstały w tej samej pracowni grzebieniarskiej. Mogła to być pracownia zidentyfikowana na stanowisku 4 w poziomach osadniczych datowanych na okres od drugiej ćwierci XI do początku XII w. w Wolinie. W nawarstwieniach związanych z tymi poziomami stwierdzono intensywne ślady produkcji grzebienniczej. Znaleziono tam również fragmenty omawianej odmiany co pośrednio dowodzi, że były w niej wyrabiane (zob. Cnotliwy 1973, s. 172–173).

Egzemplarze z pracowni gdańskich łączone były nitami miedzianymi i brązowymi z kolei w Szczecinie i Wolinie zidentyfikowano jedynie egzemplarze łączone nitami żelaznymi (Cnotliwy 1973, s. 173). Omawiana pochewka miała brązowe nity co rzuca pewną wątpliwość na jej wolińskie pochodzenie. Mimo to wiele przesłanek wskazuje na jej tamtejszą proveniencję. W ośrodku tym zdecydowanie przeważało zastosowanie nitów żelaznych, niektóre grzebienie były jednak łączone brązowymi (Cnotliwy 1973, s. 56), w związku z czym

nie można do końca wykluczać, że jakaś część grzebieni i pochewek była łączona właśnie takimi nitami.

Można również dopuścić inne objaśnienie. Pochewka powstała w jednej z pracowni wolińskich, skąd w stanie niezłożonym mogła trafić na wschodnią część Pomorza, być może do Gdańska, gdzie okładziny zostały połączone w produkt finalny. Nie jest możliwe jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii, wydaje się jednak, że proponowana wolińska proveniencja ma duże cechy prawdopodobieństwa, co ma również duże znaczenie w kwestii datowania tego znaleziska (zob. rozdz. V).

Elementy uzbrojenia, rzędu końskiego i sprzętu jeździeckiego

Groty włóczni

Z badań zespołu osadniczego w Węgrach pochodzą trzy groty broni drzewcowej. Pierwszy zachowany prawie kompletnie (ułamany na tulej) odkryto w warstwie III, w wykopie 4 na działce C. Zachowana długość grotu wynosiła 138 mm, długość liścia 107 mm, zaś zachowana długość tulei 31 mm. Grot miał wąski, lancetowaty liść o maksymalnej szerokości 19 mm. Tuleja miała 12 mm średnicy, umieszczono na niej ornament w postaci trzech dookólnych żłobków (**Tabl. 2:a**). Za element zdobniczy można uznać również strefę wzorzystą w partii środkowej liścia (taśmy dziweru pasmowego).

Grot jest wyrobem kompozytowym, wykonanym z kilku elementów. Do wąskiego klina tulei dogrzane zostały dwie taśmy dziweru pasmowego, które z kolei połączone z jednolitymi zewnętrznymi okładkami krawędzi. Tuleję zawinięto na zakładkę przez zgrzewanie (Kucypiera 2014b, s. 1).

Drugi egzemplarz został znaleziony w warstwie I, w wykopie 7 usytuowanym na majdanie grodziska. Zachował się w postaci szpica liścia o długości 58 mm i szerokości 17 mm (**Tabl. 2:c**).

Trzeci okaz, zachowany również fragmentarycznie, odkryto w warstwie IV w wykopie 7 w obrębie działki F. Zachował się fragment liścia o długości 60 mm.

Tok

Poza grotami ważnym elementem broni drzewcowej były również toki. Były to okucia dolnego końca drzewca. Tok został znaleziony w warstwie III odsłoniętej w wykopie 7 na działce F. Tok z grodziska w Węgrach miał kształt stożkowaty, długość 82 mm, zaś średnica nasady wynosiła 22 mm (Tabl. 2:b). Reprezentuje on typ II w klasyfikacji Janusza Góreckiego (2001, s. 136). Toki tego typu wykonywano zwykle ze stożkowato zawiniętej blachy. Analizowany egzemplarz wykuto z pręta, który na jednym końcu został wyprowadzony w piramidalny bodziec, na drugi zaś rozbito wachlarzowato, a następnie zawinięty w tuleję i zgrzany (Kucypera 2014b, s. 2). W odległości około 6 mm od podstawy tulei przebito z dwóch stron otwory służące do osadzenia drzewiec.

Toki umożliwiały wbicie broni w ziemię, co miało znaczenie przede wszystkim podczas ataku przeciwnika. Miały również inną funkcję użytkową – dzięki nim włócznia była znacznie lepiej wyważona. W ostateczności w razie złamania, zagubienia grotu włóczni tok mógł posłużyć do walki. Zdaniem Jerzego Ginalskiego i Piotra Kotowicza (2004, s. 200) toki mogły ułatwiać transport włóczni konnym wojownikom poprzez ich oparcie na rzemieniu. Zastosowanie tego rodzaju znajduje potwierdzenie na przedstawieniach na tkaninie z Bayeux (Tokarski 2000, s. 136).

Znaleziska wczesnośredniowiecznych toków nie należą do częstych. Z ziem polskich znamy zaledwie kilkanaście toków tego typu. Pochodzą między innymi z Opola, Ostrowa Lednickiego oraz Szczecina (Ginalski, Kotowicz 2004, s. 200, ryc. 6). Większość wystąpiła w kontekstach XI-XII w., jednak prawdopodobnie były używane przez cały okres średniowiecza.

Grot strzał

Na stanowisku znaleziono dwa grot strzał (Tabl. 2:d, e). Pierwszy był wbity w calec w wykopie 7 usytuowanym na majdanie grodziska. Kontekst zdaje się świadczyć, że grot jest śladem po ostrzale grodu przez nieprzyjaciela. Drugi pochodzi z warstwy V odsłoniętej w wykopie 6 na działce B. Oba były złamane na liściu i zachowały się w postaci tulei i fragmentu liścia. Długość zachowana pierwszego wynosiła 31, zaś drugiego 40 mm. Średnica podstawy tulei miała 8 mm. Pomimo fragmentarycznego zachowania omawianych grotów nie ma większych trudności z określeniem ich formy. Pierwszy reprezentuje typ grotów z zadziorami. Został wykuty z trzech kęsów żelaza, tuleję zwinięto na zakładkę bez zgrzewania i przebito otwór na nit. Z węższego końca wyciągnięto środkową część liścia, do którego po obu stronach dogrzano nakładki tworzące jego zewnętrzne krawędzie wraz z zadziorami (Kucypera 2014b, s. 3). Grot należy zaliczyć do typu I w klasyfikacji Andrzeja Nadolskiego (1954, s. 64). Jest to najbardziej popularny typ grotów we wczesnym średniowieczu.

Drugi należy do grotów z tuleją bez zadziorów. Jego forma była najlepiej czytelna tuż po wydobyciu z ziemi. Nie było możliwe jednak określenie kształtu liścia. Został wykuty z jednego kęsa metalu, tulejka powstała przez zawinięcie wachlarzowato rozklepanej blaszki na zakładkę (Kucypera 2014b, s. 4). A. Nadolski zaliczył analogiczne grot do typu II, którego chronologię określił na XI-XII w. (1954, s. 64, tabl. 30). Ze względu na szeroki zasięg występowania grotów tego typu oraz rozpiętość chronologiczną znalezisk od XI do XIII w. (na Rusi, ziemiach bałtyjskich i fińskich występowały już od VII w.) nie mogą być uznane za dobre wyznaczniki chronologii (zob. Ginalski, Kotowicz 2004, s. 207-209).

Topory

W nawarstwieniach zespołu osadniczego w Węgrach znaleziono fragmenty pięciu toporów.

Trzy egzemplarze pozyskano podczas eksploracji wykopu 7, w warstwie III na działce F. Po jednym okazie znaleziono w warstwie VI wykopu 4, na działce B1 oraz w warstwie V, w wykopie 6 na działce B. Cztery egzemplarze zachowały się w postaci fragmentów żeleźcy (**Tabl. 2:f-h**), jeden zaś w postaci fragmentu osady (**Tabl. 2:i**). Ze względu na taki stan zachowania tej kategorii uzbrojenia nie było możliwe przeprowadzenie analizy typologicznej.

Ostrogi

Podczas badań grodziska w Węgrach w wykopie 4 natrafiono na dwie ostrogi. Pierwszą znaleziono w warstwie VII na działce C, drugą zaś w warstwie VI na działce B1. Obie reprezentowały odmianę 3 typu II (Wachowski 1984, s. 43–49; zob. też Hilczerówna 1956, s. 21, 38–39). Ostrogi odmiany 3 typu drugiego odznaczają się wygiętym kabłąkiem, lekko odchylonym w górę od płaszczyzny kabłąka bodźcem zakończonym kolcem.

Pierwsza ostroga miała długość 126 mm, posiadała kabłąk w kształcie litery U o szerokości 84 mm, bodziec o długości 31 mm zakończony kolcem o piramidalnym kształcie z wyodrębnionym krótkim 2–3 mm stożkowatym zakończeniem (**Tabl. 2:k**). Była ornamentowana ozdobnym żeberkiem na szyjce tuż poniżej podstawy kolca.

Ostroga została wykuta z jednego kęsa żelaza. Nieznacznie spłaszczony w przekroju pręt został potrójnie zagięty w połowie długości dla uformowania bodźca, prawdopodobnie zgrzany, a powstały wypust wyprowadzono w kolec. Ramiona spłaszczono i rozbito na końcach w niewielkie płaskie zaczepy płytkowe, w których wybito po jednym otworze (Kucypera 2014b, s. 2).

Druga ostroga miała 135 mm długości. Jedno z ramion U-kształtnego kabłąka nie zachowało się, mimo to można szacować jego szerokość na około 90–92 mm (**Tabl. 2:j**). Bodziec o długości 37 mm zakończony był stożkowatym,

lekko zagiętym ku dołowi kolcem (długość kolca 25 mm). Ostroga była wyposażona w zaczepy w postaci uszek. Była prawdopodobnie zdobiona, o czym świadczą zaobserwowane liczne poprzeczne dookolne żłobki występujące w sześciu zgrupowaniach na długości około 10 mm każde. Dekorowane były również krawędzie płytek – naniesiono na nich ornament w postaci promieniście rozchodzących się żłobień. Prawdopodobnie strefy ryte na kabłąku były pierwotnie platerowane bądź inkrustowane. Przemawiają za tym wyniki analizy spektralnej. Jej rezultaty wykazały, że omawiana ostroga silnie wyróżnia się na tle pozostałych elementów zbioru. Ostroga odznaczała się dużą zawartością cyny oraz obecnością złota. Wysoka intensywność linii cyny w analizie spektralnej jest prawdopodobnie śladem szczątkowych pozostałości ornamentów. Przemawia za tym również obecność złota, które nie może być uznane za pierwiastek śladowy będący częścią składu chemicznego stopu żelaza (Kucypera 2014a, s. 3). Wykuto ją z dwóch elementów, przy czym główna część jej masy powstała z pojedynczego pręta. Przy jego wyprowadzaniu pozostawiono w części środkowej zgrubienie, z którego wyciągnięto długą, zwężającą się ku końcowi szyjkę. Osadzono na niej dodatkowy element, z którego uformowano stożkowaty kolec. Ramiona zostały rozbite na końcach w okrągłe, miseczkowato profilowane zaczepy płytkowe z dwoma otworami każdy (Kucypera 2014b, s. 3).

Ostrogi odmiany 3 typu II datowane są w dość szerokich ramach chronologicznych na okres od przełomu X i XI do końca XIII w. Okazy o bodźcu uformowanym analogicznie do omawianych charakterystyczne były dla okresu od początku XI do połowy XII w. (Wachowski 1984, s. 43–44).

Wędzidła

W nawarstwieniach grodziska znaleziono trzy fragmenty wędzideł w postaci prętów międzyzębia (**Tabl. 2:l, 1**). Zostały odkryte w warstwie

Ryc. 100. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Rozdzielacz rzemieni uzdy w kształcie koła przedzielonego ramionami krzyża. Fot. L. Okoński

Fig. 100. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Bridle strap divider in the form of a circle divided by the arms of a cross. Photo L. Okoński

VI w wykopie 4, w warstwie II w wykopie 6 oraz w warstwie IV, w wykopie 7 na działce D. Długość prętów wynosiła od 76 do 79 mm, zaś ich szerokość od 7 do 9 mm.

Dwa egzemplarze poddane zostały analizom metaloznawczym, których rezultaty dostarczyły informacji na temat ich budowy. Pierwsze wędzidło zostało wykute z kwadratowego w przekroju, złożonego i zgrzanego wzdłuż, być może dwuwarstwowego pręta żelaznego. Końce zostały ściencione i zawinięte w ogniwa do połączenia z drugą częścią międzyzębia oraz z kółkiem. Drugi egzemplarz wykonano z pojedynczego kęsa materiału. Kwadratowy w przekroju, delikatnie zaoblony pręt został ścienciony na obu końcach, które zawinięto w ogniwo do połączenia z drugą częścią wędzidła oraz założenia kółka. Poszczególne elementy pochodziły od różnych wędzideł. Przemawiają za tym różnie skręcone ogniwa oraz różna długość prętów, a także zastosowanie różnego materiału do ich wykonania (Kucypera 2014b, s. 6–7).

Wędzidła dwuczęściowe reprezentują typ I w klasyfikacji A. Nadolskiego (1954, s. 87). Jest

to najpowszechniejsza forma charakteryzująca się rozległym zasięgiem terytorialnym i szerokim zakresem chronologicznym występowania. Wędzidła tego typu występowały przez cały okres średniowieczny, przy czym zauważono, że na pewnych obszarach były najbardziej popularne w XII–XIII w. (Kirpičnikov 1973, s. 16–17; Świątkiewicz 2002, tab. 13).

Rozdzielacze rzemieni uzd

W warstwie V wykopu 4, na działce C znaleziono brązowy rozdzielacz rzemieni ogłowia w kształcie krzyża o rozszerzających się końcach ramion. Jego wymiary to 38x38 mm. Jedno z ramion nie zachowało się. W dwóch otworach znajdują się jeszcze brązowe nity, za pomocą których łączono rzemienie ogłowia (Tabl. 8:f).

Rozdzielacz tego rodzaju reprezentuje jeden z typów wyróżnionych w materiałach z Birki (Forsåker 1986, s. 115, ryc. 13:1). Wchodziły w skład inwentarzy znalezionych w grobach 752, 914, 944, 955 oraz 965 (Arbman 1943, s. 307, ryc. 253, Tabl. 22–25, 28:1). Są także spotykane na ziemiach zachodniobałtyjskich (Se-

Ryc. 101. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Pierścionki taśmowate. Fot. L. Okoński

Fig. 101. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Band rings. Photo L. Okoński

dov 1987, tabl. 132:12–13, 27; Kulakov 1990, s. 36–37). Z obszarów państwa wczesnopia- stowskiego znane są egzemplarze z Bruszczewa (Brzostowicz 2002, s. 78, ryc. 28:8) oraz Ostro- wa Lednickiego (Górecki 2001, s. 116; ryc. 76/4). Okucie z Ostrowa Lednickiego sprawia wra- żenie delikatniejszego przez węższe ramiona. Sama forma jest analogiczna, a w rozszerzają- cych się końcach ramion znajdują się otwory na nity. Znaleźisko zostało jednak uznane za przedmiot związany z kultem chrześcijańskim, prawdopodobnie okucie okładki księgi (Górecki 2001, s. 116) i prawdopodobnie w tym przypad- ku jest to słuszna interpretacja.

Interesującym przedmiotem jest znalezio- ny w warstwie II zarejestrowanej w wykopie 7 na działce F rozdzielacz rzemieni uzdy w kształ- cie koła przedzielonego ramionami krzyża (Tabl. 5:e). Średnica rozdzielacza wynosiła 41 mm. Został wykonany z żelaza, w jego cen- tralnej części i na ramionach w przygotowa- nych wcześniej zagłębieniach przytwierdzo- no elementy z cynowej blaszki (Ryc. 100). Tauszo- wanie miało niewątpliwie podnieść estetyczne walory tego przedmiotu. Ramiona krzyża roz- szerzały się w kierunku krawędzi rozdzielacza i wystawały poza jego krawędź około 4 mm.

Analogiczny rozdzielacz znaleziono w XI- wiecznych nawarstwieniach w Tumie (Nadol-

ski 1954, ryc. 12:a). Był to egzemplarz z brązu zdobiony w stylistyce zoomorficznej.

Prawdopodobnie do elementów rzędu końskiego należy zaliczyć znalezione pojedyn- czo kółka żelazne (Tabl. 2:m). Miały one od 24 do 38 mm średnicy i zapewne były elementami ozd. Dwa zostały odkryte w warstwie IV, w wy- kopie 5, jedną pozyskano podczas eksploracji warstwy I w wykopie 13 na działce F.

Bizuteria

Pierścionki

Pierścionki należą do popularnych ozdób dłoni przede wszystkim kobiet. W materiałach z kom-

Ryc. 102. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Paciorek szklany. Fot. S. Wadył

Fig. 102. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Glass bead. Photo S. Wadył

Ryc. 103. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Okucie skórzanej pochewki noża. Fot. L. Okoński

Fig. 103. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Fitting of a leather knife sheath. Photo L. Okoński

pleksu osadniczego w Węgrach zidentyfikowano dwa pierścionki taśmowate. Ozdoby tego typu są najbardziej popularną grupą pierścionków (Kóćka-Krenz 1993, s. 118).

Pierwszy egzemplarz został znaleziony w warstwie III, w wykopie 7 na działce B. Został wykonany z płaskiej taśmy brązowej o szerokości 3 mm. Jego średnica wynosiła 19 mm (Ryc. 101:a; Tabl. 8:b). Pierścionek miał ornament w postaci dwóch symetrycznie rozłożonych wybijanych oczek. Należy go zaliczyć do form otwartych o zawężonych końcach.

Drugi pierścionek pochodził z warstwy III w wykopie 7 na działce D. Został wykonany ze srebrnej falistej taśmy o szerokości 5 mm (Ryc. 101:b; Tabl. 8:c). Miał 22 mm średnicy. Okaz należy do form otwartych o końcach prosto uciętych.

Pierścionki taśmowate stanowią najliczniejszą grupę tego rodzaju ozdób. Znajdowane są na stanowiskach datowanych na okres od końca X do początku XIII w., z tym że największa ich liczba pochodzi z kontekstów XI-XII-wiecznych (Kóćka-Krenz 1993, s. 119).

Paciorek szklany

Podczas badań grodziska w Węgrach w warstwie III, w wykopie 3 na działce A znalazio-

no jeden paciorek szklany. Był to zachowany w połowie paciorek o średnicy 8 mm i średnicy otworu 3 mm (Ryc. 102; Tabl. 8:g). Był wykonany z przezroczystego niebieskiego szkła.

Paciorek z rybiego kręgu

Do kategorii ozdób szyji zaliczono również paciorek z rybiego kręgu (Tabl. 2:1). Miał on 18 mm średnicy. Otworek miał 4,5–5 mm. Jego wytworzenie nie było trudne i zapewne został wykonany na własne potrzeby. Prawdopodobnie noszony był jako paciorek czy ozdoba, być może w charakterze amuletu.

Inne

Raki

Raki to przedmioty o specyficznej konstrukcji wytwarzane z myślą o ułatwieniu poruszania się po śliskich nawierzchniach, przede wszystkim po lodzie. Z tego też powodu część badaczy zalicza je do kategorii wyposażenia rybackiego (np. Rulewicz 1994, s. 274–275). Niektórzy włączają raki do elementów podstawowego wyposażenia gospodarstw domowych (Kowalska 2011, s. 244–245). W tym opracowaniu zaliczono je do grupy przedmiotów będących elementami wyposażenia osobistego. Są to przedmioty wyko-

nane z czworobocznych sztabek żelaza, zwykle trójramienne zaopatrzone w kolce na przedłużeniu każdego z ramion (Kowalska 2011, s. 245). W materiałach z Węgrów odnotowano trzy raki żelazne. Wszystkie zostały znalezione w obrębie działki F, w wykopie 7. Dwa odkryto w warstwie II, jeden w warstwie IV. Dwa z omawianych raków miały formę trójramienną (**Tabl. 7:b–c**), a jeden posiadał tylko dwa ramiona (**Tabl. 7:a**). Przedmioty te należą do popularnych znalezisk na stanowiskach z młodszych faz wczesnego średniowiecza.

Trójramienne raki poddano analizom metaloznawczym, których wyniki wskazują, że oba egzemplarze wykonano w inny sposób. Pierwszy okaz zrobiono z jednego pręta żelaznego trzykrotnie zgiętego i zgrzanego, tworząc największe tylne ramię. Ramiona ścieniono na końcach, spłaszczono, a końce zakuto prostopadle formując kolce. Drugi egzemplarz wykonano z żelaznej taśmy, którą przepołowiono przeciwnikiem na jednym końcu i rozłożono uzyskując dwa krótsze ramiona. Ramiona zostały ścienione do zewnątrz i zawinięte prostopadle do płaszczyzny raków, tworząc kolce (Kucypera 2014b, s. 12–13).

Okucie skórzanej pochewki noża

Za wyjątkowe znalezisko uznano brązowe okucie skórzanej pochewki noża, które zostało odkryte w warstwie III, w wykopie 4 na działce C (**Ryc. 103; Tabl. 8:d**). Okucie miało 62 mm długości, zaś jego szerokość w najszerszym zachowanym miejscu wynosiła 22 mm. Wykonano je z jednego fragmentu zgiętej w połowie po rozłożeniu półkolistej blachy brązowej. Powierzchnia okucia zdobiona była wzorami roślinnymi utworzonymi przez wybite od wewnątrz i od zewnątrz punkciki i kreski. Niestety zachowała się tylko część tej płaszczyzny okucia w związku z czym nie jest możliwe „odczytanie” całości kompozycji ornamentacyjnej. Dodatkowo wzdłuż dolnej krawędzi osłaniającej ostrze za pomocą trzech brązowych nitów pochewkę do-

datkowo wzmocniono płaską, szablowato wygiętą brązową blaszką. Na jej powierzchni naniesiono ornament w postaci krótkich wybitych punktów/trójkątów tworzących dekorację przypominającą postać węża/smoka z otwartą szeroko paszczą. Wewnątrz postaci umieszczono wątki w postaci linii falistych utworzonych przez analogiczne kreseczki.

Pod względem typologicznym okucie pochewki można zaliczyć to typu III w klasyfikacji W. Łęgi (1930, s. 382–383). Do tego typu autor przyporządkował okucia odznaczające się trójkątnie ukształtowaną pochwą o półkuliście zaokrąglonej krawędzi.

Interpretacja treści przedstawienia znajdującego się na pochewce nie jest łatwa. Wydaje się jednak, że nawiązuje do grupy pochewek z wyobrażeniem węża/smoka. W tym przypadku mielibyśmy do czynienia z raczej schematycznym wyobrażeniem (por. Szczepanik 2010).

2.6. Zabawki (grupa funkcjonalna F)

Grzechotka

Do relatywnie rzadkich odkryć należą gliniane grzechotki/pisanki. Podczas prac badawczych prowadzonych w wykopie 7, w obrębie działki F w warstwie III znaleziono fragment grzechotki (**Tabl. 5:d**). Miała ona 47 mm średnicy, zachowana wysokość wynosiła 32 mm. Grzechotka była dekorowana krzyżującymi się żłobkami. Nie stwierdzono śladów szkliwienia. Większość grzechotek była szkliwiona, co jest uznawane za ich cechę charakterystyczną. Fragmentaryczne zachowanie grzechotki utrudnia jej przypisanie do któregoś z wyróżnionych w literaturze typów (Ślusarski 2004). Wydaje się, że okaz powinien być zaliczony do III typu, którego cechami diagnostycznymi są ornament ryty i guzki.

W literaturze przedmiotu istnieją dwie odmienne koncepcje odnośnie genezy rzeczony kategorii przedmiotów. Zdaniem części badaczy część tzw. grzechotek/pisanek była wytwarzana na ziemiach polskich, o czym mają świad-

czyć pracownie szklarskie m.in. w Wolinie czy też Kruszwicy. Zgodnie z drugą koncepcją przedmioty te są wytworami ruskimi i wskazuje się na ich proveniencję z Rusi Kijowskiej (Siemianowska 2008, s. 69–70; tam dalsza literatura).

Kulki gliniane

Wśród materiałów z grodziska w Węgrach natrafiono na dwie kulki gliniane. Pierwsza o średnicy

17 mm została znaleziona w warstwie I, w wykopie VI (**Tabl. 5:a**). Kulka mogła służyć jako kulka wkładana do grzechotki.

Drugi egzemplarz był znacznie większy – miał 31 mm średnicy (**Tabl. 5:b**). Na jednej ze stron widoczne były ślady obróbki w postaci starzej powierzchni o średnicy około 10 mm. Prawdopodobnie kulkę należy uznać za pewnego rodzaju półprodukt.

ROZDZIAŁ V.
CHRONOLOGIA FUNKCJONOWANIA
ZESPOŁU OSADNICZEGO

Pierwsze próby chronologizacji grodu w Węgrach czynione na „podstawie metali” wskazywały na XI–XII w. (Wiącek 1969, s. 317). W późniejszych pracach autorzy badań uszczegółowili chronologię, określając czas funkcjonowania grodu na okres od pierwszego ćwierćwiecza XI w. po lata 70.–80. XII w. (Haftka 1987a, s. 38). Datowanie opierało się w zasadzie na analogiach do wczesnośredniowiecznego Gdańska, którego chronologię (zwłaszcza najstarszych poziomów) odmłodzono ostatnio o co najmniej 75 lat. Początki grodu w Węgrach synchronizowane były z 15 poziomem osadniczym grodu gdańskiego (obecnie datowany na lata 1077–1081, a nawet na przełom XI i XII w.; Kościński, Paner 2005, s. 37, tab. 3; zob. też Gołębiowski 2005, s. 56–57)²⁵. Za dobry datownik uznawano denar abpa Pilgrima. Niewątpliwie wyznacza on *terminus post quem* dla wzniesienia grodu, nie można jednak precyzyjnie określić kiedy przeszedł do kontekstu archeologicznego. Już te przesłanki wskazywały na potrzebę weryfikacji dotychczasowych ustaleń w zakresie chronologii.

Drobiazgowa analiza stratygrafii odsłoniętej w wykopach badawczych, jak również wyniki analiz materiałów źródłowych skłaniają do wyróżnienia trzech faz zasiedlenia: pierwszej przedgrodowej, głównej fazy – grodowej – zwią-

²⁵ W świetle obowiązujących jeszcze niedawno wyników badań gród w widłach Wisły i Motławy powstał w okresie 970–980 z inicjatywy Mieszka I (zob. np. Kamińska 1959, s. 9; Jażdżewski, Kamińska, Gupieńcowa 1966; Zbierski 1978, s. 81; Lepówna 1998, s. 147). Zastrzeżenia dotyczące chronologii grodu gdańskiego dobitnie przedstawił Władysław Łosiński (2001). Stały się one inspiracją do podjęcia w 2003 r. przez zespół archeologów z MAG pod kierunkiem Bogdana Kościńskiego badań weryfikacyjnych. Pozyskane podczas prac materiały umożliwiły uzyskanie niezależnych wyznaczników chronologii w postaci tak zwanych dendrodat. Dla najstarszego poziomu (17/16) uzyskano daty wskazujące na lata 60. XI w. (1062/1063) (Kościński, Paner 2005, s. 22–25, tab. 1–2; zob. też Gołębiowski 2005, s. 55–56, ryc. 7, 8; Wiloch-Kozłowska 2013, s. 400).

zanej z funkcjonowaniem rozległego zespołu osadniczego, a także enigmatycznej, słabo rozpoznanej fazy postgrodowej. Wyniki analizy ceramiki i pozaceramicznych wyznaczników chronologii, za jakie uznano niektóre z przedmiotów odkrytych podczas badań, wspierane przez rezultaty analiz radiowęglowych posłużyły do wypracowania ram chronologicznych funkcjonowania zespołu osadniczego. Uzyskano w ten sposób solidne podstawy do datowania początków, jak i schyłku funkcjonowania badanego zespołu osadniczego.

1. Datowanie grodu

1.1. Faza przedgrodowa. Przesłanki datowania

W trakcie badań wykopaliskowych odkryto ślady pochodzące niewątpliwie z przedgrodowej fazy zasiedlenia tego terenu. Podstawą wydzielenia fazy osadniczej sprzed istnienia grodu są odkrycia relikwów obiektów o charakterze zarówno mieszkalnym, jak i gospodarczym poniżej nawarstwień wału broniącego dostępu na teren grodu od strony zachodniej. Opisywanych odkryć dokonano w rozległym wykopie oznaczonym numerem 7 (**Ryc. 3**). Pod wałem grodziska, na działce C, zadokumentowano obiekt typu ziemiankowego, poprzedzający fazę grodową. Niewielka liczebność zespołu ceramiki z tego obiektu oraz jego struktura (wyłącznie ceramika całkowicie obtaczana – **GT4**) pozwala przypuszczać, że był to epizod osadniczy nieznacznie poprzedzający fazę grodową. Być może z fazą przegrodową należy również wiązać naczynko z poziomymi uszkami znalezione we wnętrzu jednej ze skrzyń (zob. **Tabl. 17:c**). Z tego samego obiektu pozyskano również dwa tygielki odlewnicze, co może być przesłanką wskazującą na istnienie w tym miejscu osady produkcyjnej.

Zapewne z tą samą fazą synchronizować należy relikty osadnictwa odsłonięte w wykopie 3 na działce E (zob. rozdz. V.2), a także piec

odkryty w wykopie 7 na działkach A, B i D. Na granicy tych działek, na odcinku od 8,5 do 12 m, poniżej nawarstwień wału zarejestrowano relikty pieca do wytopu rudy. Zadokumentowana stratygrafia wskazuje, że piec, zwłaszcza jego górna część została zniszczona przy budowie umocnień grodu i jej resztki zalegały poniżej domostwa na działce A. Z wypełniska pieca pozyskano niewielki zbiór ceramiki całkowicie obtaczanej (GT4). Jest to przesłanka pozwalająca na określenie chronologii jego funkcjonowania nie wcześniej niż na przełom X i XI w. W świetle przytoczonych danych wydaje się, że funkcjonowanie w tym miejscu osady o przypuszczalnie produkcyjnym charakterze przypadało na pierwszą połowę XI w., prawdopodobnie bezpośrednio poprzedzało wzniesienie grodu.

1.2. Faza grodowa. Podstawy datowania

1.2.1. Ceramika

Zdecydowana większość źródeł ceramicznych pochodziła z nawarstwień związanych z głównym horyzontem zasiedlenia – fazą grodową. Poddany analizie zbiór dostarczył interesujących danych odnośnie chronologii. Pod względem technologicznym jest to bardzo jednorodny zbiór z udziałem ceramiki całkowicie silnie formująco obtaczanej (GT4) wynoszącym 99%. Analizowane materiały nawiązują do ceramiki z grodu gdańskiego zarówno pod względem technologii, jak i stylistyki. W zakresie struktury morfologicznej obu zbiorów dostrzeżono jednak duże rozbieżności. Homogeniczne zespoły z ceramiką wyłącznie całkowicie obtaczaną występowały już w najniższej zalegających poziomach osadniczych grodu gdańskiego, datowanych obecnie nie wcześniej niż na lata 60. XI w. Zespoły ceramiczne o podobnej strukturze z grodu i podgrodzia szczecińskiego datowane są na drugą połowę, a nawet na ostatnią ćwierć XI w. (Łosiński, Rogosz 1986b, s. 53, ryc. 1;

Dworaczyk, Kowalska, Rulewicz 2003, s. 201, tab. 30; Kowalska, Dworaczyk 2011, s. 132–133, ryc. 63–64) zaś w Kołobrzegu dopiero na XII w. (Rębkowski 2007b, s. 212–213).

Struktura morfologiczna zbioru ceramiki z fazy grodowej jest w pewnym sensie zaskakująca (Ryc. 92). Najliczniejsze były naczynia z tzw. cylindryczną szyjką i naczynia odpowiadające okazom z rodziny form G/Vipperow. Naczynia z cylindryczną szyjką miały udział rzędu 27%, z kolei w poziomach osadniczych z grodu gdańskiego nie wykazały frekwencji wyższej niż 15%²⁶. Naczynia nawiązujące do naczyń typu G/Vipperow wykazały identyczną frekwencję (27%). Również liczne były formy z wyodrębnioną szyjką odpowiadające naczyniom typu J/Teterow – 19%. Duży udział miały okazy z grupy form AIIa – 17%. Jeśliby zsumować naczynia tej grupy z naczyniami z grupy AI (odpowiadającym formom typu J/Teterow) ten typ naczyń zająłby pierwszą pozycję pod względem frekwencji (36%). W zespołach ceramiki z Gdańska dominowały naczynia esowate (nie wydzielono typów naczyń analogicznych do wzorca meklembersko-zachodniopomorskiego), których frekwencja wynosiła od 73 (poziom 11) do 94% (poziom 16/17). Z kolei w zbiorze z Węgrów ich udział wynosił niespełna 30% (łącznie pojemniki esowate typu G/Vipperow oraz J/Teterow).

Warto również zwrócić uwagę na znaczny udział naczyń w formie mis (3%) oraz egzemplarzy nawiązujących do naczyń typu M/Bozbin (1,7%) i L/Kowall (3,9%). Z kolei w Gdańsku udział mis nie przekraczał 1%. Nieco wyższą frekwencję wykazały pojemniki określane mianem „doniczkowatych” (do 7%).

Dużym utrudnieniem, przy próbie analizy komparystycznej struktury tego zbioru z materiałami z Gdańska, jest brak dostrzeżo-

²⁶ Zestawiono łącznie naczynia z grupy form AIIc oraz BI. Klasyczne formy baniaste z cylindryczną szyjką miały udział rzędu 24 %.

nych prawidłowości w rozwoju garncarstwa gdańskiego. Zespoły ceramiczne z poszczególnych poziomów mają bardzo zbliżoną strukturę morfologiczną. Wszystkie, z wyróżnionych w materiałach gdańskich kategorie naczyń, zadokumentowano na większości poziomów osadniczych. Nie wykazano żadnych tendencji wzrostowych czy też spadkowych.

Przeprowadzona analiza porównawcza ceramiki z materiałami gdańskimi nie przyniosła oczekiwanych rezultatów w zakresie ustaleń chronologicznych. Struktura zbioru z Węgrów nie ma analogii w żadnym z poziomów osadniczych grodu gdańskiego. Również i na stanowiskach zachodniopomorskich analizowany zbiór nie ma odpowiedników pod względem struktury morfologicznej.

Istotnym wskaźnikiem w kwestii ustaleń chronologicznych mogą być naczynia z cylindryczną szyjką. W zbiorach gdańskich naczynia tego typu osiągają frekwencję przekraczającą 10% od poziomu 13 (Lepówna 1968), w świetle najnowszych ustaleń, datowanego na początek drugiej dekady XII w (Kościński, Paner 2005, s. 37, tab. 3). W zespołach ceramicznych z Pomorza Zachodniego (Szczecin i Kołobrzeg) naczynia te (rodzina typów K) osiągają najwyższą frekwencję, przekraczającą 10% w nawarstwieńiach XII-wiecznych (Dworaczyk, Kowalska 2011, s. 137–143, ryc. 68–74; Rębkowski 2007b, s. 207, ryc. 209).

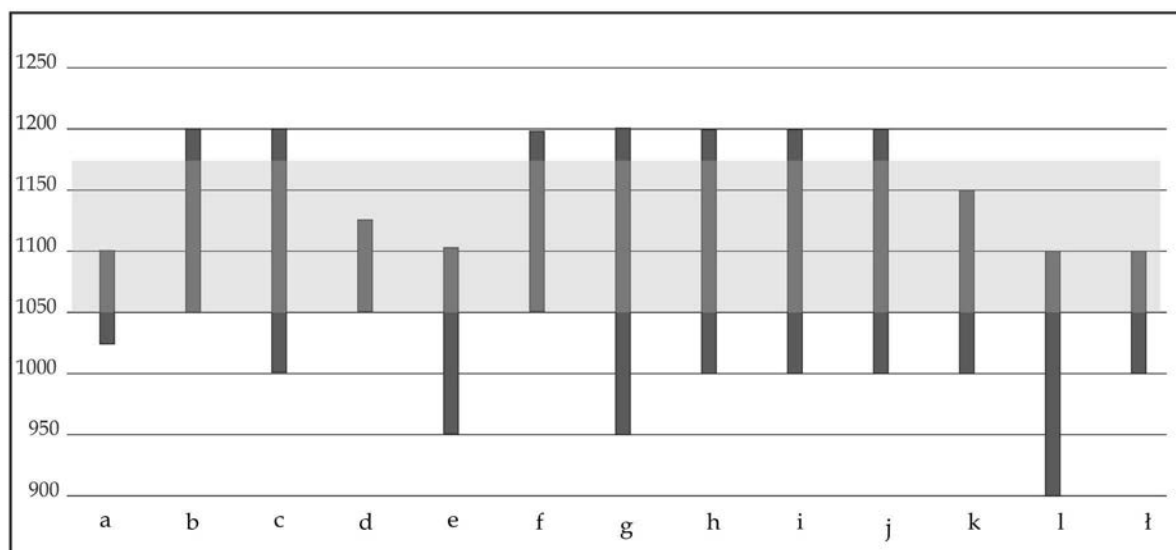
Na podstawie wyników analizy ceramiki oraz analizy porównawczej struktury morfologicznej z ceramiką z ważniejszych ośrodków pomorskich można sądzić, że funkcjonowanie kompleksu osadniczego w Węgrach przypadało na okres ostatniej ćwierci XI i pierwszej połowy (?), może po lata 60.–70. XII w.

1.2.2. Pozaceramiczne wyznaczniki chronologii

Spśród niezależnych wyznaczników chronologii odkrytych na grodzisku wyróżnia się srebrny denar ze wspólnej emisji króla Konra-

da II z dynastii Salickiej oraz arcybiskupa Kolonii Pilgrima, wybity w mennicy w Andernach w latach 1027–1036 (Tabl. 8:a). Moneta wyznacza *terminus post quem* i niewątpliwie wyklucza możliwość wzniesienia grodu w pierwszych trzech dekadach XI w.

Grzebienie i pochwarki do grzebieni są uznawane za relatywnie dobre wyznaczniki chronologii. Z badań w Węgrach pochodzą dwa grzebienie (grupa IB, typ VI, odmiana 1; typ VII, odmiana 2) oraz pochwarka typu II, odmiany 3. Grzebienie grupy IB, typu VI, odmiany 1 na Pomorzu pojawiły się w XI w. Od końca pierwszej połowy XI w. spotykane były w głównych ośrodkach Pomorza Zachodniego, w Gdańsku występowały w poziomach osadniczych datowanych na drugą dekadę XII–przełom XII i XIII w. Górną granicę wyznacza jeden okaz znaleziony na stanowisku 4 w Gdańsku w nawarstwieńiach datowanych na połowę XIV w. (Cnotliwy 1973, s. 91). W związku z „odmłodzeniem” nawarstwień grodu gdańskiego należy się liczyć z koniecznością przewartościowania ustaleń chronologicznych odnoszących się do stanowiska nr 4. Niemniej jednak zdecydowana większość grzebieni tego typu jest datowana na XI–XII w., zaś najbliższe analogie ze stanowiska 1 w Gdańsku w świetle najnowszych ustaleń chronologicznych należy datować na XII w. (zob. Kościński, Paner 2005, tab. 3). Grzebienie typu VII, odmiany 2 należą do bardziej popularnych przedmiotów tej kategorii w młodszych fazach wczesnego średniowiecza. Na Pomorzu były znajdowane w kontekstach X–XIII w., z tym że najwięcej egzemplarzy pochodzi z nawarstwień XI–XII w. Zdaniem E. Cnotliwego (1973, s. 93–104) były to grzebienie typowe dla XI–XII w. Zdecydowanie najlepszym wyznacznikiem chronologii jest pochwarka grzebienia (Ryc. 99). Pochwarki typu II, odmiany 3 wyrabiane były w Gdańsku, Wolinie i Szczecinie. Ewidentne podobieństwo omawianej pochwarki do jednego z egzemplarzy z Wolina zdaje się świadczyć, że powstały w tym sa-

Ryc. 104. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Schemat przedstawiający zestawienie najbardziej wartościowych wyznaczników chronologii: a – denarius abpa Pilgrima i cesarza Konrada; b – grzebień IB, VI, 1; c – grzebień IB, VII; d – pochewka grzebienia II, 3; e – osełka z fyllitu; f – odważniki wagowe typu B2; g – kłódka; h – klamra do pasa; i – D-kształtne sprzączki do pasa; j – tok; k – ostrogi typu II, 3; l – rozdzielacz w kształcie krzyża; ł – rozdzielacz w kształcie koła przedzielonego ramionami krzyża. Oprac. S. Wadył

Fig. 104. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Diagram presenting the most valuable chronology indicators: a – denarius of Archbishop Pilgrim and Emperor Konrad; b – comb IB, VI, 1; c – comb IB, VII; d – comb sheath II, 3; e – phyllite whetstone; f – weights of Type B2; g – padlock; h – belt buckle; i – D-shaped belt buckles; j – butt cap; k – spurs of Type II, 3; l – cross-shaped distributor; ł – distributor in the form of a circle divided by the arms of a cross. By S. Wadył

mym warsztacie. Mogła to być pracownia zidentyfikowana na stanowisku 4, w poziomach osadniczych datowanych na okres od drugiej ćwierci XI do początku XII w. w Wolinie (zob. szerzej w rozdz. IV.2). Największą liczbę pochewek tej odmiany znaleziono podczas badań grodu gdańskiego. Wszystkie pochodziły z poziomów osadniczych datowanych w świetle aktualnych ustaleń chronologicznych na okres 1062/1063 – druga ćwierć XII w. (Hilczerówna 1961, s. 132, tab. 1; w kwestii chronologii grodu gdańskiego zob. Kościński, Paner 2005, tab. 1, 3). Pochewki tej odmiany występują na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Kujawach. Pojedyncze okazy z Meklemburgii i Małopolski uznaje się za importy. Chronologia ich występowania przypada na XI–XII w. (Cnotliwy 1973, s. 178). Większość egzemplarzy należy jednak datować na drugą połowę XI–pierwszą ćwierć XII stulecia.

Wśród osełek odkrytych podczas badań trzy egzemplarze prawdopodobnie wykonane zostały z surowca skandynawskiego – dwie z mułowca, jedna zaś z fyllitu (**Ryc. 95**). Osełki z fyllitu są dość często spotykane na stanowiskach pomorskich, wielkopolskich, meklemburskich, szczególnie w nawarstwieniach z X–XI w. W późniejszym okresie na znaczeniu zyskały osełki z narzutowego gnejsu, mułowca ilastego oraz piaskowca kwarcytowego (Skoczylas 1990; Kara 2006, s. 396).

Relatywnie dobrymi datownikami są również odważniki wagowe. W trakcie badań znaleziono dwa odważniki kuliste z płaszczyznami (**Tabl. 8:h; i**). Oba egzemplarze reprezentują typ B2 w klasyfikacji H. Steuera, odpowiadający odważnikom zaliczanym do II systemu w ujęciu K. Wachowskiego. Odważniki tego typu pojawiają się pod koniec X w. początkowo na południowych wybrzeżach Bałtyku, rozprze-

strzeniając się później w całym basenie Morza Bałtyckiego. Najbardziej charakterystyczne są dla drugiej połowy XI i XII w. (Steuer 1997, s. 45–51; Wachowski 2006, s. 362).

Podobny horyzont chronologiczny reprezentuje znaleziona w obrębie obiektu mieszkalnego w wykopie 7 na działce F miedziana kłódka cylindryczna (**Tabl. 7:d**). Na stanowiskach wczesnośredniowiecznych są znajdowane stosunkowo rzadko. Znane są między innymi z Wrocławia (XIII w.), Opola (XII–XIII w.) (Czerska 1972). Bardzo podobny okaz, nieposiadający wzmacniających pierścieni, zachowany razem z wewnętrzną częścią został znaleziony w Iglomi w obiekcie datowanym na XII–XIII w. (Gajewski 1957, s. 70, **Tabl. III:2**). Kłódki również spotykane są jako elementy wyposażenia grobowego kupców w X–XI w. (zob. Bogucki 2010, s. 35, 37, 45, 48–49; tam dalsza literatura). Dość często znajdowane są na stanowiskach ruskich i zasadniczo uznaje się je za przedmioty związane ze wschodniosłowiańskim kręgiem kulturowym (Kolchin 1953, s. 152–159; ryc. 128, 132; 1959, s. 78–93, ryc. 65, 68–69; Nikolskaya 1987, s. 67, ryc. 32; Khoroshev, Sorrokin 1992, s. 118, ryc. IV.13).

Dobrymi wyznacznikami chronologii mogą być również odkryta w wykopie 7 na działce D klamra (**Tabl. 8:e**), a także sprzączki do pasa (**Tabl. 5:h, j**). Chronologia klamer tego rodzaju zamyka się między XI a XIII stuleciem, przy czym większość egzemplarzy jest datowana na XI–XII w. Z kolei sprzączki D-kształtne odkryte na stanowisku w liczbie trzech cechuje bardzo rozległy zasięg terytorialny występowania oraz szerokie ramy czasowe obejmujące okres od połowy XI po XIV w. (Heindel 1990, s. 15, 60, **tabl. 3**).

Wśród wielu elementów uzbrojenia, rzędu końskiego i sprzętu jeździeckiego tylko kilka cechuje duża czułość chronologiczna. Jednym z nich jest tok broni drzewcowej (**Tabl. 2:b**), reprezentujący typ II w klasyfikacji J. Góreckiego (2001, s. 136). Znaleziska wczesnośredniowiecz-

nych toków nie należą do częstych. Większość ze znanych wystąpiła w kontekstach XI–XII-wiecznych, jednak prawdopodobnie były używane przez cały okres średniowiecza. Z badań grodziska pochodzą dwie ostrogi typu II odmiany 3 (**Tabl. 2:j, k**). Przedmioty te są datowane na okres od przełomu X i XI do końca XIII w., jednak okazy o bodźcu uformowanym analogicznie do omawianych charakterystyczne były dla okresu od początku XI do połowy XII w. (Wachowski 1984, s. 43–44). Warto odnotować również dwa rozdzielnice rzemieni ozd. Pierwszy rozdzielnice w kształcie krzyża o rozszerzających się końcach ramion (**Tabl. 8:f**) ma X–XI w. analogie na ziemiach zachodniobałtyjskich i w Skandynawii (Arbman 1943, s. 307, ryc. 253, **Tabl. 22–25, 28:1**; Sedov 1987, **tabl. 132:12–13, 27**; Kulakov 1990, s. 36–37). Drugi, w kształcie koła przedzielonego ramionami krzyża i zdobiony tuszowaniem (**Tabl. 5:e**), ma odpowiednik w X-wiecznych nawarstwieniach w Tumie (Nadolski 1954, ryc. 12:a).

Przywołane przedmioty nie wyczerpują listy wszystkich niezależnych datowników, niemniej jednak uznano je za najbardziej wartościowe w kontekście tych rozważań. Wszystkie z nich mieszczą się w przedziale lat 1000–1200 (**Ryc. 104**). Próba uściślenia tego przedziału, wskazuje, że jedynie druga połowa XI stulecia to okres, w którym mieszczą się wszystkie z nich. Podsumowując, można stwierdzić, że analiza pozaceramicznych wyznaczników chronologii wskazuje, że funkcjonowanie grodu przypadało na okres od połowy XI w. do XII w., bez określenia bardziej precyzyjnej cezurę górnej.

1.2.3. Wyniki datowania bezwzględne

Przyrodnicze metody datowania są obecnie wymogiem koniecznym prowadzenia studiów osadniczych. Są one bardzo wartościowym narzędziem określania chronologii badanych wydarzeń i wielokrotnie pozwalają na precyzyjne datowanie odkrywanych podczas badań wy-

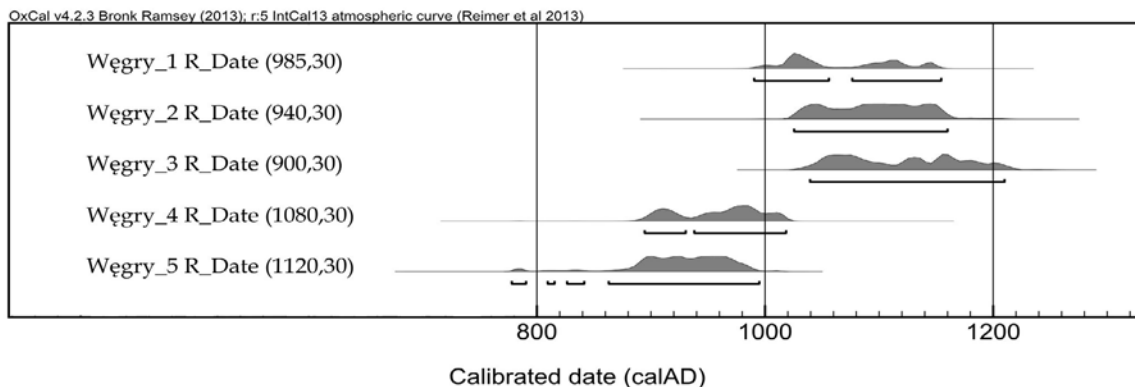
Tabela 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wyniki datowania radiowęglowego. Oprac. S. Wadył, źródło danych Goslar 2014**Table 2.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. Radiocarbon dating results. By. S. Wadył, data source Goslar 2014

PRÓBKA	WIEK C-14	PRAWDOPODOBIENSTWO 68,2%	PRAWDOPODOBIENSTWO 95,4%
WĘGRY_1	985 ± 30 BP	1016AD (39,6%) 1046AD 1093AD (23,7%) 1121AD 1140AD (5,0%) 1147AD	990AD (51,3%) 1056AD 1076AD (44,1%) 1154AD
WĘGRY_2	940 ± 30 BP	1035AD (12,5%) 1051AD 1081AD (55,7%) 1151AD	1025AD (95,4%) 1160AD
WĘGRY_3	900 ± 30 BP	1046AD (33,0%) 1092AD 1121AD (11,8%) 1140AD 1147AD (23,5%) 1185AD	1039AD (95,4%) 1210AD
WĘGRY_4	1080 ± 30 BP	901AD (20,1%) 921AD 951AD (48,1%) 996AD	894AD (27,2%) 930AD 938AD (68,2%) 1018AD
WĘGRY_5	1120 ± 30 BP	893AD (68,2%) 970AD	778AD (1,7%) 790AD 809AD (0,5%) 815AD 826AD (1,4%) 841AD 863AD (91,8%) 995AD

kopaliskowych reliktyw zabudowy i umocnień obronnych. Najbardziej przydatne są w tym względzie analizy dendrochronologiczne pozwalające na bardzo precyzyjnie ustalenia. Podstawy teoretyczne przedstawili w nowszej literaturze Marek Krąpiec i Tomasz Ważny (Krąpiec, Ważny 1994, s. 195–202; Krąpiec 1998; Ważny 2001). W wielu przypadkach odnoszących się do różnych okresów pradziejowych, jak i historycznych dendrochronologia w zasadniczy sposób zmieniła dotychczasowe ustalenia. Mniej cenione są w kwestii precyzji i wiarygodności badania radiowęglowe, niemniej jednak w wielu przypadkach, ze względu na materiały jakimi dysponujemy, jest to jedyna dostępna metoda. W literaturze wskazywano kilkakrotnie na jej ograniczenia w odniesieniu do wczesnego średniowiecza. Wynikają one przede wszystkim ze względnie krótkiego trwania tego okresu (zob. Dulnicz 2001, s. 35–37). Metoda ta pozwala na uzyskanie wyników pewnych, lecz na ogół mało dokładnych, przynajmniej jak na potrzeby badań wczesnego średniowiecza. Podstawy teoretyczne analiz radiowęglowych oraz

aktualne poglądy na ten temat przedstawiono w licznych pracach (zob. np. Walanus 1983; Goslar, Michczyńska, Pazdur 1990).

Do datowań radiowęglowych z badań grodziska w Węgrach wytypowano pięć próbek. Oznaczenia wieku dokonano pod kierunkiem Tomasza Goslara w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym (Goslar 2014; Ryc. 105). Trzy zbadane próbki to ziarna żyta, do dwóch kolejnych wytypowano korę drewna brzoźowego. Próby archeobotaniczne zostały wyselekcjonowane i oznaczone przez K. Pińską. Próbki Węgry_1 i Węgry_2 pochodziły ze skrzyni do przechowywania zboża odkrytej w sąsiedztwie budynku mieszkalnego odsłoniętego na działkach D, A i F w wykopie 7. Próbką Węgry_3 została pobrana z jamy ze zbożem zadokumentowanej na działce B w wykopie 4. Przyjęliśmy, że materiały wyselekcjonowane do datowania pochodzą z obiektów służących do magazynowania zboża, które były użytkowane aż do upadku grodu, w związku z czym rezultaty uzyskane z analiz makroszczątków powinny wyznaczać czas zbliżony do kresu funkcjonowania grodu.

Ryc. 105. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Krzywa kalibracyjna wyników datowań radiowęglowych. Oprac. T. Goslar

Fig. 105. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Calibration curve for radiocarbon dating results. By T. Goslar

Z kolei próbki Węgry_4 i Węgry_5 pobrano z reliktyw drewnianej konstrukcji odkrytej w wykopie 4 na granicy działek B, B1 i C. Przy założeniu, że próbki pobrano z kory drewna brzoźowego, która odpowiada ostatniemu przyrostowi drzewa, a także, że pochodzą z konstrukcji drewnianej wzniesionej na wale grodziska, być może wieży czy też wjazdu bramnego powinny dać rezultaty wskazujące na czas wzniesienia umocnień obronnych grodu.

Przyjrzyjmy się najpierw wynikom datowania próbek z kory brzozy. Dla pierwszej uzyskano datę 1080 ± 30 BP, zaś dla drugiej 1120 ± 30 BP. Po kalibracji przy prawdopodobieństwie 95,4% dla pierwszej próby uzyskano przedział czasowy 894–1018 AD, dla drugiej 863–995 AD. Wyniki tych prób są niejednoznaczne. Wskazują, że drewno zostało ścięte (ostatni przyrost pochodził z) najpóźniej około roku 1000 (Tabela 2). W kontekście konstrukcji, z której pobrano próbki znaleziono denar ze wspólnej emisji Konrada II i abp Pilgrima wybity w mennicy w Andernach w latach 1027–1036. Ten fakt, podobnie jak inne przesłanki wskazują, że jest to data przynajmniej o 50–60 lat za wczesna.

Analizy radiowęglowe ziarniaków przyniosły wyniki bliższe oczekiwanym. Dla próbek Węgry_1–3 uzyskano następujące wyniki: 985 ± 30 BP, 940 ± 30 BP oraz 900 ± 30 BP. Po kalibracji przy prawdopodobieństwie 95,4% uzyska-

no następujące przedziały chronologiczne: 990–1154 AD dla pierwszej próbki, 1025–1160 AD dla drugiej, a także 1039–1210 AD dla trzeciej (Tabela 2). Są to dość szerokie i mało precyzyjne przedziały. Niemniej jednak warto odnotować bardzo zbliżony wyniki próbek pochodzących z magazynu na zboże odkrytego w wykopie 7, wskazujące *terminus ante quem* funkcjonowania tego obiektu na 1160. O dokładnie 50 lat młodszy jest górny wynik próbki Węgry_3, co biorąc pod uwagę jednoczesowe użytkowanie założenia, jest dość trudne do wytłumaczenia.

Otrzymane wyniki datowań radiowęglowych muszą być traktowane ostrożnie, nie jako dane pewne, lecz prawdopodobne. Wyniki nie są nigdy datami absolutnymi, jakie można uzyskać na podstawie analiz dendrochronologicznych. Nie mogą być podstawą kreślenia cezur chronologicznych funkcjonowania badanego zespołu osadniczego, niemniej jednak wyznaczają przedziały prawdopodobieństwa w większym stopniu zbieżne z oczekiwanymi.

Podjęto również próbę wykonania analizy dendrochronologicznej próbek węgla drzewnych. Do analiz wyselekcjonowano przede wszystkim węgle pochodzące z reliktyw konstrukcji przekładkowej wału zarejestrowanej w wykopie 6 i 7, a także z pozostałości kon-

strukcji drewnianej odsłoniętej w wykopie 4. Do szczegółowych analiz zakwalifikowano 18 próbek: pięć reprezentujących drewno dębowe, zaś 13 jesionowe. Ilość zachowanych i czytelnych przyrostów rocznych nie przekraczała 60 w przypadku drewna dębowego i 70 w przypadku węgla jesionowych. Niestety analiza węgla dębowych nie przyniosła żadnych rezultatów. Każda z próbek reprezentowała odmienny wzorzec przyrostowy i nie było możliwe przeprowadzenie korelacji poszczególnych serii przyrostowych. Próbkę jesionowe połączono w trzy grupy na podstawie charakterystyki serii przyrostowych co pozwoliło na stworzenie schematu datowania relatywnego. Niestety nie uzyskano dat absolutnych (Ważny 2014).

1.3. Faza postgradowa. Przesłanki wyróżnienia

Istnieją pewne, aczkolwiek enigmatyczne podstawy wyróżnienia fazy osadniczej datowanej na czas po upadku grodu. Pozostałości tej fazy zasiedlenia odkryto w wykopie 4. W warstwie brunatnego piasku, na 4–5 metrze od południa i 2 metrze od zachodu działki C, odkryto palenisko o kształcie wydłużonego owalu o wymiarach 1,8x1,2 m. W stropowej partii było tworzone przez dwa skupiska kamieni przypominające rodzaj bruku tkwiącego w wypalanej pomarańczowej glinie (Ryc. 8). Zadokumentowane relacje stratygraficzne pozwalają stwierdzić, że palenisko powstało na zgliszczach konstrukcji odkrytej na granicy działek B–B1 i C. Odkryta w trakcie eksploracji niewielka liczba ułamków ceramiki całkowicie obtaczanej (GT4) nie upoważnia jednak do precyzyjnych rozstrzygnięć chronologicznych. W wykopie 5, u podnóża wału, odsłonięto dwa piece służące prawdopodobnie do wytopu rudy. Piece były równoczesne z grodem lub późniejsze. Analiza stratygrafii wyklucza sugerowaną w dotychczasowych pracach interpretację zakładającą, że obiekty te należy datować na fazę przedgradową. Ich charakter, działanie ognia i wysokie temperatu-

ry powodujące ryzyko zaproszenia ognia i wywołania pożaru, przy ich lokalizacji u podnóża umocnień obronnych wskazują raczej, że powinny być synchronizowane z postgradową fazą zasiedlenia. Wydaje się, że relikty obiektów gospodarczych odkryte zarówno w wykopie 4, jak i 5 funkcjonowały po upadku grodu. Ze względu na charakter materiałów ceramicznych prawdopodobna jest ich chronologia przypadająca na drugą połowę, ostatnie dekady XII w.

2. Datowanie podgradzia

Nie dysponujemy pewnymi danymi pozwalającymi na precyzyjne datowanie zadokumentowanych w różnych rejonach podgradzia elementów obronnych w postaci wałów czy też reliktyw zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Na umocnienia obronne natrafiono w wykopach 8, 9 i 13. W kontekście tych konstrukcji znaleziono niewielką liczbę źródeł w postaci ceramiki, co powoduje znaczne trudności w datowaniu tych struktur. Z dużym stopniem prawdopodobieństwa można stwierdzić, że są one równoczesne z umocnieniami grodu, to znaczy tworzyły wraz z nim zwarty i złożony system umocnień. Nie można jednak precyzyjnie określić, czy powstawały w tym samym czasie, czy też były efektem kilku akcji inwestycyjnych.

W wykopie 3, na działce E, odsłonięto dwa wczesnośredniowieczne paleniska. Z pierwszego pochodzi zespół ceramiczny o dużych walorach poznawczych (Węgry 5), reprezentowany przez przeważającą ceramikę całkowicie obtaczaną (GT4 – 82,5%) oraz mniej liczną ceramikę częściowo obtaczaną (GT2–3 – 17,5%; zob. rozdz. IV.1.2). Fragmenty ceramiki częściowo obtaczanej pochodziły głównie od jednego naczynia o esowato-jajowatym profilu, wysoko usytuowanej największej wydętości brzuśca, charakteryzującego się silnie wychylonym na zewnątrz kołnierzosowym wylewem (Tabl. 9:h). Być może zespół ten wyznacza przedgradową fazę osadnictwa „Dębiej Góry” i należy go datować

wać na okres od przełomu X i XI w. do połowy XI stulecia. Z kolei z drugiego paleniska pozyskano niewielki zbiór ceramiki całkowicie obtaczanej (GT4), co pozwala umieścić jego chronologię dość szeroko w ramach XI-XII w.

Z wykopu 13 pochodzą dwa zasługujące na uwagę zespoły. Pierwszy pozyskano z paleniska odsłoniętego na działce A. Drugi reprezentują materiały pochodzące z obiektu interpretowanego jako relikw budynku mieszkalnego. Oba zespoły składały się wyłącznie z fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych (GT4). Z opisywanych obiektów nie pozyskano dobrych pozaceramicznych wyznaczników chronologii, nie dysponujemy również datami bezwzględными, dlatego też chronologia, której podstawą jest datowanie ceramiki jest mało dokładna.

3. Podsumowanie

W świetle zaprezentowanych rozważań proponowane w dotychczasowych publikacjach datowanie zespołu osadniczego w Węgrach wymaga przewartościowania. Drobiazgowa analiza stratygrafii, jak również wyniki analiz materiałów źródłowych skłaniają do wyróżnienia trzech faz zasiedlenia grodu: pierwszej przedgrodowej, głównej fazy – grodowej – związanej z funkcjonowaniem rozległego zespołu osadniczego, a także enigmatycznej, słabo rozpoznanej fazy postgrodowej. Wyróżnienie faz osadniczych w odniesieniu do podgrodzia, ze względu na nieznaczny stopień rozpoznania metodami wykopaliskowymi i niewielką liczbę materiałów źródłowych jest niemożliwe.

Wszystkie przesłanki wskazują konieczność „odmłodzenia” chronologii zespołu osadniczego w Węgrach o co najmniej cztery, pięć dekad. W związku z czym prawdopodobny czas wzniesienia grodu przypadł na lata 60.–70. XI stulecia. Nie sposób bowiem zakładać starszą niż gród gdański metrykę kompleksu osadniczego w Węgrach. Za taką chronologią przemawiają przede wszystkim rezultaty analizy materiałów

źródłowych, w tym ceramiki i niezależnych wyznaczników chronologii. O ile ustalenie dolnej cezur nie przysparza większych trudności, to określenie górnej granicy w oparciu o klasyczne w warsztacie archeologa datowanie materiałów źródłowych jest znacznie trudniejsze i można ją umieszczać w drugiej połowie XII w.

W znacznym stopniu pomocne są zrealizowane analizy radiowęglowe. Do badań wytypowano pięć próbek. Wskazano powyżej, że przedziały czasowe uzyskane z próbek kory brzozy nie współgrają z ustaleniami wynikającymi z konwencjonalnej analizy archeologicznej i są postarzone o około 50–60 lat. Wydaje się, że nieco pewniejsze, a na pewno bliższe oczekiwaniom są uzyskane wyniki datowań ziarniaków. Rezultaty uzyskane ze zboża odkrytego w skrzyni w wykopie 7 wskazują *terminus ante quem* funkcjonowania tego obiektu na 1160 r. Otrzymane wyniki datowań muszą być traktowane ostrożnie i nie mogą być podstawą dokładnego datowania zespołu osadniczego w Węgrach, niemniej jednak uzyskane przedziały prawdopodobieństwa przy wzajemnej weryfikacji z ustaleniami opartymi na analizach źródeł archeologicznych przybliżają do uzyskania relatywnie precyzyjnych ram czasowych.

W świetle przywołanych argumentów ustalenie precyzyjnej chronologii jawi się jako zadanie trudne, zaś proponowane ramy powinny być traktowane jako przybliżone. Pierwsza faza, poprzedzająca wzniesienie grodu może być datowana na pierwszą połowę XI w., być może trwała do momentu podjęcia akcji budowlanej, która skutkowałą wzniesieniem rozległego zespołu grodowego. Prawdopodobnie założenie funkcjonowało do lat 60. XII w., choć data ta jest jedynie hipotetyczna. Po upadku teren dawnego grodu został jeszcze raz zasiedlony o czym świadczą relikty pieców i paleniska odkryte w wykopach 4 i 5. Datowanie, tej, prawdopodobnie epizodycznej fazy można określić także jedynie w przybliżeniu na drugą połowę XII w.

ROZDZIAŁ VI.

WCZESNOŚREDNIOWIECZNY ZESPÓŁ OSADNICZY W WĘGRACH I JEGO ROLA W KONTEKŚCIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ POGRANICZA POMORSKO-PRUSKIEGO

W dotychczasowych pracach odnoszących się do grodziska w Węgrach wskazywano, iż najstarszym oznaczeniem tego miejsca była nazwa *Bronken* na mapie Suchodolca z początku XVIII w. (Haftka 1971 s. 467; 1977, s. 395; zob. też Semrau 1928, s. 48; Górniewicz 1980, s. 40). Uznawano, że nazwa może być odnieszona do wczesnośredniowiecznego grodziska. Miał to być toponim obronny nawiązująca do nazw typu *Brona*, *Stupia*, *Stróža*, *Zawada*, które występowały często w pobliżu ośrodków kasztelańskich w strefach peryferyjnych, a także wzdłuż szlaków komunikacyjno-handlowych.

M. Haftka przypuszczał, że nazwa *Bronki* może być łączona funkcjonalnie z kasztelanią, którą lokalizowano kilkanaście kilometrów na południe, w Zantyrze (Haftka 1971, s. 470)²⁸. Sama kasztelania zantyrska nie jest jednak poświadczona źródłowo. Zastanawiać może jednak brak rzekomej nazwy wczesnośredniowiecznego grodu w żadnym ze źródeł pisanych, zarówno średniowiecznych, jak i z okresu nowożytnego oraz jej pojawienie się na mapie Suchodolca w początkach XVIII w. Koncepcja jest niezwykle interesująca i zdaje się pasować do grodu w Węgrach wzniesionego na rubieży Pomorza Wschodniego. Jednak analiza fragmentu mapy Suchodolca wskazuje, że lokalizacja *Bronken* nie odpowiada położeniu grodziska w Węgrach. Toponim ten został umieszczony na mapie około 4 kilometrów na południowy zachód od lokalizacji grodziska, na wysokości wsi Parpary na północny zachód od Uśnic. Co ciekawe na kilku mapach Oloa Joannisa Gotha z XVII w. w miejscu, gdzie na mapie Suchodolca umieszczono toponim *Bronken*, znajduje się nazwa *Broucke* oznaczająca zapewne most. Na szwedzkiej mapie z 1626 r., przedstawiającej szaniec na Cyplu Mątowskim, w tym miejscu oznaczony

²⁸ W sprawie kasztelani zantyrskiej zob. Duda 1909, s. 27–55; Powierski 1965, s. 15; 1968a, s. 251.

jest most pontonowy prowadzący na wschodni brzeg Nogatu. Prawdopodobnie tak można wytłumaczyć zaistnienie nazwy *Bronken* w literaturze przedmiotu²⁹.

Jeżeli przyjmiemy, że *Bronken* z mapy Suchodolca nie odnoszą się do interesującego nas grodziska, trzeba uznać, że pierwsze źródła kartograficzne zawierająca nazwę wskazującą na istnienie w tym miejscu obiektu archeologicznego to mapy topograficzne w skali 1:25 000 (*Messtischblatt*). Na mapach arkusza *Wernersdorf* (obecnie Pogorzała Wieś) od 1913 r. w miejscu grodziska widnieje nazwa *Schloss Berg*.

Nazwa Węgry pojawiła się po raz pierwszy w źródłach w 1530 r., kiedy to Zygmunt I Stary zezwolił Janowi Balińskiemu na budowę „kanału w kierunku wsi swojej Polski Brunswald alias Wanger”. Wcześniej, bo już w 1284 r. w dokumentach pojawiła się nazwa sąsiedniego Gościszewa. Niemiecki Bruszwalth jest jedną z najstarszych wsi na prawie chełmińskim w północnej części Pomezanii³⁰. Żadne ze źródeł nie wzmiankuje ani też nie dostarcza przesłanek wskazujących na istnienie wczesnośredniowiecznego grodu nad Nogatem.

1. Kontekst kulturowy i polityczny powstania i funkcjonowania zespołu osadniczego

1.1. Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa na Żuławach Wiślanych i Pojezierzu Iławskim. Problem kształtowania się struktur osadniczych oraz przynależność etnokułturowa

Problematyka pogranicza pomorsko-pruskiego była chętnie podejmowana przez historyków i archeologów (zob. np. Powierski 1965; Jagodziński 1997; 1998; Chudziak 1999; Wadył

²⁹ Autorzy składają podziękowania Wojciechowi Kurnickiemu za pomoc w rozwikłaniu problemu toponimu *Bronken*.

³⁰ Szczegółową analizę najstarszych zapisów wsi Węgry i Gościszewo oraz najbliższej okolicy przeprowadzili Wiesław Długokęcki i M. Haftka (2000, s. 83–83).

2013; tam obszerna literatura). Najistotniejszym problemem wpływającym na powstałe w trakcie dyskursu kontrowersje, jest brak wzmianek w źródłach pisanych o metryce wczesnośredniowiecznej, które dotyczyłyby przebiegu tej granicy/pogranicza. W dotychczasowych pracach historyków dostrzec można powszechne wykorzystywanie relacji Piotra z Dusburga w kontekście studiów nad tematyką granic ziem pruskich. W ten sposób w literaturze przedmiotu do niedawna dość silnie ugruntowany był pogląd o granicznej roli Wisły. W starszych dziejach studiów nad przebiegiem granicy pomorsko-pruskiej, którą to problematyką interesowali się zarówno badacze niemieccy, jak i polscy, nie trudno dostrzec, że dominowały dwie przeciwstawne hipotezy badawcze. Pierwsza, forsowana przez historyków niemieckich, zakładała przebieg granicy tożsamy z biegiem dolnej Wisły. Druga, popularna w pracach polskich historyków, traktowała obszar prawego dorzecza Wisły jako pierwotnie słowiański, dopiero w późniejszym okresie (XII–XIII w.) skolonizowany i zasiedlony przez społeczności pruskie.

Realizowane w ostatnich dekadach programy badawcze i prowadzone prace wykopaliskowe na obszarze Pojezierza Iławskiego, Żuław Wiślanych, Doliny Drwęcy, Doliny Kwidzyńskiej, Garbu Lubawskiego oraz Pojezierza Brodnickiego umożliwiły weryfikację dawnych ustaleń³¹.

W kontekście badań zespołu osadniczego w Węgrach istotne jest przyjrzenie się kwestii początków i rozwoju osadnictwa na Żuławach Wiślanych i w północno-zachodniej partii Pojezierza Iławskiego. Najwcześniejsze śla-

dy zasiedlenia tego obszaru pochodzą z IX w. Na ten okres datowane są ślady osadnictwa z okolic Malborka, które należy uznać za efekt przesunięć grup ludzkich z obszarów Pomorza Wschodniego. Zasadniczo jednak zarówno Żuławki, jak i północno-zachodnia część Pojezierza Iławskiego w tym okresie, odpowiadającym inicjalnej fazie zasiedlenia, pozostawały niezasiedlone.

Na X stulecie przypadała intensyfikacja zasiedlenia tego obszaru. Na Żuławach, w rejonie Lubieszewa zarejestrowano koncentrację punktów osadniczych będącą przejawem kształtowania się skupiska osadniczego. Największe jednak skupisko odnotowano w Malborku-Wielbarku, gdzie na wysokim brzegu Nogatu, przypuszczalnie w pierwszej połowie X w., wzniesiono niewielki gród. W bezpośrednim sąsiedztwie grodziska zlokalizowano osadę reprezentującą ten sam horyzont chronologiczny. Nie odnotowano jednak innych elementów struktury terytorialno-osadniczej tego ugrupowania. Centralna część Pojezierza Iławskiego pozostawała w dalszym ciągu niezasiedlona, zaś strefa osadnictwa pruskiego nie przekraczała w tym czasie łuku Dzierzgoni, gdzie odnotowano niezbyt intensywne ślady zasiedlenia.

Dość znaczne zmiany w stanie zasiedlenia tego obszaru zaszły w XI w. Na ten czas przypadał wzrost gęstości zaludnienia na Żuławach w obrębie skupiska Lubieszewskiego. Bardzo duży wzrost liczby osiedli zaobserwowano w rejonie Malborka. Miał on związek z lokowaniem rozległego zespołu osadniczego w Węgrach, co wiązało się z przebudową struktur terytorialno-osadniczych. Ten sam horyzont chronologiczny, co grodzisko w Węgrach, reprezentuje druga faza osadnicza stwierdzona na domniemanym grodzisku w Malborku-Wielbarku. Trudno jednak rozstrzygnąć charakter wzajemnych relacji obu zespołów grodowych. Przy założeniu równoczesowego funkcjonowania, można jednak zakładać satelitarny charakter warowni w Malborku wobec grodu w Węgrach. Omawiana

³¹ Problematyce kształtowania się pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego poświęcił obronioną w 2013 r. rozprawę doktorską jeden z autorów monografii (zob. Wadył 2013). Zaprezentowany poniżej wywód powstał w oparciu o część rozdziału IV (*Kształtowanie się słowiańsko-bałtyjskiej rubieży granicznej we wczesnym średniowieczu w oparciu o nowe wyniki badań archeologicznych*) niniejszej rozprawy – s. 455–478.

strefa osadnicza związana była kulturowo z Pomorzem Wschodnim i kształtowała się w wyniku przesunięć grup ludzkich z obszarów leżących na zachód od dolnej Wisły.

Wzrost aktywności osadniczej zaobserwowano na terenach leżących dalej na wschód. Duże zmiany w stanie zasiedlenia zaszły w dorzeczu Dzierzgoni, które dotychczas pozostawało niezasiedlone. Należy się liczyć z przenikaniem niewielkich grup ludzkich z interioru pruskiego. Śladem tych przesunięć jest koncentracja punktów osadniczych w okolicach Bągartu, Świętego Gaju i Kwietniewa. Być może centralnym ośrodkiem tego skupiska był gród w Kwietniewie. Kolejne wyraźne zagęszczenie punktów osadniczych stwierdzono w dorzeczu górnej Dzierzgoni, w okolicach Myślic i Lubochowa. Podobnie jak w przypadku skupiska z okolic Św. Gaju, prawdopodobnie w strukturach omawianej koncentracji osadniczej również funkcjonował obiekt warowny w Myślicach.

W świetle dotychczasowych studiów wydaje się, że centralna część Pojezierza Iławskiego pomiędzy Jeziorem Dąbrówka na zachodzie po łuk Dzierzgoni, była strefą niezasiedloną, którą można traktować jako rubież graniczną rozdzielającą dwie zwarte strefy osadnictwa.

Rozpoczęta jeszcze w XI w. ekspansja terytorialna społeczności związanych z pruskim kręgiem kulturowym w XII stuleciu przybrała na sile. Zasiedlone zostały wówczas tereny znajdujące się na południe i wschód od rzeki Dzierzgoń. W trakcie kolonizacji tych terenów miały miejsce rejzy łupieżcze, które spowodowały upadek struktur osadniczo-terytorialnych związanych ze strefą chełmińsko-dobrzyńską w południowej części Pojezierza Iławskiego oraz z Pomorzem Wschodnim. Przypuszczalnie jednym ze zniszczonych w trakcie tych wydarzeń ośrodków był kompleks funkcjonujący wokół grodu w Węgrach. Niewątpliwie już w drugiej połowie XII w. zasiedlone zostały obszary całego Pojezierza Iławskiego utożsamianego z hi-

storyczną ziemią pruską Pomezanią i taki obraz sytuacji osadniczej tego obszaru przedstawiają wzmianki zawarte w źródłach pisanych.

1.2. Początki państwowej organizacji na Pomorzu Wschodnim i ich następstwa na wschodnim brzegu dolnej Wisły

Prawdopodobnie powstanie zespołu osadniczego w Węgrach należy wiązać z powodzeniem instalacji władzy piastowskiej w Gdańsku i ogólnie na Pomorzu Wschodnim oraz traktować jako przejaw przebudowy struktur terytorialno-osadniczych.

Niewątpliwie obszar ujścia Wisły był jednym z kluczowych terytoriów, których podporządkowanie mogło wzmocnić formujące się państwo wczesnopiastowskie. Uzyskanie kontroli nad szlakiem wiślanym miało znaczenie strategiczne dla podstaw ekonomii nowo powstałego organizmu państwowego.

Nie ma jednak zgody co do chronologii tego procesu. Ustalenia historyków nie wspólnie opierają się na wizji tego zjawiska kształtowaną w oparciu o analizę źródeł archeologicznych (zob. Wadyl w druku). Większość historyków przyjmuje, że już w latach 50.–60. X w. państwo Mieszka I na północy sięgało Zatoki Gdańskiej (Śliwiński 2009, s. 42; Powierski 1990, s. 79–81; tam starsza literatura). Jedyne źródła, które pośrednio informują o północnym zasięgu państwa piastowskiego to relacja Ibrahima ibn Jakuba (965 r.), regest *Dagome iudex* (990–992 r.) oraz Żywoty św. Wojciecha (998–999 r.). Przekazy te doczekały się licznych opracowań i komentarzy mediewistów (Śliwiński 2009, s. 23–43; tam dalsza literatura). Żadne ze źródeł nie zawiera wiadomości świadczących dowodnie o tak wczesnej metryce (połowa X w.) granicy opartej o Zatokę Gdańską i Morze Bałtyckie. O przybyciu do Gdańska, znajdującego się na skraju państwa Bolesława Chrobrego informował autor najstarszego żywota św. Wojciecha. Nie wnikając w szczegóły krytyki i analiz źródeł czynionych

przez poszczególnych badaczy i ich argumentację ograniczamy się do stwierdzenia, że wśród mediewistów panuje zgoda, że do przyłączenia Pomorza Wschodniego do władztwa wczesnopiastowskiego doszło na jakiś czas przed sporządzeniem relacji Ibrahima ibn Jakuba, czyli zapewne w latach 50. X stulecia (Śliwiński 2009, s. 41–42).

Warto podjąć próbę prześledzenia sytuacji osadniczej na Pomorzu Wschodnim w X w.³². W okresie tym można wyróżnić kilka koncentracji osadnictwa, odpowiadających być może etapowi kształtowania się niewielkich ugrupowań plemiennych. Pierwsza to rozwijające się od VIII w. ugrupowanie dolnowierzyckie. Silna koncentracja osadnictwa występowała w rejonie gdańsko-sopockim. Pozostałe zwarte kompleksy osadnicze występowały w rejonie między środkową a górną Wierzą oraz w dorzeczu górnej Raduni. Nie istniał jednak żaden ośrodek grodowy, który potencjalnie mógłby pełnić rolę nadrzędną w stosunku do pozostałych (Wadył 2013, s. 450). Istotne przeobrażenia struktur terytorialno-osadniczych miały miejsce na przełomie X i XI w. Manifestowały się głównie wzniesieniem nowej sieci grodów uznawanych za założenia piastowskie. Część funkcjonujących wcześniej zespołów grodowych, jak na przykład obiekty w Garcu Wielkim, Gniewie, Lignowach Szlacheckich, została zniszczona już na początku XI w. Jeszcze wcześniej bo pod koniec X w. lub na przełomie X i XI w. upadł gród w Sopocie. W ich miejsce powstawały nowe zajmujące miejsce w strukturach administracyjnych państwa piastowskiego, grody w Owidzu, Ciepłem

³² W odniesieniu do wschodniej części Pomorza studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym były prowadzone w ograniczonym tylko stopniu i w zasadzie rzadko kiedy wykraczały poza badania poszczególnych stanowisk czy też zespołów osadniczych, w związku z czym stan refleksji nad kształtowaniem się struktur zasiedlenia na większej części tego obszaru niewiele się zmienił od scharakteryzowanego blisko trzydzieści lat temu przez Elżbietę Choińską (1975, s. 151–191; por. Chudziak 2006, s. 175–187).

(stan. 3) czy też warownia na wschodnim brzegu Wisły w Podzamczu, koło Kwidzyna (Janowski 2004, s. 173–174; Wadył 2013, s. 453).

Interesującą wizję rozwoju państwa wczesnopiastowskiego uwzględniającą włączanie do niego nowych obszarów przedstawił niedawno Michał Kara (2009). Badacz ten zasugerował, że równoległe z umacnianiem struktur państwa w centralnym jego obszarze przebiegał proces kształtowania pertynencji. Owe pertynencje miały obowiązek pewnych świadczeń (przede wszystkim gospodarczych) na rzecz państwa, a przy tym zachowały własną strukturę i organizację terytorialną. O ile sama koncepcja wydaje się prawdopodobna, zjawisko to nie jest rejestrowane w materiałach archeologicznych. Lata 90. X w. (*Dagome iudex*, Żywot starszy św. Wojciecha), jak się wydaje to czas realnego uzależnienia i włączenia w struktury państwa Pomorza Wschodniego, niemniej jednak proces ten jest w zasadzie nieuchwytny źródłowo. Z perspektywy archeologii wydaje się, że proces włączania wschodniej części Pomorza przypadał najwcześniej na początek XI stulecia.

Równie istotne z perspektywy podejmowanych zagadnień jest prześledzenie dziejów politycznych tego obszaru w XI–XII w. Okres ten to czas burzliwy w dziejach Pomorza. Po relatywnie krótkotrwałym i słabo czytelnym w materiałach archeologicznym włączeniu tego obszaru do państwa wczesnopiastowskiego po śmierci Bolesława Chrobrego, w trakcie tzw. kryzysu dynastycznego nastąpił upadek władzy centralnej i usamodzielnienie się Pomorza Wschodniego. Istnieją pewne przesłanki wskazujące na uzyskanie kontroli nad Pomorzem w czasach drugiej monarchii piastowskiej. Pokonanie w 1046 lub w 1048 r. Pomorzanie pozwoliło Kazimierzowi Odnowicielowi rozszerzyć domenę państwa o Pomorze Wschodnie (Labuda 1972a, s. 316–319; zob. też Szczur 2002, s. 76–81, 106–107). Niewiele wiemy na temat tego okresu. Być może odzwierciedleniem tych wydarzeń była realiza-

cja inwestycji wznoszenia nowego grodu w widłach Wisły i Motławy w Gdańsku, co w świetle najnowszych ustaleń nastąpiło w latach 50.–60. XI stulecia. Przyjmuje się jednak, że już u progu swojego panowania Bolesław Śmiały stracił zwierzchność nad Pomorzem (Szczur 2002, s. 108). Próby przywrócenia zwierzchnictwa nad tym obszarem podjął Władysław Herman. Na krótko Pomorze zostało opanowane przez palatyna Sieciecha w 1090 r. Jeszcze tego samego roku w wyniku buntu lokalnych elit odzyskało niezależność. W 1091 r. próba przywrócenia poprzedniego stanu przez Władysława Hermana nie przyniosła powodzenia (Labuda 1972b, s. 323–324; Szczur 2002, s. 117–118). Warto odnotować, że warstwy i elementy wału grodu gdańskiego z ostatniej dekady XI w. noszą ślady pożaru (Gołębiowski 2005), co przypuszczalnie może być uznane za świadectwo wydarzeń opisywanych w kronice Galla Anonima.

W XI stuleciu niewątpliwie na omawianym obszarze ukształtowała się regionalna władza książęca sprawująca kontrolę nad ośrodkami grodowymi istniejącymi w ramach wschodniopomorskiej struktury terytorialno-osadniczej. Przedstawiciele rodu władali wschodnią częścią Pomorza, aż do drugiej dekady XII w.

Ponownie Pomorze podporządkował dopiero w drugiej dekadzie XII w. Bolesław Krzywousty (Labuda 1972b, s. 324–325). Od tego czasu było zarządzane przez namiestnika. Namiestnicy książąt krakowskich będący gwarantem zależności od władzy centralnej, tworzący od połowy XII w. dynastię Sobiesławiców, uzyskali pod koniec tego stulecia pełną samodzielność. Nie ma zgody co do pochodzenia tego rodu, przypuszczalnie jednak wywodzili się z elit gdańskich (Labuda 1972b, s. 402).

Zainteresowanie Piastów ziemią Pomorza Wschodniego, późniejsze ich włączenie w obręb władztwa piastowskiego, znalazło również

odzwierciedlenie na wschodnim brzegu dolnej Wisły. Tereny zasiedlone już wcześniej przez grupy ludzkie związane ze strefą pomorską stały się obiektem zainteresowań Piastów oraz Pomorzan. Chronologia XI-wiecznych dziejów Pomorza Wschodniego, a także wiedza na temat czasu powstania grodu w Węgrach zdaje się wskazywać, że do próby przeniesienia pomorskich struktur organizacyjnych na wschodni brzeg Wisły doszło około połowy XI w. Z dużą dozą ostrożności wydarzenia te można łączyć z odzyskaniem zwierzchności nad Pomorzem przez Kazimierza Odnowiciela około połowy XI w. i próbą wzmocnienia i przebudowy struktur terytorialno-osadniczych oraz uzyskania kontroli nad istotnym szlakiem jakim był Nogat. Wykonawcami inwestycji byli jednak niewątpliwie osadnicy z Pomorza, o czym świadczą silne nawiązania do Gdańska czytelne w materiałach źródłowych. Dodatkowo przemawia za tym utrata panowania nad Pomorzem u progu rządów Bolesława Śmiałego. Okres największego rozkwitu zespołu osadniczego w Węgrach przypadał na ostatnie dekady XI i początek XII w., czyli czasy kiedy nad całym Pomorzem Wschodnim kontrolę sprawowali lokalni książęta gdańscy.

1.3. Powstanie, rozwój i upadek grodu w Węgrach

Gród wraz z podgrodzem powstały w miejscu, w którym w okresie bezpośrednio poprzedzającym akcję budowlaną istniała osada o prawdopodobnie produkcyjnym charakterze. Poniżej nawarstwień konstrukcji wału grodziska odsłonięto relikty obiektów zarówno o charakterze mieszkalnym, jak i gospodarczym (zob. rozdz. V). Funkcjonowanie osady przypadało nie wcześniej niż na pierwszą połowę XI w., prawdopodobnie na drugą ćwierć tego stulecia.

Wzniesienie grodu przypuszczalnie z inicjatywy władców piastowskich przypało, na

co wskazują liczne przesłanki, na trzecią ćwierć XI stulecia. Po utracie zwierzchnictwa nad Pomorzem Wschodnim za panowania Bolesława Śmiałego również tereny znajdujące się na wschód od dolnej Wisły znalazły się we władaniu lokalnych, pomorskich (gdańskich?) władców. W ich imieniu ośrodkiem grodowym, którego pozostałością jest obecnie grodzisko w Węgrach podobnie zresztą jak innymi ośrodkami, zarządzali wyznaczeni przedstawiciele lokalnych elit. O funkcjonowaniu zespołu grodowego niewiele możemy jednak powiedzieć.

Już w pierwszych pracach omawiających wstępne wyniki badań grodziska wskazywano, że upadek grodu nastąpił w wyniku najazdu Prusów. Na XII stulecie przypadał wzrost aktywności militarnej, jak również osadniczej społeczności pruskiej, które sukcesywnie zbliżały się do dolnej Wisły.

Przeprowadzona analiza dostępnych źródeł wskazuje, że gród funkcjonował do połowy, być może lat 60. XII w. choć nie można wykluczyć, że upadek nastąpił nieco wcześniej. Na gwałtowny upadek grodu w Węgrach wskazują ślady pożaru, zwęglone konstrukcje elementów obronnych i budynków mieszkalnych zarejestrowane zarówno w trakcie badań wykopaliskowych, jak i odnotowane w wynikach badań geofizycznych, a także porzucony dobytek. Prawdopodobnie ośrodek został zniszczony w wyniku działań wojennych i w tym kontekście można upatrywać Prusów w roli najeźdźców. Innymi przesłankami wskazującymi na gwałtowny koniec ośrodka w Węgrach są odkryte w północnej części majdanu w wykopie 7 grot strzały oraz grot włóczni. Układ ich zalegania zadokumentowany w trakcie eksploracji wskazuje, że był to oręż wystrzelony i miotany z zewnątrz przez oblegających gród. Być może po upadku grodu część mieszkańców ośrodka przeniosła się na lewy brzeg Wisły i osiedliła się na terenie kasztelani lubiszewskiej (zob. Haftka 1988a).

2. Funkcja zespołu osadniczego w Węgrach i jego rola w kontekście funkcjonowania pomorskiego osadnictwa na obszarze prawobrzeżnego dorzecza dolnej Wisły

Kompleks osadniczy w Węgrach był ośrodkiem kluczowym dla kształtowania się stosunków osadniczych i kulturowych na obszarze prawobrzeżnego dorzecza dolnej Wisły od lat 60.–70. XI do lat 60. XII w. Już we wstępnych sprawozdaniach autorzy badań wskazywali na silne związki z Pomorzem Wschodnim, zwłaszcza z grodem gdańskim. Sądono również, że badane grodzisko kryje relikty strażnicy wzniesionej w strefie rubieży granicznej z Prusami, przede wszystkim w celu blokowania szlaków wodnych. W świetle wyników przeprowadzonych badań i analiz omawiany zespół osadniczy jawi się jako multifunkcyjny ośrodek dużej rangi, pełniący rolę centrum życia społeczno-publicznego dla społeczności zamieszkujących na wschodnim brzegu dolnej Wisły.

2.1. Funkcja zespołu osadniczego

W świetle rezultatów badań, analiz i poczynionych ustaleń zespół osadniczy w Węgrach z centralnym elementem struktury w postaci dwuczłonowego założenia grodowego należy uznać za wielofunkcyjny ośrodek zbliżony rangą do grodów kasztelańskich.

Źródła pozyskane podczas badań są materialnymi świadectwami różnych aspektów funkcjonowania tego ośrodka. Dostępne źródła pozwalają wnioskować m.in. na temat rzemiosł i innych zajęć wytwórczych (garncarstwa, obróbki drewna, tkactwa, obróbki bursztynu, surowców kamiennych, żelaza i metali kolorowych), zajęć niewytwórczych (handel/kupiectwo), zajęć gospodarskich (rolnictwa, hodowli i rybołówstwa), jakimi trudnili się mieszkańcy tej wspólnoty.

Zespół grodowy w Węgrach pełnił niewątpliwie funkcje militarno-obronne. Świad-

czy o tym przede wszystkim rozbudowany system fortyfikacji otaczających gród i podgrodzie (zob. rozdz. III). O militarnym aspekcie funkcjonowania ośrodka świadczą również odkryte w nawarstwieniach grodziska elementy uzbrojenia, rzędu końskiego i sprzętu jeździeckiego (groty włóczni, tok włóczni, dwa groty strzał, pięć toporów, dwie ostrogi, trzy fragmenty wędzideł, a także wspomniane rozdzielacze uzdy; zob. rozdz. IV.2).

Przy budowie umocnień obronnych w Węgrach poniesiono niewątpliwie wielki wysiłek. Potężne sięgające 16 m szerokości wały grodu zapewniały doskonałą obronę, będąc jednocześnie czynnikiem poniekąd odstraszającym potencjalnych napastników. Wolno sądzić, że rozbudowane zespoły grodowe, podobne do omawianego, pełniły funkcje obronne w odniesieniu do ludności zamieszkującej okoliczne osiedla.

W trakcie badań pozyskano szereg źródeł pozwalających na przypisanie omawianemu ośrodkowi funkcji gospodarczych. Przeprowadzona w rozdziale III.2 analiza pod kątem stworzenia charakterystyki gospodarczej dostarczyła wielu informacji na temat zajęć gospodarskich różnego rodzaju. Uzyskano dowody wykonywania zajęć wytwórczych: garncarstwa, obróbki drewna, przędzalnictwa, obróbki surowców kamiennych, prawdopodobnie obróbki bursztynu oraz poroża i kości. Istnieją również dość istotne przesłanki pozwalające upatrywać istnienia ośrodka produkcyjnego żelaza oraz obróbki żelaza i metali kolorowych. Świadczą o tym przede wszystkim odkryte piece, półfabrykaty w postaci prostokątnych brył żelaza, żuźle żelazne, a także tygielki odlewnicze (zob. rozdz. IV.2.2 – tam szczegółowa analiza zajęć wytwórczo-produkcyjnych).

Z funkcjami gospodarczymi wiążą się również zajęcia związane ze zdobywaniem i wytwarzaniem pożywienia. Przeprowadzona analiza wskazuje na dużą rolę upraw roślin (zbóż, roślin strączkowych i włóknisto-oleistych), ho-

dowli zwierząt, a także rybołówstwa (rozdz. IV.2.4).

Istotną rolą grodu była jego funkcja handlowa. Czynności związane z wymianą handlową były, jak się przyjmuje, jedną z podstawowych relacji społecznych determinujących rozwój społeczno-gospodarczy we wczesnym średniowieczu (zob. np. Moździoch 1999, s. 25). Z wymianą łączy się powszechnie znaleziska wag, odważników i pojedynczych monet. W nawarstwieniach grodziska natrafiono na dwa odważniki wagowe w brązowych koszulkach i XI-wieczny srebrny denar niemiecki. Dodatkowo funkcję ośrodka jako miejsca wymiany wspiera lokalizacja na skrzyżowaniu szlaków, przy przeprawie przez Nogat, a także znaleziska skarbów w niedalekiej okolicy.

Zespoły grodowe powstające i funkcjonujące w okresie XI-XII w. związane czy to ze strukturami państwowymi czy też funkcjonujące w ramach mniejszych, niezależnych jednostek polityczno-terytorialnych, które można umownie nazwać księstwami, pełniły zwykle funkcje administracyjno-polityczne. Zapewne taką rolę należy przypisać również omawianemu ośrodkowi. Był prawdopodobnie siedzibą lokalnej grupy wodzowskiej, sprawującej w imieniu władcy funkcję naczelnika-zarządcy. Potwierdzeniem, przynajmniej częściowego udziału przedstawicieli elit wśród mieszkańców zespołu grodowego jest zestaw przedmiotów o elitarnym charakterze znaleziony w trakcie badań wykopaliskowych: dekorowana kłódka cylindryczna, przęślik z quasi-inskrypcją cyrylicką, okucie skórzanej pochewki noża zdobione kompozycją przypominającą postać węża/smoka z otwartą paszczą, brązowa zdobiona klamra do pasa, fragment grzechotki, pochewka grzebienia typu II, odmiany 3 w klasyfikacji E. Cnotliwego, rozdzielacz rzemieni uzdy w kształcie koła przedzielonego ramionami krzyża, a także brązowy rozdzielacz rzemieni ogłowia w kształcie krzyża o rozszerzających się końcach ramion.

Zadaniem kluczowym jest określenie roli, jaką odgrywał omawiany ośrodek. W świetle zaprezentowanych danych należy mu przypisać rolę centralnego ośrodka nadnogackiego kompleksu osadniczego. Pełnił, jak wykazano, funkcje militarne i gospodarcze, był zapewne miejscem gdzie trudniono się rzemiosłem oraz wymianą handlową. Powyższe przesłanki pozwalają uznać zespół osadniczy w Węgrach za główny ośrodek kulturotwórczy obszaru znajdującego się na wschód od dolnej Wisły w okresie od połowy połowy XI do drugiej połowy XII w. W związku z powyższym prawdopodobnie należy przypisać mu funkcje administracyjno-polityczne. Był to niewątpliwie ośrodek multifunkcyjny dużej rangi, będący centrum życia społeczno-publicznego i pozwalający na kontrolowanie szlaku wodnego na Nogacie i przeprawy przez Żuławy na zachodni brzeg Wisły. Dodatkowo warto podkreślić, że potencjalnym wyróżnikiem wielofunkcyjnych ośrodków tej rangi jest ich wielocłonowość, co stwierdzono w przypadku badanego zespołu osadniczego.

Czy prawdopodobne pełnienie funkcji administracyjno-politycznych jest wystarczającą przesłanką do uznania tego ośrodka za kasztelanię (zob. Haftka 1988a; Długokęcki, Haftka 2000, s. 82–83)? Dwuczłonowe założenie, rozmiar inwestycji obronnych w kontekście tworzenia się związanej z Pomorzem strefy zasiedlenia na wschodnim brzegu Wisły, dowiedziona wielofunkcyjność tego ośrodka upoważniają do uznania go za centrum kulturowo-osadnicze zbliżone rangą do ośrodków kasztelańskich.

Jan Powierski uważał, że wraz z pojawieniem się osadnictwa pomorskiego na wschód od Wisły i Nogatu w XI–XII w. nastąpiło przesunięcie w tym kierunku granicy administracyjnej i politycznej Pomorza Wschodniego (Powierski 1965, s. 7–32). Sądził również, że gród w Węgrach pełnił centralną funkcję w ramach

pomorskiej kasztelani usytuowanej na wschód od dolnej Wisły (Powierski 1996, s. 157n). Istnienia ośrodka pomorskiej administracji dla tych obszarów, lecz dla czasów nieco późniejszych (XIII w.) doszukiwał się w Zantyrze Franciszek Duda (1909, s. 27–55).

Kasztelanie Pomorza Wschodniego znane są dopiero z XIII-wiecznych źródeł pisanych, choć przypuszczalnie wykształciły się już w trakcie XII w. (Labuda 1972c, s. 546)³³. W żadnym z przekazów nie ma wzmianki o istnieniu ośrodka kasztelańskiego na obszarze na wschód od Wisły. Milczenie źródeł w tej kwestii nie przesądza oczywiście tej sprawy. W związku z upadkiem ośrodka w Węgrach w drugiej połowie XII stulecia pamięć o terenach niegdyś funkcjonujących w ramach struktur pomorskich odeszła w zapomnienie, zaś pojawiające się w źródłach o metryce XIII-wiecznej wykazy ośrodków kasztelańskich nie zawierają informacji odnoszących się do struktur znajdujących się na wschód od Wisły, jako że początkowo (w ostatnich dekadach XII w.) zostały zasiedlone przez społeczności Prusów, zaś od lat 30. XIII w. weszły w obręb krystalizującego się władztwa zakonu krzyżackiego.

2.2. Związki kulturowe i kontakty handlowe

O funkcji ośrodka w Węgrach jako miejsca wymiany handlowej wspomniano powyżej. W pobliżu krzyżowały się szlak nogacki i szlak drożny wiodący z ziem pruskich na zachód przez Żuławy w kierunku Gorzędzieja i dalej szlakiem zwanym *via regia* przez Pruszcz Gdański, Święty Wojciech do Gdańska. Należy się zatem zgodzić z poglądem J. Powierskiego, że ośrodek ten znaczenie swe zawdzięczał głównie położeniu przeprawy przez rzekę Nogat, od

³³ Na temat ustroju terytorialno-politycznego Pomorza Wschodniego pisali W. Łęga (1956, s. 100–102), Edwin Rozenkranz (1962, s. 37) oraz Karol Buczek (1970, s. 137–138).

której prowadziła droga do przeprawy gorzędziejsko-słońskiej i dalej przez Lubiszewo i okolice Świętego Wojciecha do Gdańska (Powierski 1996, s. 159). Tym samym umożliwiał kontrolę szlaku nogackiego oraz przeprawy przez Żuławy. W tym kontekście szczególnie ważne było istnienie przystani portowej, która prawdopodobnie znajdowała się w pobliżu styku „Parowu Węgry” i starorzecza Nogatu. Jak wykazano istniały tam dogodne warunki do lokowania przystani (zob. rozdz. III).

Bliskość szlaków handlowo-komunikacyjnych ułatwiała utrzymywanie kontaktów na różnych poziomach. Materiały źródłowe pozyskane w trakcie badań nawiązują silnie do strefy pomorskiej, przede wszystkim do Gdańska. Ceramika wykazuje tak silne nawiązania do wyrobów gdańskich, że sprawia wrażenie, jakby była wykonana w tamtejszych warsztatach. Przy takiej skali masowości wyrobów garncarskich należy raczej się liczyć z obecnością garncarzy gdańskich w tym ośrodku, niż zakładać masowy charakter handlu naczyniami. Pewne przedmioty jednak zdają się wskazywać na rozwinięte kontakty handlowe o zasięgu ponadlokalnym (pochewka grzebienia z Wolina, osełki z fyllitu i mułowca proweniencji skandynawskiej, grzechotka, kłódka oraz przęslik z *quasi*-napisem cyrylicy wskazujące na pewne powiązania z obszarami Słowiańszczyzny Wschodniej).

Skupisko osadnicze w Węgrach miało niezwykle zasobne zaplecze naturalne. W obrębie dwóch diametralnie różnych jednostek fizjograficznych (Żuławy i Pojezierze Iławskie) prowadzono intensywną gospodarkę. Być może wytwarzane nadwyżki żywnościowe (zboże, mięso) były jednym z czynników rozwoju tego kompleksu i pozwalały na czynny udział lokalnej społeczności w handlu tak regionalnym, jak i dalekosiężnym. Poza produktami żywnościowymi towarem eksportowym mogły być również skóry i futra dzikich zwierząt.

Przy rekonstrukcji dawnych miejsc wymiany i przebiegu szlaków handlowych szczególną

uwagę zwraca się na skarby srebrne. W niewielkiej odległości od grodziska, w miejscowości Gościszewo, znaleziono depozyt o chronologii współczesnej ośrodkowi w Węgrach. Skarb zawierający monety oraz ozdoby odkryto na terenie „wielkiego osiedla przedhistorycznego”. W jego skład miały wchodzić monety arabskie oraz niemieckie. Ich liczba i precyzyjna chronologia nie są jednak znane, można jednak ostrożnie przyjąć XI-wieczną metrykę skarbu. Rozpoznano jedynie dwa denary niemieckie wybite w Kolonii i Metz (Kiersnowska, Kiersnowski 1959, s. 48, nr 49). Być może, jak sugerował W. Łęga z omawianego skarbu pochodzą dwa srebrne pierścionki (1930, s. 588).

Kolejny depozyt, o przypuszczalnie XI-wiecznej metryce, pochodzi z miejscowości Laski nieopodal Nowego Stawu. Nad brzegiem rzeki Świętej w trakcie prac melioracyjnych natrafiono na skarb 34 monet a wśród nich sześć bliżej nieokreślonych arabskich oraz 28 bliżej nieokreślonych zachodnioeuropejskich (Kiersnowska, Kiersnowski 1959, s. 61, nr 87).

Omawiane odkrycia poniekąd potwierdzają tezę o przebiegu szlaków komunikacyjno-handlowych w pobliżu zespołu osadniczego w Węgrach.

2.3. Rola i znaczenie Nogatu dla rozwoju zespołu osadniczego w Węgrach

W dużej mierze centrum osadnicze w Węgrach znaczenie swe zawdzięczało nadnogackiemu położeniu. Nogat był niewątpliwie osią, na której i wzdłuż której koncentrował się całokształt życia wspólnoty. Rzeka dostarczała żywność dla mieszkańców całego zespołu osadniczego. Odgrywała również istotną rolę komunikacyjną. Z drugiej strony, będąc zarówno szlakiem, jak i bazą żywnościową utrudniała dostęp na Żuławy mieszkańcom omawianej ekumeny.

W okresie funkcjonowania grodu nad Nogatem prawdopodobnie istniała przystań portowa. Miejscem dogodnym był rejon ujścia małego

strumienia płynącego dnem „Parowu Węgry”. Było to w zasadzie jedyne miejsce, gdzie przystań mogła istnieć, gdyż na całej długości podgrodzia istnieją bardzo strome stoki.

Analiza ichtiologiczna wykonana przez J. Filuka dostarczyła istotnych danych na temat charakterystyki wczesnośredniowiecznej ichtiofauny Nogatu, a także pośrednio pewnych informacji o samej rzece (skład gatunkowy ichtiofauny jest znakomitym wskaźnikiem typu wód, z których dane ryby pochodziły). Wynika z niej, że w XI i XII w. Nogat reprezentował typ rzeki nizinnej, niezbyt zasobnej w wodę, wolno płynącej i zapełnionej roślinnością, co pozwala wnioskować, że prawdopodobnie nie był głównym nurtem w obrębie delty. Jest to również o tyle istotne, że pozwala domniemywać, że rzeka ta nie stanowiła szczególnie trudnej przeszkody w łączności z drugim brzegiem. Pośrednio może także dowodzić również istnienia w tym miejscu węzła komunikacyjnego w postaci przeprawy na drugi brzeg w kierunku Gorzędzieja.

W kontekście rozważań warto podjąć inny wątek – czy Nogat był jednym z głównych ujść Wisły we wczesnym średniowieczu?

Początek kształtowania się obszaru, na którym znajduje się delta Wisły przypadał na schyłek plejstocenu od momentu wycofania się lądolodu skandynawskiego. Czynnikiem, który zdecydował o powstaniu takiego kształtu delty Wisły było przełamanie się Pra-Wisły przez moreny stadium pomorskiego i skierowanie odpływu na północ oraz początek tworzenia się nowej bazy drenażu – Morza Bałtyckiego. Na kształt wschodniej części delty miało wpływ przede wszystkim powstanie lokalnego odbiornika wód w postaci depresji (Drwał, Gołębiwski 2002, s. 11–14; Drwał 2000; 2001).

Zazwyczaj przyjmuje się, że na styku doliny i delty Wisły w miejscu zwanym Cyplem Mątowskim, Wisła dzieliła się na Leniwkę i Nogat, które były jej głównymi ramionami ujściowymi. I za taką interpretacją zdaje się przemawiać

nazwa rzeki Nogat. Tak przynajmniej sądził J. Powierski, który dowodził jej polskiego/słowiańskiego pochodzenia, objaśniając zwyczajnie jako ‘odnogę rzeki’ Wisły (Powierski 1968b, s. 107). W nowszej literaturze językoznawczej nie jest to już jednak sprawa tak oczywista. Nazwa była kilkakrotnie etymologizowana, jednak pod względem znaczeniowym jest wciąż niejasna. Nieznane jest bowiem znaczenie pierwiastka **nag*. Ostatnio nazwa została zaliczona przez Jürgena Udolphę, a za nim przez Huberta Górnowicza do tzw. hydronimii staroeuropejskiej – jej odpowiedniki spotykane szeroko w Europie – na Litwie czy w południowych Niemczech (Udolph 1981, s. 429; Górnowicz 1985; 1987, s. 67).

Zmiany środowiska geograficznego w delcie Wisły, szczególnie zmiany koryta Wisły i Nogatu, wzbudzały spore zainteresowanie zarówno historyków, jak i geografów (zob. Długokęcki 1993, tam omówienie starszych prac). Najwięcej kwestii spornych odnosiło się do połączenia obu rzek w okolicy Cypla Mątowskiego. W dotychczasowej debacie dostrzec można dwa stanowiska. Część badaczy zakładała, że połączenie obu rzek w okolicy Białej Góry było dziełem zakonu krzyżackiego. Inni zaś przyjmowali, że naturalne połączenie istniało już wcześniej. Hermann Bindemann uważał, że w XIII w. Nogat opływał Wielką Kępę od zachodu, nie mając jednak połączenia z Wisłą. Jego zdaniem powstało ono w 1506 r. Drugie połączenie w pobliżu Białej Góry miało powstać na przełomie XIII i XIV w. (Bindemann 1903, s. 3–5). Z kolei Max Toepfen sądził, że Nogat pierwotnie opływał Wielką Kępę od wschodu i łączył się z Wisłą w okolicy Białej Góry. Opinie swoje potwierdzał zapiskami z XIII w. źródeł dotyczących Zantyra (Toepfen 1873, s. 232–235; 1894, s. 7–8). W odniesieniu do kwestii, czy Nogat był odrębną rzeką, czy też jednym z ramion ujściowych Wisły również zaprezentowano dwa przeciwstawne poglądy. H. Bindemann lokował źródła Nogatu w jeziorach: Nogat, Kuchnia i Gardęga i dowodził,

że w średniowieczu Nogat nie był stałą odnogą Wisły, lecz samodzielną niewielką rzeką, której dolina wykorzystywana bywała przez Wisłę jedynie w czasie potężnych powodzi³⁴. Za boczne ramię Wisły, które odgałęziało się w pobliżu Wełcza Wielkiego i łączyło się z nią ponownie koło Białej Góry, uznawał Nogat M. Toeppen. Zdaniem W. Długokęckiego (1993, s. 35) przebieg Nogatu rekonstruowany przez H. Bindemanna nie jest przekonywujący. Jego zdaniem nie ma dowodów na to, że opływał on Wielką Kępę od zachodu i tylko Martwa Łacha może być uznana za jego stare koryto. Wywody H. Bindemanna w opinii W. Długokęckiego osłabia fakt, że nie uwzględnił informacji kronikarskich dotyczących Zantyru. Informacja z kroniki Piotra z Dusburga mówiąca, że Świętopełk „wybudował bowiem u zbiegu rzek, a mianowicie Wisły i Nogatu, zamek zwany Santyr” (Piotr z Dusburga, s. 75) świadczy o po-

³⁴ Podobnie, potwierdzając ustalenia H. Bindemanna wypowiedziała się Maria Pelczar (1966, s. 225).

łączeniu obu rzek w XIII w. Przekazy źródłowe nie są jednak pomocne w rozstrzygnięciu kwestii, czy Nogat był jednym z ramion Wisły, czy też samodzielnym ciekim.

W świetle przekazów pisanych w XIII w. istniało połączenie Wisły i Nogatu w okolicy Białej Góry. Nie wiemy jednak, jaki charakter miało to połączenie ani, czy w XI-XII w., czyli w czasie funkcjonowania kompleksu osadniczego w Węgrach połączenie istniało. Dogodny szlak komunikacyjny z Gdańskiem drogą wodną mógł prowadzić również Nogatem przez wody Zalewu Wiślanego. Warto przypomnieć, że wyniki analizy ichtiologicznej szczątków ryb z Węgrów dowodzą, że w tym czasie Nogat reprezentował typ rzeki nizinnej, niezbyt zasobnej w wodę i wolno płynącej. Wydaje się jednak, że był odrębną rzeką, a nie odnogą Wisły. Prawdopodobnie w rejonie Cypla Mątowskiego istniało połączenie obu rzek, aczkolwiek, nieznaczną część wód płynących Wisłą mogła wpływać do koryta Nogatu.

ZAKOŃCZENIE

Po omówieniu najistotniejszych aspektów funkcjonowania zespołu osadniczego w Węgrach, przychodzi kolej na podsumowanie. Z uwagi na wielość poruszanych zagadnień próba rekapitulacji nie jest zadaniem łatwym. Daje jednak sposobność wyłożenia w wersji skróconej głównych ustaleń poczynionych w trakcie zrealizowanych badań i wykonanych analiz.

Zespół osadniczy w Węgrach został lokowany na styku północno-zachodniej części Pojezierza Iławskiego i Żuław Wiślanych. Wybór miejsca do wzniesienia grodu nie był przypadkowy. Lokalizacja na wysokiej krawędzi Nogatu umożliwiała kontrolę szlaku nogackiego oraz obserwację znacznej części Żuław. Obszar zespołu osadniczego w Węgrach może być zamknięty w kole o promieniu 1,5 km. Jego szacowana powierzchnia wynosiła w przybliżeniu 706 ha. Wokół zespołu grodowego, w postaci grodu z rozległym podgrodzem, odnotowano dość silną koncentrację osadnictwa – zespół kilkunastu punktów osadniczych współczesnych grodzisku, interpretowanych jako osady otwarte, pola uprawne i pastwiska. Centralnym punktem zespołu był gród zajmujący najwyżej usytuowaną część wyniesienia zwanego „Dębią Górą”. Miał rozwinięty system punktów strażniczych, rozlokowanych wzdłuż elementów sieci drożnej oraz przystani na Nogacie.

Istotna georóżnorodność nadnogackiej ekumeny była niewątpliwie czynnikiem podnoszącym atrakcyjność osadniczą tego obszaru, przede wszystkim w aspekcie paleoekonomicznym. Lokalizacja zespołu osadniczego była niezwykle dogodna. Skupisko funkcjonujące nad główną arterią komunikacyjną w regionie jaką był nurt Nogatu miało niezwykle zasobne zaplecze naturalne. W obrębie dwóch diametralnie różnych jednostek fizjograficznych prowadzono intensywną gospodarkę pozwalającą przypuszczalnie na wytwarzanie nadwyżek.

Szacowana wielkość zespołu grodowego wynosiła 525 arów, z czego 37 arów zajmował gród, zaś pozostały obszar 488 arów to podgrodzie. Średnica grodu razem z wałami wynosiła około 60 m (37 arów), sam majdan zajmował powierzchnię owalu o wymiarach 40x38 m (16 arów). Zróżnicowane lokalnie warunki topograficzne warunkowały sposób budowy i rozmiary wałów. W wykopach wytyczonych na grodzisku i w części wykopów na podgrodziu zarejestrowano relikty wału obronnego wzniesionego w konstrukcji przekładkowej, w niektórych miejscach wzmocnionego dodatkowo elementami konstrukcyjnymi w postaci skrzyń. Łączna długość umocnień grodu liczona po linii przebiegającej przez centralną część wału wynosiła 175 m. Poza grodem, systemem umocnień obiektu również podgrodzie. Długość wału zbudowanego nad krawędzią „Parowu Węgry” wynosiła 225 m. Najdłuższy był nasyp obronny wzniesiony wzdłuż południowej krawędzi wzgórza, na odcinku od grodu po krawędź pradoliny. Liczył około 350 m. Umocnień obronnych nie odnotowano jedynie wzdłuż krawędzi pradoliny, co wynikało zapewne z wystarczających walorów obronnych stromego zbocza.

Wnętrze grodu, a więc jego część użytkowa, to owalny plac o wymiarach 40x38 m. Centralna część majdanu była wolna od jakiegokolwiek zabudowy. Budynki mieszkalne rozmieszczone były wzdłuż wewnętrznej linii wałów. Odslonięto relikty dwóch budowli, pierwsza zarejestrowana została w wykopie 7, zaś druga w wykopie 6. Analiza rozmiarów odkrytych obiektów, a także dostępnego obszaru pozwala przypuszczać, że w obrębie grodu mogło funkcjonować sześć bądź siedem budynków tego rodzaju. Analiza obszarów podgrodzia, na których stwierdzono najintensywniejsze ślady osadnictwa wskazuje na rozplanowanie rejonów zabudowy w jego obrębie. Wyróżniono trzy strefy zasiedlenia, zlokalizowane w najbardziej dogodnych, przede wszystkim z punktu widzenia obronności, miejscach.

Szczególnie ważną częścią niniejszego studium było opracowanie, ocena i interpretacja materialnych pozostałości po dawnych mieszkańcach kompleksu osadniczego. Nawarstwienia kulturowe grodziska i podgrodzia ujawniły bogatą kolekcję wyrobów związanych z różnymi aspektami funkcjonowania wczesnośredniowiecznej społeczności. Źródła te świadczą o materialnym poziomie życia, zajęciach gospodarskich będących podstawą utrzymania, wyposażeniu gospodarstw domowych, upodobaniach estetycznych, relacjach handlowych i kulturowych. Analiza tego zbioru umożliwiła podjęcie podstawowych problemów związanych z funkcjonowaniem kompleksu. Rozpatrywano przede wszystkim kwestię zajęć gospodarskich i rzemieślniczych. Podjęto próbę oceny i określenia charakteru i skali tych zajęć. Nie mniej wartościowe były ustalenia dotyczące poziomu życia codziennego i rozwoju cywilizacyjnego.

Za szczególnie wartościowe należy uznać opracowanie bogatego zbioru ceramiki naczyńowej, które jest jednym z niewielu opracowań tej najbardziej masowej kategorii źródeł ze strefy pomorskiej. Rezultaty analizy tej kategorii źródeł stały się bardzo ważne dla ustaleń chronologii funkcjonowania zespołu osadniczego. Nie mniej pomocne w tym zakresie okazały się wyniki analizy zabytków tzw. wydzielonych. Kluczem analizy był ich podział na sześć głównych grup funkcjonalnych, które obejmują: A – wyposażenie gospodarstw domowych, B – przedmioty związane z wytwórczością i zajęciami niewytwórczymi, C – narzędzia wielofunkcyjne, D – przedmioty związane ze zdobywaniem pożywienia, rolnictwem, hodowlą i rybołówstwem, E – wyposażenie osobiste, F – zabawki.

Za szczególne osiągnięcie należy uznać przewartościowanie poglądów odnoszących się do chronologii funkcjonowania zespołu osadniczego. Drobiazgowa analiza stratygrafii odsłoniętej w wykopach badawczych, jak również wyniki analiz materiałów źródłowych skłaniały do wyróżnienia trzech faz zasiedlenia grodu:

pierwszej przedgrodowej, głównej fazy – grodowej – związanej z funkcjonowaniem rozległego zespołu osadniczego, a także enigmatycznej, słabo rozpoznanej fazy postgrodowej. Wyniki analizy ceramiki i pozaceramicznych wyznaczników chronologii za jakie uznano niektóre z przedmiotów odkrytych podczas badań, wspierane przez rezultaty analiz radiowęglowych posłużyły do wypracowania ram chronologicznych funkcjonowania zespołu osadniczego. Można stwierdzić, że uzyskano w ten sposób solidne podstawy datowania początków oraz schyłku funkcjonowania badanego zespołu osadniczego. Niemniej jednak ustalenie precyzyjnej chronologii nastręczyło sporo trudności, a proponowane ramy należy raczej traktować jako przybliżone, nie zaś absolutne. Pierwsza faza, poprzedzająca wzniesienie grodu może być datowana na pierwszą połowę XI w., być może trwała do momentu podjęcia akcji inwestycyjnej, która skutkowałą wzniesieniem rozległego zespołu grodowego. Czas tej inwestycji, jak ustalono, przypadał na lata 60.–70. XI stulecia. Prawdopodobnie założenie funkcjonowało do lat 60. XII w. Po upadku teren dawnego grodu został jeszcze raz zasiedlony o czym świadczą relikty pieców i paleniska odkryte w wykopach 4 i 5. Datowanie, tej prawdopodobnie epizodycznej fazy można określić również jedynie w przybliżeniu na drugą połowę XII w.

Chronologia XI-wiecznych dziejów Pomorza Wschodniego, a także wiedza na temat czasu powstania grodu w Węgrach zdaje się wskazywać, że do próby przeniesienia pomorskich struktur organizacyjnych na wschodni brzeg Wisły doszło około połowy XI w. Z dużą dozą ostrożności wydarzenia te można łączyć z odzyskaniem zwierzchności nad Pomorzem przez Kazimierza Odnowiciela około połowy XI w. i próbą wzmocnienia oraz przebudowy struktur terytorialno-osadniczych, a także uzyskania kontroli nad istotnym szlakiem jakim był Nogat. Wykonawcami inwestycji byli jednak przypuszczalnie osadnicy z Pomorza, o czym

świadczą silne nawiązania do Gdańska czytelne w materiałach źródłowych. Dodatkowo przemawia za tym utrata panowania piastowskiego nad Pomorzem u progu rządów Bolesława Śmiałego. Okres największego rozkwitu zespołu osadniczego w Węgrach przypadał na ostatnie dekady XI i początek XII w., czyli czasy kiedy nad całym Pomorzem Wschodnim kontrolę sprawowali lokalni książęta gdańscy.

Przeprowadzona analiza dostępnych źródeł wskazuje, że gród funkcjonował do połowy, być może lat 60. XII w. choć nie można wykluczyć, że upadek nastąpił nieco wcześniej. Ślady pożaru, zwęglone konstrukcje elementów obronnych i budynków mieszkalnych zarejestrowane zarówno w trakcie badań wykopaliskowych, jak i odnotowane w wynikach badań geofizycznych, a także porzucony dobytek wskazują na gwałtowny upadek grodu.

Kompleks osadniczy w Węgrach był ośrodkiem kluczowym dla kształtowania się stosunków osadniczych i kulturowych na obszarze prawobrzeżnego dorzecza dolnej Wisły we wczesnym średniowieczu. W świetle uzyskanych wyników badań należy mu przypisać rolę centralnego ośrodka nadnogackiego kompleksu osadniczego. Dowiedziono, że pełnił funkcje militarne i gospodarcze, był zapewne miejscem gdzie trudniono się rzemiosłem oraz wymianą handlową. Powyższe przesłanki pozwalają

uznać zespół osadniczy w Węgrach za główny ośrodek kulturotwórczy obszaru znajdującego się na wschód od dolnej Wisły w okresie od lat 60.–70. XI w. do drugiej połowy XII w. W związku z powyższym, prawdopodobnie należy przypisać mu funkcje administracyjno-polityczne. Był to niewątpliwie ośrodek multifunkcyjny dużej rangi będący centrum życia społeczno-publicznego, pozwalający na kontrolowanie szlaku wodnego na Nogacie i przeprawy przez Żuławy na zachodni brzeg Wisły. Dodatkowo warto podkreślić, że potencjalnym wyróżnikiem wielofunkcyjnych ośrodków tej rangi jest ich wielość, co stwierdzono w przypadku badanego zespołu osadniczego.

Tak przedstawiają się najważniejsze ustalenia wypracowane w trakcie realizacji projektu *Opracowanie i publikacja wyników interdyscyplinarnych badań archeologicznych zespołu osadniczego z XI-XII w. w Węgrach*. Publikacja niniejsza jest pewnego rodzaju zamknięciem trwającego przeszło pięć dekad etapu badań tego kompleksu. Praca jest możliwie pełną monografią tego niezwykle interesującego ośrodka. Przystępując do realizacji projektu zakładano, że będąca jego efektem finalnym publikacja będzie zakończeniem. Jednak w trakcie prac stało się jasne, że wielu kwestii nie jesteśmy w stanie rozwiązać, zaś stawiane hipotezy pozostaną w sferze przypuszczeń.

BIBLIOGRAFIA

Skróty

AP	–	Archeologia Polski
HKM	–	Historia kultury materialnej Polski w zarysie, t. 1: Od VII do XII wieku, red. M. Dembińska, Z. Podwińska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
HP	–	Historia Pomorza. Tom I do roku 1466, red. G. Labuda, Poznań
MAMZM	–	Maszynopis w Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku
PomA	–	Pomorania Antiqua
SIAnt	–	Slavia Antiqua
Szczecin	–	Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze zamkowe, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź
ZH	–	Zapiski Historyczne

ANTONIEWICZ J., OKULICZ J.

1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1951–1954 w Jeziorku, pow. Giżycko, Materiały Starożytne*, t. 3, s. 7–69.

ARBMAN H.

1943 *Birka I. Die Gräber*, Uppsala.

BELZ R.

1893 *Wendische Alterthümer*, Jahrbücher der Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde, Bd. 58, s. 173–231.

BERTRAM H.

1907 *Die Entwicklung des Deich- und Entwässerungswesens im Gebiet des heutigen Danziger Deichverbandes seit dem 14ten Jahrhundert*, Danzig.

BIERMANN F.

2006 *Sypniewo: ein frühmittelalterlicher Burgsiedlungskomplex in Nordmasowien*, Teil 1, *Befunde, Funde und Kulturhistorische Bewertung*, *Archeologia Mazowska i Podlasia*. *Studia i Materiały*, t. 4, Warszawa.

BINDEMANN H.

1903 *Die Abzweigung der Nogat von der Weichsel*, Danzig.

BOGUCKI M.

2010 *Między wagą a mieczem. Kupcy wikińscy w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, *Pruthenia*, t. 5, s. 17–66.

BOGUWOLSKI R., KOLA A.

1982 *Wczesnośredniowieczny gród w Melnie w świetle badań wykopaliskowych*, Toruń.

BRZOSTOWICZ M.

2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

2014 *Stan i potrzeby badań nad konstrukcjami drewnianymi pochodzącymi z grodzisk wczesnośredniowiecznych w Polsce*, [w:] *Dąb wczesnośredniowieczny – zapis poznania. Badania nad zabezpieczeniem i ochroną konstrukcji wałów grodowych ekspozowanych w Rezerwacie Archeologicznym Genius loci na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, red. A. Stempin, W. Olek, Poznań, s. 49–84.

BUCZEK K.

1962 *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, *ZH*, t. 35, z. 3–4, s. 137–157.

- BUKO A.**
1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław.
- CAMMANN A.**
1939 *Die Ordensburg Zantir, Altpreussen*, Jg. 4, H. 1, s. 15–19.
1967 *Die Ordensburg Zantir auf dem Schlossberg von Wengern, Beiträge zur Geschichte Westpreussens*, Bd. 1, s. 31–45.
- CEHAK-HOŁUBOWICZOWA H.**
1954 *Trzewiki opolskie*, Dawna Kultura, t. 1, z. 1, s. 7–18.
- CHUDZIAK W.**
1991a *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII–XI/XII w.). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia*, Toruń.
1991b *Niektóre związki chronologiczno-przestrzenne wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyńowej z Jedwabna, gmina Lubicz*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archaeologia XVII, s. 3–20.
1999 *Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-bałtyjskim we wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokulturowej Pomorzania w IX–XI wieku*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, 18–19 wrzesień 1997 r.*, red. M.F. Jagodziński, Elbląg, s. 81–98.
2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim, Mons Sancti Laurentii*, t. 1, Toruń.
- CHUDZIAK W., POLIŃSKI D., MOSZCZYŃSKI W.**
1997 *Schemat analizy opisowej wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyńowej*, [w:] *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 231–243.
- CNOTLIWY E.**
1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1983 *Obróbka poroża i kości*, [w:] Szczecin, s. 271–275.
- 2001** *Wolińskie oprawki stożkowate i cylindryczne. Zagadnienie funkcji, produkcji, ornamentacji i dystrybucji*, [w:] *Instantia est mater doctrinae*, red. E. Wilgocki, M. Dworaczyk, K. Kowalski, A. Porzeziński, S. Słowiński, Szczecin, s. 139–154.
- 2006** *Ornamentyka wczesnośredniowiecznej ceramiki z grodziska w Białogardzie na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski, Szczecin-Wrocław, s. 181–196.
- 2013** *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, Studia nad Truso, t. 2, Elbląg.
- CNOTLIWY E., LECIEJEWICZ L., ŁOSIŃSKI W. (RED.)**
1983 *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze zamkowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- COLES J.**
1977 *Archeologia doświadczalna*, Warszawa.
- CZERSKA B.**
1972 *Żelazne klucze, kłódki i części zamków z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu*, Wiadomości Archeologiczne, t. 37, s. 55–71.
- DĄBROWSKA M.**
1978 *Obróbka i zastosowanie surowców. Obróbka włókna*, [w:] HKM, s. 177–184.
- DANNENBERG H.**
1876 *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*, Bd. 1, Berlin.
- DEMBIŃSKA M.**
1978a *Obróbka włókna*, [w:] HKM, s. 177–184.
1978b *Żelazo i metale nieżelazne*, [w:] HKM, s. 147–156.
- DĘBOWSKA B.**
2001 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w cerkiewniku*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, R. 3, s. 7–28.
- DŁUGOKĘCKI W.**
1993 *Zmiany koryta Wisły i Nogatu pod Białą Górą od połowy XIII do pierwszej połowy XVI w. Przyczynek do historii żeglugi wiślańskiej*, Rocznik Gdański, t. 53, z. 2, s. 27–39.

DŁUGOKĘCKI W., HAFTKA M.

2000 *Między Santyrem a Malborkiem. Z dziejów osadnictwa wzdłuż północno-zachodniej krawędzi pojezierza iławskiego w XIII w.*, [w:] Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, nr 7: Mazowsze, Pomorze, Prusy, red. B. Śliwiński, Gdańsk, s. 73–87.

DROZD E.

2013 *Zabytki bursztynowe z grodu i osady pozyskane podczas badań przy ulicy Czopowej, Grodzkiej i Tartacznej w Gdańsku, w latach 2006–2010*, [w:] XVIII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2, red. E. Fudzińska, Malbork, s. 105–113.

2014 *Nowy zbiór zabytków bursztynowych z terenu grodu gdańskiego pozyskanych podczas badań przy ul. Grodzkiej i Czopowej w Gdańsku w latach 2006–2009*, [w:] Bursztyn i żuławskie konteksty kulturowe, red. J. Hochleitner, Malbork, s. 47–57.

DRWAŁ J.

2000 *The Significance of man's activity in changes of water conditions in the eastern part of Vistula River Delta*, [w:] Z problematyki przyrodniczej tysiącletniego Gdańska, red. R. Gołębiowski, Peribalticum, t. 8, Gdańsk.

2001 *Środowisko delty Wisły w czasach historycznych*, [w:] Żuławy i Mierzeja moje miejsce na ziemi, Kolokwia Żuławskie, t. 1, red. D. Dekański, Gdańsk, s. 59–75.

DRWAŁ J., GOŁĘBIEWSKI R.

2002 *Uwagi o paleografii obszaru*, [w:] Wody delty Wisły. Część wschodnia, red. J. Drwał, s. 11–24.

DUDA F.

1909 *Rozwój terytorialny Pomorza Gdańskiego*, Kraków.

DULINICZ M.

2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.

PIOTR Z DUSBURGA

2011 *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp J. Wenta, Toruń.

DWORACZYK M., KOWALSKA A.B.

2011 *Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum*, Warszawa.

DWORACZYK M., KOWALSKA A.B., RULEWICZ M.

2003 *Szczecin we wczesnym średniowieczu, Wschodnia część suburbium*, Szczecin.

DZIEDUSZYCKI W.

1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od połowy X w. po połowę XIV w.*, Wrocław-Łódź.

DZIEDUSZYCKI W., FOGIEL J.

1979 *Gród wczesnośredniowieczny w Śremie*, *ŚlAnt*, t. 26, s. 33–91.

ENCYKLOPEDIA LEŚNA

1980 *Drzewostan nasienny*, [w:] Mała Encyklopedia Leśna, Warszawa, s. 133.

ENGEL C., LA BAUME W.

1937 *Kulturen und Völker Frühzeit im Preußenlande, Königsberg*.

ENGEL M.

2009 *Typ „przewodni” ceramiki drohiczyńskiej w Szurpiałach. Import czy naśladownictwo?*, [w:] Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy. Materiały z konferencji, Białystok 21–23 września 2005 roku, red. M. Karczewski, M. Karczewska, s. 167–177.

FILUK J.

1969 *Charakterystyka wczesnośredniowiecznej ichtiofauny Nogatu na podstawie badań wykopaliskowych łusek i kości ryb z grodziska Węgry, pow. Sztum, MAMZM*.

FINGERLIN I.

1971 *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*, München.

FOLTYN E.

1998 *Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności plemiennnej na Górnym Śląsku*, Katowice.

FOLTYN E., JOCHEMCZYK L.

1994 *Wykorzystanie surowców skalnych do produkcji oselek w starszej fazie wczesnego średniowiecza na Górnym Śląsku*, [w:] Użytkowanie surowców skalnych w początkach państwa polskiego, red. J. Skoczylas, Katowice, s. 52–62.

- FORSÅKER A.-L.**
1986 *Zaumzeug, Reitausrüstung und Beschirung*, [w:] Birka II:2. Systematische Analysen der Gräberfunde, Hrsg. G. Arwidsson, Stockholm, s. 113–136.
- FRANKLIN S.**
2004 *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*, Cambridge.
- FUDZIŃSKI P.**
2014 *Zestawienie materiałów z okresu neolitu, epoki brązu i wczesnej epoki żelaza pochodzących z badań wykopaliskowych w Węgrach, gm. Sztum, stanowisko 1*, MAMZM.
- GABRIEL I.**
1988 *Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburger, [w:] Oldenburg – Wolin – Staraja Ladoga – Novgorod – Kiev: Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft vom 5.–9. Oktober 1987 in Kiel, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Bd. 69, s. 103–291.*
- GAJEWSKI L.**
1957 *Sprawozdanie z badań terenowych w rejonie Iglomia-Wschód w 1955 r., Sprawozdania Archeologiczne, t. 3, s. 57–74.*
- GEDIGA B.**
1983 *Archäologische Forschungen auf Ostrówek in Opole und die Frage der Ausstellung der Grabungsbefunde im Gelände, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Bd. 31, s. 175–192.*
- GINAŁSKI J., KOTOWICZ P.N.**
2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 24, s. 167–258.*
- GOŁĘBIEWSKI A.**
2005 *Zamczysko w Gdańsku – nowe fakty i ustalenia w świetle badań archeologicznych 2002–2003*, [w:] XIV Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2, red. H. Paner, M. Fudziński, s. 49–65.
- GOSLAR T.**
2014 *Raport z wykonania datowań C-14 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym*, MAMZM.
- GOSLAR T., MICHCZYŃSKA D.J., PAZDUR M.F.**
1990 *Datowanie radiowęglowe wysokiej precyzji i probabilistyczna kalibracja dat radiowęglowych*, AP, t. 35, z. 2, s. 191–222.
- GÓRECKI J.**
2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań.
- GÓRNOWICZ H.**
1980 *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk.
1985 *Gewässernamen im Flussgebiet der unteren Weichsel (Nazwy wodne dorzecza dolnej Wisły)*, Hydronymia Europaea, Lieferung 1, Stuttgart.
1987 *Staroeuropejskie nazwy wodne na wschód od dolnej Wisły*, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–1983*, red. A. Pawłowski, Malbork, s. 63–70.
- GURBA J.**
1983 *Uwarunkowania środowiskowe osadnictwa społeczeństw wczesnośredniowiecznych na przykładzie Lubelszczyzny*, [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach*, red. J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, Warszawa, s. 322–326.
- HAFTKA M.**
1971 *Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyry*, PomA, t. 4, s. 455–477.
1975 *Słowiańskie groby w Puszczy Sztumskiej*, Jantarowe Szlaki, R. 18, nr 4, s. 41–42.
1977 *Węgry*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. 6, cz. 2, Wrocław etc. 1977, s. 394–395.
1984 *Sprawozdanie z przeprowadzonych badań sondażowych i powierzchniowych w obrębie*

- tw. „Dębiej Góry” w Węgrach, gm. Sztum w dniach od 16 do 30 września 1984 r., MAMZM.
- 1985** Sprawozdanie z badań na grodzisku w Węgrach, gm. Sztum, st. 1 przeprowadzonych w miesiącu lipcu 1985 r., MAMZM.
- 1987a** Mikroregion osadniczy Węgry – Gościszewo – Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, red. A. Pawłowski, Malbork, s. 27–42.
- 1987b** Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w miejscowości Węgry, gm. Sztum, st. 1 w 1987 r., MAMZM.
- 1988a** Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew, PomA, t. 13, s. 171–198.
- 1988b** Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w miejscowości Węgry, gm. Sztum, st. 1 w lipcu i sierpniu 1988 r., MAMZM.
- 1991** Środowisko naturalne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Węgry – Gościszewo – Malbork, [w:] *Archeologia Bałtyjska. Materiały z konferencji Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 120, s. 120–135.
- HÄVERNICK W.**
- 1975** *Die Münzen von Köln: von Beginn der Prägung bis 1304*, Hildesheim.
- HEINDEL I.**
- 1990** *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*, Berlin.
- 1993** *Mittelalterliche Gewandschnallen und anthropomorphe Haken aus Polen*, *SlAnt*, t. 34, s. 215–240.
- HEYM W.**
- 1930** *Castrum parvum Quidin. Die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pomesanien. Ein Beitrag zum Burgenbau der Frühzeit des Deutschen Ritterordens und zur Urgeschichte der Stadt Marienwerder*, *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, H. 70, s. 7–67.
- HENSEL W.**
- 1948** *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski historycznej*, Poznań.
- 1987** *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna: zarys kultury materialnej*, Warszawa.
- HERMANN J.**
- 1985** *Die Slaven in Deutschland*, Berlin.
- HILCZERÓWNA Z.**
- 1956** *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań.
- 1961** *Rogownictwo gdańskie w X–XIV wieku*, *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, s. 41–134.
- 1967** *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początku XI wieku*, Wrocław.
- HOŁOWIŃSKA Z.**
- 1959** *Wczesnośredniowieczne rzemiosło złotnicze w Gdańsku*, *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, red. J. Kamińska, Gdańsk, s. 55–105.
- HOŁUBOWICZ W.**
- 1956** *Opole w wiekach X–XII*, Katowice.
- JAGODZIŃSKI M.F.**
- 1997** *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, Warszawa.
- 1998** *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Komentarz do katalogu stanowisk*, [w:] *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, t. 1, red. P. Urbańczyk, Warszawa, s. 159–196.
- JAKOBSON R.**
- 1971** *Vestiges of the Earliest Russian Vernacular*, [w:] *Selected Writings: Word and Language*, vol. 2, s. 611–919.
- JANOWSKI A.**
- 2004** *Grody nadwiślańskie na Pomorzu Wschodnim we wczesnym średniowieczu*, Maszynopis rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.
- JASKANIS D.**
- 2008** *Święck. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa.
- JAWORSKI K.**
- 1990** *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa.

- JAŹDŹEWSKI K., KAMIŃSKA J., GUPIEŃCOWA R.**
1966 *Le Gdańsk des Xe–XIIIe Siècles*, Archeologia Urbium, Warszawa.
- KALINOWSKI S.**
2010 *Wczesnośredniowieczne narzędzia kamienne z Żółtego, gm. Drawsko Pomorskie (stanowisko 33)*, [w:] *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, red. P. Kucypera, S. Wadył, Toruń, s. 177–196.
- KAMIŃSKA J.**
1959 *Wstęp*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, red. J. Kamińska, Gdańsk, s. 9–17.
- KAMIŃSKA J., NAHLIK A.**
1958 *Włókiennictwo gdańskie w X–XIII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodzianis, nr 6, Łódź.
- KARA M.**
2006 *W kwestii pochodzenia wczesnośredniowiecznych oselek z fyllitu odkrytych na ziemiach Polski północno-zachodniej – głos w dyskusji*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Możdziej, M. Rębkowski, Szczecin-Wrocław, s. 395–404.
- 2009** *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.
- KARASIEWICZ K.**
2001 *Średniowieczne wyroby złotnicze z podgrodzia gdańskiego. Stanowisko 2*, PomA, t. 18, s. 307–387.
- KARCZEWSKI M., KARCZEWSKA M., PLUSKOWSKIA.**
w druku *Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Dzieje zasiedlenia przed i po podboju krzyżackim*, [w:] *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, red. M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, s. 167–186.
- KAUBE A.**
1967 *Włókiennictwo wczesnośredniowiecznego Wolina (stanowisko wykopaliskowe nr 4)*, *Materiały Zachodniopomorskie*, t. 13, s. 91–142.
- KAŹMIERCZYK J.**
1990 *Kamień w kulturze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w wiekach X–XIII*, Wrocław.
- KEMPKE T.**
2001 *Slawische Keramik*, [w:] *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Hrsg. H. Lüdtke, K. Schietzel, Neumünster, s. 209–256.
- KHOROSHEV A.S., SORROKIN A.N.**
1992 *Buildings and Properties from Lyudin End of Novograd*, [w:] *The Archaeology of Novograd, Russia. Recent results from the Town and its Hinterland*, ed. M.A. Brisbane, s. 107–159.
- KIERSNOWSKA T., KIERSNOWSKI R.**
1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 4, Warszawa-Wrocław.
- KIRPIČNIKOV A.N.**
1973 *Snarżenie vsadnika i verchovogo konja na Rusi IX–XIII vv.*, Moskva.
- KITTEL P.**
2014 *Wyniki analizy geomorfologicznej kompleksu osadniczego w Węgrach, gm. Sztum – analiza porównawcza z wynikami analiz zrealizowanych w latach 1984–1985*, MAMZM.
- KLICHOWSKA M.**
1969a *Wyniki badań próbek spalonego zboża ze stanowiska archeologicznego w Węgrach, pow. Sztum*, MAMZM.
1969b *Wczesnośredniowieczne rośliny uprawne i dziko rosnące z wykopalisk w Węgrach, woj. Gdańsk*, MAMZM
1969c *Wyniki badań węgla drzewnych ze stanowiska archeologicznego w Węgrach, pow. Sztum*, MAMZM.
- KNORR H.**
1970 *Westslawische Gürtelhaken und Ketenschliessgarnituren. Ein Beitrag zur Deutung Alt-Lübecker Funde*, Offa, Bd. 27, s. 92–104.
- KÓČKA-KRENZ H.**
1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

KOLCHIN B.A.

1953 *Chernaya metallurgia i metalloobrabotka v Drevney Rusi (domongolskiy period)*, Materialy i issledovaniâ po archeologii SSSR, t. 32, Moskva.

1959 *Zeleezobratyvaûšçee remeslo Novogroda Velikogo (produkcija, tehlogija)*, Materialy i issledovaniâ po archeologii SSSR, t. 65, s. 7–120.

KONDRACKI J.

1994 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.

2002 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

KOSTRZEWSKI J.

1962 *Kultura prapolska*, Warszawa.

KOŚCIŃSKI B., PANER H.

2005 *Nowe wyniki datowania grodu gdańskiego – stanowisko 1 (wyk. I–V)*, [w:] XIV Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2, red. H. Paner, M. Fudziński, s. 11–47.

KOWALEWSKA B.

2010 *Przędzalnictwo i tkactwo na wyspie Jeziora Zarańskiego (Żółte, stan. 33, gm. Drawsko Pomorskie)*, [w:] *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, red. P. Kucypera, S. Wadył, Toruń, s. 197–214.

KOWALSKA A.B.

2003 *Wyroby z poroża i kości*, [w:] M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, M. Rulewicz, Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium, Szczecin, s. 314–317.

2011 *Życie codzienne mieszkańców wczesnośredniowiecznego Szczecina w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum, Warszawa, s. 217–342.

KRĄPIEC M.

1998 *Oak dendrochronology of the neoholocene in Poland*, *Folia Quaternalia*, t. 69, s. 5–133.

KRĄPIEC M., WAŻNY T.

1994 *Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zaawansowania badań w Polsce*, Świątowit, t. 39, s. 193–214.

KRĄPIEC M., ZIELSKI A.

2009 *Dendrochronologia*, Warszawa.

KUCYPERA P.

2014a *Wyniki analizy spektralnej składu chemicznego przedmiotów metalowych z grodziska w Węgrach, gm. Sztum, stan. 1*, MAMZM.

2014b *Wyniki analizy makro- i mikroskopowej przedmiotów metalowych z grodziska w Węgrach, gm. Sztum, stan. 1*, MAMZM.

KUCYPERA P., WADYL S.

2012 *Kultura materialna*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań, s. 614–626.

KULAKOV V.I.

1990 *Drevnosti Prussov (VI–XIII)*, Moskva.

KURNATOWSKA Z.

1994 *Rola wielkopolskich grodów wczesnopiastowskich w organizacji osadnictwa i państwa polskiego*, [w:] *Historia prawa. Historia kultury. Liber Memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, red. E. Borkowska-Bagińska, H. Olszewski, Poznań, s. 64–74.

LABUDA G.

1972a *Dzieje polityczne (VI–XII wiek); ekspansja państwa polskiego na Pomorze (X–XII)*, [w:] HP, s. 303–323.

1972b *Stosunki polityczne*, [w:] HP, s. 401–408.

1972c *Ustrój społeczno-polityczny Pomorza Gdańskiego w XIII wieku*, [w:] HP, s. 545–564.

LEPÓWNA B.

1968 *Garncarstwo gdańskie w X–XII wieku*, *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 7, Gdańsk.

1998 *Urbs Gyddanyzc w świetle badań archeologicznych dawnej placówki IHKM PAN w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk, s. 147–166.

LISOWSKA E.

2014 *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław.

- LISSAUER A.**
1887 *Die prähistorischen Denkmäler der Angrenzenden Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig.
- LÜDTKE H., SCHIETZEL K. (RED.)**
2001 *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Neumünster.
- ŁĘGA W.**
1930 *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.
1956 *Spółczesność i państwo gdańsko-pomorskie w XII-XIII wieku*, Poznań.
- ŁOSIŃSKI W.**
1997 *Rola kontaktów ze Skandynawią w dziejach gospodarczych Słowian nadbałtyckich*, Przegląd Archeologiczny, t. 45, s. 73–86.
2001 *Początki wczesnośredniowiecznego Gdańska – problem widziany z oddalenia*, SlAnt, t. 42, s. 51–62.
- ŁOSIŃSKI W., ROGOSZ R.**
1983 *Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki*, [w:] Szczecin, s. 202–225.
1986a *Metody synchronizacji warstw kulturowych wczesnośredniowiecznych obiektów wielowarstwowych na podstawie analizy ceramiki ze Szczecina*, [w:] Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim, Warszawa, s. 9–50.
1986b *Próba periodyzacji ceramiki wczesnośredniowiecznej ze Szczecina*, [w:] Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim, Warszawa, s. 51–61.
- MAIK J.**
1988 *Wyroby włókiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze średniowiecza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1991 *Tekstylnia wczesnośredniowieczne z wykopalisk w Opolu*, Warszawa-Łódź.
- MALINOWSKI T.**
1959 *Wczesnośredniowieczne prążnice w Wielkopolsce*, Przegląd Archeologiczny, t. 11, R. 32–33 (1957–1958), s. 68–80.
- MAŁKOWSKI W.**
2015 *Sprawozdanie z archeologicznej prospekcji geofizycznej zespołu osadniczego w Węgrach*, MAMZM.
- MAPA GLEB**
1961 *Mapa Gleb Polski 1:300000*, red. A. Musierowicz, Puławy.
- MARSHALL P.**
1882 *Heidnische Funde im Weischel-Nogat Delta*, Schriften der Naturforschungen Gesellschaft in Danzig, Neue Folge, Bd. 5, H. 3, s. 1–7.
- MEDYNTSEVA A.A.**
2000 *Gramotnost' v Drevnei Rusi. Po pamiatnikam epigrafiki X-pervoipoloviny XIII veka*, Moskva.
- MICHALIK M., PAVLENKO S.V., PASZKOWSKI M., TOMASEVSKIJ A.P., WOŁOSZYN M.**
2003 *Wyroby uznawane za wykonane z łupku owruckiego w Europie Środkowej i Północnej – import czy wyrób lokalny?*, [w:] FNP dla Archeologii. Podsumowanie programów TRAKT i ARCHEO, red. M. Łanczont, J. Nogaj-Chachaj, Lublin, s. 55–59.
- MOŹDZIOCH S.**
1990 *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne*, Wrocław.
1999 *Miejsca centralne polski wczesnopiastowskiej. Organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jako źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego*, [w:] Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej, red. S. Moździoch, Spotkania Bytomskie, t. 3, Wrocław, s. 21–51.
- MUSIANOWICZ K.**
1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, Materiały Wczesnośredniowieczne, t. 6, s. 7–228.
- NADOLSKI A.**
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
- NAHLIK A.**
1959 *Tkaniny wykopaliskowe z wczesnośredniowiecznego Wolina*, Materiały Zachodniopomorskie, t. 5, s. 257–276.

NASZ A.

1950 *Żarna wczesnodziejowe*, Warszawa.

NIKOLSKAYA T.N.

1987 *Gorodishche Slobodka XII–XIII vv. K istorii drevnerusskogo gradostroitelstva v zemle vyatichey*, Moskwa.

NORSKA-GULKOWA M.

1985 *Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego grodu-miasta na Ostrówku w Opolu*, *Opolski Rocznik Muzealny*, t. 8, s. 221–308.

OSSOWSKI S.

1966 *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, [w:] *Dzieła*, t. 2, Warszawa.

OSSOWSKI G.

1879 *Zabytki przedhistoryczne ziem polskich wydawane staraniem Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, Seryja I Prusy Królewskie, Kraków.

PACIFICA

2004 *Pacifica terra. Prusowie-Słowianie-Wikinowie u ujścia Wisły. Katalog wystawy*, red. J. Trupinda, Malbork.

PARCZEWSKI M.

1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

PATERNOGA M., RZEŹNIK P.

2007 *Problem funkcji i sposobu użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. prażnic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska*, *Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne*, t. 6, s. 81–106.

PAWLAK E., PAWLAK P.

2008 *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*, Poznań.

PELCZAR M.

1966 *Dzieje zmian koryta Wisły i Nogatu pod Białą Górą w okresie od XV do XIX wieku*, *Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku*, R. 8, s. 225–235.

PETELSKI K.

1980 *Opis do przekrojów geologicznych wykonanych na grodzisku Węgry oraz na kurhanach we wsi Usnice i Grzępa*, MAMZM.

PIASKOWSKI J.

1960 *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X–XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*, Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 2, Gdańsk.

PIEKALSKI J.

1991 *Wrocław średniowieczny: Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w.*, Wrocław.

PIŃSKA K.

2014 *Analiza archeobotaniczna prób spalonego zboża ze stanowiska Węgry 1*, MAMZM.

POLIŃSKI D.

1996 *Przemiany wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego średniowiecza i na początku późnego średniowiecza*, Toruń.

PORZEZIŃSKI A.

2003 *Typologia średniowiecznych sprzączek z Cedyni, stanowisko 2, woj. zachodniopomorskie*, [w:] *Res et fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego*, red. E. Wilgocki, T. Galiński, Szczecin, s. 291–302.

POWIERSKI J.

1965 *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV wieku (część 1)*, *ZH*, t. 30, z. 2, s. 7–33.

1968a *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyry*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2, s. 239–261.

1968b *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń.

1990 *Uwagi o wynikach badań nad dziejami Pomorza Gdańskiego w średniowieczu ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć ostatniego ćwierćwiecza i potrzeb badawczych*, *Rocznik Gdański*, t. 50, z. 1, s. 63–84.

- 1996** *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 1, Malbork.
- RAJEWSKI Z.A.**
- 1939** *Zabytki z rogu i kości w grodzie gnieźnieńskim*, [w:] *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, red. J. Kostrzewski, Poznań, s. 66–102.
- RAPPAPORT P.A.**
- 1956** *Oczerki po istorii ruskogo wojennogo zoczcestwa X–XIII w.*, Materiały i Issledowanja po Archeologii SSSR, t. 52.
- RAUHUTOWA J.**
- 1976** *Czersk we wczesnym średniowieczu: od VII do XII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- RĘBKOWSKI M.**
- 2007a** *Grodzisko w Budzistowie. Badania w 1997 roku*, [w:] *Kołobrzeg. Wczesne miasto nad Bałtykiem*, red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski, Warszawa, s. 115–156.
- 2007b** *Chronologia ceramiki. Uwagi na podstawie zbioru uzyskanego w wykopie badanym w 1997 roku*, [w:] *Kołobrzeg. Wczesne miasto nad Bałtykiem*, red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski, Warszawa, s. 199–213.
- ROGOSZ R.**
- 1983** *Obróbka i zastosowanie żelaza*, [w:] *Szczecin*, s. 262–267.
- ROSZKO L.**
- 1955** *Moreny czołowe zachodniego Pojezierza Mazurskiego*, Toruń.
- ROZENKRANZ E.**
- 1962** *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk.
- RULEWICZ M.**
- 1983** *Przędzalnictwo i tkactwo*, [w:] *Szczecin*, s. 278–279.
- 1994** *Rybołówstwo gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku*, Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 31–374.
- RYBAKOV B.A.**
- 1948** *Remeslo drevnej Rusi*, Moskwa.
- RZEŹNIK P.**
- 1995** *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku*, Poznań.
- SCHMIT B.**
- 1909** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Stuhm*, Danzig.
- SCHULDT E.**
- 1956** *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Berlin.
- 1981** *Gross Raden. Die Keramik einer slawischen Siedlung des 9./10. Jahrhunderts*, Berlin.
- SHIROUKHOV R.**
- w druku** *Contacts between Prussians and Curo-nians in the 11th – early 13th centuries, according to the archaeological data*, [w:] *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, red. M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, s. 247–266.
- SEDOV V.**
- 1987** *Finougry i balty v epochu srednevekovija*, Moskwa.
- SEMRAU A.**
- 1928** *Die Orte und Fluren in ehemaligem Gebiet Stuhm und Waldamt Bönhof, Komturei Marienberg*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst, H. 36, s. 1–222.
- SIEMIANOWSKA E.**
- 2008** *Wczesnośredniowieczne grzechotki i pisanki w strefie przebiegu szlaku lądowego z Rusi na Pomorze*, [w:] *Kultura materialna średniowiecza w Polsce*, red. P. Kucypera, S. Wadył, Toruń, s. 67–84.
- SIKORSKI A.**
- 1989/1990** *Tkaniny z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Dębczynie, gm. Białogard, woj. koszalińskie*, Materiały Zachodniopomorskie, t. 35–36, s. 159–172.
- SIMONOVA E.**
- 1997** *Materialnaja kultura slavjanskogo naselenija Severo-Vistočnoj Vengrii VII–XI vv.*, [w:] *Central Europe in 8–10 Centuries*, International Scientific Conference, Bratislava 2.–4. October 1995, Bratislava, s. 81–91.

- SKOBELKIN O.W.**
2005 *Russkaja paleografia*, Woroneż.
- SKOCZYLAŚ J.**
1990 *Użytkowanie surowców skalnych we wczesnym średniowieczu w północno-zachodniej Polsce*, Poznań.
- SOBOCIŃSKI M.**
1971 *Zestawienie materiału kostnego zwierzęcego z wykopalisk w Węgrach, pow. Sztum*, MAMZM.
1978 *Szczątki zwierzęce z osady i grodziska wczesnośredniowiecznego w miejscowości Węgry*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 103, Archeozoologia, t. 4, s. 61–72.
- STANISŁAWSKI B.**
2012 *Garncarstwo wczesnośredniowiecznego Wolina*, Wrocław.
- STANISŁAWSKI B., FILIPOWIAK W.**
2013 *Wolin wczesnośredniowieczny*, część 1, Warszawa.
- STEUER H.**
1997 *Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schleswig. Funde des 11. bis 13. Jahrhunderts als Quellen zur Handels- und Währungsgeschichte*, Köln.
2004 *Die Ostsee als Kernraum des 10. Jahrhunderts und ihre Peripheren*, Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie, t. 22, s. 59–88.
- SZAFRAŃSKA Z.**
1952 *Ornamenty na przęślikach wczesnośredniowiecznych z ziem polskich*, SlAnt, t. 3, s. 179–194.
- SZAFRAŃSKI W.**
1961 *Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6*, [w:] W. i Z. Szafrańscy, Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 7–140.
- SZCZEPANIK P.**
2010 *Przedmiot jako zapis porządku kosmologicznego Słowian Zachodnich. Analiza wybranych okuć pochewek noży*, [w:] *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, red. P. Kucypera, S. Wadył, Toruń, s. 27–41.
- SZCZUR S.**
2002 *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków.
- SZYDŁOWSKI M.**
2011 *Wstępna analiza kamiennych oselek z wczesnośredniowiecznego Wolina*, [w:] *Wolińskie Spotkania Mediewistyczne I, Ekskluzywne życie – dostojny pochówek*. W kręgu kultury elitarnej wieków średnich, red. M. Rębkowski, Wolin, s. 45–51.
- ŚLIWIŃSKI B.**
2009 *Początki Gdańska. Dzieje ziem nad zachodnim brzegiem Zatoki Gdańskiej w I połowie X wieku*, Gdańsk.
- ŚLUSARSKI K.W.**
2004 *Wczesnośredniowieczne pisanki i grzechotki gliniane z ziem polskich. Próba typologii*, [w:] *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice ofiarowane Profesor Marii Miśkiewiczowej*, red. Z. Kobyliński, Warszawa, s. 79–110.
- ŚWIĄTKIEWICZ P.**
2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 48, Łódź.
- TABACZYŃSKI S.**
1993 *Kultura i jej rzeczowe korelaty*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 41, nr 1, s. 5–21.
- TOEPPEN M.**
1873 *Die Niederung bei Marienwerder. Eine historisch-chorographische Untersuchung mit besonderer Rücksicht auf Weichselburg und Zantir*, Altpreussische Monatschrift, Bd. 10, s. 219–253, 307–337.
1894 *Beiträge zur Geschichte des Weichseldeltas*, Danzig.
- TOKARSKI W.**
2000 *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. 1: *Mosty traktu gnieźnieńskiego*,

red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń, s. 77–103.

UDOPPH J.

1981 *Zur Toponymie Pomesaniens*, Beitrage zur Namenforschungen, Neue Folge, Bd. 16, H. 4, s. 422–443.

WACHOWSKI K.

1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria, wyroby bursztynowe, red. B. Gediga, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, s. 11–112.

2006 *Systemy odważników w Polsce średniowiecznej*, [w:] Świat Słowian wczesnego średniowiecza, red. M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski, Szczecin-Wrocław, s. 359–364.

WADYL S.

2008 *Znaki garncarskie na średniowiecznych naczyniach z ziem polskich*, Maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.

2011 *Nietypowe naczynko wczesnośredniowieczne z poziomymi uszkami z grodziska w Węgrach, gm. Sztum, stanowisko 1*, Nasze Pomorze, nr 13, s. 113–119.

2013 *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa a kształtowanie się pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego*, Maszynopis rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.

w druku *Pomorze Wschodnie w X w. Uwagi na marginesie pracy Błażeja Śliwińskiego, Początki Gdańska. Dzieje ziem nad zachodnim brzegiem Zatoki Gdańskiej w I połowie X wieku*, Gdańsk 2009, ss. 298, PomA, t. 24.

WALANUS A.

1983 *Zagadnienia podstawowe interpretacji wyników pomiarów fizycznych na przykładzie datowań metodą ¹⁴C*, AP, t. 28, s. 7–17.

WALUSZEWSKA-BUBIEŃ A.

1976 *Szczątki kostne ptaków z wykopalisk w miejscowości Węgrzy*, Roczniki Akademii Rolni-

czej w Poznaniu, t. 84, Archeozoologia, nr 2, s. 69–78.

WAPIŃSKA A.

1967 *Materiały do wczesnośredniowiecznego bursztyniarstwa gdańskiego*, [w:] Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 6, red. J. Kamińska, Gdańsk, s. 83–100.

1993 *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym bursztyniarstwem gdańskim (X–XIII w.)*, PomA, t. 15, s. 57–73

WAŻNY T.

2001 *Dendrochronologia obiektów zabytkowych w Polsce*, Gdańsk.

2014 *Analiza dendrochronologiczne próbek węgla drzewnych z Węgrów, gm. Sztum*, MAMZM.

WEINKAUF M.

2006 *Narzędzia*, [w:] Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1), red. W. Chudziak, Mons Sancti-Laurenti, t. 3, Toruń, s. 84–104.

2011 *Ceramika naczyniowa jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej w początku wczesnego średniowiecza (VII–IX wiek)*, Maszynopis rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.

WIĄCEK B.

1962 *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na „Dębiej Górze” w Węgrach, pow. Sztum na osadzie z okresu rzymskiego i wczesnośredniowiecznego*, MAMZM.

1963 *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na „Dębiej Górze” w Węgrach, pow. Sztum na osadzie z okresu rzymskiego i wczesnośredniowiecznego w roku 1963*, MAMZM.

1964 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na Dębiej Górze w Węgrach, pow. Sztum na osadzie z późnego okresu rzymskiego i wczesnośredniowiecznego*, MAMZM.

1965 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku z okresów: rzym-*

- skiego i wczesnośredniowiecznego w Węgrach, pow. Sztum w roku 1965, MAMZM.
- 1966** Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie z okresów: rzymskiego i wczesnośredniowiecznego w Węgrach, pow. Sztum, Sprawozdania Archeologiczne, t. 18, s. 286–292.
- 1968** Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie z okresów: rzymskiego i wczesnośredniowiecznego w Węgrach, pow. Sztum w 1965, Sprawozdania Archeologiczne, t. 19, s. 350–351.
- 1969** Sprawozdanie z badań osady z późnego okresu rzymskiego i grodziska wczesnośredniowiecznego na „Dębiej Górze” w Węgrach, pow. Sztum, w 1966 roku, Sprawozdania Archeologiczne, t. 20, s. 313–318.
- WIĄCEK B., HAFTKA M.**
- 1968** Węgry, pow. Sztum, Informator Archeologiczny. Badania 1967, s. 292–293.
- 1969** Węgry, pow. Sztum, Informator Archeologiczny. Badania 1968, s. 313–314.
- WILOCH-KOZŁOWSKA R.**
- 2013** Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na wale grodziska gdańskiego przy Grodzkiej 9 i 19, [w:] XVIII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2, red. E. Fudzińska, Malbork, s. 395–423.
- WOŁOZYN M.**
- 2004** Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X–XII w. – wybrane problemy, [w:] Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu, red. M. Salamon, J. Strzelczyk, Kraków, s. 245–275.
- WROTEK K.**
- 1985** Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000, Arkusz Gniew, Warszawa.
- 1986** Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1:50 000, Arkusz Gniew, Warszawa.
- WRZESIŃSKA A., WRZESIŃSKI J.**
- 2003** Przedmioty z kości i poroża w grobach wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach, [w:] Res et fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego, red. E. Wilgocki, T. Galiński, Szczecin, s. 241–256.
- WRZESIŃSKI J.**
- 2000** Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach, Studia Lednickie, t. 6, s. 91–124.
- ZACHOWICZ J.**
- 1984** Sprawozdanie z wykonania analiz palinologicznych z próbek osadów dennych pobranych z jeziora polodowcowego położonego po wschodniej stronie rezerwatu przyrody „Węgry”, MAMZM.
- ZOLL-ADAMIKOWA H.**
- 1998** Dwuzębny haczyk z tulejką ze Stradowa – narzędzie rybackie czy kuchenne?, [w:] Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Poznań, s. 312–321.
- ZBIERSKI A.**
- 1975** Początki Głównego (Prawego) Miasta w Gdańsku, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 23, nr 1, s. 55–65.
- 1978** Rozwój przestrzenny Gdańska w IX–XIII w., [w:] Historia Gdańska, t. 1, red. E. Cieślak, Gdańsk, s. 71–125.

**WĘGRY. THE SETTLEMENT COMPLEX
IN THE POMERANIAN-PRUSSIAN BOR-
DERLAND IN THE 11TH-12TH C.**

The settlement complex in Węgry is an exceptional feature. It developed approximately in the mid-11th century in the area between Żuławy Wiślane and Iława Lake District, on the east bank of the Nogat river. For at least seven decades, with military, economic, trade, political and administrative functions, it was the most important culture-generating centre situated to the east of the lower Vistula river and related to East Pomerania. It is the location of the centre in this area in the borderland between Pomerania and Prussia that is worth special attention. The complex is also exceptional due to its size as it covered approx. 5.25 ha and was protected with an elaborate system of fortifications.

Excavations in Węgry, situated 7 km to the south-west of Malbork, were initiated in 1962 as part of cooperation between the Archaeological Museum in Gdańsk and the Castle Museum in Malbork. The personages that set the tone of the research at the site were Barbara Wiącek from the Archaeological Museum and Mieczysław Haftka from the Castle Museum. The work within the stronghold, suburbium and surrounding area lasted almost 30 years with some breaks. The archaeologists studied the site for 12 excavation seasons in total trying to get to know the history of the settlement of this place. The site should be considered a multicultural settlement complex with the phase related to the Early Iron Age and the Early Middle Ages being the most marked. The present work focuses on the Early Medieval phase of the functioning of the settlement complex. Thirteen trenches explored during the research covered the area of 884.2 m², including 322.7 m² within the stronghold, 525.5 m² within the suburbium, 29 m² on the outer southern slope and 7 m² in the 'Parów Węgry' ravine. The estimated size of the stronghold complex is 525 ares, the stronghold itself covering 37 ares and the suburbium covering the remaining area of 488 ares. These

figures show how little part of the area has been excavated during 12 excavation seasons.

The settlement complex in Węgry was located in the area between the north-western part of Iława Lake District and Żuławy Wiślane. The choice of where to build the stronghold was not random. It may be assumed that it was based on a number of factors. The topographic analysis of the riverside zone from the bifurcation of the Vistula and Nogat rivers to the area near Malbork suggests that the area where the settlement complex was located had everything necessary for convenient settlement development. However, the decisive factor for choosing this location was probably the possibility of controlling the Nogat river route. The area of the settlement complex in Węgry covers a small part of western Iława Lake District and a fragment of Żuławy Wiślane and fits into a circle with a radius of 1.5 km. Its estimated surface area was approx. 706 ha. A relatively high concentration of settlement has been observed around the stronghold complex. The complex consisted of a stronghold, a vast suburbium and a dozen or so settlement locations contemporary with the stronghold, interpreted as open settlements, arable lands and pastures. The central point of the complex was the stronghold located on the highest, east part of a hill called 'Dębia Góra'. It had a developed system of sentry posts situated along the elements of the road network and harbours on the Nogat river.

In the south, the settlement complex bordered a vast outwash plain, covered by a forest (the Sztum Forest) both now and in the past. In the west, the complex stretched along a strip of upland next to the edge of the Nogat, bordering the southern, highest part of Żuławy Wiślane (up to 10 m above sea level). To the east, the area was bounded by a range of clayey moraines reaching up to 60 m above sea level.

The significant geodiversity of the discussed oecumene was certainly a factor making the area even more favourable for settlement, especially as far as paleoeconomy is concerned. The location of the settlement complex in Węgry was exceptionally convenient. The complex functioning on the Nogat river, the main artery in the region, had a very abundant natural resources supply base. The two completely different physiographic units were notable for intensive farming, which possibly produced a surplus that could be used in trade exchange.

The dynamically developing settlement network within the oecumene in the 11th–12th centuries certainly contributed to changes in the landscape. A good illustration of these changes is a palynological profile of sediments taken from the bottom of a postglacial lake situated in the east of 'Parów Węgry', approx. 600 m to the east of the stronghold. The latest phase of the Subatlantic Period reflected in the diagram, corresponding to the second millennium AD, indicates clear changes in the percentage composition of herbaceous plants, particularly a considerable decrease of mixed broadleaf forest elements to less than 10% and an increase of indicators of human economic activity (cultivated plants, weeds typical of arable lands, ruderal communities, dry pastures and fresh meadows). Changes in vegetation, especially forest clearance, were possibly related to the construction of the fortifications of the stronghold and suburbium as well as of dwelling houses and farm buildings.

The estimated size of the stronghold complex is 525 ares, the stronghold itself covering 37 ares and the suburbium covering the remaining area of 488 ares. The stronghold was situated on the eastern, highest part of the hill with a prominent oval shape. The diameter of the complex with the ramparts was approx. 60 m and the inside

was an oval area of 40x38 m (16 ares). The stronghold was surrounded with a rampart on an oval plan.

Due to the topography of the area as well as the intensity and nature of settlement traces, the area of the suburbium has been divided into two zones: the upper suburbium and the lower suburbium. The knowledge of the area of the suburbium is very limited compared with the stronghold, which is mainly due to the small scale of the excavations carried out there (only 1% of the area has been excavated).

It is worth stressing the defensive advantages of the stronghold's location, particularly the high and steep valley slope to the north-west and the slope of 'Parów Węgry' to the north-east. The valley slope certainly gave enough protection so there was no need to build additional fortifications to the north-west. The size of the ramparts and the way they were built depended on diverse local topographic conditions. Relics of a defensive rampart were recorded in all the trenches within the stronghold and some trenches within the suburbium. The total length of the fortifications of the stronghold measured along the central part of the rampart was approx. 175 m. The most information on the structure of the rampart has been obtained from the results of the study of Trenches 6 and 7. The western section of the rampart was the largest, its width reaching 16 m at the base. It was built on a stone and clay base, mainly using grid structure, although at some places remains of box structure were recorded.

Apart from the stronghold, the system of fortifications protected also the suburbium. The length of the rampart built along the brink of a ravine was 225 m. The longest defensive embankment was built along the southern edge of a hill from the stronghold to the brink of a glacial valley. It measured approx. 350 m. It is only along the brink of the glacial valley that no fortifications were recorded, which is probably due to the considerable defensive advantages of the steep slope.

The inside of the stronghold, i.e. its functional part, covered an oval area of 40x38 m. In its centre, there were no buildings. Dwelling houses were situated along the inner line of the rampart. Relics of two buildings were unearthed, one recorded in Trench 7, the other in Trench 6. The analysis of the size of the discovered features and the available space suggests that within the stronghold, there may have been six or seven houses. The buildings were not adjacent to the side of the rampart but separated from it by a stone bank running along the inner line of the rampart, at the foot of it. They were built in a distinct hollow at the foot of the rampart.

The analysis of the areas of the suburbium where the most intensive traces of settlement were recorded indicates that building zones within it were planned. Three settlement zones have been identified, located in the most convenient places, mainly in terms of defence. The first settlement zone has been identified in the central part of the upper suburbium, where Trenches 3 and 13 had been dug. The second zone of compact building has been localised within the so-called lower suburbium, at the foot of the rampart surrounding the hill from the south-west, in the area stretching from the brink of the glacial valley to the slope separating this zone from the upper suburbium. The other zone of dense settlement has been identified within the central and eastern part of the lower suburbium, in a vast basin elongated in the N-S direction. This area is characterized by a very high thickness of cultural layers and a relatively large area of 65 ares.

A particularly important matter was an attempt to localise the entrance gate into the stronghold as well as a reconstruction of thoroughfares running within the settlement complex. The main entrance road leading into the stronghold complex probably ran along the bottom of the 'Parów Węgry' valley towards the lower suburbium.

Even the location of the settlement complex in Węgry on the Nogat river, which was certainly a convenient waterway, suggests that at the time the complex functioned, there must have been a harbour in the vicinity. A large collection of artefacts from the excavations indicates relations with East Pomerania, especially with Gdańsk. Consequently, it has been assumed that there must have been a convenient connection between these centres. In 1985, geological penetration tests were carried out at the bottom of the 'Parów Węgry' valley near the outlet of a nameless stream flowing along the bottom of the valley to the oxbow lake in the old river bed of the Nogat. The results confirmed the assumption that this was the most convenient place for locating a harbour.

A particularly important part of this study was to analyse, assess and interpret the material evidence of the activity of the past inhabitants of the settlement complex in Węgry. The cultural deposits of the settlement complex in Węgry revealed an abundant collection of products related to various aspects of functioning of the Early Medieval community. These sources provided important information about the material standard of living, farming activities undertaken by the inhabitants to support themselves, household equipment, aesthetic preferences, trade and cultural relations. The analysis of an abundant collection of finds made it possible to consider fundamental issues related to the functioning of the settlement complex in Węgry such as the question of farming and craft activities. There was also an attempt to assess and determine the nature and scale of these activities. What is also important is the possibility of picturing the standard of everyday life.

A particularly valuable part of the work was the analysis of a large collection of vessel

pottery, one of few analyses of this most common category of sources from the area of Pomerania. The results of the analysis of this category of sources became very important for determining the chronology of functioning of the settlement complex. In this respect, the results of the analysis of so-called special finds was also very helpful. The key to their analysis was dividing them into six function groups: A – household equipment, B – items related to manufacture and non-manufacturing activities, C – multifunctional tools, D – items related to obtaining food, agriculture, breeding and fishery, E – personal equipment, F – toys.

A particular achievement was a revision of views on the chronology of functioning of the complex. The first attempts to determine the chronology of the stronghold in Węgry, made on the 'basis of metals', indicated the 11th-12th century. In later works, researchers narrowed down the chronology, determining that the stronghold had functioned from the first quarter of the 11th century to the 1170s and 1180s. The dating was essentially based on analogies to Early Medieval Gdańsk, the chronology of which (especially of its earliest levels) has been recently shifted at least 75 years forwards. On the basis of a detailed analysis of the stratigraphy revealed in the trenches and the results of source material analyses, the authors decided to distinguish three stronghold settlement phases: the first 'pre-stronghold' one, the main 'stronghold' one, related to the functioning of the vast settlement complex, and the mysterious, little known 'post-stronghold' one. The results of the analysis of the pottery and of the detailed analyses of other chronology indicators identified among the items found during the excavations, combined with the results of radiocarbon analyses, made it possible to determine the rough chronology

of the functioning of the settlement complex. It seems to have provided a reliable basis for dating the beginning and the end of the functioning of the settlement complex. The first phase, preceding the construction of the stronghold, may be dated to the first half of the 11th century and may have lasted until the beginning of building work that resulted in the construction of the vast stronghold complex. It was determined that this work had been done in the 1060s and 1070s. The complex probably functioned until the 1160s, although this date is only hypothetical. After the fall of the stronghold, its area was once more settled, as indicated by relics of furnaces and hearths found in Trenches 4 and 5. This phase, probably only transitory, may be roughly dated to the second half of the 12th century.

The chronology of the 11th-century history of East Pomerania and the knowledge of when the stronghold in Węgry was built seem to indicate that the attempt to extend Pomeranian administrative structures to the east bank of the Vistula river took place c. the mid-11th century. With a large measure of cautiousness, these events may be associated with Kazimierz I the Restorer of Poland's regaining control of Pomerania in c. the mid-11th century and the attempt to strengthen and rebuild territorial and settlement structures as well as to take control of the important waterway of the Nogat river. However, it was certainly settlers from Pomerania that carried out the work, which can be seen in the strong connections with Gdańsk visible in the source material. What also supports this view is the fact that at the end of the rule of Bolesław II the Bold of Poland, the Piast dynasty lost control of Pomerania. The most thriving period for the settlement complex in Węgry was the last decades of the 11th and the beginning of the 12th century, i.e. the time when the whole of East Pomerania was controlled by local Dukes of Gdańsk.

The analysis of the available sources indicates that the stronghold functioned until the mid-12th century or perhaps the 1160s, although it is not improbable that the fall took place a bit earlier. Traces of fire, charred defensive structures and dwelling houses recorded both during the excavations and in the results of geophysical analyses, as well as abandoned property indicate a sudden fall of the stronghold in Węgry.

The settlement complex in Węgry was a strategic centre for the development of settlement and cultural relations in the area of the right-bank basin of the lower Vistula river from the 1060s–1070s to circa the 1160s. In its proximity, the Nogat river route intersected with a land route leading from Prussia to the west through Żuławy in the direction of Gorzędziej, and then along the so-called 'via regia' through Pruszcz Gdański and Święty Wojciech to Gdańsk. Therefore, one should agree with the view of Jan Powierski that this centre owed its importance mainly to the location of the Nogat river crossing, connected by a road to the Gorzędziej-Słońca crossing and then through Lubiszewo and the area near Święty Wojciech to Gdańsk.

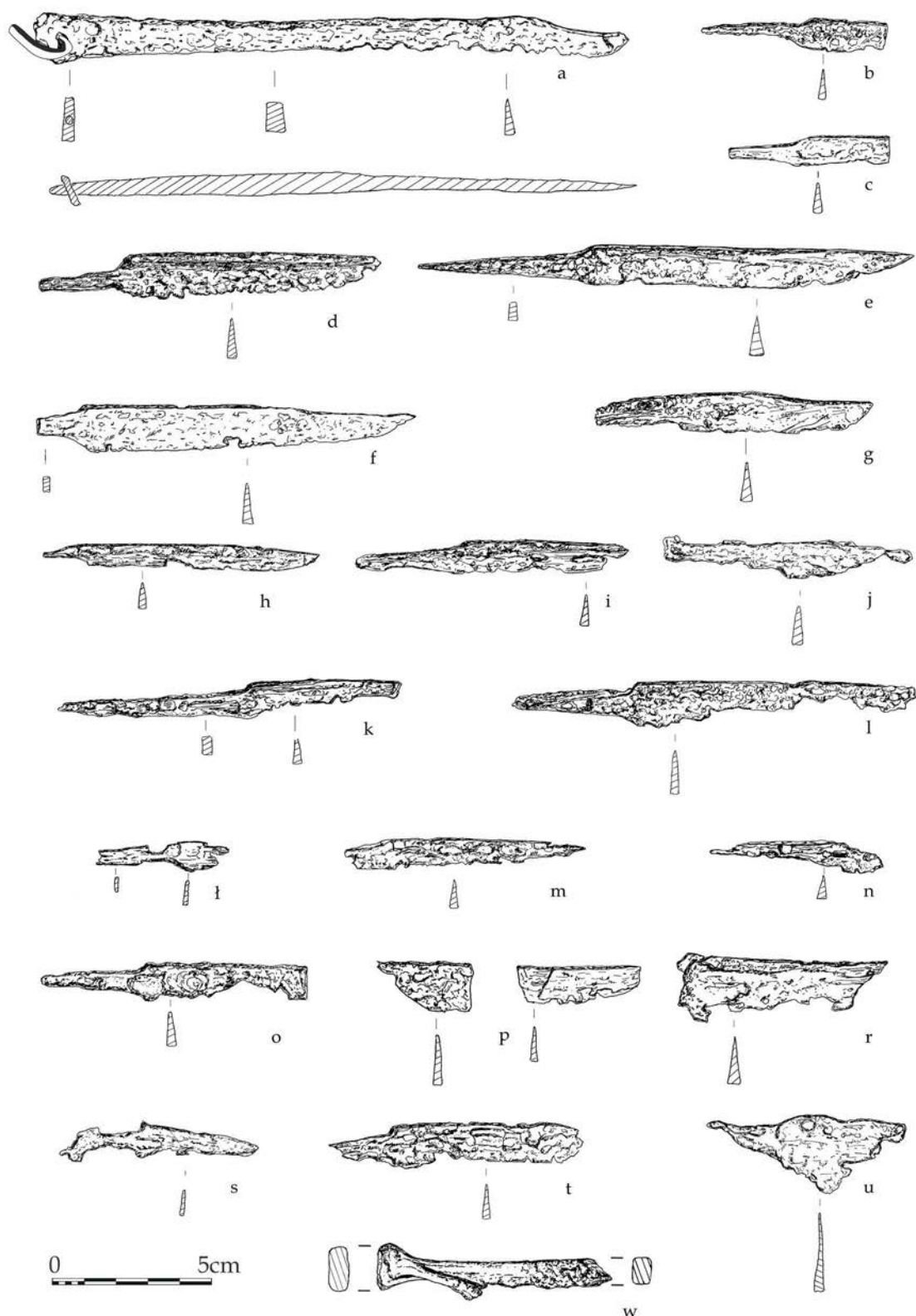
The proximity of trade and travel routes made it easier to have relations with other areas on different levels. Source materials obtained during research are strongly related to the area of Pomerania, especially to Gdańsk. The relation between the discovered pottery and the products from Gdańsk is so strong that it looks as though it had been made there. Such a large scale of pottery occurrence suggests the presence of potters from Gdańsk in this centre rather than a mass character of vessel trading. However, some items seem to indicate well-

developed trade relations extending beyond the local area (a comb sheath from Wolin, phyllite and mudstone whetstones of Scandinavian provenance, a ceramic rattle and a spindle whorl with a Cyrillic *quasi*-inscription indicating some connections with the East Slav lands).

Determining the function of the discussed centre is a question of fundamental importance. On the basis of the presented data, it should be considered the main centre of the settlement complex on the Nogat river; as demonstrated, it had military and economic functions; it was probably a place where crafts and trade exchange were practised. Considering the above mentioned factors, the settlement complex in Węgry may be considered the main culture-generating centre of the area to the east of the lower Vistula river from the mid-11th century to the 2nd half of the 12th century. Thus, it should probably be attributed administrative and political functions. It was certainly a multifunctional centre of great significance, a centre of social and political life, which could be used to control the Nogat river route and the Żuławy crossing to the west bank of the Vistula river. Moreover, it is worth mentioning that a potential distinctive feature of multifunctional centres of this significance is their multi-part structure, which has been observed in the discussed settlement complex.

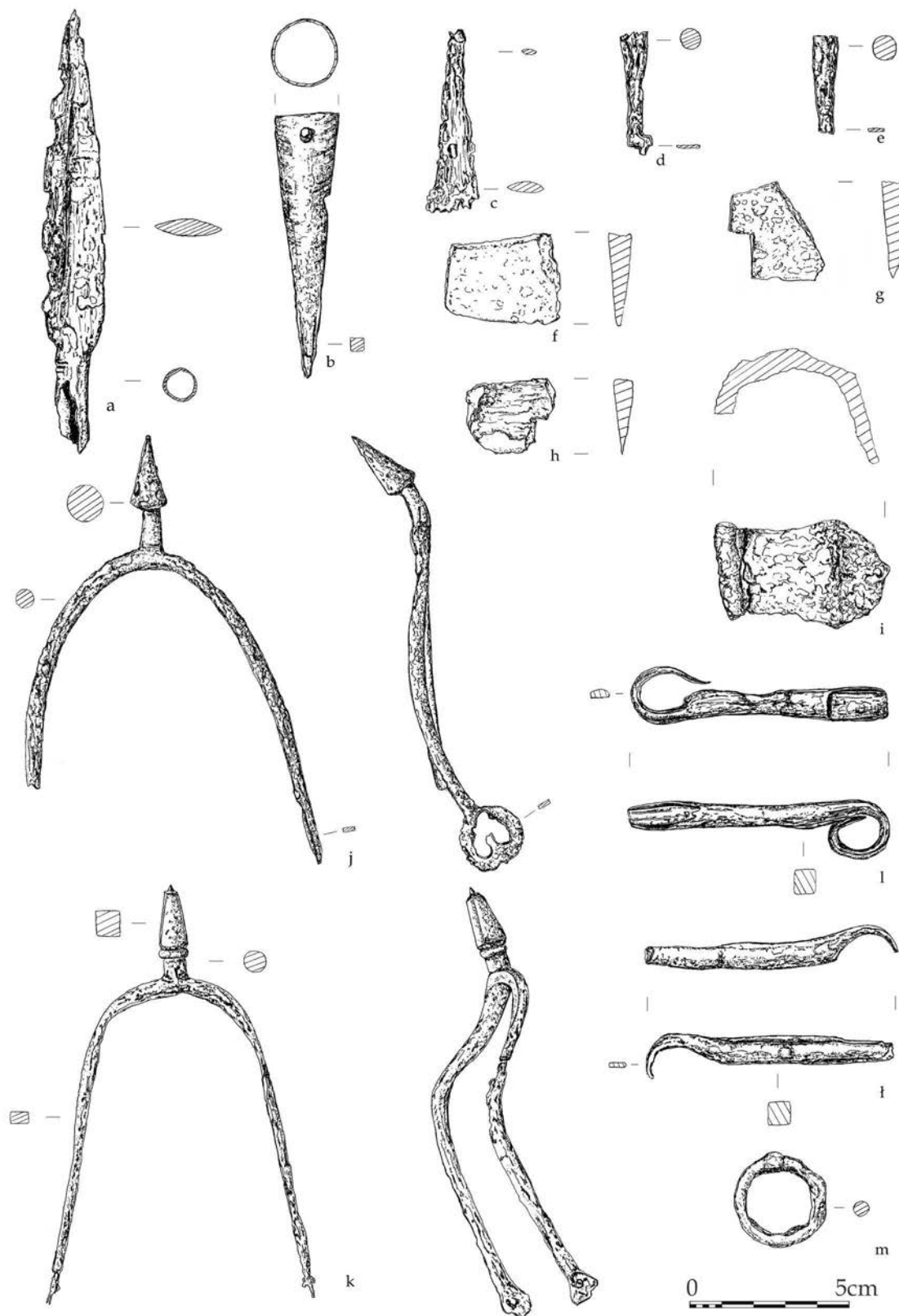
However, the question remains open whether the probable administrative and political functions are enough to consider the centre a castellany. The two-part structure, the scale of fortifications in the context of the formation of a settlement zone related to Pomerania on the east bank of the Vistula river, the demonstrated multifunctionality, all this indicates that it was a cultural and settlement centre of a significance close to castellan centres.

TABLICE

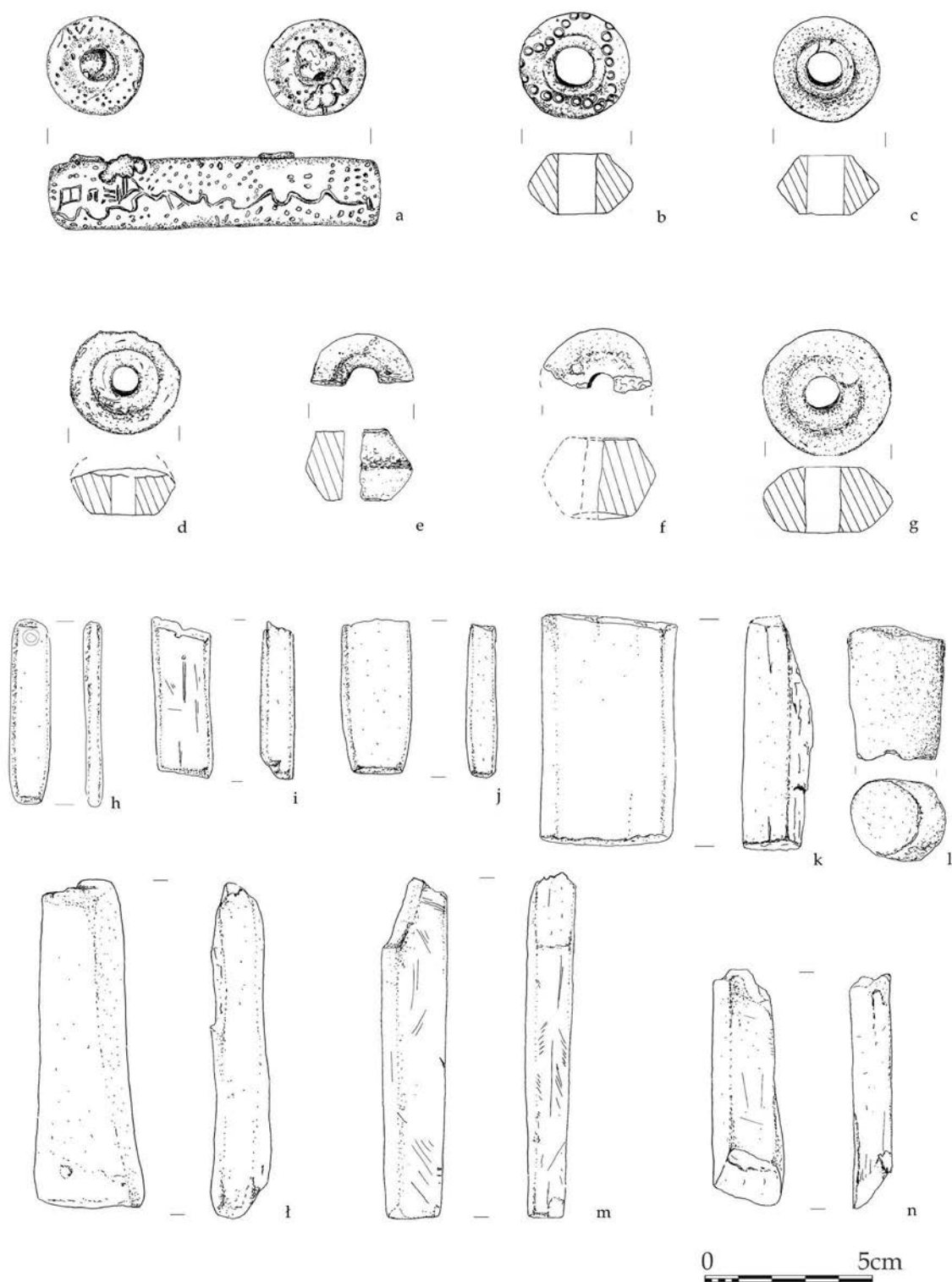
Tablica 1. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Noże żelazne: a – wykop 6, dz. A, w-wa II; b – wykop 4, dz. A, w-wa I; c – wykop 6, dz. B, w-wa V; d – wykop 7, dz. F, w-wa II; e – wykop 7, dz. F, w-wa III; f – wykop 7, dz. F, w-wa II; g – wykop 7, dz. F, w-wa IV; h – wykop 4, dz. B, w-wa V; i – wykop 7, dz. D, w-wa II; j – wykop 6, w-wa I; k – wykop 4, dz. B1, w-wa VI; l – wykop 4, dz. C, w-wa III; ł – wykop 4, dz. A, w-wa III; m – wykop 7, dz. F, w-wa IV; n – wykop 7, dz. F, w-wa III; o – wykop 6, w-wa I; p – wykop 5, dz. B, w-wa IV; r – wykop 7, dz. F, w-wa IV; s – wykop 6, w-wa III; t – wykop 7, dz. D, w-wa IV; u – wykop 4, dz. A, w-wa II; w – wykop 7, dz. D, w-wa III. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 1. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Iron knives: a – Trench 6, Plot A, Layer II; b – Trench 4, Plot A, Layer I; c – Trench 6, Plot B, Layer V; d – Trench 7, Plot F, Layer II; e – Trench 7, Plot F, Layer III; f – Trench 7, Plot F, Layer II; g – Trench 7, Plot F, Layer IV; h – Trench 4, Plot B, Layer V; i – Trench 7, Plot D, Layer II; j – Trench 6, Layer I; k – Trench 4, Plot B1, Layer VI; l – Trench 4, Plot C, Layer III; ł – Trench 4, Plot A, Layer III; m – Trench 7, Plot F, Layer IV; n – Trench 7, Plot F, Layer III; o – Trench 6, Layer I; p – Trench 5, Plot B, Layer IV; r – Trench 7, Plot F, Layer IV; s – Trench 6, Layer III; t – Trench 7, Plot D, Layer IV; u – Trench 4, Plot A, Layer II; w – Trench 7, Plot D, Layer III. Drawing D. Żak-Boryszko

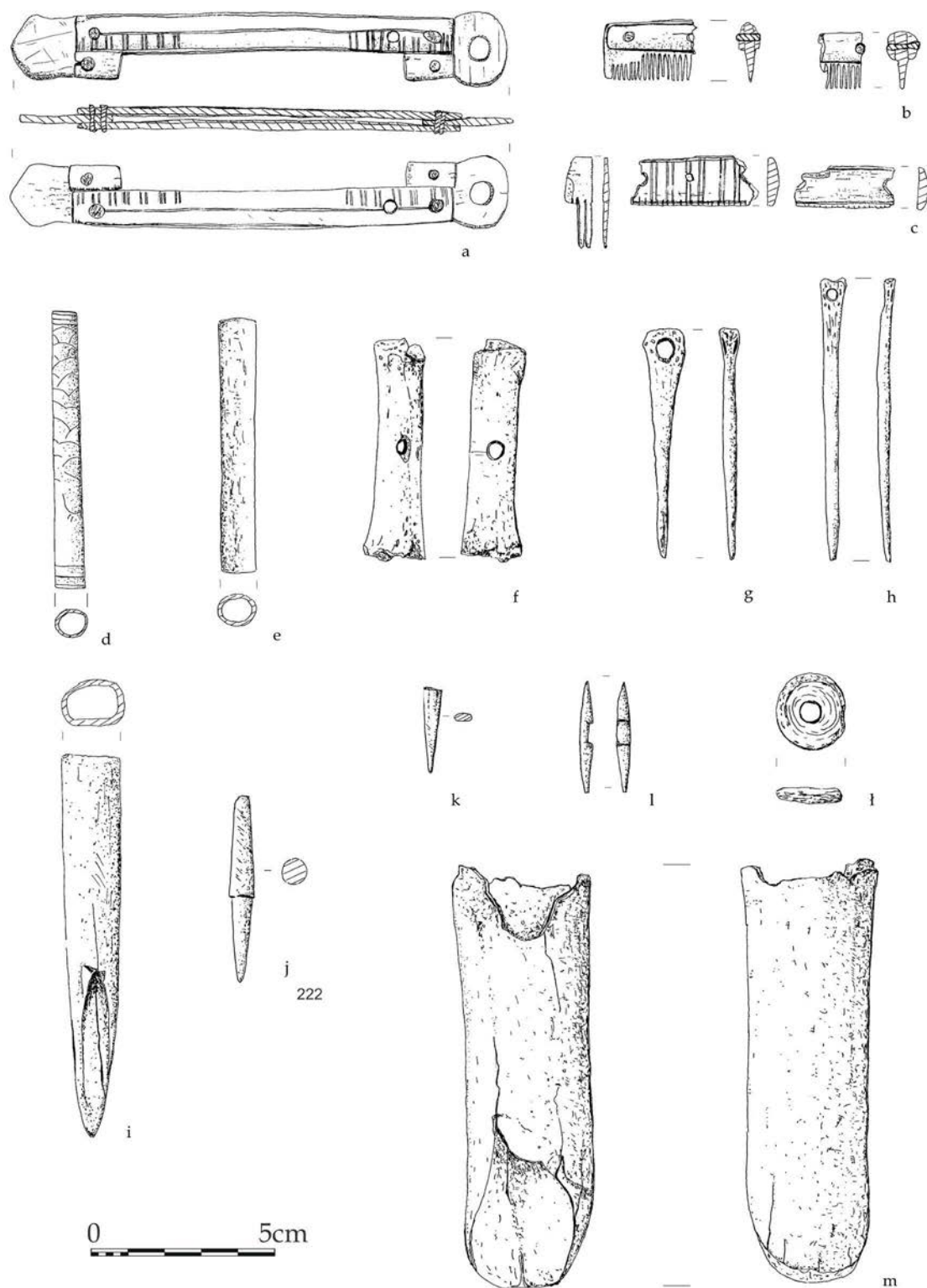
Tablica 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Elementy uzbrojenia, sprzętu jeździeckiego i rzędu końskiego: a – wykop 4, dz. C, w-wa III; b – wykop 7, dz. F, w-wa III; c – wykop 7, w-wa I; d – wykop 7, w-wa I; e – wykop 6, dz. B, w-wa V; f – wykop 7, dz. F, w-wa IV; g – wykop 7, dz. F, w-wa III; h – wykop 6, dz. B, w-wa V; i – wykop 7, dz. F, w-wa III; j – wykop 4, dz. C, w-wa VII; k – wykop 7, dz. B1, w-wa VI; l – wykop 4, w-wa VI; ł – wykop 7, dz. A, w-wa IV; m – wykop 13, dz. F, w-wa I. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Elements of arms, equestrian equipment and horse tack: a – Trench 4, Plot C, Layer III; b – Trench 7, Plot F, Layer III; c – Trench 7, Layer I; d – Trench 7, Layer I; e – Trench 6, Plot B, Layer V; f – Trench 7, Plot F, Layer IV; g – Trench 7, Plot F, Layer III; h – Trench 6, Plot B, Layer V; i – Trench 7, Plot F, Layer III; j – Trench 4, Plot C, Layer VII; k – Trench 7, Plot B1, Layer VI; l – Trench 4, Layer VI; ł – Trench 7, Plot A, Layer IV; m – Trench 13, Plot F, Layer I. Drawing D. Żak-Boryszko

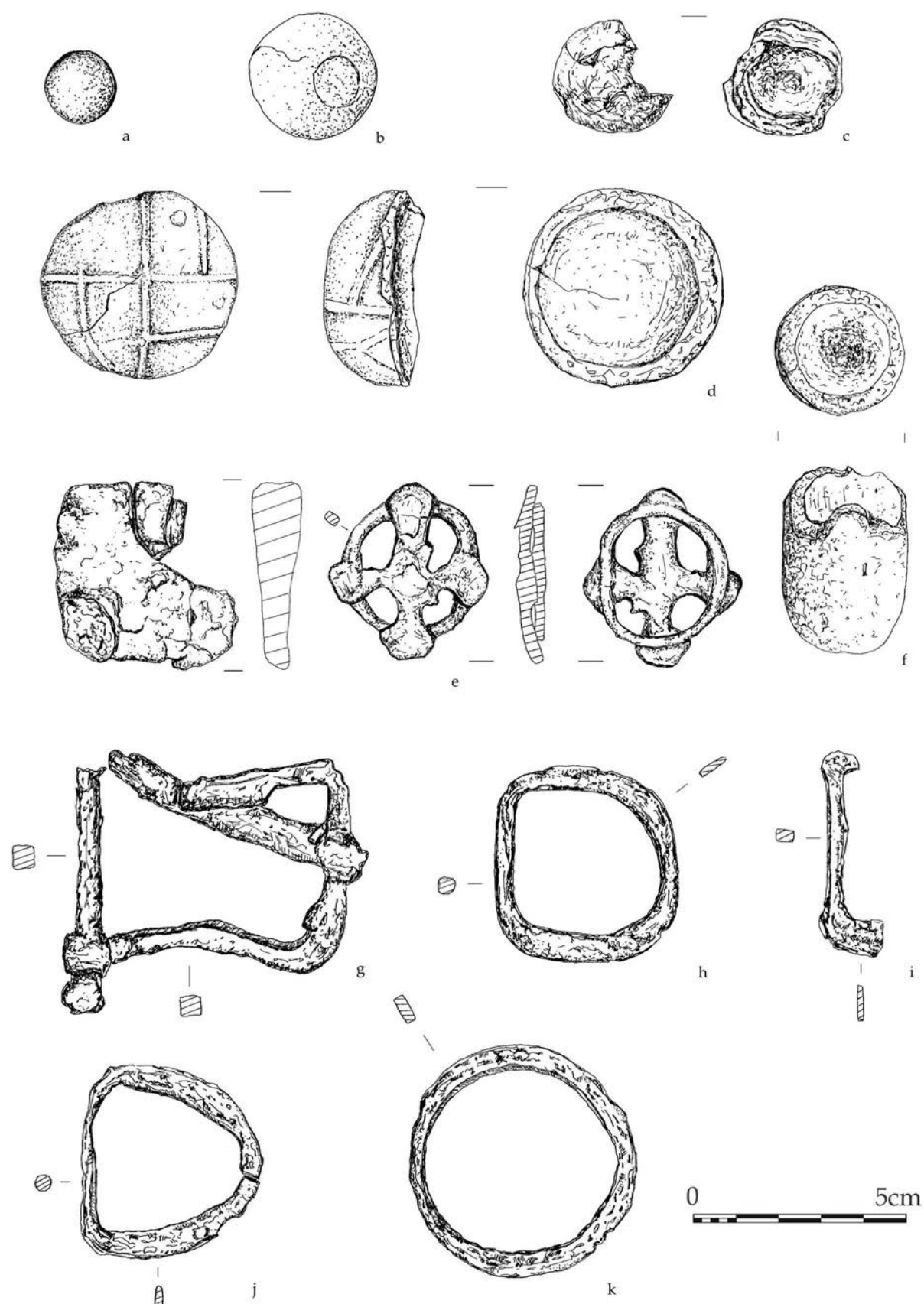
Tablica 3. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przęśliki gliniane (a-g) i osetki (h-n): a – wykop 7, dz. F, w-wa Va; b – wykop 6, dz. B, w-wa III; c – wykop 5, dz. A, w-wa III; d – wykop 5, dz. A, w-wa II; e – wykop 4, dz. C, w-wa VII; f – wykop 4, dz. C, w-wa VII; g – wykop 5, dz. A, w-wa III; h – wykop 4, dz. C, w-wa VII; i – wykop 3, dz. E, w-wa III; j – wykop 7, dz. A, w-wa III; k – wykop 7, dz. A, w-wa V (budynek mieszkalny); l – wykop 6, dz. B, w-wa III; ł – wykop 7, dz. F, w-wa IIIa; m – wykop 3, dz. E, w-wa III; n – wykop 4, w-wa VI. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 3. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Spindle whorls (a-g) and whetstones (h-n): a – Trench 7, Plot F, Layer Va; b – Trench 6, Plot B, Layer III; c – Trench 5, Plot A, Layer III; d – Trench 5, Plot A, Layer II; e – Trench 4, Plot C, Layer VII; f – Trench 4, Plot C, Layer VII; g – Trench 5, Plot A, Layer III; h – Trench 4, Plot C, Layer VII; i – Trench 3, Plot E, Layer III; j – Trench 7, Plot A, Layer III; k – Trench 7, Plot A, Layer V (dwelling house); l – Trench 6, Plot B, Layer III; ł – Trench 7, Plot F, Layer IIIa; m – Trench 3, Plot E, Layer III; n – Trench 4, Layer VI. Drawing D. Żak-Boryszko

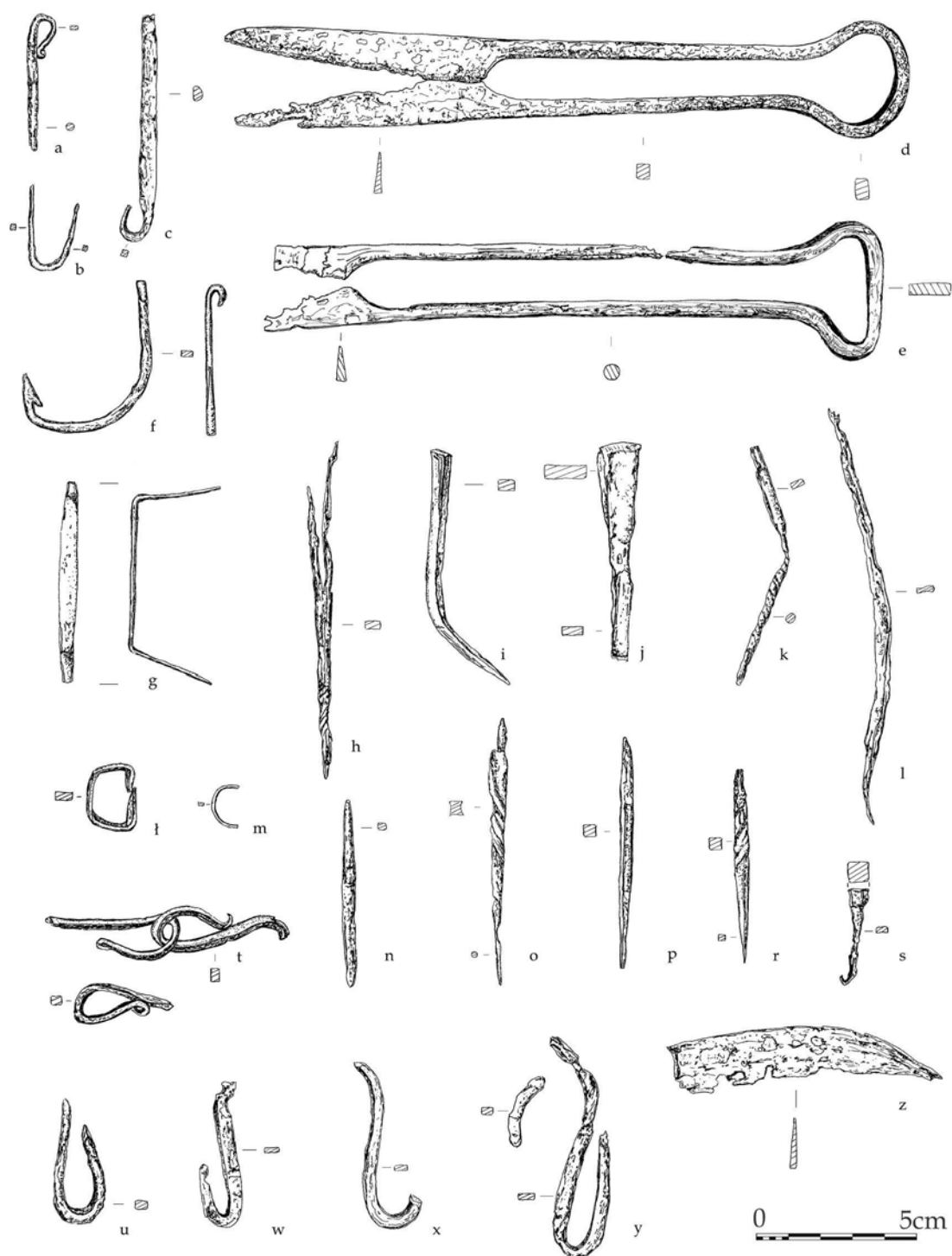
Tablica 4. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przedmioty z poroża i kości: a – wykop 6, w-wa II2; b – wykop 7, dz. F, w-wa III; c – wykop 7, dz. D, w-wa II; d – wykop 4, dz. B, w-wa VIII; e – wykop 7, dz. A, w-wa V (budynek mieszkalny); f – wykop 7, dz. D, w-wa III; g – wykop 7, dz. F, w-wa IV; h – wykop 7, dz. F, w-wa III2; i – wykop 7, ob. 2; j – wykop 5, dz. B, w-wa V; k – wykop 4, dz. C, w-wa IX; l – wykop 4, w-wa VI; ł – wykop 7, dz. A, w-wa IV; m – wykop 6, w-wa IV. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 4. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Antler and bone items: a – Trench 6, Layer II2; b – Trench 7, Plot F, Layer III; c – Trench 7, Plot D, Layer II; d – Trench 4, Plot B, Layer VIII; e – Trench 7, Plot A, Layer V (dwelling house); f – Trench 7, Plot D, Layer III; g – Trench 7, Plot F, Layer IV; h – Trench 7, Plot F, Layer III2; i – Trench 7, Feature 2; j – Trench 5, Plot B, Layer V; k – Trench 4, Plot C, Layer IX; l – Trench 4, Layer VI; ł – Trench 7, Plot A, Layer IV; m – Trench 6, Layer IV. Drawing D. Żak-Boryszko

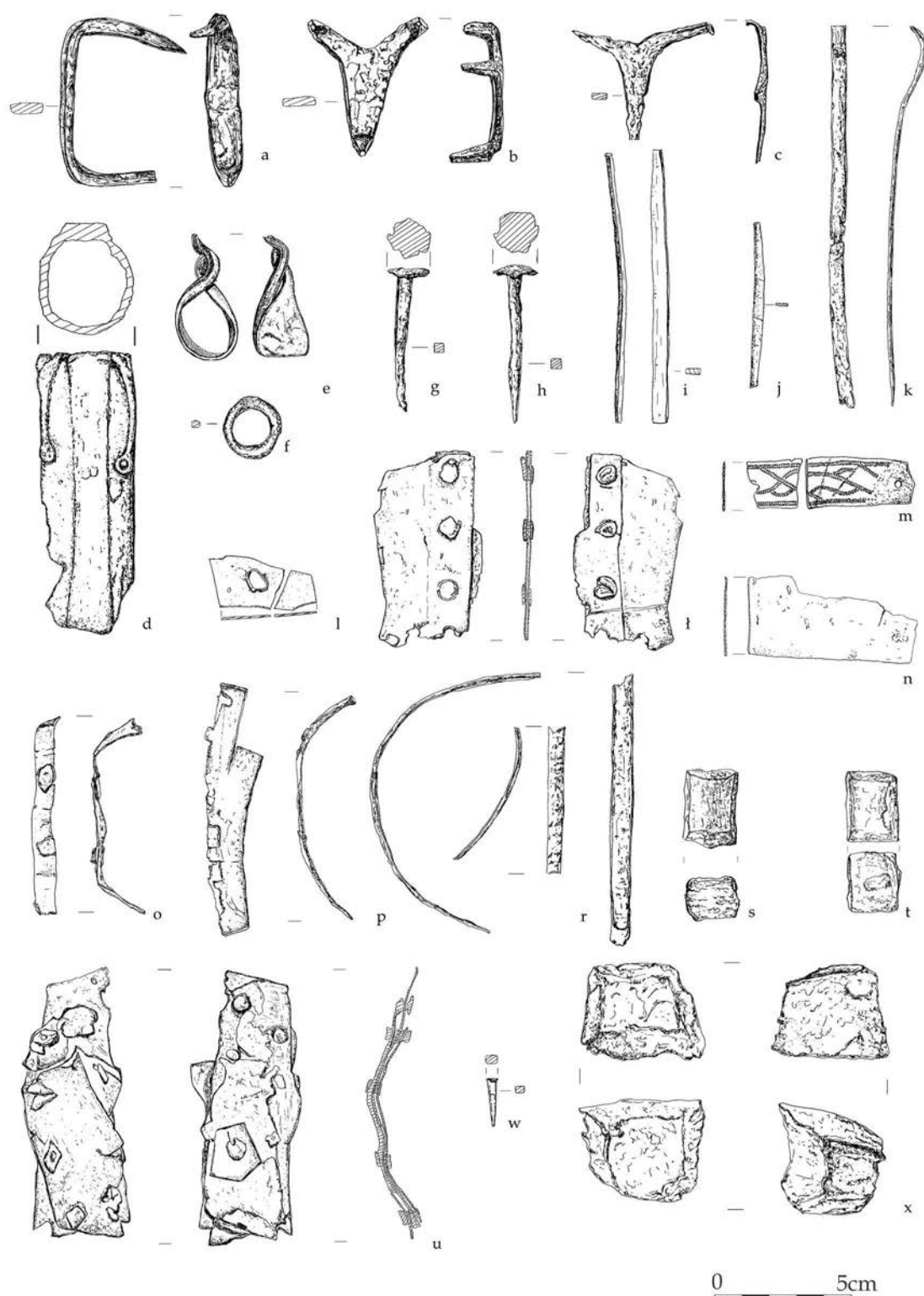
Tablica 5. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wybór przedmiotów glinianych i żelaznych: a – wykop 6, w-wa I; b – wykop 7, dz. D, w-wa III; c – wykop 7, dz. D, skrzynia 2; d – wykop 7, dz. F, w-wa III; e – wykop 7, dz. F, w-wa II; f – wykop 7, dz. D, w-wa IIIb; g – wykop 7, dz. F, w-wa III; h – wykop 4, w-wa III; i – wykop 7, dz. D, w-wa II; j – wykop 7, dz. A, w-wa III; k – wykop 7, dz. A, w-wa III. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 5. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Selection of clay and iron items: a – Trench 6, Layer I; b – Trench 7, Plot D, Layer III; c – Trench 7, Plot D, Box 2; d – Trench 7, Plot F, Layer III; e – Trench 7, Plot F, Layer II; f – Trench 7, Plot D, Layer IIIb; g – Trench 7, Plot F, Layer III; h – Trench 4, Layer III; i – Trench 7, Plot D, Layer II; j – Trench 7, Plot A, Layer III; k – Trench 7, Plot A, Layer III. Drawing D. Żak-Boryszko

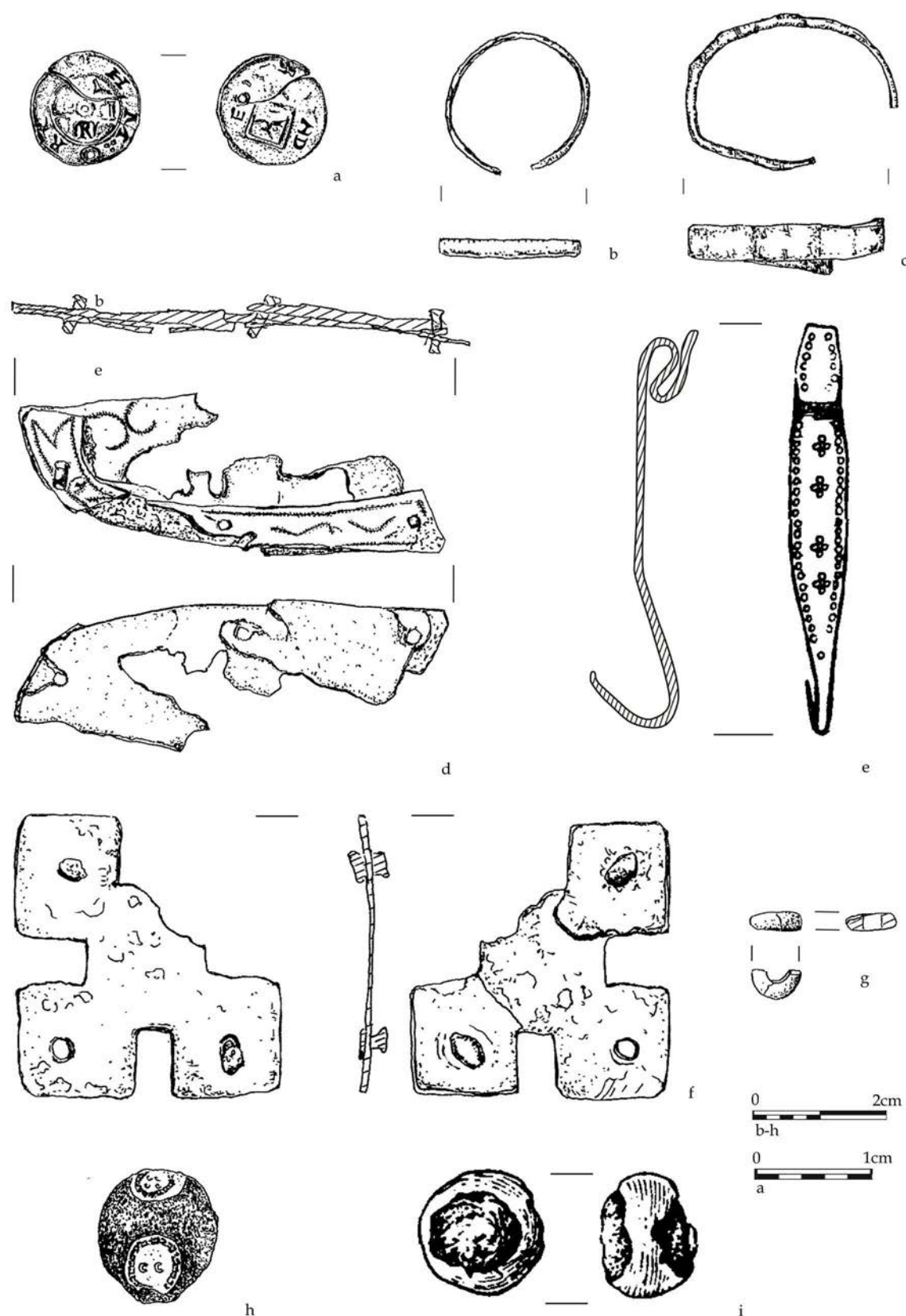
Tablica 6. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wybór przedmiotów żelaznych: a – wykop 4, dz. C, w-wa VIII; b – wykop 5, dz. AB, w-wa II; c – wykop 7, dz. F, w-wa III; d – wykop 7, dz. A, w-wa IV; e – wykop 7, dz. D, w-wa IV; f – wykop 4, w-wa VI; g – wykop 7, dz. F, w-wa III; h – wykop 7, dz. F, w-wa III; i – wykop 6, w-wa VI; j – wykop 7, dz. D, w-wa II; k – wykop 4, dz. C, w-wa III; l – wykop 7, dz. F, w-wa III; ł – wykop 4, dz. B1, w-wa VII; m – wykop 7, dz. D, skrzynia 2; n – wykop 3, dz. E, ob. 1; o – wykop 7, dz. F, w-wa IV; p – wykop 7, dz. D, w-wa II; r – wykop 6, dz. B, w-wa V; s – wykop 7, dz. A, w-wa V; t – wykop 7, dz. F, w-wa IV; u – wykop 6, dz. B, w-wa III; v – wykop 7, dz. D, skrzynia 2; x – wykop 6, dz. B, w-wa III; y – wykop 7, dz. D, w-wa II; z – wykop 7, dz. A, w-wa IV. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 6. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Selection of iron items: a – Trench 4, Plot C, Layer VIII; b – Trench 5, Plot AB, Layer II; c – Trench 7, Plot F, Layer III; d – Trench 7, Plot A, Layer IV; e – Trench 7, Plot D, Layer IV; f – Trench 4, Layer VI; g – Trench 7, Plot F, Layer III; h – Trench 7, Plot F, Layer III; i – Trench 6, Layer VI; j – Trench 7, Plot D, Layer II; k – Trench 4, Plot C, Layer III; l – Trench 7, Plot F, Layer III; ł – Trench 4, Plot B1, Layer VII; m – Trench 7, Plot D, Box 2; n – Trench 3, Plot E, Feature 1; o – Trench 7, Plot F, Layer IV; p – Trench 7, Plot D, Layer II; r – Trench 6, Plot B, Layer V; s – Trench 7, Plot A, Layer V; t – Trench 7, Plot F, Layer IV; u – Trench 6, Plot B, Layer III; v – Trench 7, Plot D, Box 2; x – Trench 6, Plot B, Layer III; y – Trench 7, Plot D, Layer II; z – Trench 7, Plot A, Layer IV. Drawing D. Żak-Boryszko

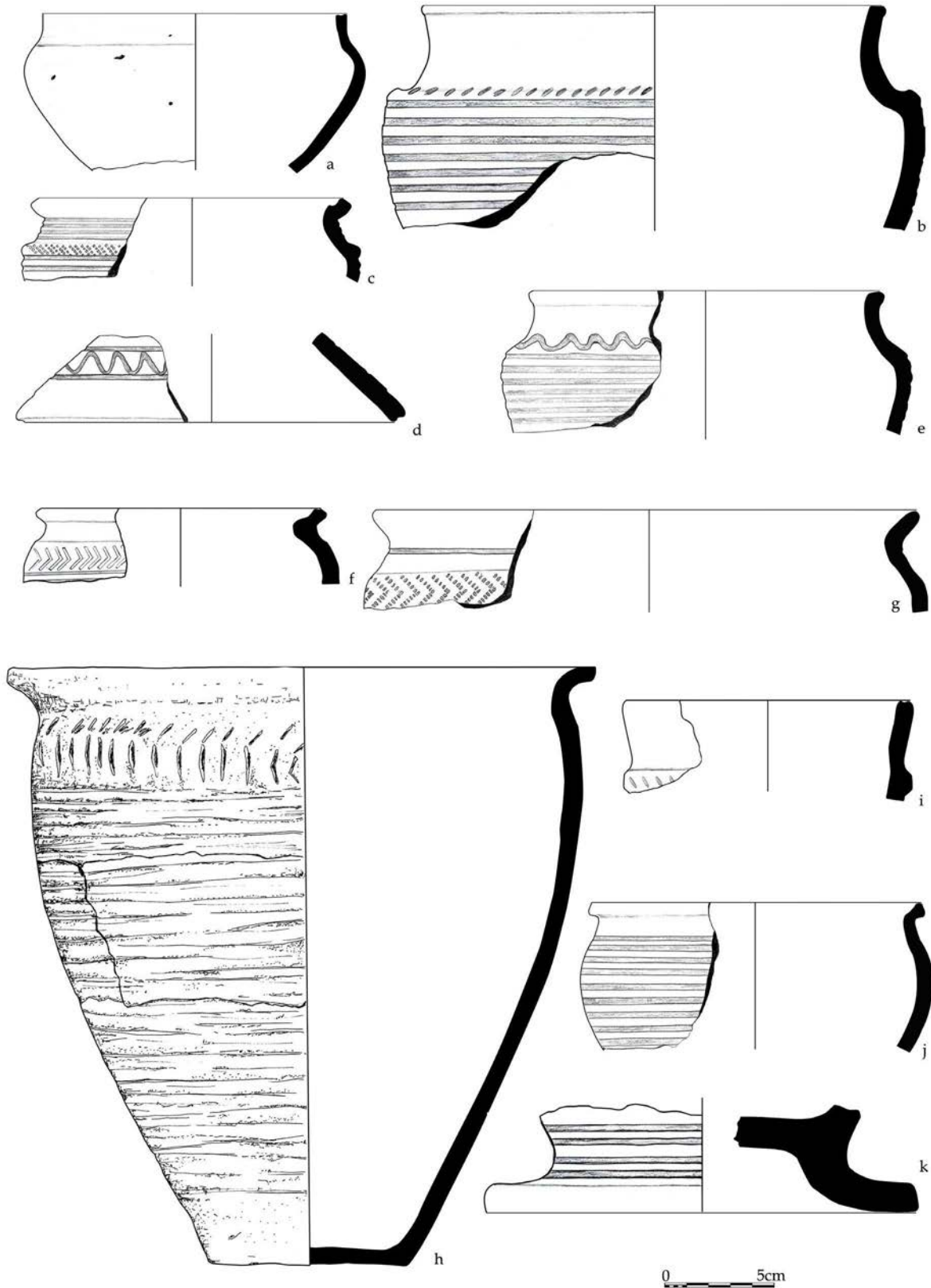
Tablica 7. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wybór przedmiotów żelaznych (a-h, r-t, w-x) i z metali kolorowych (i-p, u): a – wykop 7, dz. F, w-wa III; b – wykop 7, dz. D, w-wa IV; c – wykop 7, dz. F, w-wa II; d – wykop 7, dz. F, w-wa IV; e – wykop 5, dz. B2, w-wa II; f – wykop 5, dz. A, w-wa IV; g – wykop 7, dz. F, w-wa IV; h – wykop 6, w-wa III; i – wykop 7, dz. D, w-wa III; j – wykop 7, dz. A, w-wa V; k – wykop 7, dz. D, w-wa IIIg; l – wykop 7, dz. D1, w-wa III2; ł – wykop 7, dz. F, w-wa IV; m – wykop 6, w-wa II; n – wykop 7, dz. A, w-wa V (budynek mieszkalny); o – wykop 6, dz. B, w-wa V4; p – wykop 7, dz. D, w-wa IIIf; r – wykop 7, dz. F, w-wa IV; s – wykop 4, dz. C, w-wa VIII; t – wykop 4, dz. C, w-wa VIII; u – wykop 7, dz. F, w-wa III; w – wykop 7, dz. F, w-wa III; x – wykop 4, dz. C, w-wa VIII. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 7. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Selection of items made of iron (a-h, r-t, w-x) and of non-ferrous metals (i-p, u): a – Trench 7, Plot F, Layer III; b – Trench 7, Plot D, Layer IV; c – Trench 7, Plot F, Layer II; d – Trench 7, Plot F, Layer IV; e – Trench 5, Plot B2, Layer II; f – Trench 5, Plot A, Layer IV; g – Trench 7, Plot F, Layer IV; h – Trench 6, Layer III; i – Trench 7, Plot D, Layer III; j – Trench 7, Plot A, Layer V; k – Trench 7, Plot D, Layer IIIg; l – Trench 7, Plot D1, Layer III2; ł – Trench 7, Plot F, Layer IV; m – Trench 6, Layer II; n – Trench 7, Plot A, Layer V (dwelling house); o – Trench 6, Plot B, Layer V4; p – Trench 7, Plot D, Layer IIIf; r – Trench 7, Plot F, Layer IV; s – Trench 4, Plot C, Layer VIII; t – Trench 4, Plot C, Layer VIII; u – Trench 7, Plot F, Layer III; w – Trench 7, Plot F, Layer III; x – Trench 4, Plot C, Layer VIII. Drawing D. Żak-Boryszko

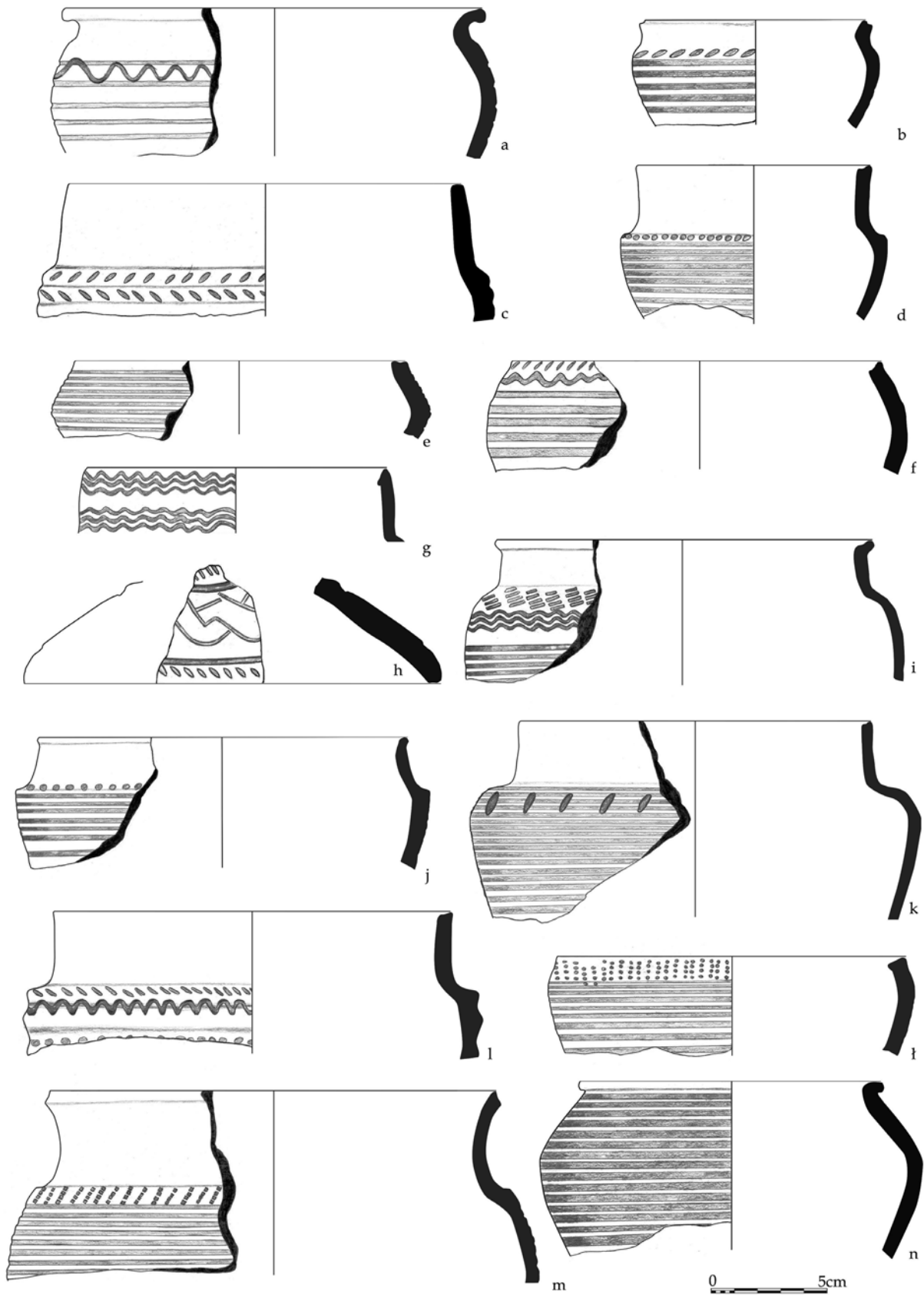
Tablica 8. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Przedmioty z metali kolorowych (a–f, h–i) i szkła (g): a – wykop 4, w-wa VI; b – wykop 7, dz. B, w-wa III; c – wykop 7, dz. D, w-wa II; d – wykop 4, dz. C, w-wa III; e – wykop 4, dz. C, w-wa VIII; f – wykop 4, dz. C, w-wa V; g – wykop 3, dz. A, w-wa III; h – wykop 6, dz. B, w-wa III3; i – wykop 5, dz. B, w-wa I. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 8. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Items made of non-ferrous metals (a–f, h–i) and of glass (g): a – Trench 4, Layer VI; b – Trench 7, Plot B, Layer III; c – Trench 7, Plot D, Layer II; d – Trench 4, Plot C, Layer III; e – Trench 4, Plot C, Layer VIII; f – Trench 4, Plot C, Layer V; g – Trench 3, Plot A, Layer III; h – Trench 6, Plot B, Layer III3; i – Trench 5, Plot B, Layer I. Drawing D. Żak-Boryszko

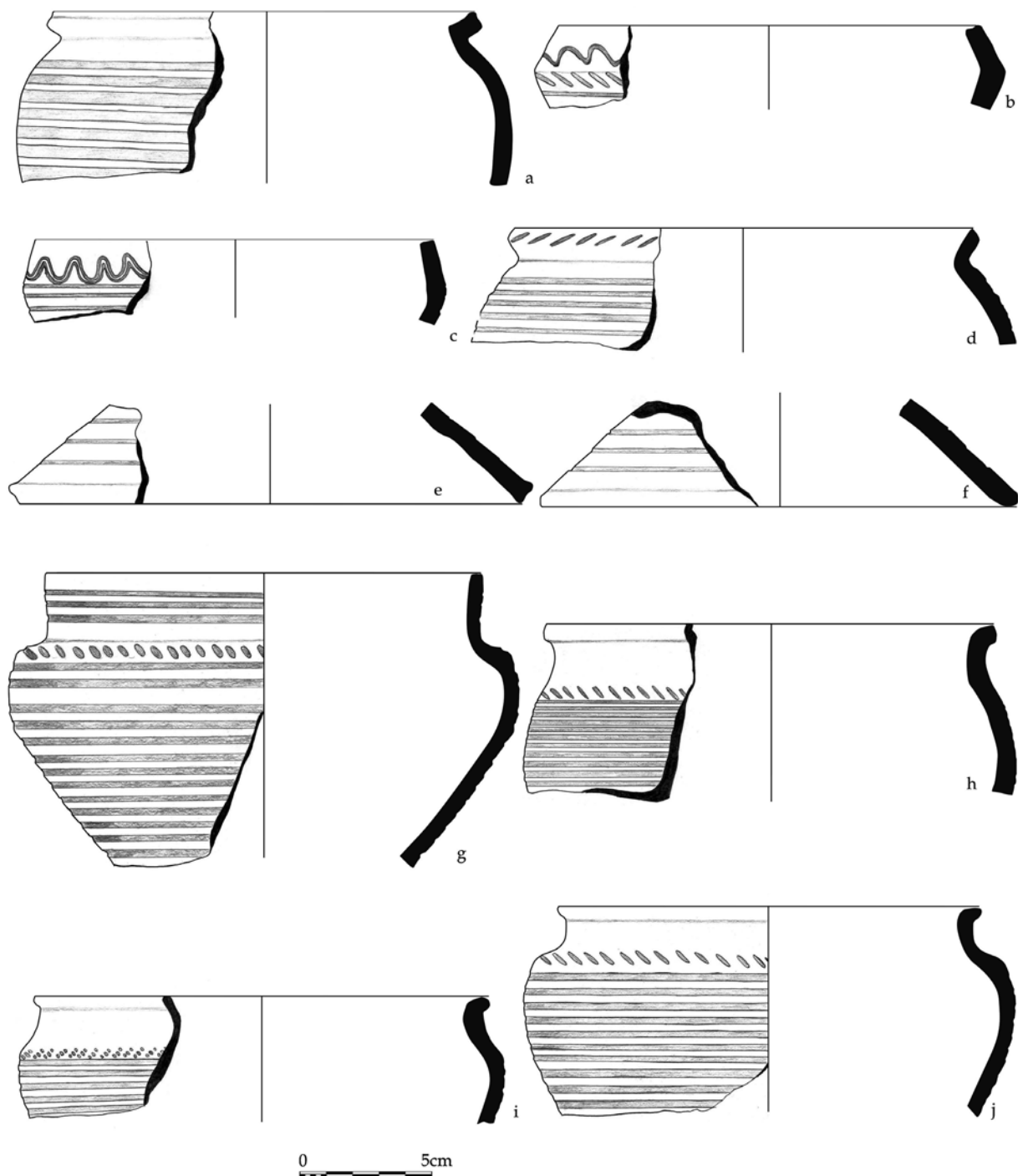
Tablica 9. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 1, 3 i 13: a – wykop 1, w-wa I; b – wykop 3, dz. E, w-wa III; c – wykop 3, dz. E, ob. 1; d – wykop 3, dz. A, w-wa II5; e – wykop 3, dz. A, w-wa I; f – wykop 13, dz. A, w-wa II; g – wykop 3, dz. A, w-wa III; h – wykop 3, dz. E, ob. 1; i – wykop 13, dz. E, ob. 11; j – wykop 3, dz. A, w-wa II2; k – wykop 3, dz. E, w-wa III. GT2-3 – h; GT4 – a-g, i-k. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 9. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 1, 3 and 13: a – Trench 1, Layer I; b – Trench 3, Plot E, Layer III; c – Trench 3, Plot E, Feature 1; d – Trench 3, Plot A, Layer II5; e – Trench 3, Plot A, Layer I; f – Trench 13, Plot A, Layer II; g – Trench 3, Plot A, Layer III; h – Trench 3, Plot E, Feature 1; i – Trench 13, Plot E, Feature 11; j – Trench 3, Plot A, Layer II2; k – Trench 3, Plot E, Layer III. GT2-3 – h; GT4 – a-g, i-k. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

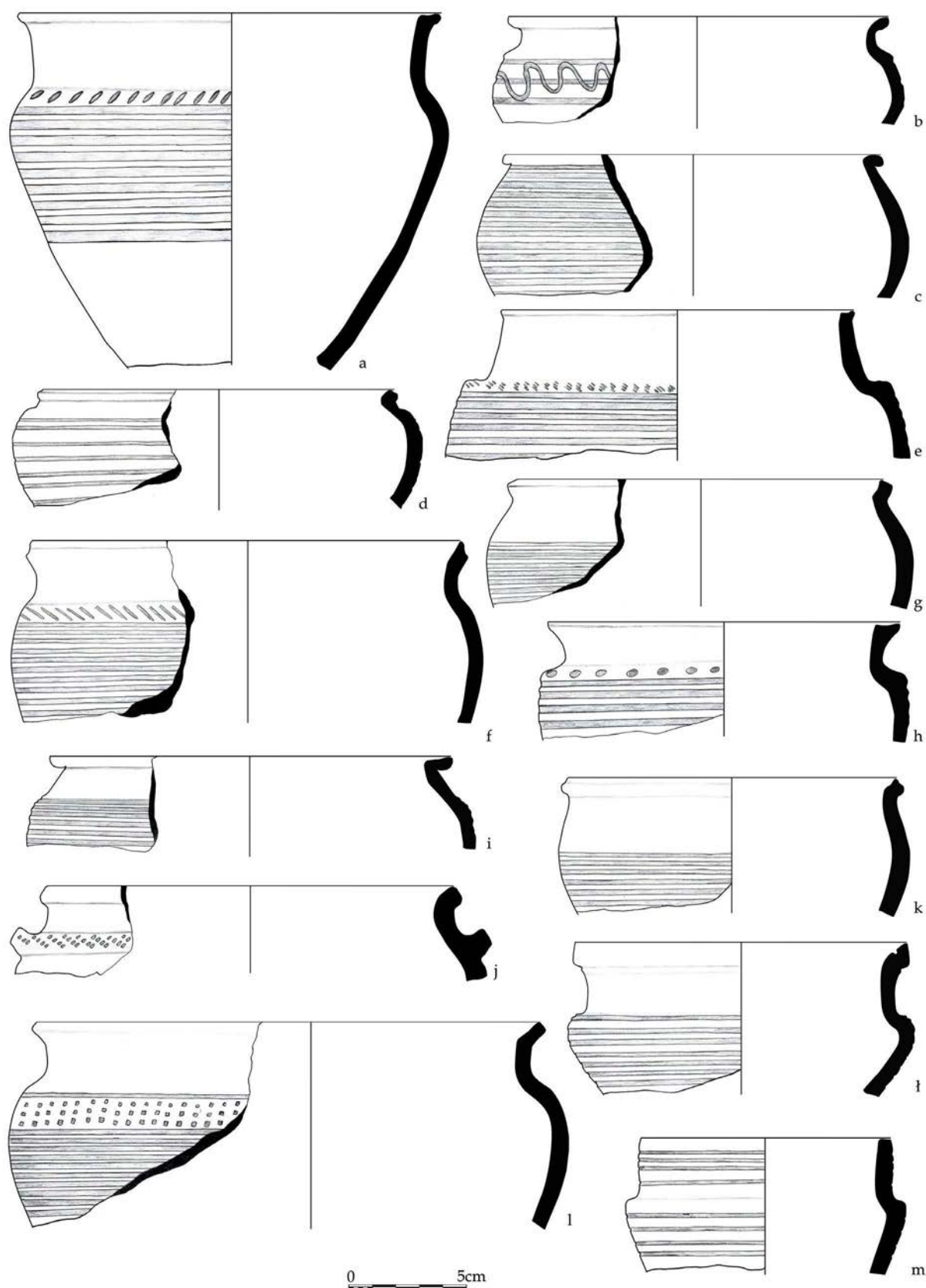
Tablica 10. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 4 (dz. B i B1): a, k – w-wa V3 (ob. 1); e – w-wa V1 (ob. 3); m, n – w-wa IV; c, f–j, l – w-wa V; d, ł – w-wa VI; b – w-wa VII. GT4 – a–n. Rys. S. Wadył

Plate 10. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 4 (Plot B and B1): a, k – Layer V1 (Feature 1); e – Layer V1 (Feature 3); m, n – Layer IV; c, f–j, l – Layer V; d, ł – Layer VI; b – Layer VII. GT4 – a–n. Drawing S. Wadył

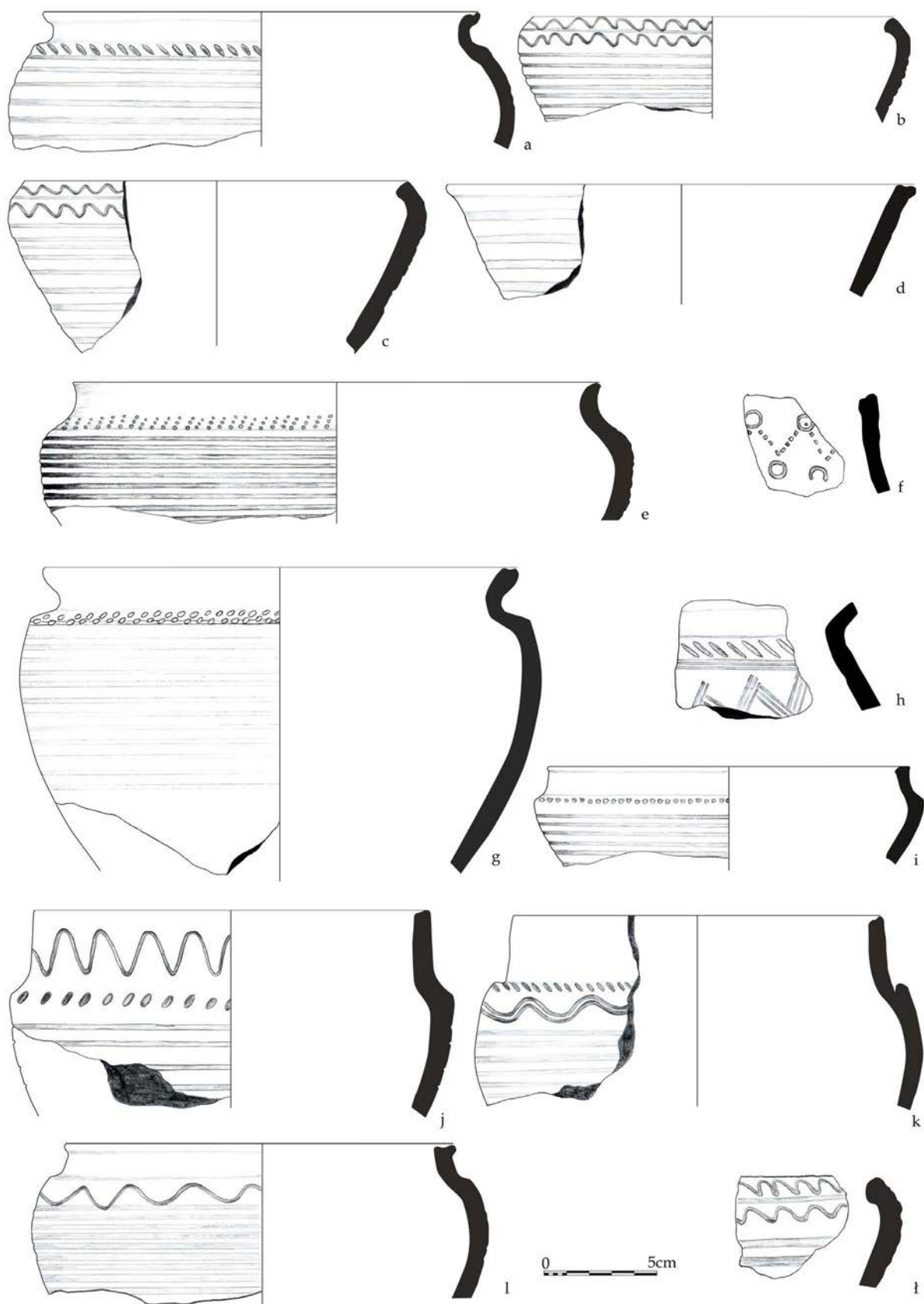
Tablica 11. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 4 (dz. C): a, b, d-f – w-wa II; c, g, h, j – w-wa V; i – w-wa VI. GT4 – a-j. Rys. S. Wadył

Plate 11. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 4 (Plot C): a, b, d-f – Layer II; c, g, h, j – Layer V; i – Layer VI. GT4 – a-j. Drawing S. Wadył

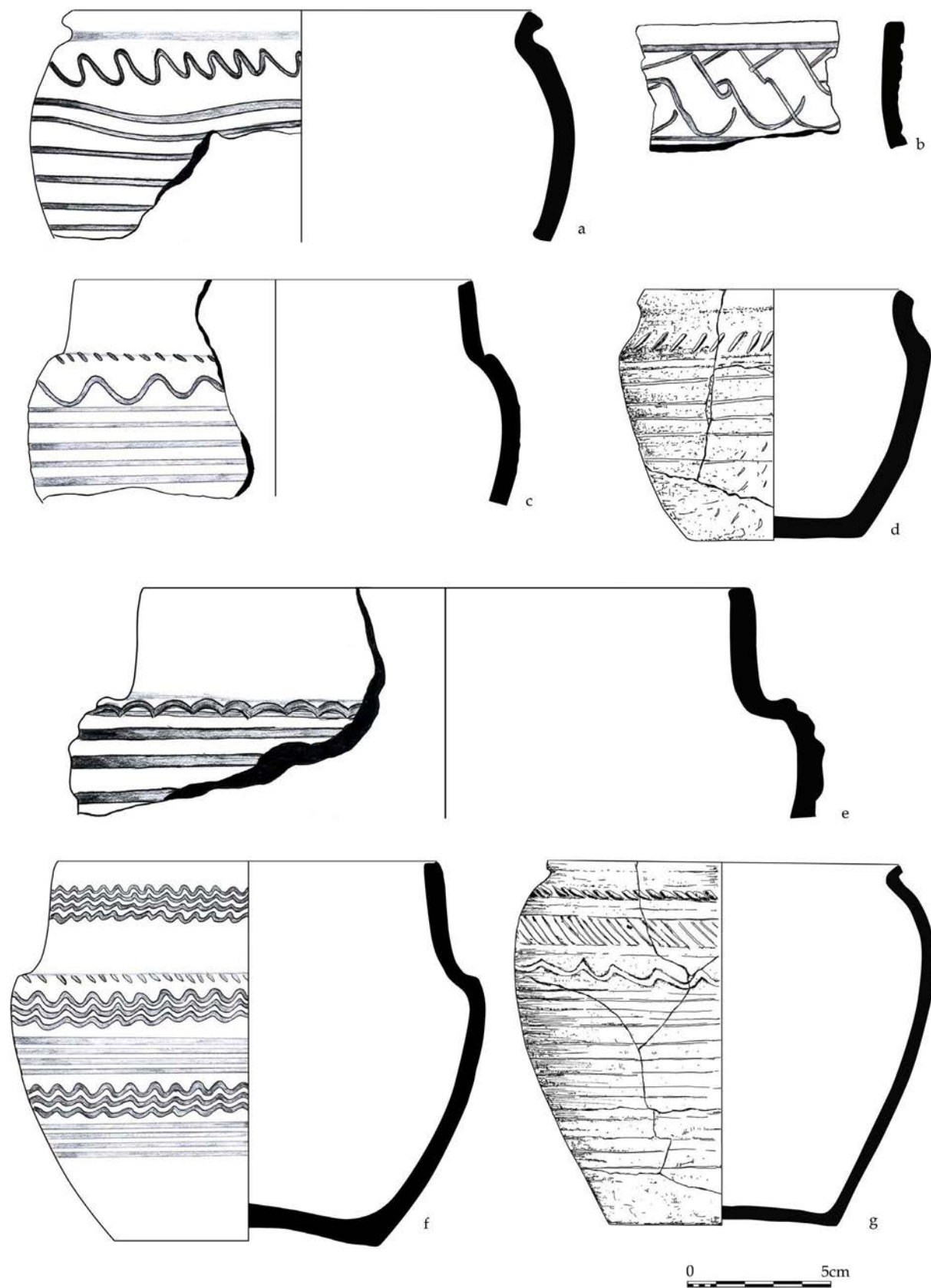
Tablica 12. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 5 (dz. A, B, B1 i B2): c, f, m – w-wa I; a, b, e, g, j–l – w-wa II; d, h – w-wa IV; i – piec 1. GT4 – a–m. Rys. S. Wadył

Plate 12. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 5 (Plot A, B, B1 and B2): c, f, m – Layer I; a, b, e, g, j–l – Layer II; d, h – Layer IV; i – Furnace 1. GT4 – a–m. Drawing S. Wadył

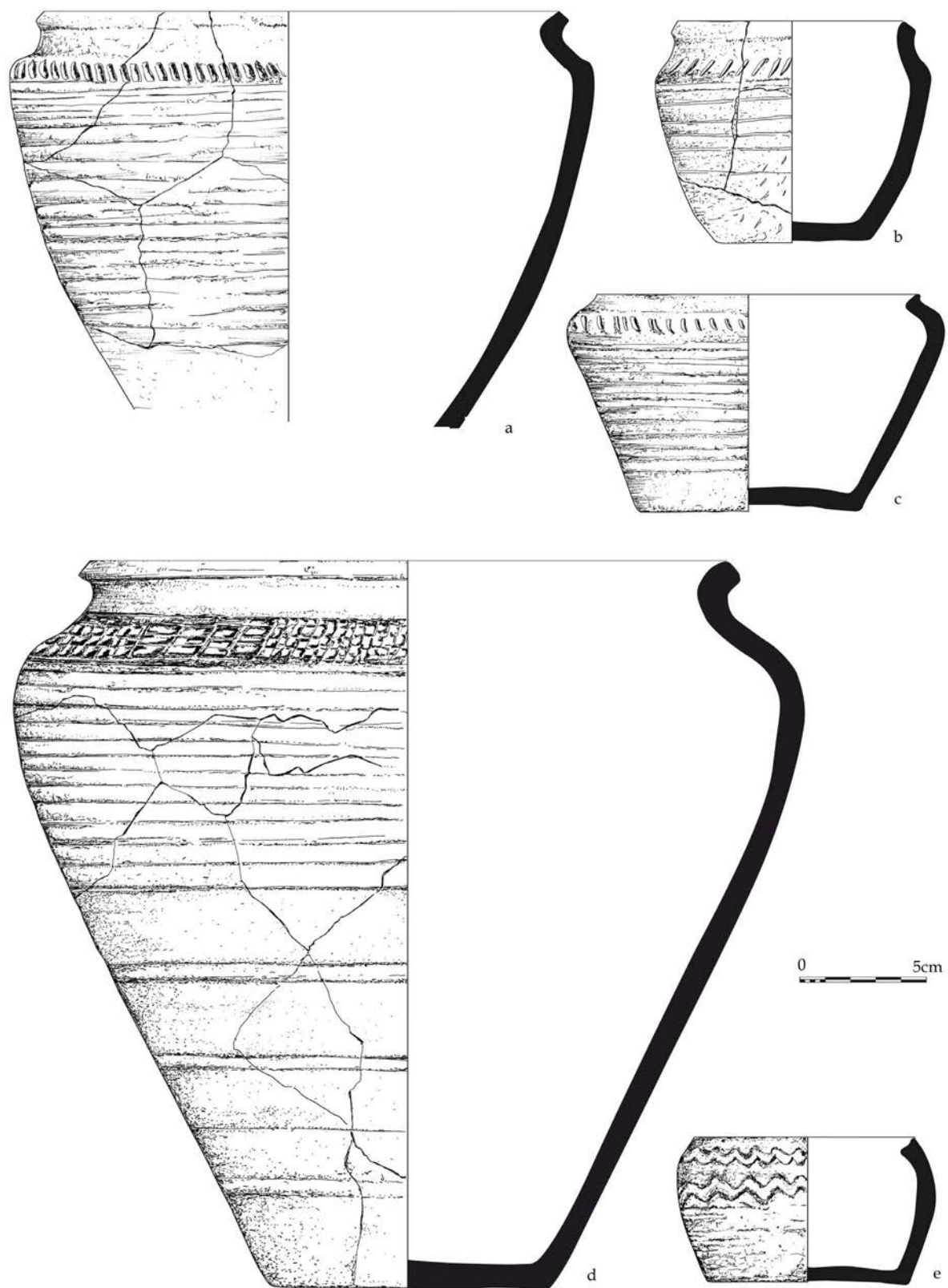
Tablica 13. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 6: a-d, i, k, l – w-wa II; g – w-wa I; e, h, j, l – w-wa IV. GT4 – a-l. Rys. S. Wadył

Plate 13. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 6: a-d, i, k, l – Layer II; g – Layer I; e, h, j, l – Layer IV. GT4 – a-l. Drawing S. Wadył

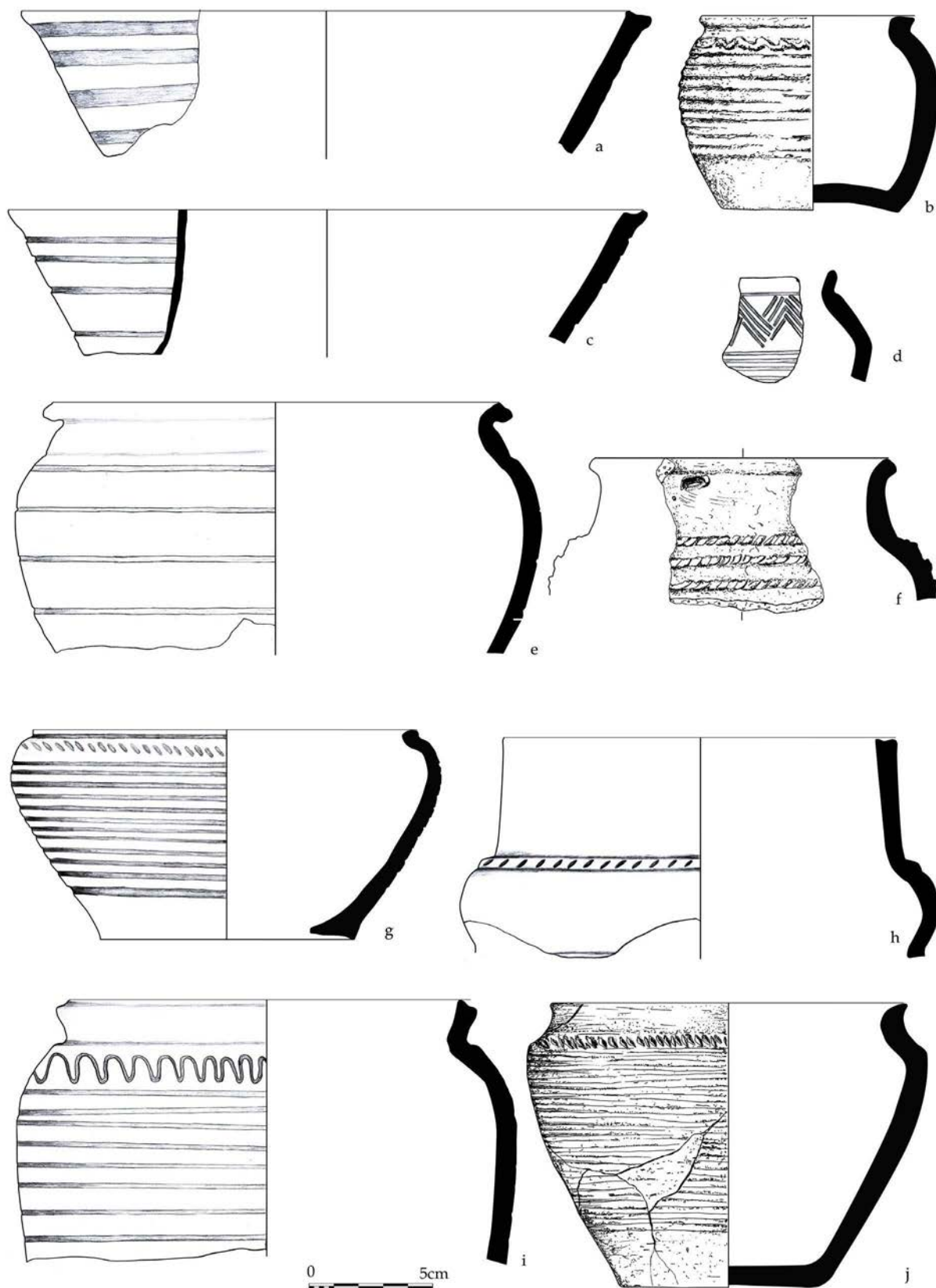
Tablica 14. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 6: a-c, e, f - w-wa II; g - w-wa III; d - w-wa VI. GT4 - a-g. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 14. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 6: a-c, e, f - Layer II; g - Layer III; d - Layer VI. GT4 - a-g. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

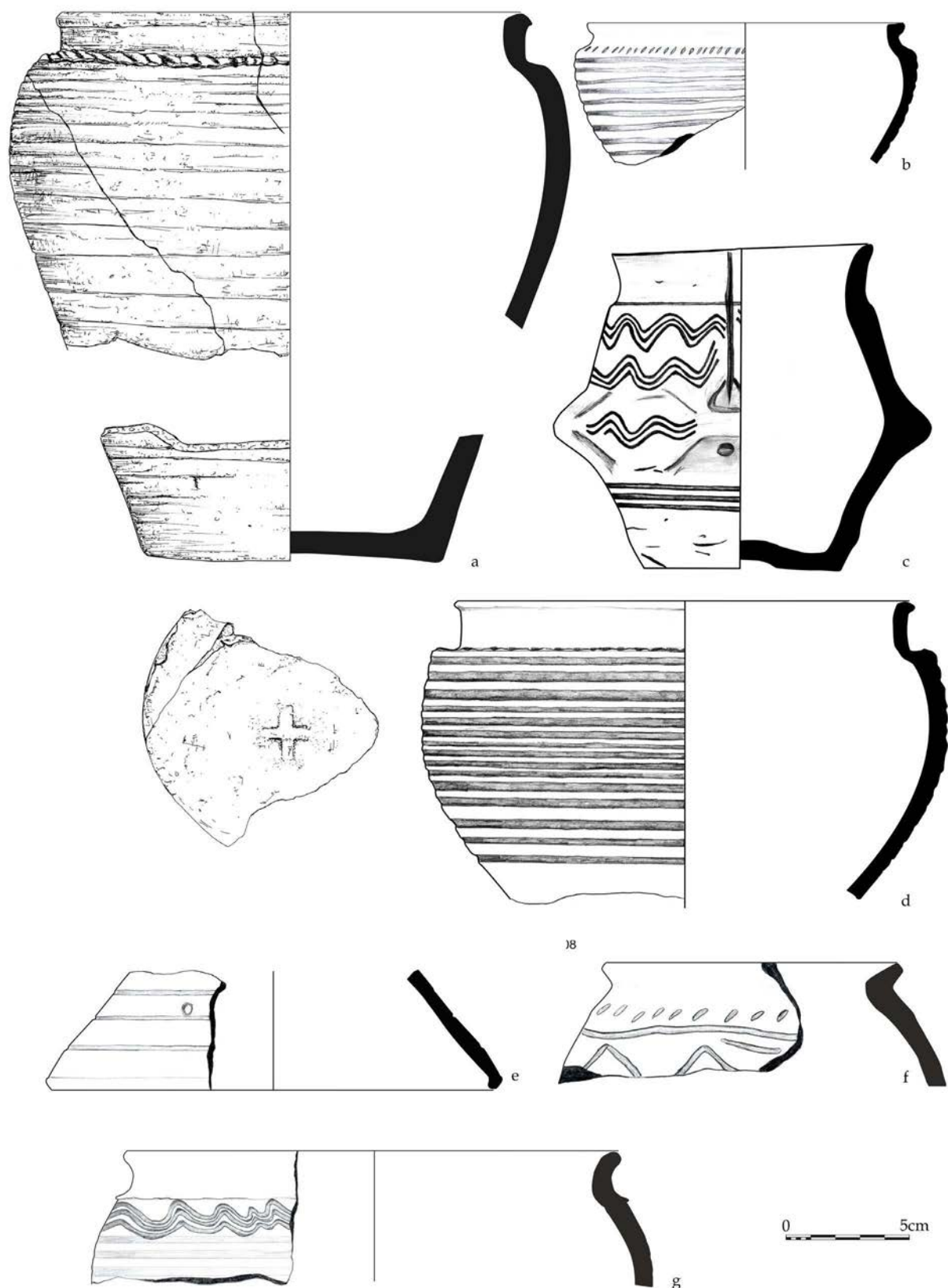
Tablica 15. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 6: d – w-wa II; a – w-wa III; e – w-wa IV; b, c – w-wa VI. GT4 – a-e. Rys. D. Żak-Boryszko

Plate 15. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 6: d – Layer II; a – Layer III; e – Layer IV; b, c – Layer VI. GT4 – a-e. Drawing D. Żak-Boryszko

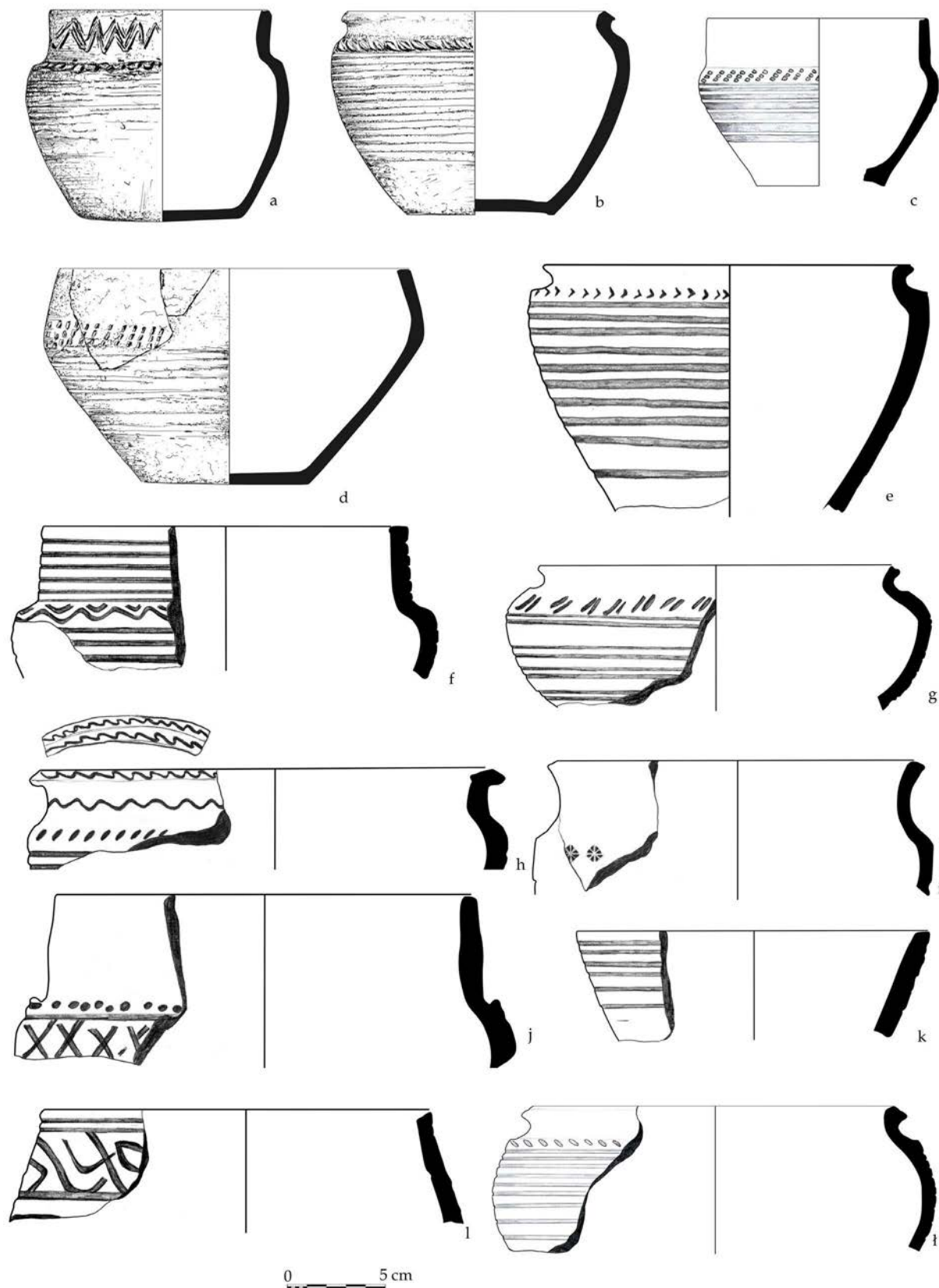
Tablica 16. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 6 (dz. A - d; B - a-c, e-j): a - ob. 2; b - w-wa V, skupisko kamieni; c, e - w-wa II; d, g - w-wa III; j - w-wa IV; f, h, i - w-wa V. GT4 - a-j. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 16. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 6 (Plot A - d; B - a-c, e-j): a - Feature 2; b - Layer V, assemblage of stones; c, e - Layer II; d, g - Layer III; j - Layer IV; f, h, i - Layer V. GT4 - a-j. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

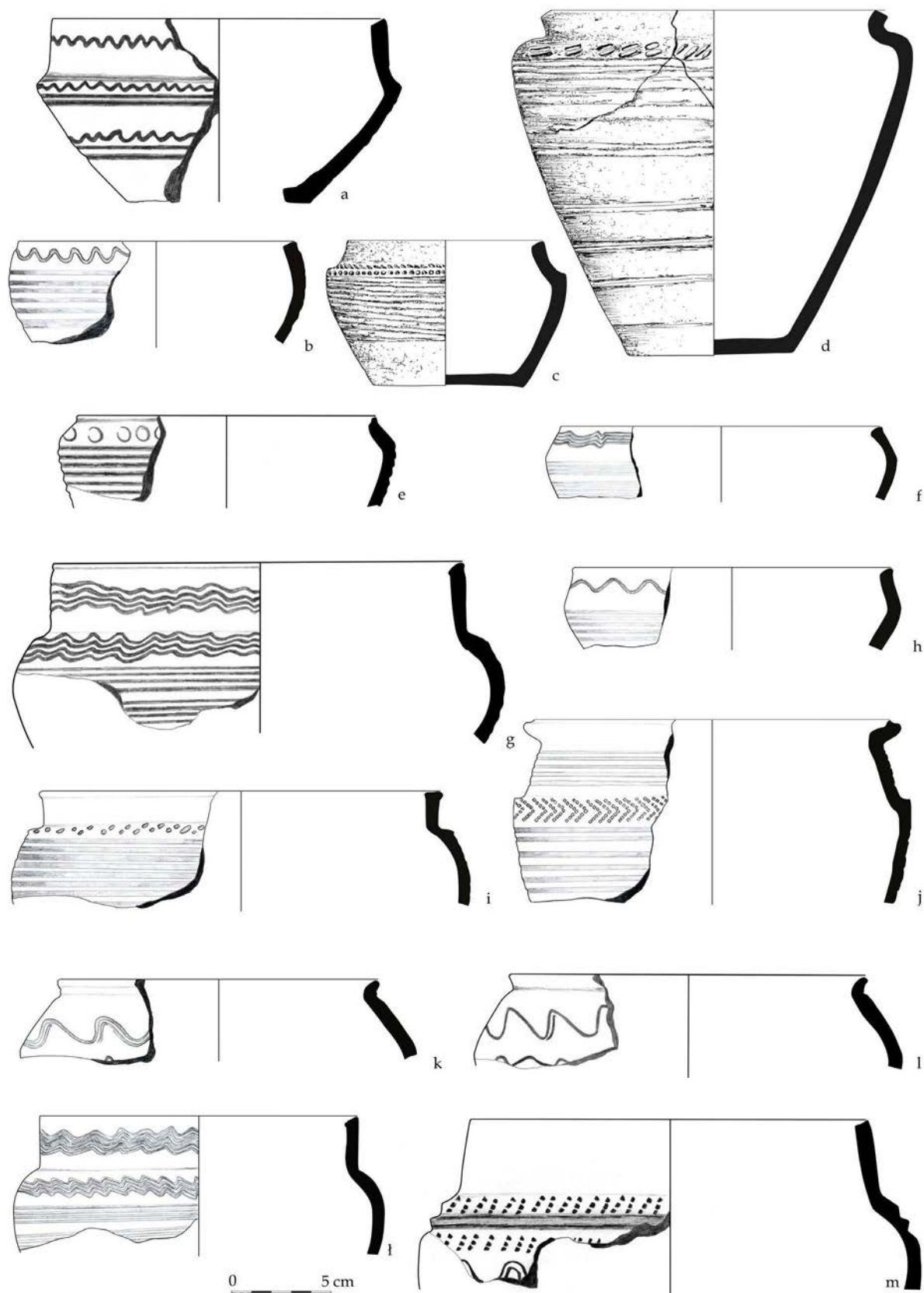
Tablica 17. Węгры, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 7 (dz. B - b, e-g; D - a, c, d): a, d - w-wa V; b, e-g - w-wa II; c - w-wa III3 (skrzynia 2). GT4 - a-g. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 17. Węгры, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 7 (Plot B - b, e-g; D - a, c, d): a, d - Layer V; b, e-g - Layer II; c - Layer III3 (Box 2). GT4 - a-g. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

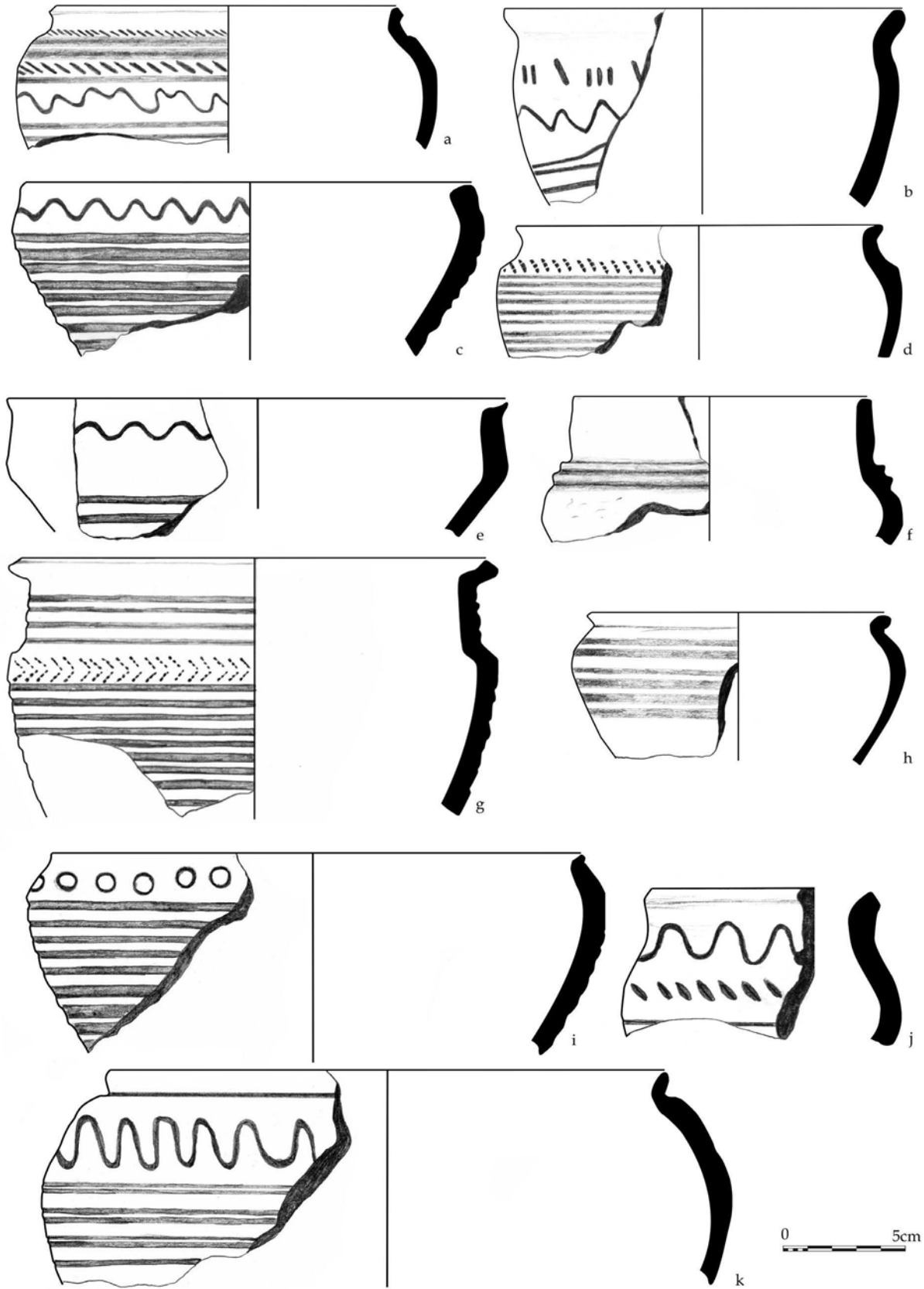
Tablica 18. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 7 (dz. A): f, h-j - w-wa III; b, c, k, l - w-wa IV; a, d, g, l - w-wa V; e - w-wa VI. GT4 - a-l. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 18. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 7 (Plot A): f, h-j - w-wa III; b, c, k, l - Layer IV; a, d, g, l - Layer V; e - Layer VI. GT4 - a-l. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

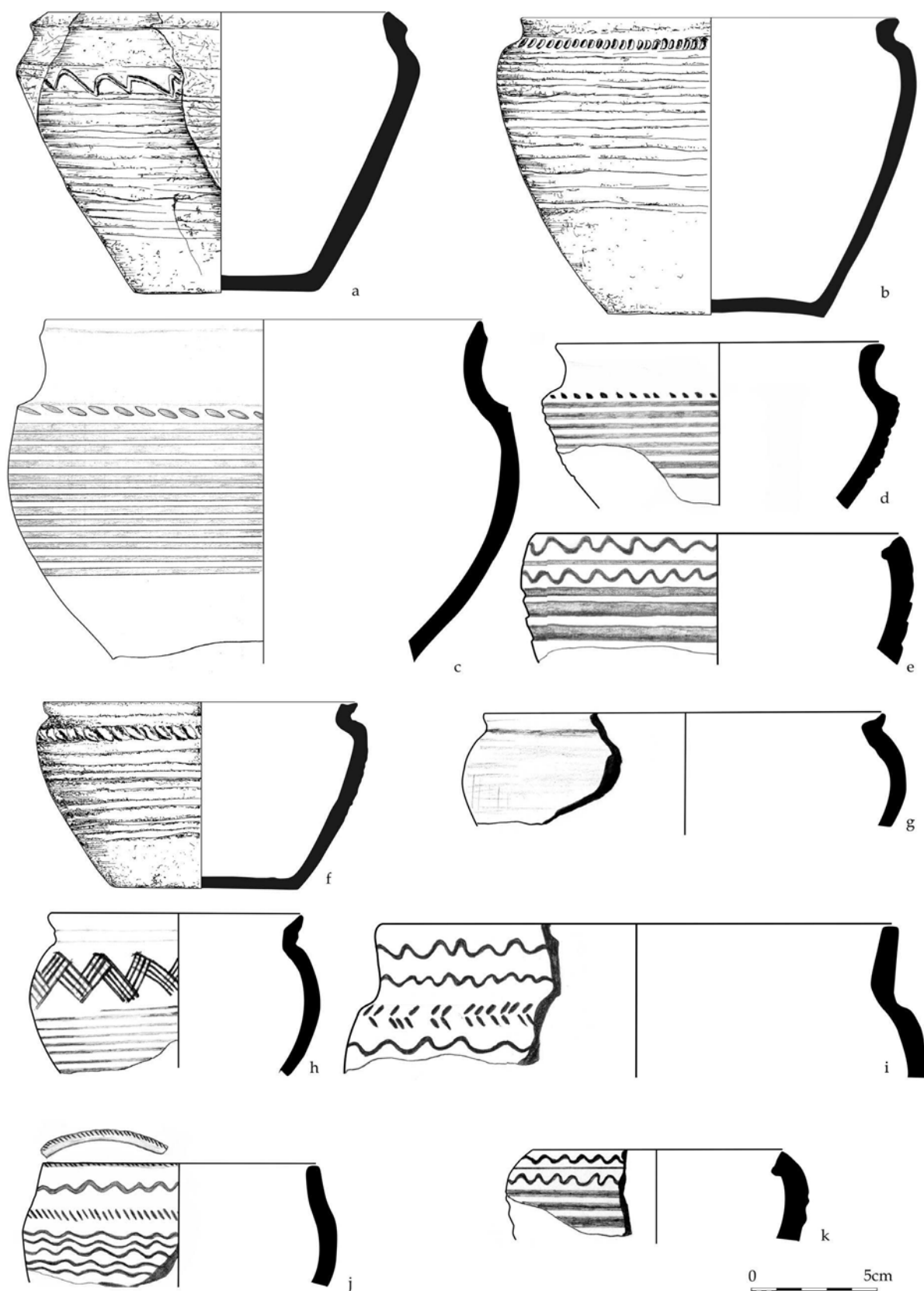
Tablica 19. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 7 (dz. D-D1 – a-f, h-m; dz. A – g): a, f, h, i, l – w-wa II; b, d, e, k, l, m – w-wa III; c – skrzynia 2; j – piec; g – w-wa V. GT3 – k, l; GT4 – a-j, l, m. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 19. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 7 (Plot D-D1 – a-f, h-m; Plot A – g): a, f, h, i, l – Layer II; b, d, e, k, l, m – Layer III; c – Box 2; j – Furnace; g – Layer V. GT3 – k, l; GT4 – a-j, l, m. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

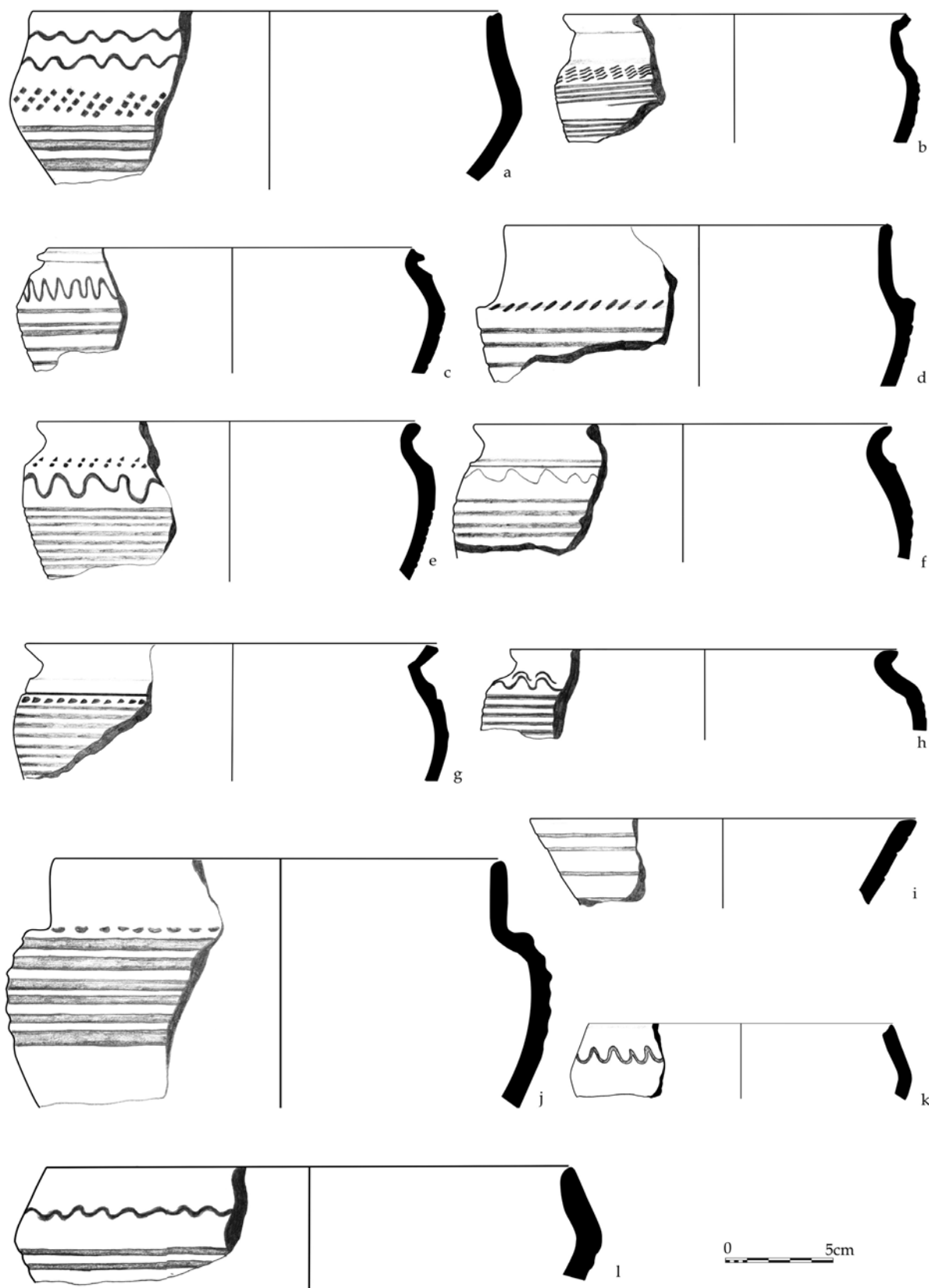
Tablica 20. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 7 (dz. D-D1): e, f, i, k - w-wa II; a-d, g, h, j - w-wa III. GT3 - b; GT4 - a, c-k. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 20. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 7 (Plot D-D1): e, f, i, k - Layer II; a-d, g, h, j - Layer III. GT3 - b; GT4 - a, c-k. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Tablica 21. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 7 (dz. F): a, g, j, k – w-wa III; c-f, h, i – w-wa IV; b – w-wa V. GT4 – a-k. Rys. D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Plate 21. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 7 (Plot F): a, g, j, k – Layer III; c-f, h, i – Layer IV; b – Layer V. GT4 – a-k. Drawing D. Żak-Boryszko, S. Wadył

Tablica 22. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Ceramika z wykopu 7 (dz. F): a, b, d, l – w-wa IV; c – w-wa II; f, h–j – w-wa III; e, g – w-wa V; k – w-wa I. GT4 – a-l. Rys. S. Wadył

Plate 22. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Pottery from Trench 7 (Plot F): a, b, d, l – Layer IV; c – Layer II; f, h–j – Layer III; e, g – Layer V; k – Layer I. GT4 – a-l. Drawing S. Wadył

Daniel Makowiecki

**FAUNA WCZESNOŚREDNIOWIECZNA I JEJ
ZNACZENIE U LUDNOŚCI ZESPOŁU OSAD-
NICZEGO W WĘGRACH**

Znaczenie gospodarcze fauny u ludności wczesnośredniowiecznych osiedli, zamieszkujących Pomorze Nadwiślańskie, jak dotąd zdecydowanie lepiej zostało poświadczane przez badania zwierzęcych szczątków kostnych ze stanowisk położonych na zachód od Wisły, tj. w Gniewie (Sobociński 1992a; 1992b; Sobociński, Makowiecki 1992), Ciepłem, Pelplinie, Lubiszewie (Sobociński 1979), Gorzędzieju i Skarszewach (Łuka 1985, s. 50¹) czy ostatnio z Płochocinka, stan. 14 (Bienias i in. 2008, s. 93–98) i Płochocina, stan. 6 (Bienias i in. 2008, s. 440–441). Na wschód od Wisły badań takich przeprowadzono zdecydowanie mniej. Bardzo nieliczny zbiór zbadano z grodziska w Podzamczu (Kruszona 1990) oraz w miejscowości Baldram². Do kolejnych należą szczątki zwierzęce odkryte podczas wykopalisk w miejscowości Węgry.

Wydobyto je podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1962–1968 przez Muzeum Archeologiczne w Gdańsku i Muzeum Zamkowe w Malborku. Już wówczas podzielono je na dwie grupy próbek – ssaków oraz ryb. Podczas analizy tych pierwszych, wydzielono trzecią grupę, którą były kości ptaków. Efektem przeprowadzonych wówczas badań archeozoologicznych były odrębne publikacje poświęcone ssakom (Sobociński 1978a, s. 61–72; 1978b, s. 73–82; 1981, s. 95–103) i ptakom (Waluszewska-Bubień 1976, s. 69–78). Autorzy zamieścili w nich listy gatunkowe i dla ptaków skład anatomiczny oraz opisali cechy biologiczne zwierząt. Cały zbiór kostny liczył ogółem 6946 szczątków, z których zidentyfikowano 5328 pozostałości (Sobociński 1981, s. 95). Został on wówczas podzielony na trzy podzbiory, które według danych chronologicznych przyporządkowano do: a) fazy I odpowiadającej osadzie otwartej kultury lużyckiej z wczesnej epoki żelaza, b) fazy II

z osady wczesnośredniowiecznej z X/XI wieku, c) fazy III z grodu z XI–XII wieku.

W odrębnym, niepublikowanym opracowaniu zostały zamieszczone wyniki badań próbek ichtiologicznych, na które składały się kości i łuski (Filuk 1969). Zebrano je podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku w latach 1965–1967. Zdecydowaną większość z nich, bo liczącą 127 próbek, wydobytych z warstw trzech wykopów, tj. 4, 6 i 7, datowano na X–XI wiek.

W związku z powyższym celem niniejszego ujęcia było zaprezentowanie wcześniejszych wyników badań w oparciu o nowe ustalenia będące efektem studiów weryfikacyjnych nad stratygrafią i chronologią ośrodka wczesnośredniowiecznego w Węgrach (zob. rozdz. V). W związku z tym, iż materiały kostne ssaków zaginęły, w niniejszym ujęciu posłużono się danymi archiwalnymi, będącymi w posiadaniu autora³. Dane dotyczące ptaków zaczerpnięto jedynie z cytowanego artykułu. W przypadku ryb przeprowadzono badania próbek, które znajdowały się w zbiorach muzeum, a nie były wcześniej badane przez J. Filuka. Tak jak wcześniej, były to próbki z kośćmi i łuskami, które zarejestrowano w wykopach 4, 6, 6B, 7 i 7A.

Efektom przeprowadzonej kwerendy oraz badań było stworzenie jednolitej bazy źródłowej składającej się z danych archiwalnych, publikowanych oraz nowych – ichtiologicznych. Uwzględniono w niej zweryfikowane informacje chronologiczne. Dzięki nim okazało się, iż z 1766 szczątków ssaków datowanych na wczesną epokę żelaza jedynie 304 można łączyć z wymienionym okresem (**Tabela 1**). Pozostała część została zdeponowana we wczesnym średniowieczu. Okazało się więc, że z fazy grodowej tegoż okresu pochodzi blisko 6500 szczątków. Do niej

¹ Badania M. Sobocińskiego.

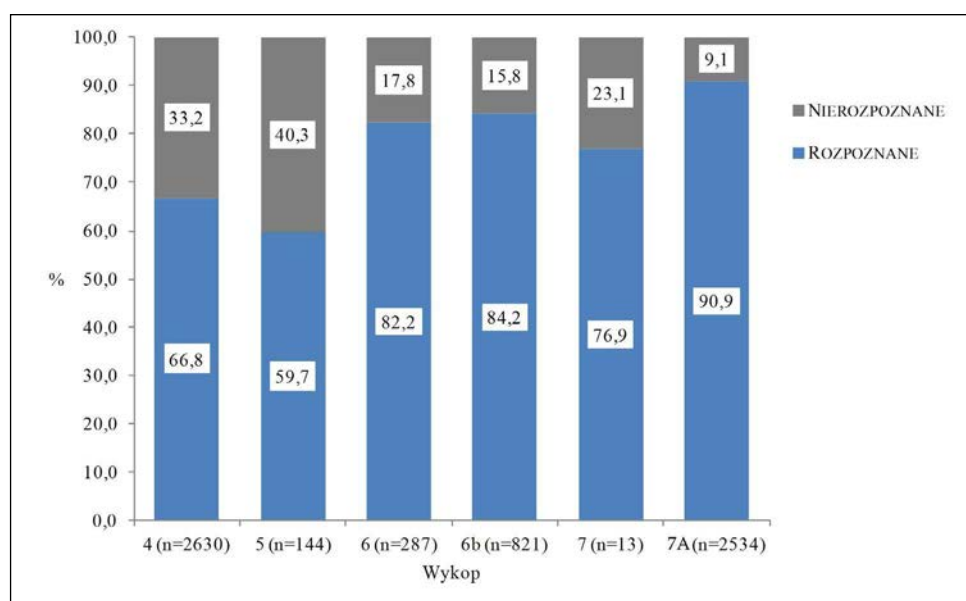
² Badania nie zostały jak dotąd opublikowane.

³ Obecnie są przechowywane w Pracowni Rekonstrukcji Środowiska Przyrodniczego Instytutu Archeologii UMK w Toruniu.

Tabela 1. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Lista taksonów zoologicznych oraz liczebność ich szczątków z osady, grodu i podgrodzia

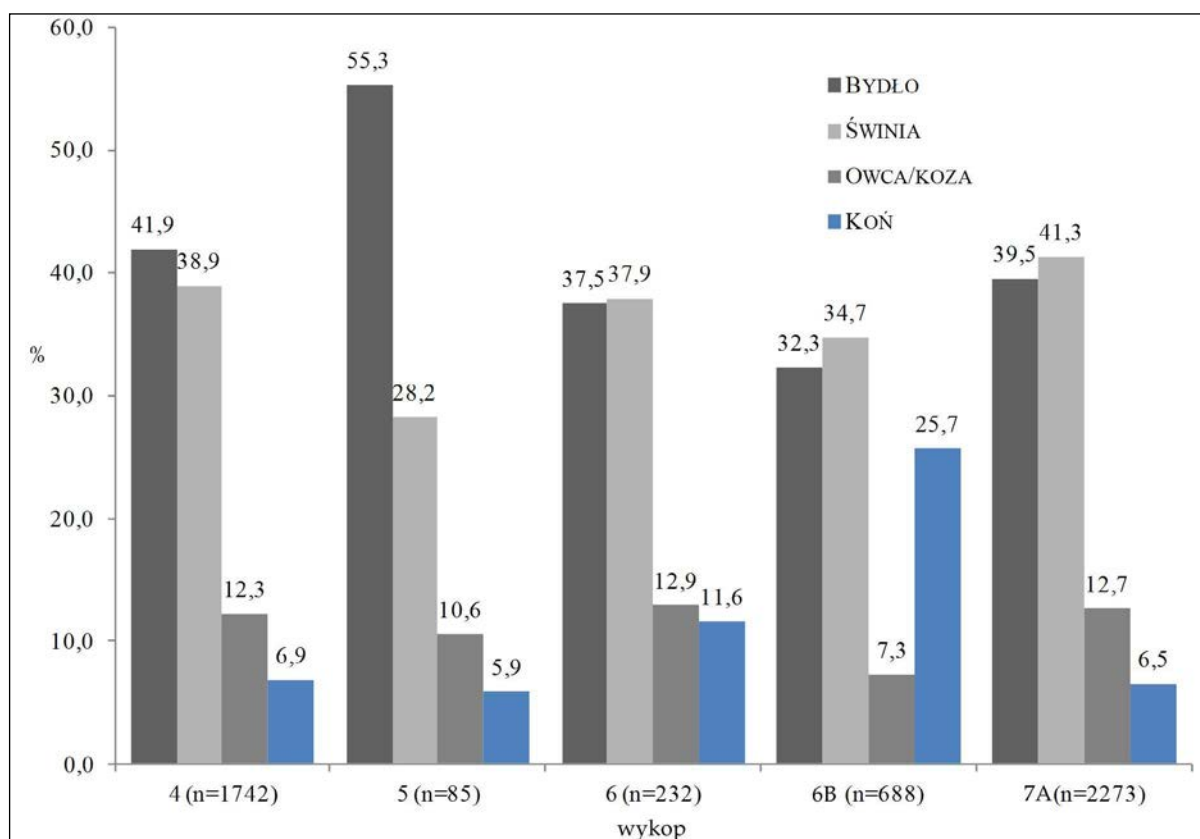
Table 1. Węgry, Sztum Commune, Site 1. List of zoological taxa and their NISP at settlement, stronghold and suburbium

ZWIERZĘTA		OSADA				GRÓD														POD-GRÓDZIE	
		WEŻ				WŚ (LATA 60.-70. XI W. - LATA 60. XII W.) FAZA GRODOWA								WŚ - FAZA POSTGRODOWA			MATERIAŁY PRZEMIE- SZANE				WŚ
		WYKOP				WYKOP								WYKOP			WYKOP				WYKOP
		1	3	6	Σ	4	5	6	6B	7	7A	Σ	4	5	Σ	4	5	6	Σ	3	
BYDŁO	<i>BOS PRIMIGENIUS F. TAURUS</i>	3	57	9	69	721	47	87	221	7	893	1976	6	10	16	4	34	2	40	10	
ŚWINIA	<i>SUS SCROFA F. DOMESTICA</i>		32	4	36	669	24	88	238	2	933	1954	4	4	8		14		14		
OWCA/KOZA	<i>OVIS AMMON F. ARIES/ CAPRA AEGAGRUS F. HIRCUS</i>		8		8	211	9	30	50		286	586	5	2	7	1	6		7		
KOŃ	<i>EQUUS FERUS F. CABALLUS</i>	1	16		17	118	5	27	176	1	148	475				3	3		6	6	
PIES	<i>CANIS LUPUS F. FAMILIARIS</i>					23			3		13	39									
ZAJĄC SZARAK	<i>LEPUS EUROPAEUS (PALL. 1778)</i>							1			2	3									
DZIK	<i>SUS SCROFA L., 1758</i>										2	2									
JELEŃ	<i>CERVUS ELAPHUS L., 1758</i>					3					4	7									
SARNA	<i>CAPREOLUS CAPREOLUS (L., 1758)</i>					1						1									
PTAKI	AVES					11	1	3	3		23	41									
ROZPOZNANE		4	113	13	130	1757	86	236	691	10	2304	5084	15	16	31	8	57	2	67	16	
NIEROPROZNANE		12	162		174	873	58	51	130	3	230	1345	10	2	12	10	25	1	36	51	
RAZEM		16	275	13	304	2630	144	287	821	13	2534	6429	25	18	43	18	82	3	103	67	

Ryc. 1. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział (%) szczątków rozpoznanych i nierozpoznanych

Fig. 1. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage of identified and not identified bones

Ryc. 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział (%) szczątków ssaków domowych w poszczególnych wykopach

Fig. 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Remains of domestic mammals in each trench

przyporządkowano też wszystkie szczątki ptaków, których część wcześniej datowano na okres halsztacki (Waluszewska-Bubień 1976).

Szczątki kostne ssaków i ptaków

Zbadane materiały pochodzą z badań osady z wczesnej epoki żelaza (wykop 1, 3, 6), z grodu wczesnośredniowiecznego, z fazy określonej jako grodowa (wykop 4, 5, 6, 6B, 7, 7A) i postgrodowa (wykop 4, 5) oraz z podgrodzia z wczesnego średniowiecza (wykop 3). Ponadto niewielka liczba szczątków to materiały o charakterze przemieszanym, wydobyte z humusu, z trzech wykopów (4, 5, 6), usytuowanych na grodzisku (**Tabela 1**).

Zdecydowaną większość materiałów odkryto w obrębie dawnego grodu, który był zasiedlony od lat 60.–70. XI w. do lat 60. XII wieku (por. rozdz. V). Najmniej liczne pozostałości wydobyto z warstw podgrodzia. Zidentyfikowano jedynie 16 spośród 67 pozostałości kostnych. Były to tylko ssaki domowe. Oprócz wymienionych kości, 103 szczątki z grodziska, z których rozpoznano 67, to materiały o charakterze przemieszanym, wydobyte z humusu. Pochodziły one wyłącznie od ssaków domowych (**Tabela 1**).

Materiały z fazy grodowej odznaczały się zróżnicowaną liczebnością w poszczególnych wykopach. Łącznie rozpoznano 6429 szczątków, z których przynależność gatunkową i anatomiczną ustalono dla 5084 (**Tabela 1**). Zarejestrowano je w pięciu obiektach (chata, jama, paleniska) oraz w warstwie kulturowej. W poszczególnych wykopach zaobserwowano zróżnicowane wskaźniki kości rozpoznanych. Generalnie ich wartość wahała się od około 60% w wykopie 5 do około 91% w wykopie 7A. W zbiorach charakteryzujących się największą liczebnością odsetek szczątków rozpoznanych jest także zróżnicowany, gdyż w wykopie 4 wynosi tylko 66,8%, w 7A jest o ponad 24% wyższy, a w 6B przekracza 84% (**Ryc. 1**). Główną część zbioru stanowią ssaki domowe, niewielki ptactwo i ssaki dzikie.

W odniesieniu do list taksonomicznych uzyskanych w poszczególnych fazach i wykopach, to są one najdłuższe w zbiorach o najliczniejszych próbach, tj. z wykopu 7A i 4 (**Tabela 1**). We wszystkich wykopach, za wyjątkiem 7, w którym zidentyfikowano jedynie 10 kości, zarejestrowano obecność 6 ssaków domowych, w tym pięć z nich to tzw. ssaki gospodarskie – konsumpcyjne, tj. świnia, bydło, owca i koza, a także koń. W grupie tej dominującymi komponentami w zbiorach z wykopów 4 i 5 były szczątki bydła, a następnie świni. W pozostałych trzech odnotowano odwrotną tendencję. Na trzecim miejscu stwierdzono resztki małych przeżuwaczy, z wyjątkiem wykopu 6B, w którym było ponad trzykrotnie więcej szczątków konia, niż owcy/kozy. Ostatnim pod względem liczby zidentyfikowanych szczątków, poza wykopem 6B, jest koń (**Ryc. 2**). Resztki kostne psa wystąpiły w trzech wykopach – 4, 6B i 7A (**Tabela 1**). Większość szczątków ssaków dzikich wydobyto z wykopu 7A. Były nimi pozostałości jelenia, zająca i dzika, a jedyna kość sarny pochodziła z wykopu 4 (**Tabela 1**).

Do ptaków należało 41 kości, z których A. Waluszewska-Bubień (1976, s. 70)⁴ zidentyfikowała 25 kości kury, osiem gęsi (tj. gęgawy/gęsi domowej i gęsi domowej), pięć krzyżówki/kaczki domowej oraz dwie kości orła przedniego. Ponadto jedna kość należała do cyranki (**Tabela 2**). Wśród pozostałości gęsi wymieniona Autorka rozpoznała siedem szczątków, które przyporządkowała do trzech różnych osobników, prawdopodobnie udomowionych, różniących się nieco wielkością, co mogło być efektem dymorfizmu płciowego (Waluszewska-Bubień 1976, s. 69). Natomiast kość udowa gęsi należała do niezbyt dużych rozmiarów gęsi domowej (Waluszewska-Bubień 1976, s. 72). W przypad-

⁴ W opracowaniu materiały przyporządkowane zostały do 2 faz, z WEŻ i WŚ – XI–XII w. Według najnowszych danych chronologicznych wszystkie kości ptaków pochodzą z grodu i datowane są na WŚ (lata 60.–70. XI w. –lata 60. XII w.).

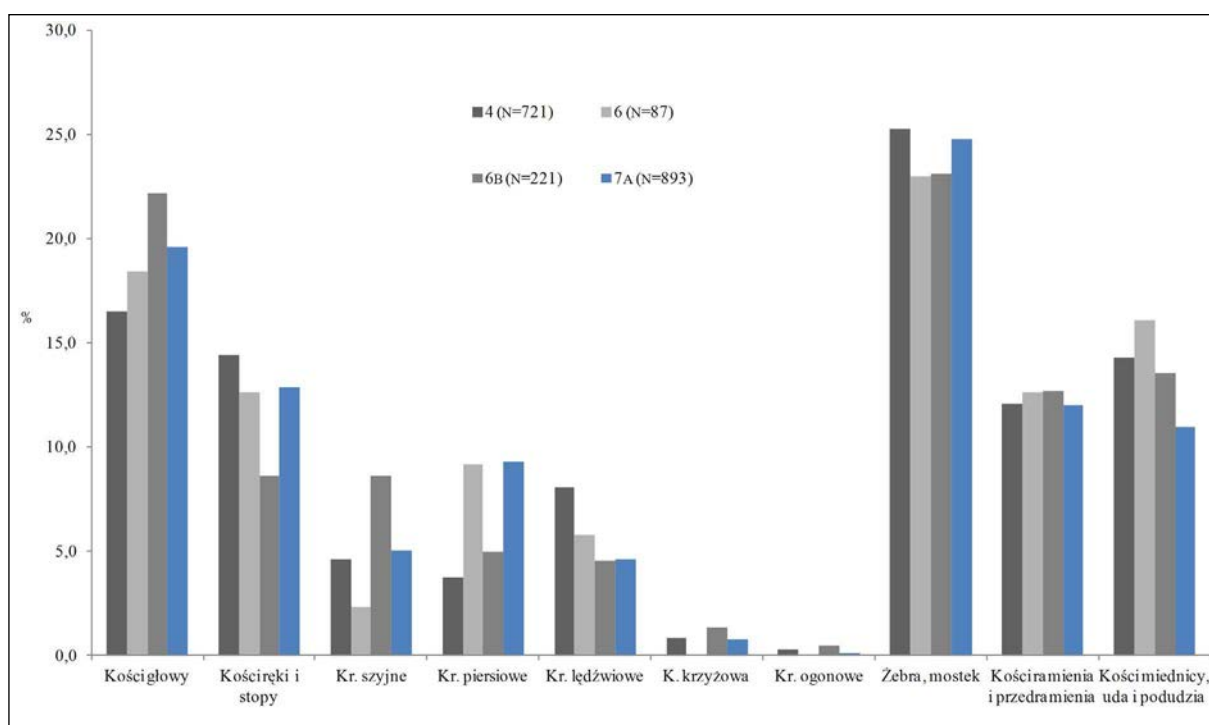
Tabela 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Szczątki kostne ptaków (wg Waluszewska-Bubień 1976)**Table 2.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Remains of birds (by Waluszewska-Bubień 1976)

GATUNEK		N*
GĘGAWA/GĘŚ DOMOWA	<i>ANSER ANSER/ANSER ANSER F. DOMESTICA</i>	7
GĘŚ DOMOWA	<i>ANSER ANSER F. DOMESTICA</i>	1
KRZYŻÓWKA/KACZKA DOMOWA	<i>ANAS PLATYRHYNCHOS</i> (L. 1758), <i>ANAS PLATYRHYNCHOS F. DOMESTICA</i>	5
CYRANKA	<i>ANAS QUERQUEDULA</i> (L. 1758)	1
ORZEŁ PRZEDNI	<i>AQUILA CHRYSAËTOS</i> L., 1758	2
KURA DOMOWA	<i>GALLUS GALLUS F. DOMESTICA</i>	25
RAZEM		41

*) liczba szczątków podana jest łącznie dla wszystkich wykopów, w których wystąpiły kości ptasie

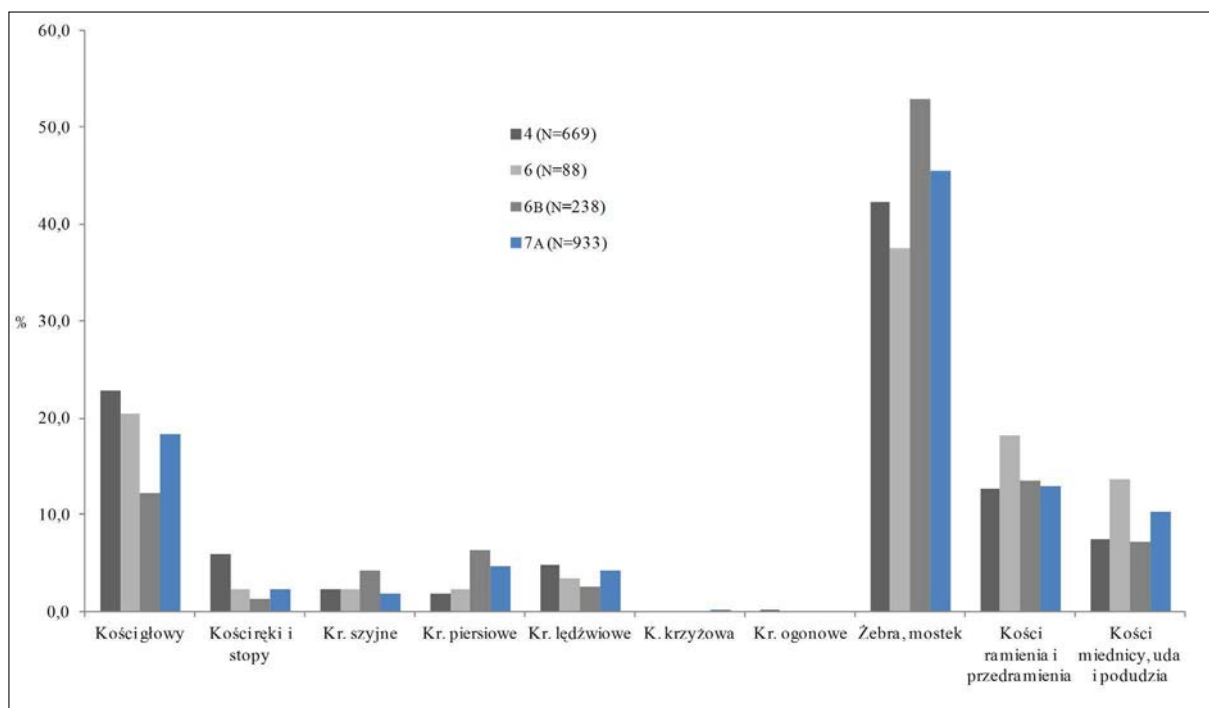
Tabela 3. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Skład anatomiczny i liczebność szczątków bydła w poszczególnych wykopach**Table 3.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Cattle – list of anatomical elements and their NISP by trenches

ELEMENTY	WYKOP						RAZEM
	4	5	6	6B	7	7A	
MOŻDŻEŃ	3						3
CZASZKA	27	4	4	23		65	123
ŻUCHWA	35	4	6	10		56	111
ZĄB GÓRNY	24	2	6	12		26	70
ZĄB DOLNY	29			4	1	26	60
K. GNYKOWA	1					2	3
KR. SZYJNE	33	1	2	19		45	100
KR. PIERSIOWE	27		8	11		83	129
KR. ŁĘDŹWIOWE	58	1	5	10		41	115
K. KRZYŻOWA	6			3		7	16
KR. OGOLOWE	2			1		1	4
ŻEBRA	180	6	20	51		221	478
MOSTEK	2						2
ŁOPATKA	24	2	4	8		34	72
K. RAMIENNA	26	4	1	12	2	42	87
K. PROMIENIOWA	25	2	5	4		24	60
K. ŁOKCIOWA	12		1	4		7	24
KOŚCI NADGARSTKA	5			1			6
K. ŚRÓDRĘCZA	12	4	2	7	1	12	38
MIEDNICA	39	2	5	12	1	39	98
K. UDOWA	28		7	10		25	70
RZEPKA	2	1				1	4
K. PISZCZELOWA	34	6	2	8		33	83
KOŚCI STĘPU	17	2	6	4	1	36	66
K. PIĘTOWA	11						11
K. ŚRÓDSTOPIA	28	4	1		1	34	68
CZ. PALCOWY 1	15	1	1	3		24	44
CZ. PALCOWY 2	9	1	1	3		3	17
CZ. PALCOWY 3	6			1		6	13
TRZESZCZKI	1						1
RAZEM	721	47	87	221	7	893	1976

Ryc. 3. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Bydło – udział zespołów anatomicznych w poszczególnych wykopach

Fig. 3. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Bones of cattle – percentage composition of anatomical elements

Ryc. 4. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Świnia – udział zespołów anatomicznych w poszczególnych wykopach

Fig. 4. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Bones of pig – percentage composition of anatomical elements

Tabela 4. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Skład anatomiczny i liczebność szczątków świni w poszczególnych wykopach

Table 4. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Pig – list of anatomical elements and their NISP by trenches

ELEMENTY	WYKOP						RAZEM
	4	5	6	6B	7	7A	
CZASZKA	40	1	9	4	1	65	120
ŻUCHWA	69	2	5	17		70	163
ZĄB GÓRNY	10		4	3		15	32
ZĄB DOLNY	32	2		5		21	60
K. GNYKOWA	2						2
KR. SZYJNE	15	1	2	10	1	17	46
KR. PIERSIOWE	12		2	15		43	72
KR. ŁĘDŹWIOWE	32	1	3	6		39	81
K. KRZYŻOWA						1	1
KR. OGOLOWE	1						1
ŻEBRA	283	8	33	126		425	875
ŁOPATKA	34	1	4	11		59	109
K. RAMIENNA	24	2	7	12		29	74
K. PROMIENIOWA	9		1	4		15	29
K. ŁOKCIOWA	17	2	4	5		17	45
K. ŚRÓDRĘCZA	17	1	1			9	28
MIEDNICA	23	1	7	6		46	83
K. UDOWA	8		1	2		13	24
RZEPKA	1						1
K. PISZCZELOWA	13	1	4	9		30	57
K. STRZAŁKOWA	5					7	12
KOŚCI STĘPU	11			3		7	21
K. ŚRÓDSTOPIA	5		1			5	11
CZ. PALCOWY 1	3	1					4
CZ. PALCOWY 2	1						1
CZ. PALCOWY 3	2						2
RAZEM	669	24	88	238	2	933	1954

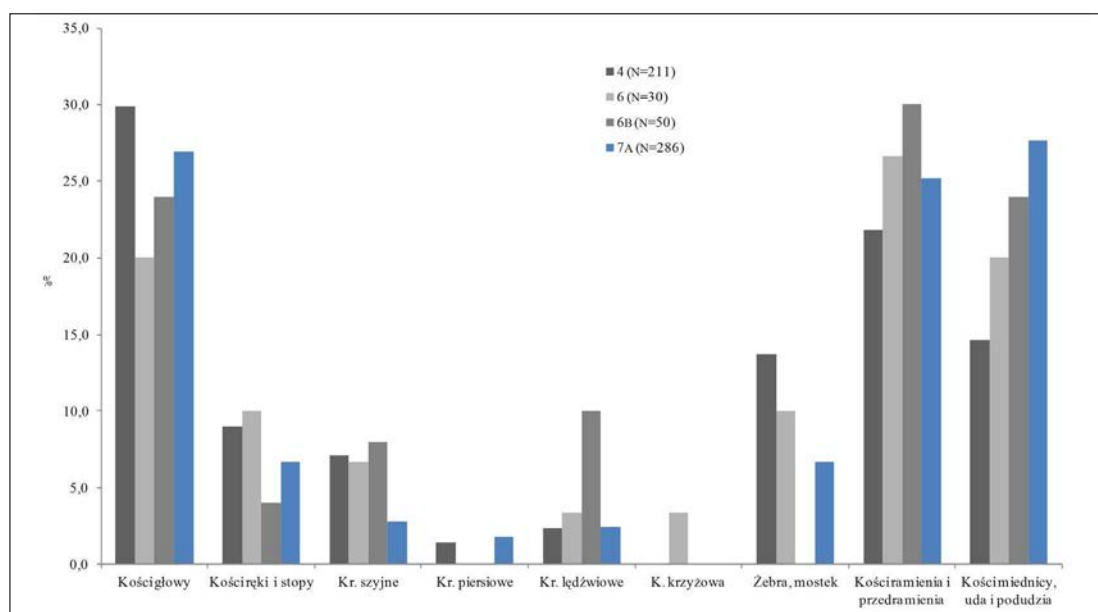
ku krzyżówki, dwie kości ramienne pochodziły prawdopodobnie od jednego osobnika. Z pozostałych kości kaczek, jedna reprezentuje prawdopodobnie krzyżówkę, a dwie kości kaczki domową, które swoją wielkością zbliżone są do dzisiejszej krzyżówki (Waluszewska-Bubień 1976, s. 72). Resztki kostne kury należały co najmniej do siedmiu osobników, w tym dwóch młodych oraz dorosłych. Wśród nich znajdowały się trzy kości śródstopia (*tarsometatarsus*) pochodzące od trzech kogutów (Waluszewska-Bubień 1976, s. 72, 74, ryc. 1). Kości orła przedniego to prawdopodobnie pozostałości jednego ptaka.

Szczałki ssaków pod względem anatomicznym należały do różnych elementów szkieletu wzorcowego (Tabela 3–8). W przypadku gatunków reprezentowanych najliczniej, takich jak bydło (Tabela 3) i świnia (Tabela 4) był on niemal kompletny. Pod tym względem szczątki owcy i kozy (Tabela 5) oraz konia (Tabela 6) były mniej reprezentatywne. Z pozostałych gatunków pochodziły już tylko nieliczne elementy szkieletu (Tabela 7–8). Pies odznaczał się obecnością niektórych elementów (Tabela 7). Natomiast kości ze szkieletów gatunków wolnożyjących, takich jak: zając, dzik, jeleni i sarna (Tabela 8), reprezentowane są fragmentarycznie.

Tabela 5. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Skład anatomiczny i liczebność szczątków owcy/kozy w poszczególnych wykopach

Table 5. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Sheep/Goat – list of anatomical elements and their NISP by trenches

ELEMENTY	WYKOP					RAZEM
	4	5	6	6B	7A	
MOŹDŻEŃ	2				12	14
CZASZKA	11		2	4	26	43
ŻUCHWA	19		3	2	22	46
ZĄB GÓRNY	7		1	1	10	19
ZĄB DOLNY	24	1		5	7	37
KR. SZYJNE	15		2	4	8	29
KR. PIERSIOWE	3				5	8
KR. ŁĘDŹWIOWE	5		1	5	7	18
K. KRZYŻOWA			1			1
ŻEBRA	29	2	3		19	53
ŁOPATKA	14	2	2	7	24	49
K. RAMIENNA	12		3	5	9	29
K. PROMIENIOWA	19		2	2	32	55
K. ŁOKCIOWA	1		1	1	7	10
K. ŚRÓDRĘCZA	5		1	1	4	11
MIEDNICA	9	3	2	5	17	36
K. UDOWA	4		1	1	27	33
K. PISZCZEŁOWA	18		3	6	35	62
KOŚCI STĘPU		1				1
K. ŚRÓDSTOPIA	10		2	1	13	26
CZ. PALCOWY 1	4				2	6
RAZEM	211	9	30	50	286	586

Ryc. 5. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Owca/koza – udział zespołów anatomicznych w poszczególnych wykopach

Fig. 5. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Bones of sheep/goat – percentage composition of anatomical elements

Tabela 6. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Skład anatomiczny i liczebność szczątków konia w poszczególnych wykopach

Table 6. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Horse – list of anatomical elements and their NISP by trenches

ELEMENTY	WYKOP						RAZEM
	4	5	6	6B	7	7A	
CZASZKA				8		3	11
ŻUCHWA	2	1		2		6	11
ZĄB GÓRNY	7		1	19		7	34
ZĄB DOLNY	16	2		15	1	22	56
KR. SZYJNE	5		1	23		8	37
KR. PIERSIOWE	12			23		5	40
KR. LĘDŹWIOWE	6			22			28
ŻEBRA	30			14		35	79
ŁOPATKA	4		5	2		10	21
K. RAMIENNA	4			2		5	11
K. PROMIENIOWA	4		1	4		8	17
K. ŁOKCIOWA	3		1	1		2	7
KOŚCI NADGARSTKA	3			6			9
K. ŚRÓDRĘCZA	2					7	9
MIEDNICA	3		6	9		8	26
K. UDOWA	4	1	3	7		8	23
RZEPKA	1		1				2
K. PISZCZELOWA	2		3	7		2	14
KOŚCI STĘPU	2	1	5	5		3	16
K. PIĘTOWA	2						2
K. ŚRÓDSTOPIA	2			3		3	8
CZ. PALCOWY 1	3			1		3	7
CZ. PALCOWY 2				1		1	2
CZ. PALCOWY 3	1			2		2	5
RAZEM	118	5	27	176	1	148	475

Tabela 7. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Skład anatomiczny i liczebność szczątków psa w poszczególnych wykopach

Table 7. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Dog – list of anatomical elements and their NISP by trenches

ELEMENTY	WYKOP			RAZEM
	4	6B	7A	
CZASZKA			1	1
ŻUCHWA	1		1	2
ZĄB GÓRNY			1	1
ZĄB DOLNY	4		2	6
KR. SZYJNE		1		1
KR. LĘDŹWIOWE	4	1	1	6
ŻEBRA	4		6	10
ŁOPATKA	2			2
K. RAMIENNA	2			2
K. ŁOKCIOWA	4	1		5
K. ŚRÓDRĘCZA	1		1	2
K. ŚRÓDSTOPIA	1			1
RAZEM	23	3	13	39

Tabela 8. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Skład anatomiczny i liczebność szczątków zająca, dzika, jelenia i sarny w poszczególnych wykopach

Table 8. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). European hare, wild boar, red deer and roe deer – list of anatomical elements and their NISP by trenches

ELEMENTY	ZAJĄC		DZIK	JELEŃ		SARNA
	WYKOP 6	WYKOP 7A	WYKOP 7A	WYKOP 4	WYKOP 7A	WYKOP 4
POROŻE				2		
ŻUCHWA						1
KIEŁ DOLNY			1			
ŻEBRA		1				
K. RAMIENNA		1	1			
K. ŁOKCIOWA					1	
K. ŚRÓDRĘCZA					1	
K. PISZCZELOWA	1					
K. ŚRÓDSTOPIA					2	
CZ. PALCOWY 2				1		
RAZEM	1	2	2	3	4	1

Tabela 9. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Pomiary kości i wysokość w kłębie bydła

Table 9. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Measurements of bones and the height at the withers of cattle

KOŚĆ	GL	BP	SD	BD	INDEX SDx100/GL	WH (CM)	PŁEĆ
K. ŚRÓDRĘCZA - METACARPUS	167	44	24		14,3	99,9*	SAMICA
	168	48	23	46	13,7	100,5	SAMICA
	187	49	25	49	13,3	111,8	SAMICA
K. PISZCZELOWA - TIBIA	281	73	31	50		96,9**	
	295		32	55		101,8	

*) wg V.I. Calkin (1960), **) J. Matolcsi (1969)

Tabela 10. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Pomiary kości i wysokość w kłębie owcy

Table 10. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Measurements of bones and the height at the withers of sheep

KOŚĆ	GL	BP	SD	BD	WH (CM)
K. ŚRÓDRĘCZA - METACARPUS	117	19	12	23	57,2*
K. ŚRÓDSTOPIA - METATARSUS	140	19	12	24	63,6
	137	19	10	22	62,2

*) wg Teichert (1975)

Rozpatrując skład anatomiczny ssaków domowych konsumpcyjnych według zespołów kości, tworzących określone jednostki topograficzne można stwierdzić, iż u gatunków najliczniej reprezentowanych w zbadanym zbiorze, tj. bydła i świni, do najliczniejszych komponentów należą żebra oraz kości głowy (Ryc. 3, 4).

U owcy/kozy w największym odsetku wystąpiły kości kończyny miednicznej oraz głowy i niewiele mniej kończyny piersiowej. W przeciwieństwie do gatunków opisanych wyżej żebra stanowiły tu niewielki odsetek (Ryc. 5).

Wiek zębowy śmierci zwierząt został oszacowany na podstawie uzębienia 43 żuchw

Tabela 11. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Pomiarzy kości i wysokość w kłębie konia**Table 11.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Measurements of bones and the height at the withers of horse

KOŚĆ	GL	BP	SD	BD	WH (CM)
K. RAMIENNA - HUMERUS	250	81	30	69	118,5*
K. PROMIENIOWA - RADIUS	283	70	32	60	120,7
	310	74	35	69	124
K. ŚRÓDRĘCZA - METACARPUS	200	42	27	42	130,8
	204	45	29	44	128,2
K. UDOWA - FEMUR	342	103	37	80	120

*) wg. Kiesewalter (Müller 1955)

Tabela 12. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Szczątki kostne ryb (wg Filuk 1969, tab. 2)**Table 12.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish remains (by Filuk 1962, table 2)

GATUNEK	WYKOP			RAZEM
	4	6	7	
SZCZUPAK - <i>ESOX LUCIUS</i> L.	3	2	5	10
PŁOĆ - <i>RUTILUS RUTILUS</i> L.	3	1	1	5
BOLEŃ - <i>ASPIUS ASPIUS</i> (L.)		1	1	2
LIN - <i>TINCA TINCA</i> (L.)		1	1	2
LESZCZ - <i>ABRAMIS BRAMA</i> (L.)	34	73	96	203
CIOŚA - <i>PELECUS CULTRATUS</i> (L.)			1	1
KARAŚ - <i>CARASSIUS CARASSIUS</i> (L.)		1		1
SUM - <i>SILURUS GLANIS</i> L.			2	2
OKOŃ - <i>PERCA FLUVIATILIS</i> L.	1			1
SANDACZ - <i>SANDER LUCIOPERCA</i> (L.)	2	1	2	5
RAZEM	43	80	109	232

świni. Były wśród nich osobniki 6-cio miesięczne (5 sztuk), w wieku 12–13 miesięcy (20) oraz 20–22 miesięcy (18). Oprócz wymienionych zwierząt w materiale znajdowały się żuchwy prosiąt, które miały 3–4 tygodnie (Sobociński 1978a, s. 63).

W opracowaniu zamieszczono wyniki pomiarów całych kości ssaków na podstawie których ustalono wysokości w kłębie zwierząt (Sobociński 1978a). Były nimi nieliczne egzemplarze bydła, owcy i konia. W przypadku pierwszego gatunku parametr ten oszacowany na podstawie trzech kości śródręcza wynosił odpowiednio 99,9 cm, 100,5 cm oraz 111,8 cm, a na pod-

stawie dwóch piszczelowych 96,9 cm i 101,8 cm (**Tabela 9**). Reprezentowały one bydło niewielkich rozmiarów, tzw. krótkorogie. Jeszcze mniej danych uzyskano dla owcy, obliczone z trzech kości wysokości w kłębie wynosiły 57,2 cm, 62,2 cm i 63,6 cm (**Tabela 10**). Dla konia uzyskano dane dla sześciu zwierząt, których wartości zawierały się w przedziale 118,5–130,8 cm (**Tabela 11**).

W zbadanych materiałach znajdowały się trzy kości konia ze zmianami chorobowymi. Było to żebro ze śladami po złamaniu w postaci zrośnięcia się kości oraz kość pięcynowa i koronowa ze zmianami po chorobie stawu koronowego (Sobociński 1978a, s. 61). Pierwsza z nich

Tabela 13. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w. – lata 60. XII w.). Szczątki kostne ryb (badania autora)

Table 13. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish remains (research of the author)

GATUNEK/RODZINA	WYKOP					RAZEM
	4	6	6B	7	7A	
SZCZUPAK - <i>ESOX LUCIUS</i> L.	4	2			4	10
KARPIOWATE - CYPRINIDAE	100	303	12	6	91	512
PŁOĆ - <i>RUTILUS RUTILUS</i> L.	2	1				3
LEUCISCUS SPEC.					1	1
JAŻ - <i>LEUCISCUS IDUS</i> (L.)		2	1			3
LESZCZ - <i>ABRAMIS BRAMA</i> (L.)	5	3			4	12
ROZPIÓR - <i>ABRAMIS BALLERUS</i> (L.)		3				3
KARAŚ - <i>CARASSIUS CARASSIUS</i> (L.)			2			2
SUM - <i>SILURUS GLANIS</i> L.	1				2	3
OKONOWATE - PERCIDAE		1				1
OKOŃ - <i>PERCA FLUVIATILIS</i> L.	1					1
SANDACZ - <i>SANDER LUCIOPERCA</i> (L.)	1				1	2
MIĘTUS - <i>LOTA LOTA</i> (L.)	2				1	3
WĘGORZ - <i>ANGUILLA ANGUILLA</i> (L.)	3	2				5
ŚLEDŹ - <i>CLUPEA HARENGUS</i> L.		5			1	6
ROZPOZNANE	119	322	15	6	105	567
NIE ROZPOZNANE	63	71		3	24	161
RAZEM	182	393	15	9	129	728

Tabela 14. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w. – lata 60. XII w.). Szczątki kostne ryb łącznie

Table 14. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish remains together

GATUNEK/RODZINA	WYKOP					RAZEM
	4	6	6B	7	7A	
SZCZUPAK - <i>ESOX LUCIUS</i> L.	7	4		5	4	20
KARPIOWATE - CYPRINIDAE	100	303	12	6	91	512
PŁOĆ - <i>RUTILUS RUTILUS</i> L.	5	2		1		8
LEUCISCUS SPEC.					1	1
JAŻ - <i>LEUCISCUS IDUS</i> (L.)		2	1			3
BOLEŃ - <i>ASPIUS ASPIUS</i> (L.)		1		1		2
LIN - <i>TINCA TINCA</i> (L.)		1		1		2
LESZCZ - <i>ABRAMIS BRAMA</i> (L.)	39	76		96	4	215
ROZPIÓR - <i>ABRAMIS BALLERUS</i> (L.)		3				3
CIOSA - <i>PELECUS CULTRATUS</i> (L.)				1		1
KARAŚ - <i>CARASSIUS CARASSIUS</i> (L.)		1	2			3
SUM - <i>SILURUS GLANIS</i> L.	1			2	2	5
OKONOWATE - PERCIDAE		1				1
OKOŃ - <i>PERCA FLUVIATILIS</i> L.	2					2
SANDACZ - <i>SANDER LUCIOPERCA</i> (L.)	3	1		2	1	7
MIĘTUS - <i>LOTA LOTA</i> (L.)	2				1	3
WĘGORZ - <i>ANGUILLA ANGUILLA</i> (L.)	3	2				5
ŚLEDŹ - <i>CLUPEA HARENGUS</i> L.		5			1	6
ROZPOZNANE	162	402	15	115	105	799
NIE ROZPOZNANE	63	71		3	24	161
RAZEM	225	473	15	118	129	960

Tabela 15. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Łuski ryb (wg J. Filuk 1969, tab. 1)**Table 15.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish scales (by Filuk 1969, table 1)

GATUNEK	WYKOP			RAZEM
	4	6	7	
SZCZUPAK - <i>ESOX LUCIUS</i> L.	2	407	108	517
PŁOĆ - <i>RUTILUS RUTILUS</i> L.	13	71	775	859
LESZCZ - <i>ABRAMIS BRAMA</i> (L.)	70	375	1880	2325
CIOSA - <i>PELECUS CULTRATUS</i> (L.)	69	1770	16405	18244
OKOŃ - <i>PERCA FLUVIATILIS</i> L.	4	6		10
SANDACZ - <i>SANDER LUCIOPERCA</i> (L.)	1	57	115	173
RAZEM	159	2686	19283	22128

Tabela 16. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Łuski ryb (badania autora)**Table 16.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish scales (research of the author)

GATUNEK/RODZINA	WYKOP					RAZEM
	4	6	6B	7	7A	
KARPIOWATE - CYPRINIDAE	115	10493	2130	1910	1820	16468
OKONOWATE - PERCIDAE	4					4
RAZEM	119	10493	2130	1910	1820	16472

to efekt urazu mechanicznego, druga mogła wynikać z kontuzji, której zwierzę doznało na skutek wykorzystywania go do jazdy wierzchem.

Szczątki ryb

Wyniki identyfikacji szczątków kostnych i łusek ryb przeprowadzonych przez J. Filuka (1969) zawarto w tabelach 12 i 15, natomiast autora w tabelach 13 i 16. Łącznie z obu analiz pochodzi 960 kości (**Tabela 14**) oraz ponad 38000 łusek (**Tabela 15, 16**).

Najliczniejsze próby pochodzą z wykopu 6 i 4. Z wykopów 7 i 7A przekraczały one 100 szczątków, a z 6B było ich jedynie 15 (**Tabela 14**). Ogółem spośród 799 zidentyfikowanych kości, najbardziej liczny komponent zbioru, stanowią pozostałości bliżej nieokreślonych ryb z rodziny karpowatych (Cyprinidae) oraz leszcza. Z innych, z wymienionej rodziny rozpoznano płoć, jazia, bolenia, lina, rozpiora, ciosę i karasia. Z gatunków drapieźnych oznaczono

20 szczątków szczupaka oraz po kilka suma, sandacza i okonia. Z ryb słodkowodnych rozpoznano jeszcze kości miętusa – gatunku z rzędu dorszokształtnych. Nieliczne szczątki należały do ryb morskich, takich jak śledź, a z wędrownych (katadromicznych) – węgorz.

Z wymienionych ryb, w zbiorach z wszystkich wykopów, z których pochodzą najliczniejsze próby, odnotowano szczątki karpowatych, leszcza, szczupaka i sandacza. Pozostałości śledzia znaleziono w wykopach 6 i 7A, a węgorza w 4 i 6 (**Tabela 14**).

W odniesieniu do łusek ryb, J. Filuk, spośród 22128, zidentyfikował pozostałości 6 gatunków (**Tabela 15**), w tym w większości pochodzące od ciosy, podczas, gdy w zbiorze kości znajdowała się tylko jedna kość należąca do tej ryby (**Tabela 12**). Na drugim miejscu zaś łuski leszcza, którego szczątki były najliczniejsze w zbiorze kości. Natomiast autor opracowania łuski przyporządkował do dwóch rodzin – karpowatych i okoniowatych, które, za wyjątkiem

Tabela 17. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w. – lata 60. XII w.). Długość całkowita (TL) ryb (badania autora)**Table 17.** Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Total length (TL) of fish (research of the author)

TL LIMES	SZCZUPAK	KARPIOWATE	PŁOĆ	JAZ	LESZCZ	ROZPIÓR	SUM	SANDACZ	MIĘTUS	WĘGORZ	ŚLEDŹ
15-20		1									
20-25		2		1					1		
25-30	1	2	2								
28-29											2
30-35		7		1	1						
35-40		3			2						
40-45		7		1	3	1					
45-50		1			3	1				1	
50-55										1	
50-60	2						1				
55-60	1										
65-70								1			
70-80	1							1			
RAZEM	5	23	2	3	9	2	1	2	1	2	2

czterech, należały do pierwszej z wymienionych rodzin. Było ich ponad 16400 (**Tabela 16**). Podobnie jak w badaniach J. Filuka najliczniej zidentyfikowano kości ryb karpiowatych, a wśród nich leszcza. Poza nim rozpoznano po kilka szczątków jазia, rozpióra, płoci i karasia. Tym razem nie odnotowano bolenia i ciosy. Z innych ryb, także w tych badaniach, najliczniej zarejestrowano szczupaka, a ponadto zdecydowanie mniej licznie suma, okonia i sandacza. W próbkach wskazano także nowe taksony, takie jak: miętus, węgorz oraz śledź. W przypadku łusek zdecydowano się na wskazanie jedynie dwóch taksonów na poziomie rodzin. Były to karpio-wate – blisko 16470 sztuk oraz jedynie cztery okoniowate.

Długość całkowitą ryb oszacowano dla szczupaka, karpio-watych, płoci, jазia, leszcza, rozpióra, suma, sandacza, miętusa, węgorza i śledzia (**Tabela 17**). Z danych uzyskanych dla pierwszego z gatunków wynika, iż szczątki należały do osobników o zróżnicowanej wielkości. Najmniejszy mierzył zaledwie 25–30 cm, a największy 70–80 cm. Wśród Cyprinidae zakres

parametru był dosyć znaczny, od 15–20 cm do 45–50 cm. Płocie osiągnęły 25–30 cm, jазie od 20–25 do 40–45 cm, a rozpiory 40–45 cm oraz 45–50 cm. Leszcze mierzyły od 30–35 cm do 45–50 cm. Jedyną długość oszacowaną dla suma wynosi 50–60 cm. Największymi rybami były sandacze, które mierzyły 65–70 cm i 70–80 cm. Węgorze osiągnęły 45–50 cm i 50–55 cm. Wielkość śledzia oszacowana na podstawie dwóch kości to 28–29 cm (**Tabela 17**).

Znaczenie fauny u ludności grodu

Otrzymane wyniki badań są dobrą podstawą do rozważań zasad gospodarowania zwierzętami oraz socjotopografii dawnego grodu. Zrelacjonowane grupy kręgowców to niewątpliwie efekt strategii gospodarczej polegającej z jednej strony na hodowli ssaków i ptactwa domowego, z drugiej zaś na eksploatacji zasobów naturalnych fauny.

Tak jak w przypadku innych ośrodków, położonych nad Dolną Wisłą, po jej prawej stronie, tj. w Grudziądzu (Makowiecka i in. 2012)

Tabela 18. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Zestawienie kości ryb według kontekstu archeologicznego (badania autora)

Table 18. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish bone given by the archaeological context (research of the author)

NR INW.	NR KAT.	WYKOP	WARSTWA	ESOX LUCIUS L	CYPRINIDAE	RUTILUS RUTILUS L	LEUCISCUS SPEC.	LEUCISCUS IDUS (L)	ABRAMIS BRAMA (L)	ABRAMIS BALLERUS (L)	CARASSIUS CARASSIUS (L)	SILURUS GLANIS L	PERCIDAE	PERCA FLUVIATILIS L	SANDER LUCIOPERCA (L)	LOTA LOTA (L)	ANGUILLA ANGUILLA (L)	CLUPEA HARENGUS L	NIE ROZPOZNANA	RAZEM
63/4	50/1963	4	5		5	1								1						7
65/2	182/1965	4	7		27				2								1			30
65/2	279/1965	6	4	1	193	1		1		3			1					5	70	277
65/2	328/1965	6			85				2											87
65/91	145/1965	4	6	1	24	1													30	56
65/91	1965	4	4		23				1							1	1		1	27
65/91	1965	4	5	1	10				1			1			1				8	22
65/91	210/1965	4	8	2	9											1	1		24	37
65/91	56/1965	4	3		2				1											3
66/2	102A/1966	6	5		17			1												18
66/2	148/1966	6	2	1																1
66/2	163/1966	6	3		2														1	3
66/2	232/1966	6			2				1											3
66/2	233/1966	6	2		4															4
66/2	233/1966	7A	2		5										1					6
66/2	233/1966	6B	3		4															4
66/2	233/1966	7A	4	3	23							2				1			20	49
66/2	233/1966	7A	5	1	63		1		4									1	4	74
66/2	45/1966	6B	3		8			1			2									11
67/2	143A/1967	7	5																2	2
67/2	144A/1967	7	5																1	1
67/2	65A/1967	7	3B		3															3
67/2	66A/1967	7			3															3
RAZEM				10	512	3	1	3	12	3	2	3	1	1	2	3	5	6	161	728

Tabela 19. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. WŚ (lata 60.–70. XI w.–lata 60. XII w.). Zestawienie łusek ryb według kontekstu archeologicznego (badania autora)

Table 19. Węgry, Sztum Commune, Site 1. EMA (60s–70s of the 11th c.–60s of the 12th c.). Fish scales given by the archaeological context (research of the author)

NR INW.	NR KAT.	WYKOP	WARSTWA	CYPRINIDAE	PERCIDAE	RAZEM
63/4	50/1963	4	5	50	1	51
65/2	182/1965	4	7	20	2	22
65/2	279/1965	6	4	50		50
65/2	328/1965	6		38		38
65/91	210/1965	4	8	45	1	46
66/2	102A/1966	6	5	200		200
66/2	148/1966	6	2	55		55
66/2	163/1966	6	3	50		50
66/2	192/1966	6		10000		10000
66/2	232/1966	6		50		50
66/2	233/1966	6	2	50		50
66/2	233/1966	7A	2	100		100
66/2	233/1966	6B	3	180		180
66/2	233/1966	6B	4	150		150
66/2	233/1966	7A	4	800		800
66/2	233/1966	7A	5	920		920
66/2	45/1966	6B	3	1500		1500
66/2	92/1966	6B	4	300		300
67/2	112A/1967	7	3	350		350
67/2	118A/1967	7	3	500		500
67/2	143A/1967	7	5	20		20
67/2	144A/1967	7	5	500		500
67/2	46A/1967	7	3	40		40
67/2	65A/1967	7	3B	100		100
67/2	66A/1967	7		400		400
RAZEM				16468	4	16472

oraz w Kałdusie (Makowiecki 2010), będących w obrębie oddziaływań państwa piastowskiego, hodowla odgrywała kluczową rolę w uzyskiwaniu surowców pochodzenia zwierzęcego. Można też przypuszczać, iż obok mięsa, tłuszczu, szpiku i mózgu przeznaczanych do obróbki kulinarnej, uzyskiwano zestaw surowców technologicznych. Były nimi skóry, pochwy rogowe oraz kości. Podstawą takiego wnioskowania są przesłanki o wykorzystywaniu wymienionych surowców m.in. we wczesnośredniowiecznym ośrodku osadniczym położonym w Kałdusie (Makowiecki 2010).

Hodowla bydła i świnia była podstawą w dostarczaniu pożywienia mięsnego, sądząc

z niemal identycznego udziału szczątków wymienionych gatunków. W tym względzie jest to kolejne podobieństwo do osad wczesnośredniowiecznych w Kałdusie oraz Grudziądzu, czy też w pobliskim Podzamczu. Wieprzowina pochodziła ze sztuk znajdujących się na różnym etapie rozwoju tuszy. Dlatego też odznaczała się zróżnicowanymi właściwościami. Uzyskany rozkład uboju stada jest zbliżony do innych, stosowanych we wczesnośredniowiecznych ośrodkach (Makowiecki 2006).

Polowania dostarczały zdecydowanie mniej mięsa w porównaniu do hodowli. Trzeba jednak pamiętać, iż we wczesnym średniowieczu gospodarka wytwórcza, a w niej uprawa

ziemi i hodowla ssaków, były dobrze utrwaloną tradycją. Tak więc polowania na zwierzynę wolnożyjącą, poza nielicznymi ośrodkami, odgrywały niewielką rolę gospodarczą. Zbadane szczątki pozwalają wnioskować, iż podobnie jak w większości ośrodków wczesnośredniowiecznych najczęściej polowano na jelenie, dziki, sarny i zające. Warto zaznaczyć, iż szczególnie obecność ostatniego z gatunków jest dobrą przesłanką do wskazywania przestrzeni otwartych, w których znajduje on najlepsze warunki do swojego rozwoju (Makowiecki 2008). Były nimi zapewne pola uprawne. Nie wykluczono, iż co najmniej taką samą rangę gospodarczą odgrywały łowy na dzikie ptactwo, głównie wodne, tj. krzyżówkę, cyrankę oraz gęgawę.

Obecność szczątków orła przedniego jest dosyć trudna do wyjaśnienia. Trzeba też dodać, iż w porównaniu do bielika był on zdecydowanie rzadziej rejestrowany w materiałach wykopaliskowych (por. Bocheński i in. 2012). Podobnie jak w przypadku bielika i tym razem były to kości skrzydeł. Na tej podstawie, najczęściej stawiana jest teza o polowaniu na te ptaki w celu uzyskania ze skrzydeł piór, z których wyrabiano lotki do strzał (Reichstein 1974). Trzymanie w niewoli bielików w Rzeczypospolitej znane jest z przekazów XVI-wiecznych (Samsonowicz 1991). Według M. Mazaraki (1977, s. 23) orzeł przedni był wykorzystywany do polowań na zwierzynę. W polskiej literaturze etnohistorycznej, poświęconej polowaniom z ptakami drapieżnymi, nie jest jednak wymieniany (np. Cygański 1584; Mazaraki 1977). Biorąc pod uwagę biotop preferowany przez tego ptaka można spodziewać się, iż w pobliżu osiedla istniały puszcze, jednakże z terenami podmokłymi oraz obszarami otwartymi, na których polował. Obecnie jest to gatunek spotykany tylko w puszczach i terenach górzystych (Król 1992).

Na podstawie danych ichtiologicznych można wnioskować o urozmaiconym menu rybim, jednakże bazującym na odłowach lokalnych śródlądowych z dominującym udziałem

leszcza oraz szczupaka. Zważywszy na położenie grodu bezpośrednio nad Nogatem oraz biorąc pod uwagę obecność gatunków jeziorowo-rzecznych i rzecznych (np. jaź) można sądzić, iż to właśnie w wymienionej rzece dokonywano zasadniczych połowów. Z kolei obecność karasia, jako ryby preferującej wody o dużym stopniu eutrofizacji z mulistym dnem, nie wykluczono, że najlepszymi miejscami były starorzecza. Dobre warunki panowały też dla bytowania węgorzy, które należały do zdecydowanie mniej licznych populacji, w porównaniu do czasów współczesnych. Były one zdecydowanie rzadziej łowione, dlatego też szczątki węgorza odkryto jak dotąd na niewielu stanowiskach wczesnośredniowiecznych (Makowiecki 2003). Złowione ryby dostarczano w całości do grodu. Dopiero tu przygotowywano je do spożycia, poprzez pozbawienie łusek, stąd tak liczna ich obecność w zbadanych próbkach we wszystkich wykopach. Można przypuszczać, iż jednym ze sposobów ich przyrządzania było wędzenie, na co wskazywałyby węgle drzewne znajdowane wśród łusek i kości. Do ważniejszych odkryć należą niewątpliwie pozostałości śledzia. Jak dotąd poza Gdańskiem podobnie datowane szczątki śledzia, tj. na 1. poł. XI wieku, odkryto w Kałdusie (Makowiecki 2003; 2010). Jeszcze starsze, z 1. poł. IX wieku pochodzą z Truso (Makowiecki 2012). Zważywszy na podobne datowanie znalezisk z Kałdusa i Węgrów można przypuszczać, iż gród był jednym z punktów szlaku handlowego, za pośrednictwem którego śledzie z ośrodków nadmorskich, położonych nad zatoką Gdańską oraz Zalewem Wiślanym były transportowane w głąb lądu, w tym na Kujawy, a być może i do centrum Wielkopolski. W ośrodkach wymienionych regionów, tj. Kruszwicy, Gieczu, Grzybowie oraz centrum lednickim, odkryto także szczątki tej ryby (Makowiecki 2003). Warto jednak pamiętać, iż jak dotąd znaleziska kości śledzia uzasadniały szlak handlowy prowadzący z Kołobrzegu poprzez Ujście do Wielkopolski (Makowiecki 2003). Tak więc jego konsumpcja

w grodzie była efektem przyjęcia zwyczaju rozpowszechniającego się pod wpływem chrześcijańskiego menu postnego, w którym ryba ta odgrywała najważniejszą rolę jako jedyny gatunek morski (Makowiecki 2003).

Poziom hodowli ssaków domowych był podobny jak w innych ośrodkach wczesnośredniowiecznych Pomorza Nadwiślańskiego. Świadczyłyby o tym wartości wysokości w kłębie bydła i owcy, które mieszczą się w zakresach wielkościowych wymienionych gatunków użytkowanych w Gdańsku (Kubasiewicz 1977), na ziemi chełmińskiej (Makowiecki, Makowiecka 1999), a także w Kałdusie (Makowiecki 2010).

Zważywszy na fakt, iż w rozkładzie anatomicznym szczątków kostnych, a także i gatunkowym nie zauważono znaczących różnic ze względu na kontekst przestrzenny można wnioskować o jednakowym rodzaju i jakości pożywienia mięsnego w obrębie całego grodu. Nie wykluczono jednak, iż w obrębie wykopu 7A istniała specjalna przestrzeń, w której spożywano więcej dziczyzny.

Ze względu na odsetek szczątków konia zwraca uwagę wykop 6B. Nie wykluczono, iż jest to efekt obecności w tym miejscu pozostałości co najmniej jednego szkieletu. Mogłyby świadczyć o tym niemal pełen skład anatomiczny, duża liczba żeber, a także liczne kręgi ze wszystkich odcinków kręgosłupa. Przyjmując kategoryzację koni ustaloną przez V.O. Vitta (1952) osobniki z Węgrów należały do trzech grup: bardzo niskie, niskie oraz niższe niż średnie. Mieściły się pod względem zbadanej cechy w zakresie

wielkości populacji wczesnośredniowiecznych z Gdańska (Kubasiewicz 1977) i ziemi chełmińskiej (Makowiecki, Makowiecka 1999; Makowiecki 2006; 2010). Populacje te należały do najniższych na obszarze ziem polskich, odznaczając się średnią wysokością 127,4 cm i 128,2 cm (Makowiecki 2006).

Podsumowanie

W kontekście uwag przedstawionych we wstępie na temat stanu badań można stwierdzić, iż uzyskane wyniki powiększyły wiedzę na temat znaczenia zwierząt w prawoobrzeżnej strefie Pomorza Nadwiślańskiego. Wcześniejsze wyniki badań, rozproszone w kilku artykułach bądź w niepublikowanych maszynopisach w połączeniu z analizami nowych materiałów umożliwiły stworzenie spójnego obrazu źródłowo-analityczno-syntetycznego.

Niewątpliwie do ważniejszych odkryć należą szczątki śledzia, które dobrze wpisują się w wyniki studiów nad wczesnośredniowiecznym szlakiem komunikacyjnym, a więc także handlu śledziem prowadzącym z Kujaw do Prus, a funkcjonującym już w XI wieku (Chudziak 1997). Warto też podkreślić, iż dzięki starannemu kolekcjonowaniu makroszczątków zwierzęcych, możliwe było wskazanie ważnej aktywności gospodarczej, jaką było rybołówstwo lokalne. Odgrywało ono szczególną rolę w menu ludności grodu głównie na przednówku, kiedy to niedobory żywności uzyskiwanych z rolnictwa były na wyczerpaniu.

BIBLIOGRAFIA

- BIENIAS D., BOJARSKI J., CHUDZIAK W., JANOWSKI A., MAKOWIECKI D., POLIŃSKI D., WEINKAUF M.
- 2008** *Katalog*, [w:] Pozostałości wczesnośredniowiecznego osadnictwa w strefie przebiegu autostrady A-1 w województwie kujawsko-pomorskim (byłe województwo bydgoskie). Katalog źródeł archeologicznych, red. J. Olczak, W. Chudziak, Toruń, s. 55–543.
- CALKIN V.I.
- 1960** *Izmenčivost metapodij i jejo značenje dlja izučenja krupnogo rogotogo skota drevnosti*, Bjułleten Moskovskogo Obščestva Ispytatelej Prirody, Otdel Biologii, t. 65, z. 1, s. 109–126.
- CHUDZIAK W.
- 1997** *Wczesnośredniowieczny szlak komunikacyjny z Kujaw do Prus – studium archeologiczne*, [w:] Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek), *Studia i materiały*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 9–31.
- CYGAŃSKI M.
- 1584** *Myslistwo ptasze*, Kraków
- BOCHEŃSKI Z., BOCHEŃSKI Z.M., TOMEK T.
- 2012** *A history of Polish birds*, Kraków.
- FILUK J.
- 1969** *Charakterystyka wczesnośredniowiecznej ichtiofauny Nogatu na podstawie badań wykopaliskowych łusek i kości ryb z grodziska Węgry, pow. Sztum*, Maszynopis w Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.
- KRÓL W.
- 1992** *Aquila chrysaetos (Linné, 1758), Orzeł przedni*, [w:] Polska Czerwona księga zwierząt, red. Z. Głowaciński, Warszawa, s. 125–128.
- KRUSZONA W.
- 1990(1991)** *Zwierzęcy materiał kostny z wykopalisk w miejscowości Podzamcze, woj. elbląskie*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 221, Archeozoologia 15, s. 9–20.
- KUBASIEWICZ M.
- 1977** *Badania archeozoologiczne na terenie Gdańska IX–XIV wieku*, *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 9, red. J. Kamińska, Gdańsk.
- ŁUKA L.J.
- 1985** *Ziemia gdańska w okresie wczesnośredniowiecznym (od VII w. do połowy X w.)*, [w:] *Historia Gdańska, Tom I do roku 1454*, red. E. Cieślak, Gdańsk, s. 27–68.
- MAKOWIECKI D.
- 2003** *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*, Poznań.
- 2006** *Wybrane zagadnienia ze studiów nad gospodarką zwierzętami we wczesnośredniowiecznych kompleksach grodowych Pomorza, Wielkopolski i Dolnego Śląska*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń-Wrocław-Warszawa, s. 123–150.
- 2008** *Badania archeozoologiczne w studiach nad paleosrodowiskiem człowieka*, [w:] *Człowiek i środowisko przyrodnicze we wczesnym średniowieczu w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 121–137.
- 2010** *Wczesnośredniowieczna gospodarka zwierzętami i socjotopografia in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, *Studium archeozoologiczne, Mons Sancti Laurentii*, t. 6, Toruń.
- 2012** *Badania archeoichtiologiczne szczątków ze stanowiska Janów Pomorski 1*, [w:] *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, red.

- M. Bogucki, B. Jurkiewicz, Elbląg, tom 1.3, s. 302–323.
- MAKOWIECKA M., MAKOWIECKI D.**
- 1999** *Gospodarka hodowlano-łowiecka w dorzeczu środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu. Studium archeozoologiczne*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 27–60.
- MAKOWIECKA M., MAKOWIECKI D., ZABILSKA M.**
- 2012** *Badania archeozoologiczne*, [w:] *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń, s. 302–351.
- MATOLCSI J.**
- 1970** *Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial*, *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie*, Bd. 87, H. 2, s. 89–137.
- MAZARAKI M.**
- 1977** *Z sokołami na łowy*, Warszawa.
- MÜLLER H.H.**
- 1955** *Bestimmung der Höhe im Widerrist bei Pferden*, *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgesellschaft* 39, s. 240–244.
- REICHSTEIN H.**
- 1974** *Ergebnisse und Probleme von Untersuchungen an Wildtieren aus Haitabu (Ausgrabung 1963–1964)*, *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*, Bericht 7, s. 103–144.
- SAMSONOWICZ A.**
- 1991** *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 62, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SOBOCIŃSKI M.**
- 1978a** *Szczątki zwierzęce z osady i grodziska wczesnośredniowiecznego w miejscowości Węgry*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 103, *Archeozoologia* 4, s. 61–72.
- 1978b** *Zwierzęcy materiał kostny z osady otwartej kultury łużyckiej w miejscowości Węgry*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 103, *Archeozoologia* 4, s. 73–82.
- 1979** *Zwierzęce szczątki kostne z osady z przełomu epoki brązu i żelaza oraz z osady otwartej i grodziska wczesnośredniowiecznych Pomorza Wschodniego*, *Pomorania Antiqua*, t. 9, s. 251–293.
- 1981** *Pożywienie mięsne mieszkańców osady otwartej kultury łużyckiej i wczesnośredniowiecznej oraz grodu wczesnośredniowiecznego w miejscowości Węgry*, woj. gdańskie, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 131, *Archeozoologia* 7, s. 95–103.
- 1992a** *Zwierzęce szczątki kostne z wykopalisk w Gniewie nad Wisłą. Stanowisko 3 – Podzamcze-Port*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 237, *Archeozoologia* 17, s. 123–147.
- 1992b** *Zwierzęce szczątki kostne z wykopalisk w Gniewie nad Wisłą. Stanowisko 5 – Gród i osada wczesnośredniowieczna*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 237, *Archeozoologia* 17, s. 149–160.
- SOBOCIŃSKI M., MAKOWIECKI D.**
- 1992** *Zwierzęce szczątki kostne z wykopalisk w Gniewie nad Wisłą. Stanowisko 2 – Stare Miasto*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 237, *Archeozoologia* 17, s. 160–195.
- TEICHERT M.**
- 1975** *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen*, [w:] *Archaeozoological studies*, red. A.T. Clason, Amsterdam, s. 51–69.
- WALUSZEWSKA-BUBIEŃ A.**
- 1976** *Szczątki kostne ptaków z wykopalisk w miejscowości Węgry*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, t. 84, *Archeozoologia* 2, s. 69–78.
- VITT V.O.**
- 1952** *Losadi pazyryjskich kurganov*, *Sovetskaja Archeologija*, t. 16, s. 163–205.

Katarzyna Pińska

**ROŚLINY W GOSPODARCE MIESZKAŃCÓW
ZESPOŁU OSADNICZEGO W WĘGRACH**

Niniejsze opracowanie stanowi uzupełnienie danych uzyskanych przez Melanię Klichowską, która prowadziła badania części szczątków roślinnych z grodziska w Węgrach (Klichowska 1969a; 1969b).

Materiał i metody

Materiał przeznaczony do badań stanowi 14 prób zebranych z trzech wykopów: 4, 6 i 7 (**Tabela 1**). Wszystkie próby to głównie spalone zboże z domieszką węgla drzewnych oraz spalonych diaspor roślin dzikich. Wyjątek stanowi próba nr 17, która składała się z grudki spalenizny z kilkoma ziarniakami zbóż. W niemal wszystkich próbach wystąpiły dodatkowo szczątki zwierzęce (kości w stanie spalonym i niespalonym, rybie łuski), z niewielkim udziałem frakcji mineralnej (głównie piasku drobnoziarnistego z nielicznymi kamieniami). W niektórych próbach wystąpiły grudki spalonej gliny oraz niewielkie fragmenty ceramiki. Objętość prób wynosiła od 2 do 18000 ml.

Każdą próbę poddano w całości procesowi flotacji w celu oddzielenia spalonych szczątków roślinnych (tzw. flot) od części mineralnej (tzw. res). Obie frakcje suszono w temperaturze pokojowej. Flot segregowano pod mikroskopem stereoskopowym Nikon SMZ1000 przy powiększeniu ok. 16x, wybierając wszystkie oznaczalne szczątki roślinne.

Dodatkowo pod mikroskopem przeskanowano res, w celu wybrania szczątków roślinnych, które ewentualnie mogły nie ulec wypłukaniu. Wyselekcjonowany materiał botaniczny przechowywano w stanie suchym. Szczątki oznaczono za pomocą mikroskopu stereoskopowego, stosując powiększenie do 80x. Oznaczeń dokonano w oparciu o klucze i atlasy (m.in. Cappers i in. 2006; Jacomet 2006) oraz współczesny materiał karpologiczny.

Ze względu na wyjątkowo duże nagromadzenie szczątków roślinnych oraz bardzo dużą objętość niektórych prób, do szczegółowej analizy przeznaczono tylko część materiału. Nomenklaturę botaniczną przyjęto za „Flowering plants and Pteridophytes of Poland. A checklist” (Mirek i in. 2002). Przynależność fitosjologiczną oparto na podstawie współczesnego występowania poszczególnych taksonów w zbiorowiskach roślinnych jako gatunki charakterystyczne i wyróżniające (Zarzycki i in. 2002; Matuszkiewicz 2008).

Wyniki

Szczątki roślinne zachowały się w dobrym stanie, dzięki czemu możliwa była identyfikacja ogromnej części materiału. Odnotowano 40 611 szczątków roślinnych, reprezentowanych przez 57 taksonów, w tym 47 to oznaczenia gatunkowe, 12 rodzajów, 4 rodziny (**Tabela 2**). Głównym komponentem wszystkich prób są pozostałości zbóż, wśród których oznaczono następujące taksony:

- żyto zwyczajne *Secale cereale* (13 400 okazów, 36% wszystkich ziarniaków zbóż) (**Tabl. I:1**),
- owies *Avena* sp. (7 237 okazów, 20%)¹ (**Tabl. I:2**),
- pszenica płaskurka *Triticum dicoccon* (5442, 15%),
- jęczmień zwyczajny *Hordeum vulgare* (5151, 14%) (**Tabl. I:3**),
- pszenica zwyczajna *Triticum aestivum* (3095, 8%) (**Tabl. II:1**),
- proso zwyczajne *Panicum miliaceum* (1718, 5%) (**Tabl. II:2**),
- owies zwyczajny *Avena sativa* (50, 0,13%),

¹ Odróżnienie uprawnego owsa zwyczajnego (*Avena sativa*) od dzikiego owsa głuchego (*A. fatua*) na podstawie nagich ziarniaków jest niemożliwe; jednak wystąpienie w materiale ziarniaków oplewionych oraz plew należących bez wątpienia do gatunku uprawnego przy pełnym braku śladów plew gatunku dzikiego daje podstawę do założenia, że ziarniaki oznaczone jako *Avena* sp. należą do gatunku *Avena sativa*.

Tabela 1. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wykaz prób archeobotanicznych

Table 1. Węgry, Sztum Commune, Site 1. List of archaeobotanical samples

NR PRÓBY	WYKOP	W-WA	NR KAT.	OPIS	OBJĘTOŚĆ CAŁKOWITA (ML)	OBJĘTOŚĆ ZBADANA (ML)
5	4B		1964:4	ZIARNO Z JAMY	220	220
16			1965:140	ZIARNO/ZBOŻE	230	230
7	4		1963:78	ZIARNO Z JAMY	440	220
10		V	1963:78A	ZIARNA ZBÓŻ	60	60
17	6B	III		PRZEPALONE ZBOŻE U PODSTAWY WAŁU	10	10
6	6	II	1965:275	(WAŁ) ZIARNA ZBÓŻ	50	50
8			1965:276	ZBOŻE	10	10
9	7A	V	1966:350A	ZBOŻE	2	2
2	7F	III _P		ZBOŻE	300	150
3		III _E		ZBOŻE	200	200
4		IV		ZBOŻE	2890	360
1		V		ZBOŻE	750	190
13		IV		SKRZYŃKA ZE ZBOŻEM	6500	400
18		II		ZBOŻE	18000	420

– włośnica ber *Setaria italica* (48, 0,13%).

W materiale wystąpiły niezbyt liczne szczątki innych roślin uprawnych:

- len zwyczajny *Linum usitatissimum* (72 okazy),
- soczewica jadalna *Lens culinaris* (26),
- lnicznik siewny *Camelina sativa* (1)².

W każdej próbie wystąpiło sporo uszkodzonych lub fragmentarycznie zachowanych ziarniaków zbóż o nieokreślonej przynależności taksonomicznej (*Cerealia* indet.).

Wszystkie próby charakteryzują się obecnością kilku gatunków zbóż w różnych proporcjach (Ryc. 2:a). Najwięcej jest prób, w których udział żyta osiąga najwyższą wartość (7), w trzech próbach dominuje owies, najwyższy udział pszenicy zwyczajnej odnotowano w jednej próbie. Brak jest próby, w której występowałby jeden, wiodący gatunek zboża. Stąd wniosek, że najprawdopodobniej mamy do czynienia z materiałem zbożowym, który uległ przemieszaniu (prawdopodobnie postdepozycyjnemu), dlatego wnioskowanie na jego pod-

stawie na temat np. warunków czy typu upraw obarczone byłoby zbyt dużym błędem. Szczątki zbóż wystąpiły we wszystkich próbach jako główny składnik. Towarzystwo im pozostałości roślin dzikich, głównie chwastów segetalnych i ruderalnych.

W grupie chwastów najliczniej wystąpiły szczątki kąkola polnego *Agrostemma githago* (625) (Tabl. III:1), przytulii fałszywej *Galium spurium* (531), rdestu szczawiolistnego *Polygonum lapathifolium* (499) (Tabl. III:2). Dość licznie wystąpiły pozostałości stokłosa żytniej *Bromus secalinus* (220), komosy białej *Chenopodium album* (126), przytulii czepnej *Galium aparine* (224), włośnicy zielonej/okółkowej *Setaria viridis/verticillata* (128), włośnicy sonej *Setaria pumila* (82) (Tabl. III:3). Stopień zachwaszczenia poszczególnych prób jest niewielki. Najwyższą wartość osiąga w próbach nr 2 (0,12) i 18 (0,11)³. Ponadto w materiale odnotowano obecność kilku gatunków powszechnie występujących w zbiorowiskach łąkowych i pastwiskowych.

² Lnicznik siewny bywa również chwastem upraw.

³ Stopień zachwaszczenia liczono na podstawie sumy diaspor chwastów do sumy ziarniaków wszystkich zbóż.

Tabela 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wykaz taksonów roślinnych oraz liczba ich szczątków w próbach archeobotanicznych

Table 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. List of plant taxa and the number of their remains in archaeobotanical samples

WYKOP	4B		4		6B	6		7A	7F						SUMA
WARSTWA				V	III	II		V	IIIp	IIIe	IV	V	IV	II	
NUMER PRÓBY	5	16	7	10	17	6	8	9	2	3	4	1	13	18	
ROŚLINY UPRAWNE															
<i>ROŚLINY MĄCZNE</i>															
<i>AVENA SATIVA</i> L. OWIES ZWYCZAJNY (Z. OPLEWIONY)	3					1			4	5	10	9	3	3	38
<i>AVENA SATIVA</i> L. OWIES ZWYCZAJNY (PLEWA)	1		1			6			3				1		12
<i>AVENA</i> SP. OWIES	106	109	45	22		46	2	49	988	1060	1394	1474	1304	638	7237
<i>HORDEUM VULGARE</i> L. JĘCZMIEN ZWYCZAJNY	256	128	114	55		2	7	22	563	893	724	931	832	624	5151
<i>PANICUM MILIACEUM</i> L. PROSO ZWYCZAJNE	148	134	940	152			36		44	50	55	32	70	57	1718
<i>SECALE CEREALE</i> L. ŻYTO ZWYCZAJNE	3313	821	1862	618		19	130	15	313	1020	1459	852	1839	1139	13400
<i>SETARIA ITALICA</i> (L.) P. BEAUV. WŁOŚNICA BER		2	1				1		11	14	3	1	1	10	44
<i>SETARIA</i> CFR <i>ITALICA</i> (L.) P. BEAUV. WŁOŚNICA CFR BER						4									4
<i>TRITICUM AESTIVUM</i> L. PSZENICA ZWYCZAJNA	22	4	20	6		128	1	6	588	551	443	528	471	327	3095
<i>TRITICUM DICOCCON</i> SCHRANK PSZENICA PŁASKURKA	1852	703	881	221		24	51	18	360	310	229	300	289	204	5442
<i>TRITICUM</i> SP. PSZENICA	91	49	4	11		21		5	123	67	84	73	119	18	665
<i>CEREALES</i> INDET. ZBOŻA	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
INNE ROŚLINY UPRAWNE															
<i>CAMELINA SATIVA</i> (L.) CRANTZ LNICZNIK SIEWNY										1					1
<i>LENS CULINARIS</i> MEDIK. SOCZEWICA JADALNA										9	3		6	8	26
<i>LINUM USITATISSIMUM</i> L. LEN ZWYCZAJNY	5	6	48	7						1	2	1		2	72
ROŚLINY DZIKIE															
<i>CHWASTY SEGETALNE I RUDERALNE</i>															
<i>AGROSTEMMA GITHAGO</i> L. KĄKOL POLNY	5	14	61	9		19	5		84	83	79	86	106	74	625
<i>BROMUS SECALINUS</i> L. STOKŁOSA ŻYTNI	50	24	35	6		2	1		18	12	23	21	19	9	220
<i>CHENOPODIUM ALBUM</i> L. KOMOSA BIAŁA (LEBIODA)	5	11	23				1		19	9	18	12	12	16	126
<i>CHENOPODIUM POLYSPERMUM</i> L. KOMOSA WIELONASIENNA			1												1
<i>CHENOPODIUM</i> SP. KOMOSA	2	17	91	6		1			20	11	13	7	19	17	204
<i>CICHORIUM INTYBUS</i> L. CYKORIA PODRÓŻNIK											1		1		2
<i>CIRSIMUM</i> CFR <i>ARVENSE</i> (L.) SCOP. OSTROŻEŃ POLNY												1			1
<i>CREPIS BIENNIS</i> L. PĘPAWA DWULETNI			1								4	1	1		7
<i>ECHINOCHLOA CRUS-GALI</i> (L.) P. BEAUV. CHWASTNICA JEDNOSTRONNA									6	3	4	2		12	27
<i>EUPHORBIA HELIOSCOPIA</i> L. WILCZOMLECZ OBROTNY									1	1					2
<i>FALLOPIA CONVULVULUS</i> (L.) Á. LÖVE RDESTÓWKA POWOJOWATA		5	5	2					7	3	1	4	1		28
<i>GALIUM APARINE</i> L. PRZYTULIA CZEPNA		6	3						30	25	34	21	38	35	192
<i>GALIUM</i> CFR <i>APARINE</i> L. PRZYTULIA CFR CZEPNA	1											31			32
<i>GALIUM SPURIUM</i> L. PRZYTULIA FAŁSZYWA	11	33	38	6		2	2		82	32	59	78	114	74	531
<i>GALIUM</i> CFR <i>VERUM</i> L. S. STR. PRZYTULIA WŁAŚCIWA			1	1						1				2	5

Tabela 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wykaz taksonów roślinnych oraz liczba ich szczątków w próbach archeobotanicznych

Table 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. List of plant taxa and the number of their remains in archaeobotanical samples

WYKOP	4B		4		6B	6		7A	7F						SUMA
WARSTWA				V	III	II		V	IIIp	IIIe	IV	V	IV	II	
NUMER PRÓBY	5	16	7	10	17	6	8	9	2	3	4	1	13	18	
CHWASTY SEGETALNE I RUDERALNE															
<i>KNAUTIA ARVENSIS</i> (L.) J.M. COULT. ŚWIERZBNICA POLNA							2								2
<i>LEUCANTHEMUM VULGARE</i> LAM. S. STR. JASTRUN WŁAŚCIWY			1	1											2
<i>LYCHNIS FLOS-CUCULI</i> L. FIRLETKA POSZARPANA	1	1	3						1	2	3	1	2	2	16
<i>NESLIA PANICULATA</i> (L.) DESV. OŻĘDKA GRONIASTA										2	1	2	2		7
<i>POLYGONUM CFR AMPHIBIUM</i> L. RDEST CFR ZIEMNOWODNY			2												2
<i>POLYGONUM AVICULARE</i> L. RDEST PTAŚ	1														1
<i>POLYGONUM HYDROPIPER</i> L. RDEST OSTROGORZKI		1	3												4
<i>POLYGONUM LAPATHIFOLIUM</i> L. RDEST SZCZAWIOLISTNY	18	36	72	14		2	1		33	55	70	40	82	76	499
<i>POLYGONUM CFR LAPATHIFOLIUM</i> L. RDEST CFR SZCZAWIOLISTNY												15			15
<i>POLYGONUM MITE</i> SCHRANK RDEST ŁAGODNY			4	1						3			2		10
<i>POLYGONUM PERSICARIA</i> L. RDEST PŁAMISTY											3				3
<i>PRUNELLA VULGARIS</i> L. GŁOWIENKA POSPOLITA		1	1						2	1	4			1	10
<i>RANUNCULUS CFR REPENS</i> L. JASKIER ROZŁOGOWY											1				1
<i>RHINANTHUS SEROTINUS</i> (SCHÖNH.) OBORNÝ SZELEŻNIK WIĘKSZY											7	2	1	2	12
<i>RUMEX ACETOSELLA</i> L. SZCZAW POLNY													2		2
<i>RUMEX CRISPUS</i> L. SZCZAW KĘDZIERZAWY			1	1			1			2	2	1	1		9
<i>SAMBUCUS CFR NIGRA</i> L. BEZ CFR CZARNY									3		4			1	8
<i>SETARIA PUMILA</i> (POIR.) ROEM.&SCHULT. WŁOŚNICA SIŃA		1	7						29	9	14	10	3	9	82
<i>SETARIA VIRIDIS/VERTICILLATA</i> WŁOŚNICA ZIELONA/OKÓŁKOWA			6			3			27	17	12	17	37	9	128
<i>SILENE CFR VULGARIS</i> (MOENCH) GRACKE LEPNICA CFR ROZDĘTA												21			21
<i>SOLANUM NIGRUM</i> L. EMEND. MILL. PSIANKA CZARNA									1			1	1		3
<i>SOLANUM CFR NIGRUM</i> L. EMEND. MILL. PSIANKA CFR CZARNA										1					1
<i>SPERGULA ARVENSIS</i> SUBSP. <i>ARVENSIS</i> L. SPOREK POLNY TYPOWY	1		6	1						3		3	1	1	16
<i>STELLARIA MEDIA</i> (L.) VILL. GWIAZDNICA POSPOLITA	1														1
<i>STELLARIA CFR MEDIA</i> (L.) VILL. GWIAZDNICA CFR POSPOLITA		1													1
<i>THLASPI ARVENSE</i> L. TOBÓLKI POLNE												1			1
<i>VICIA CFR HIRSUTA</i> (L.) GRAY WYKA CFR DROBNOKWIATOWA									3	7	6		4	3	23
INNE O NIEOKREŚLONEJ PRZYNALEŻNOŚCI FITOSOCJOLOGICZNEJ															
<i>BROMUS</i> SP. STOKŁOSA	4		8								10		11	5	38
CARYOPHYLLACEAE GOZDZIKOWATE		2							2	11	6	9	3	14	47
<i>CERASTIUM</i> SP. ROGOWNICA			1												1
FABACEAE MOTYLKOWE									8	6		4		1	19
<i>GALEOPSIS</i> SP. POZIEWNIK		3	7			1			10	6	8	13	10	6	64

Tabela 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Wykaz taksonów roślinnych oraz liczba ich szczątków w próbach archeobotanicznych

Table 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. List of plant taxa and the number of their remains in archaeobotanical samples

WYKOP	4B		4		6B	6		7A	7F						SUMA
WARSTWA				V	III	II		V	IIIp	IIIe	IV	V	IV	II	
NUMER PRÓBY	5	16	7	10	17	6	8	9	2	3	4	1	13	18	
<i>INNE O NIEOKREŚLONEJ PRZYNALEŻNOŚCI FITOSOCJOLOGICZNEJ</i>															
<i>GALIUM</i> SP. PRZYTULIA	8	17	9	8		2			20	11	17	18	20	3	133
LAMIACEAE INDET. WARGOWE													1		1
<i>MYOSOTIS</i> SP. NIEZAPOMINAJKA														1	1
PANICOIDAE PROSOWATE									2		5	12	5	3	27
POACEAE INDET. TRAWY	5	12	15	5			1		8	14	9	29	14	13	125
<i>POLYGONUM</i> SP. RDEST	6	11	12	5		1			6	26	43	26	49	38	223
<i>RUBUS</i> SP. MALINA/JEŻYNA										1					1
<i>RUMEX</i> SP. SZCZAW			2						2	2	2		1		9
<i>SILENE</i> SP. LEPNICA		3	1						13	9	16		4	9	55
<i>VICIA</i> SP. WYKA			1						7		4	12			24
<i>VIOLA</i> SP. FIOLEK			1								1	1			3
VARIA	1		4						4	11	11	12	5	7	55

skowych, na podłożu mokrym lub wilgotnym, ale również spotykanych na siedliskach ruderalnych (np. firletka poszarpana *Lychnis flos-cuculi*, głowienka pospolita *Prunella vulgaris*). W grupie chwastów występują zarówno gatunki charakterystyczne dla upraw ozimych (np. kąkol polny, stokłosa żytnia), jarych (np. włośnica sina, chwastnica jednostronna) oraz spotykane zarówno w uprawach ozimych i jarych (np. przytulia fałszywa *Galium spurium*, p. czepna *G. aparine*, tobołki polne *Thlaspi arvense* (Tabl. III:4).

Wśród chwastów dominują (pod względem liczby taksonów) przedstawiciele chwastów polnych i ruderalnych o dość szerokim spektrum ekologicznym (np. rdestówka powojowata *Fallopia convolvulus* (Tabl. III:5), wyka cfr drobnokwiatowa *Vicia* cfr *hirsuta*, tobołki polne *Thlaspi arvense*). Odnotowano sporo szczątków typowych chwastów zbóż (np. kąkol polny

Agrostemma githago, szelężnik większy *Rhinanthus serotinus* (Tabl. III:6), a także chwastów upraw okopowych (np. rdest szczawio-listny *Polygonum lapathifolium*, komosa biała *Chenopodium album*, wilczomlecz obrotny *Euphorbia helioscopia* (Tabl. III:7), psianka czarna *Solanum nigrum* (Tabl. III:8). Sporo gatunków to rośliny typowe dla zbiorowisk ruderalnych (np. cykoria podróżnik *Cichorium intybus*, bez czarny *Sambucus nigra* (Tabl. III:9).

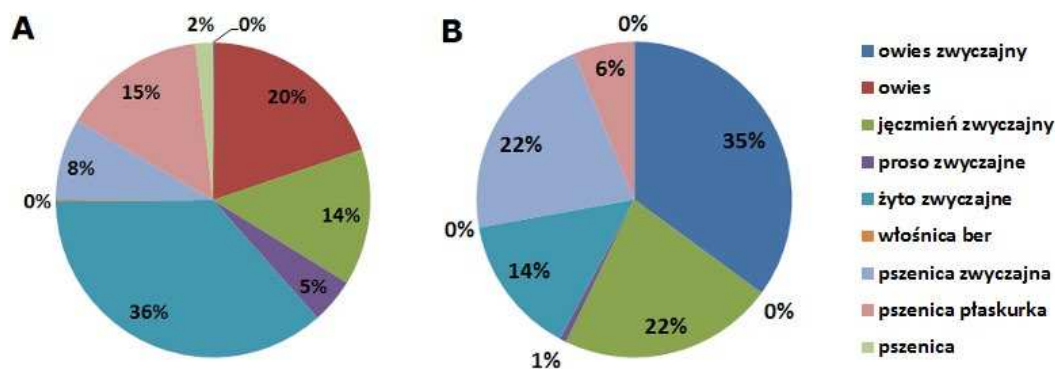
Analiza porównawcza materiałów z danymi archiwalnymi

Skład flory kopalnej współcześnie zbadanych materiałów (A) w stosunku do danych archiwalnych (B) wykazuje wiele cech wspólnych, ale również różnic. Generalnie, w obu materiałach, wśród zbóż stwierdzono obecność tych samych gatunków. Jednak ich udział procentowy wyka-

Tabela 3. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Zestawienie liczby szczątków poszczególnych gatunków roślin uprawnych z badań autorki (A) i archiwalnych (B)

Table 3. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Comparison of the number of crop species remains in the author's research (A) and archival data (B)

TAKSON	MATERIAŁ ANALIZOWANY WSPÓŁCZEŚNIE (A)	MATERIAŁ ARCHIWALNY (B)
<i>AVENA SATIVA</i> OWIES ZWYCZAJNY	50	12295
<i>AVENA SP.</i> OWIES	7237	0
<i>HORDEUM VULGARE</i> JĘCZMIENŃ ZWYCZAJNY	5151	7729
<i>PANICUM MILIACEUM</i> PROSO ZWYCZAJNE	1718	239
<i>SECALE CEREALE</i> ŻYTO ZWYCZAJNE	13400	5033
<i>SETARIA ITALICA</i> WŁOŚNICA BER	48	0
<i>TRITICUM AESTIVUM</i> PSZENICA ZWYCZAJNA	3095	7561
<i>TRITICUM DICOCCON</i> PSZENICA PŁASKURKA	5442	2192
<i>TRITICUM SP.</i> PSZENICA	661	0

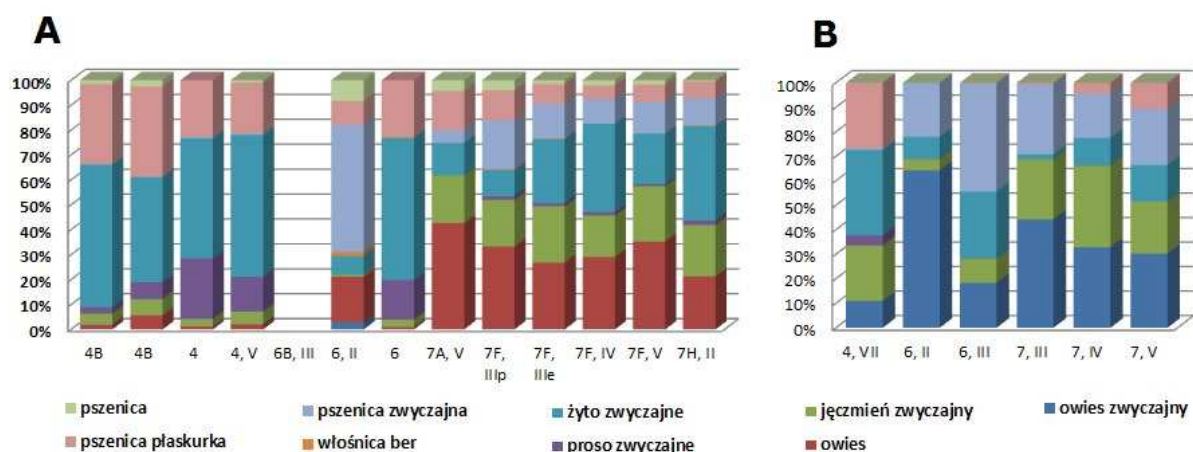

Ryc. 1. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział poszczególnych taksonów zbóż w badaniach autorki (A) i wg danych archiwalnych (B)

Fig. 1. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage composition of cereals taxa in the author's research (A) and archival data (B)

zuje istotne różnice (**Tabela 3; Ryc. 1**). W materiałach ostatnio przeanalizowanych wiodącym, pod względem ogólnej liczby szczątków, gatunkiem jest żyto zwyczajne (36%), podczas gdy w materiałach archiwalnych zajmuje ono dopiero 4 miejsce (14%). W materiale B dominującym gatunkiem jest owies zwyczajny (35%).

Niektóre z zaobserwowanych różnic można wytłumaczyć zmianami w metodologii badań archeobotanicznych, które nastąpiły w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. Przykładem może być współczesne podejście do oznaczania nagich ziarniaków owsa w materiale kopalnym, które różni się od dawniejszego. Prowadzone na

Ryc. 2. Węgry, gm. Sztum, stan. 1. Udział poszczególnych taksonów zbóż w poszczególnych wykopach i warstwach w badaniach autorki (A) i wg danych archiwalnych (B)

Fig. 2. Węgry, Sztum Commune, Site 1. Percentage composition of cereals taxa in particular Trenches and Layers in the author's research (A) and archival data (B)

przestrzeni lat badania nad zmiennością ziarniaków tego rodzaju wykazały brak możliwości jednoznacznego odróżnienia gatunku uprawnego *Avena sativa* od chwastu *Avena fatua*. Rozróżnienie obu gatunków możliwe jest jedynie na podstawie obserwacji plew, jeśli znajdują się w materiale. Stąd obecność we współcześnie zbadanym materiale owsa *Avena* sp., który jednak z pewnym prawdopodobieństwem zaliczyć można do gatunku uprawnego (na podstawie obecności plew w materiale oraz ogólnego kontekstu znaleziska). Podobna sytuacja odnosi się do odróżnienia ziarniaków pszenicy zwyczajnej w dwóch typach: *aestivum* (dawniej *vulgare*) i *compactum*.

Zakresy wielkości ziarniaków obu typów u dzisiejszych form nie dają podstaw do odróżnienia ich od siebie (Lityńska-Zajac, Wasylukowa 2005). Na tej podstawie autorka niniejszego opracowania zaliczyła wydzielone przez M. Klichowską pszenice *Triticum aestivum* oraz *T. compactum* do jednego taksonu (*T. aestivum*).

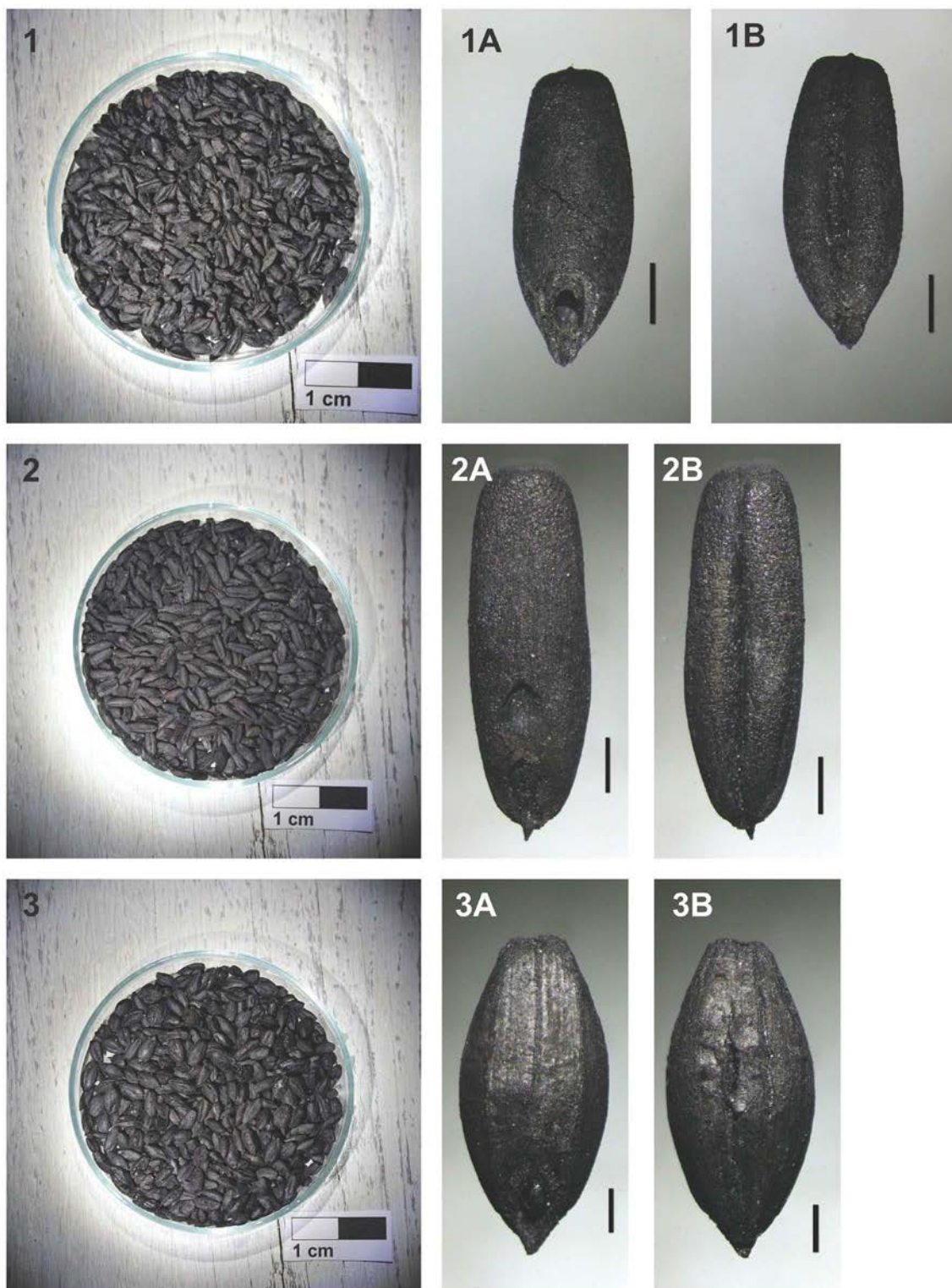
Rozbieżności w udziale poszczególnych gatunków zbóż zaobserwować można również na w odniesieniu do poszczególnych wykopów

(Ryc. 2). W obu zestawieniach (A B) generalnie występują te same gatunki jednak w różnych proporcjach.

Współcześnie przeprowadzone badania pozwoliły stwierdzić kilka gatunków wcześniej nie odnotowanych (np. wśród roślin uprawnych włośnica ber *Setaria italica*, w grupie chwastów wilczomlec obrotny *Euphorbia helioscopia*, cykoria podróżnik *Cichorium intybus*, chwastnica jednostronna *Echinochloa crus-gali*), a także brak niektórych taksonów (np. życica *Lolium* sp., bniec biały *Melandrium album*). Niewykluczone, że rozbieżności w pojawieniu się niektórych taksonów w obu materiałach można tłumaczyć pewną losowością w pobieraniu materiału do badań. Nie jesteśmy w stanie zbadać absolutnie wszystkich szczątków roślinnych w całej warstwie czy wykopie, a pobrana próbka zawiera pewien wycinek zbioru szczątków. Analizując różnice między materiałami należy również wziąć pod uwagę udoskonalenie na przestrzeni lat metod laboratoryjnych, w tym np. sprzętu optycznego, dzięki któremu współcześnie możliwe jest dokładniejsze zaobserwowanie większej liczby cech materiału.

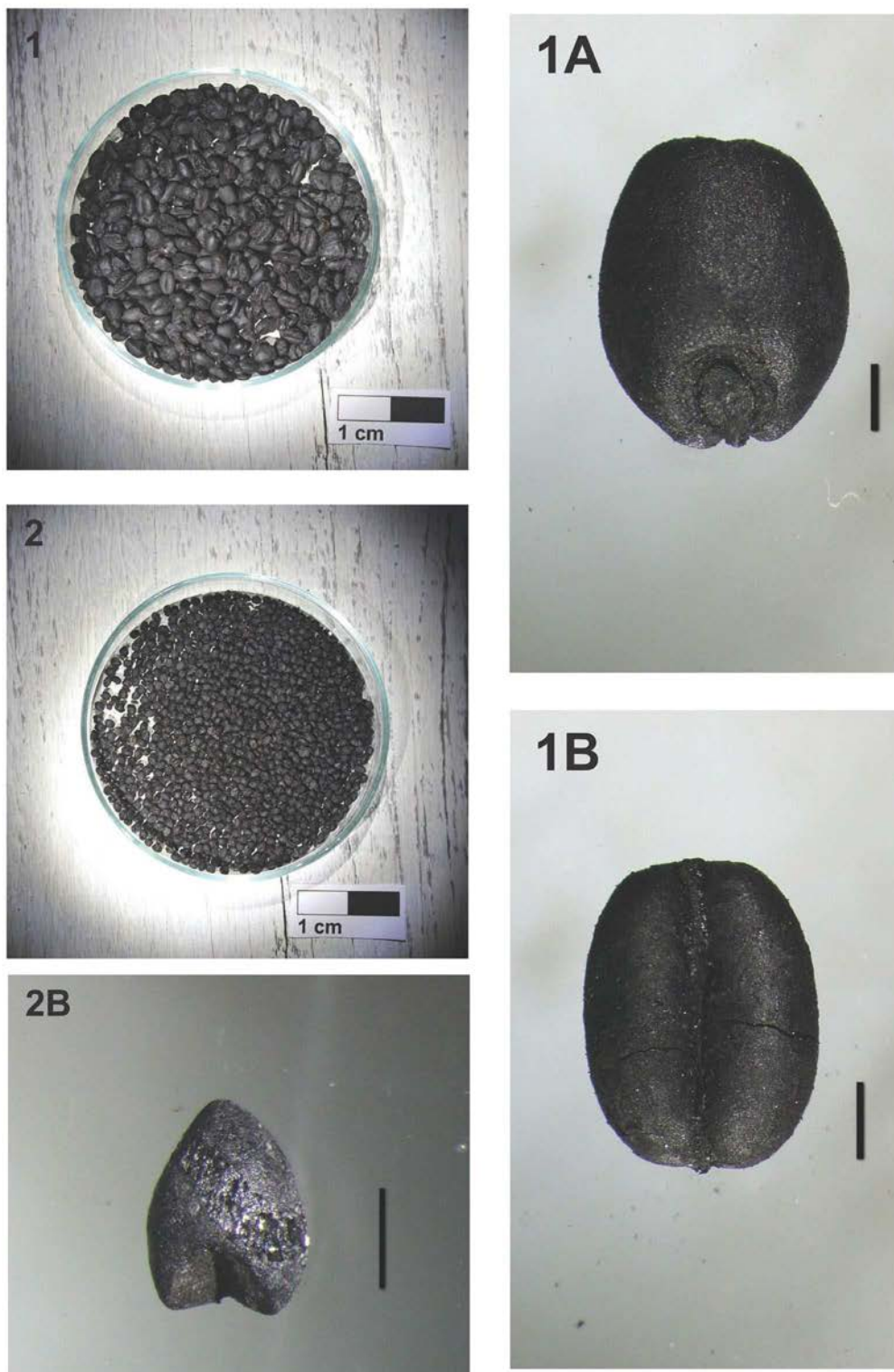
BIBLIOGRAFIA

- CAPPERS R.T.J., BEKKER R.M., JANS J.E.A.
2006 *Digitalne zadenatlas van Nederland*, Groningen.
- JACOMET S.
2006 *Identification of cereal Remains from archaeological sites*, 2nd edition, Archaeobotany Lab IPAS, Basel University.
- KLICHOWSKA M.
1969a Wyniki badań próbek spalonego zboża ze stanowiska archeologicznego w Węgrach, pow. Sztum, Maszynopis w Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.
1969b Wczesnośredniowieczne rośliny uprawne i dziko rosnące z wykopalisk w Węgrach, woj. Gdańsk, Maszynopis w Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.
- LITYŃSKA-ZAJĄC M., WASYLIKOWA K.
2005 *Przewodnik do badań archeobotanicznych*, Poznań.
- MATUSZKIEWICZ W.
2008 *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*, Warszawa.
- MIREK Z., PIĘKOŚ-MIRKOWA H., ZAJĄC A., ZAJĄC M.
2002 *Flowering plants and Pteridophytes of Poland. A checklist*, Kraków.
- ZARZYCKI K., TRZCIŃSKA-TACIK H., RÓŻAŃSKI W., SZELĄG Z., WOŁEK J., KORZENIAK U.
2002 *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*, Kraków.

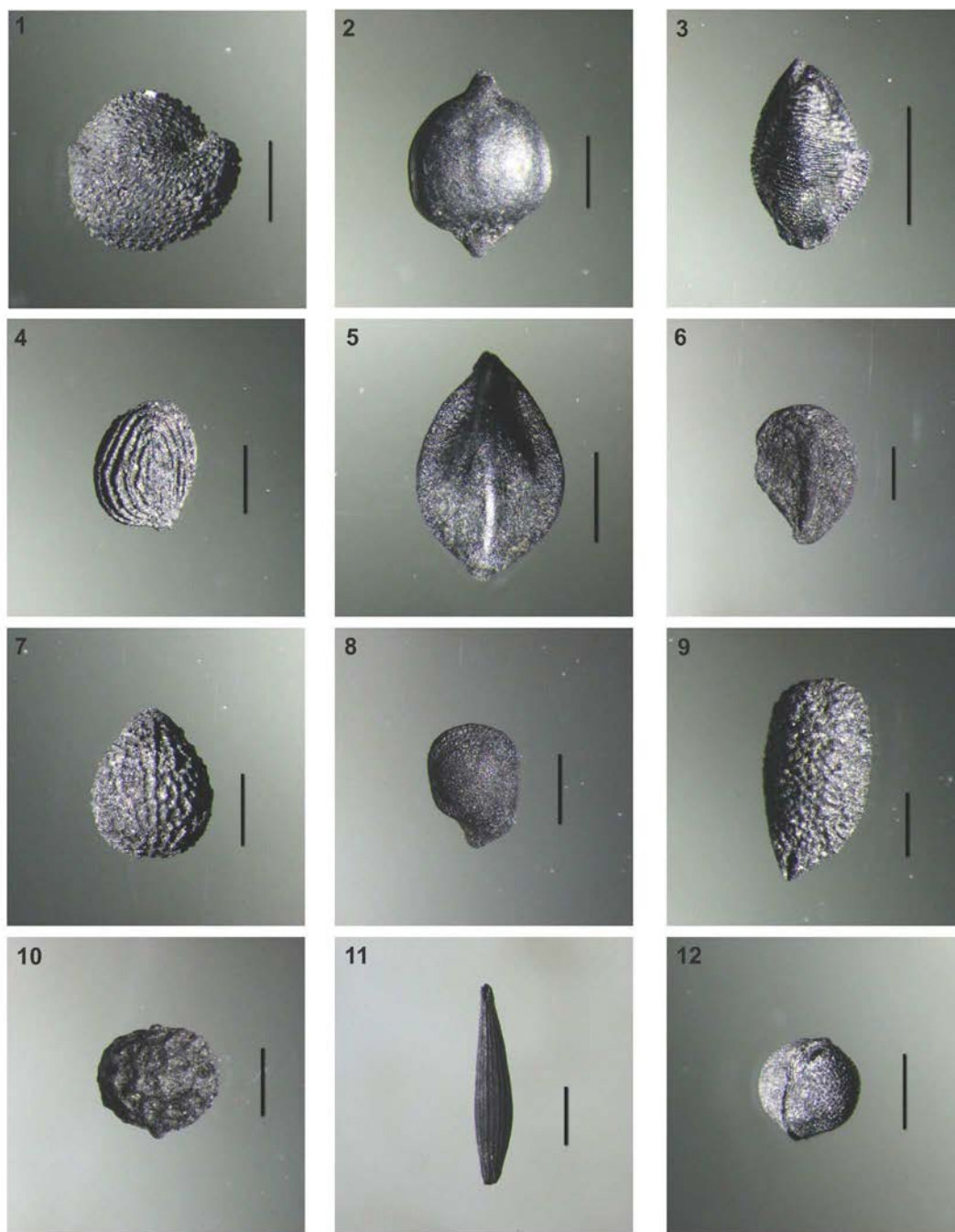
Tablica 1. Węgry, gm. Sztum. Spalone zboże: 1 – żyto zwyczajne *Secale cereale* L.; 2 – owies *Avena* sp.; 3 – jęczmień zwyczajny *Hordeum vulgare* L. A – strona grzbietowa; B – strona brzuszna ziarniaka. Fot. K. Pińska

Plate 1. Węgry, Sztum Commune. Charred cerealia: 1 – Rye *Secale cereale* L.; 2 – Oat *Avena* sp.; 3 – Barley *Hordeum vulgare* L. A – dorsal view; B – ventral view of grain. Photo K. Pińska

Tablica 2. Węgry, gm. Sztum. Spalone zboże: 1 – pszenica zwyczajna *Triticum aestivum* L.; 2 – proso zwyczajne *Panicum miliaceum* sp. A – strona grzbietowa; B – strona brzuszna ziarniaka. Fot. K. Pińska

Plate 2. Węgry, Sztum Commune. Charred cerealia: 1 – Wheat *Triticum aestivum* L.; 2 – Broomcorn millet *Panicum miliaceum* sp. A – dorsal view; B – ventral view of grain. Photo K. Pińska

Tablica 3. Węgry, gm. Sztum. Spalone szczątki roślin dzikich: 1 – kąkol polny *Agrostemma githago* L.; 2 – rdest szczawiolistny *Polygonum lapathifolium* L.; 3 – włośnica sina *Setaria pumila* (Pior.) Roem.&Schult.; 4 – tobołki polne *Thlaspi arvense* L.; 5 – rdestówka powojowata *Fallopia convolvulus* (L.) A. Löve; 6 – szelężnik większy *Rhinanthus serotinus* (Schönh.) Oborny; 7 – wilczomlec obrotny *Euphorbia helioscopia* L.; 8 – psianka czarna *Solanum nigrum* L. emed. Mill; 9 – bez cfr czarny *Sambucus* cfr *nigra* L.; 10 – ożędka groniasta *Neslia paniculata* (L.) Desv.; 11 – pępawa dwuletnia *Crepis biennis* L.; 12 – sperek polny typowy *Spergula arvensis* subsp. *arvensis* L. Fot. K. Pińska

Plate 3. Węgry, Sztum Commune. Charred remains of wild plants: 1 – cockle *Agrostemma githago* L.; 2 – pale persicaria *Polygonum lapathifolium* L.; 3 – yellow foxtail *Setaria pumila* (Pior.) Roem.&Schult.; 4 – field penny-cress *Thlaspi arvense* L.; 5 – wild buckwheat *Fallopia convolvulus* (L.) A. Löve; 6 – late-flowering yellow rattle *Rhinanthus serotinus* (Schönh.) Oborny; 7 – sun spurge *Euphorbia helioscopia* L.; 8 – black nightshade *Solanum nigrum* L. emed. Mill; 9 – elderberry *Sambucus* cfr *nigra* L.; 10 – ball mustard *Neslia paniculata* (L.) Desv.; 11 – hawksbeard *Crepis biennis* L.; 12 – corn spurrey *Spergula arvensis* subsp. *arvensis* L. Photo K. Pińska

